

ҲАМИДЖОН ҲОМИДИЙ

КЎХНА
ШАРҚ
ДАРФАЛАРИ

Бадий-илмий лавҳалар

Иккинчи наشري

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2004

Ҳомидий, Ҳамиджон.
Кўҳна Шарқ дарғалари: Бадиий-илмий лавҳалар.—
Т.:«Шарқ», 2004.—352 б.

ББК 72.3

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти, 2004

МУҚАДДИМА

Ривоят қилишларича, подшоҳ Жамшид шикорга кетаётса, олдидан жаннатсимон бир боғ чиқибди. Юз хил мева фарқ пишиб ётган эмиш. Шоҳ боғбондан ичишга сув сўрабди. Боғбон уйига кириб, бир анорни сиққан экан, пиёла тўла шарбат тушибди. Келтириб Жамшидга берибди. У бир симириб, пиёлани бўшатибди.

— *Отахон, бу боғ кимга қарайди?* — сўрабди шоҳаншоҳ.

— *Ҳеч кимга. Мен парвариш қиламан, мевасидан эл, ўтган-кетган мусофирлар баҳраманд бўлади,* — жавоб берибди чол.

— *Мен Жамшидшоҳ бўламан. Шунча катта боғни бир ўзингиз еб ётмасдан, ҳар йили подшолик хазинасига юз тангадан жарима тўлаб туринг,* — дебди-да йўлида давом этибди шоҳ.

Жамшид овдан қайтишида яна боққа кириб, шарбат сўрабди. Боғбон ўнта анорни сиққан экан, бир қултумча шарбат чиқибди, холос. Шоҳ боғбоннинг ҳаялагани сабабини сўрабди.

— *Адл билан эл фаровон, зулм билан юрт хароб, деганлар. Сендан зулм зоҳир бўлгани учун ўнта анорни сиқсам ҳам ярим пиёла сув чиқмади,* — дебди боғбон.

Жамшид қилмишидан пушаймон бўлиб, уни солиқдан озод қилибди.

Боғбон уйига кириб, икки анорни сиққан экан, пиёла шарбатга тўлибди. Шундан сўнг Жамшид ҳеч кимга зулм қилмайдиган, адолатли шоҳ бўлибди.

Ўзбек халқ романи «Барзунома»дан олинган бу ҳикояда адолат ғояси теран тасвирланган. Шарқ мутафаккирларининг ҳаёти, ижодий мероси ҳам ана шундай ибратомуз, одамийликка, жасоратга чорловчи ҳикоятлар, ривоят ҳамда нақллар билан йўғрилган. Мен уларни излаш, ўрганишда кўп кўҳна дастхатларни, улкан олимларнинг асарларини ўқиганман. Ҳикмат тўла бу саҳифаларни ҳар гал варақлаганимда ўзим учун янги таассурот, маърифат оламан. Кейинги йилларда Маҳмуд ибни Валининг «Баҳр-ул-асрор» («Сирлар уммони»), Ҳожи Юсуф-

нинг «Арз-ул-афлок», Гардизийнинг «Зайн-ул-ахбор», Байҳақийнинг «Тарихи Масъуд» китобларини, «Маснавийи маънавий», «Асрорнома», «Тазкиротул авлиё», «Тарихи томм» каби асарларни, «Авесто»нинг аслини, профессор Ҳ. Ҳасановнинг «Сайёҳ олимлар» китобини ўқиб чиқдим, айрим мулоҳазаларим янада тўлишди, мукаммаллашди. Баъзи касбдошларимнинг буюк алломалар ҳақидаги мақолаларидан файз топдим. Мазкур лавҳалар кенг китобхонлар оммасига донишманд боболаримиз ҳақида дастлабки маълумот беришга мўлжалланган. Улардан Зардўшт, Ҳайзатий, Убайдий, Шарофиддин Роқимий, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий сингари сиймолар ҳақидаги лавҳалар олдин бошқа китобларда битилмаган далиллар, дастхатлардаги маълумотлар асосида ёзилиб, илк бор китобхонлар эътиборига ҳавола қилинмоқда. Биз фикр юритган алломалар қайси халқ фарзанди бўлмасин, уларнинг ибратли ҳаёт йўли, боқий руҳи, бебаҳо ижодий мероси барча қавм ва авлодлар учун ҳамшиша мўътабар ва ардоқлидир.

МАЪНАВИЯТИММИЗ
САРУАШИМАЛАРИ

ЗАРДЎШТ

Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»нинг алоҳида боблари ҳамда Гуштасп достонида Турон ва Эрон халқларининг исломгача бўлган дини — зардўштийлик ҳамда унинг асосчиси Зардўшт ҳақида меҳр билан ёзади, уни мўъбадлар мўъбади — донишмандлар пешвоси, пайғамбар деб таърифлайди, у асос солган қомусий китоб «Авесто»ни кўп тилга олади. Ҳақиқатда ҳам, Зардўшт Шарқнинг биринчи файласуфи, нотики, шоири, донишманди ҳисобланади.

Чет эл ва Шарқ олимларидан Ян Рипка, К. В. Тревер, Е. Э. Бертельс, С. П. Толстов, И. С. Брагинский, Б. Ғафуров, М. Дяконов, Х. Мирзозодаларнинг тадқиқотларидаги мулоҳазаларга қараганда, Зардўшт эрамиздан олдинги VII асрнинг охири ва VI асрнинг биринчи ярмида яшаган. У Хоразм ҳокимлигига қарашли чорвадорлик билан шуғулланган Спитама уруғидан бўлган. Отасини Пурушаспа, онасини эса Дугдова, деб аташган. Болалигиданоқ от ва туя боқиш билан шуғулланган Зардўшт чорвадор қавмлар орасида юриб, уларнинг урф-одатлари, дину удумларини ўрганган, ҳар хил эътиқоддаги кишилар—пешволарнинг суҳбатларида бўлган. (Биз ушбу лавҳани ёзишда зикр этилган олимларнинг асарларидан, «Авесто»нинг икки жилдлик форсий табдили ҳамда қисман ўзбекча таржимасидан фойдаландик.)

Маълумки, қадимги ота-боболаримиз турли-туман динларга топинган, у билан боғлиқ кўплаб расм-русмларни бажарган. Ана шулардан бири ҳар бир қабила-нинг ўз худосига қурбонлик қилиш одатидир. Чорвадорлар орасида кезиб юриб, мўйсафидлар гурунгида бўлган Зардўшт кўп қурбонлик натижасида борган сари молларнинг камайиб, қирилиб кетаётганини кўриб азият чекади, бунинг оқибати хунук бўлишини кўра билади; қабилалар орасида тез-тез бўладиган низо, қиргин урушларнинг негизи ҳам мана шу одат билан боғлиқлигини ҳис этади. Турфа дунёқарашдаги кексалар билан бўлган суҳбат, баҳслар натижасида Зардўшт кўп-

худодликнинг зарарини тўла тушуниб этади ва йигирма ёшида ўзининг нор туясига миниб (Зардўшт — сариқ туя эгаси демақдир), қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар кезади, яккахудодлик ғоясини тарғиб этади; уч ўғли, уч қизи билан оиласини хавф остида қолдириб, бу йўлда фидойилик кўрсатади. Натижада, ўн йилдан кейин ягона худо Ахурамаздони кашф этади ва қабила, уруғчилик эътиқодларига қарши яккахудодлик ғоясини тарғиб қилишни асосий мақсад қилиб қўяди. Бу ишда у инсон руҳиятига яқин турадиган халқ шеъриятидан усталик билан фойдаланган. Зардўшт илгари сурган ғоянинг негизини икки нарса ташкил қилади: мутлақ моя Хурмузднинг яккаю ягоналигини тан олиш; яхшилик билан ёмонлик, ростгўйлик билан ёлғончилик, зулмат билан нур ўртасидаги доимий кураш ҳақидаги таълимот — борлиқни иккига бўлиб қараш — дуалистик қарашга содиқ қолишдир. Зардўшт камбағал бўлган. У оту туяси камлиги, ўз ақидаларини ёйиш йўлида маблағсизлигидан шикоят қилади, нолийди.

Зардўшт таълимоти тобора халққа таъсир ўтказаятиганини сезган муҳолифлари унга қарши қатъий курашга киришадилар. Ҳаёти хавф остида қолган Зардўшт бир гуруҳ тарафдорлари билан Эронга ўтади ва ўз таълимотини узил-кесил шакллантиради.

Зардўшт чўпон Фароҳимнинг қизи Дуғдовага уйлانган бўлиб, Иставатра, Урвататнара, Хверечитра номли уч ўғли ҳамда Френи, Трити, Пуричиста номли уч қизи бўлган. Доро I ҳукмронлиги даврида (эрамиздан олдинги 522—486 йиллар) хохомашинлар сулоласининг расмий дини зардўштийлик бўлган.

Фирдавсий ва Берунийларнинг тасвирича, Зардўшт биринчи бўлиб, ўз динини Эрон шоҳи Виштаспга асослаб кўрсатиб, унинг эътирофини қозонади. Зардўшт ва уламолар янги диннинг йўриқномаси 21 наск (китоб)-дан иборат «Авесто»ни ёзиб, 12 минг хўкиз терисидан қилинган қоғозга олтин суви билан кўчиртириб, Гуштасп (Виштасп) кутубхонасига топширади. Шундан сўнг шоҳ пайгамбарнинг тарафдори сифатида бу диннинг ашаддий тарғиботчисига айланди. Бу орада Амунинг икки соҳилидаги юртларнинг ҳокими Аржасп акаси Виштаспни ажлодлар эътиқодидан қайтганликда айблаб, унга қарши дашқар тортади. Тенгсиз муҳорабада Аржасп ўлдирилади. Натижада Эрону Туронда маздопарастлик — зардўштийлик дини тўла жорий этилади.

Зардўштнинг хоҳиши ва Виштаспнинг фармонига мувофиқ барча шаҳарларда оташкадалар — ибодатхоналар қурилади. Ана шундай оташкадалардан бири — энг улкани Балх шаҳрида қад кўтаради. Зардўшт 77 ёшида, ушбу олтин суви билан зарҳалланган бинода ибодат пайтида, кўпхудолик тарафдори Братарвахш томонидан чавақлаб ўлдирилади. Аммо унинг таълимоти, асос солган дини Ажам ўлкаларида ислом қабул қилдирилгунга қадар муқаддас эътиқод бўлган. Ҳозир ҳам Жанубий Ҳиндистонда юз мингдан зиёд, Шимолӣ Эронда бир неча минг киши зардўштийлик эътиқодидадилрлар.

Ўрта Осиё халқлари орасидаги турли маросимларда, баъзи удумлар юзасидан шам ёқиб қўйиш, тўйларда гулхан ёқиб, унинг атрофида базм уюштириш, келинни кўчага гулхан ёқиб, унинг атрофида бир айлан тиргач, уйга олиб кириш; чавандозларни катта гулхан алангасидан сакраб ўтишлари, йўргакланган чақалоқни гулхан устидан у ёқ-бу ёққа отиб олиш ва бошқа анъаналар ҳам зардўштийликнинг ҳамон сақланиб келаётган удумларидандир. Бу қуёш ва оташни муқаддас билингани натижасидир.

АВЕСТО

«Авесто» зардўштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, унинг илк саҳифалари Зардўшт томонидан эрамиздан аввалги VII асрнинг охирларида Амударё соҳилларида яратилган. Кейинчалик Жанубий Эронда оташпарастлик динининг уламо-қоҳинлари томонидан тўлдирилиб, такомиллаштирилган. Бу китоб 12 минг хўкиз терисига битилган, македониялик Искандар Шарқни забт этганда унинг нодир нусхасини Элладага элтиб, керакли жойларини таржима қилдирган, қолганини эса ёқтирган. Эрамизнинг биринчи асрида ашконийлар ҳукмдори Валагес Аршакид ва учинчи асрда ҳамда Хусрав Парвиз, Шопури Хурмузд даврида «Авесто» бир неча бор кўчирилган, қайта тикланган. Кейинги вақтларга қадар «Авесто»нинг ватани хусусида олимлар ўртасида жиддий баҳслар бўлиб келарди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб, барча тадқиқотчилар «Видевдад»да учрайдиган Марв, Бақтрия, Ҳирот, Сўғд, Нисо, Хоразм, Сиистон, Амударё, Сирдарё каби жуғрофий атамаларга асосланиб, «Авесто»нинг ватани Ўрта

Осиё ва унга чегарадош юртлардир, деган қатъий хулосага келдилар. Ҳақиқатда ҳам «Авесто»даги жуғрофияга доир маълумотлар бу хулосани тўла тасдиқлайди. Зероки, унда икки дарё худудидаги жойлар, тоғлар, яйловлар ҳақида мулоҳазалар кўп.

Араблар VIII асрда Эронни забт этганда зардўштийликка садоқатини сақлаган бир неча минг маҳаллий аҳоли Жанубий Ҳиндистонга қочиб ўтадилар. Улар қадимги маданият, адабиёт ва эътиқодга доир ёдгорликларни ҳам ўзлари билан элтадилар. Жумладан, «Авесто»нинг тўртдан бир қисмининг энг нодир нусхасини ҳам ўзлари билан сақлайдилар.

1723 йили инглиз олими Жорж Боуже «Авесто»нинг бир нусхасини Ҳиндистондан элтиб, Оксфорд коллежининг кутубхонасига топширади. Шундан сўнг бир неча йил оташпарастлар орасида юриб, уларнинг қадимги тилини ўрганган француз олими Анкетиль Дюперрон 1771 йили «Авесто»нинг бир қисмини сўзбоши, асл матн ва таржимаси билан нашр этади. Бу иш туфайли Фарбий Оврўпада «Авесто»га қизиқиш ва ўрганиш авж олади.

Ҳозир ана шу дастхатлардан бири Бомбайдаги Кома шарқшунослик институтида сақланади. Бу институт зардўштийларнинг маданий маркази бўлиб, шу жамоа маблағи ҳисобига ишлайди. Китоб 1615 йилда парфийе-ни ёзувида кўчирилган бўлиб, 672 бетдан иборат.

Бизга қадар «Авесто»нинг қуйидаги қисмлари етиб келган:

1. Ясна — ибодат пайтида ижро этиладиган матнлар. 72 бобдан иборат бўлган бу қисмнинг 17 боби Зардўшт кўшиқлари — Гот мадҳияларидан иборат.

2. Яшт — зардўштийларнинг Оллоҳни тавсиф этадиган махсус оҳанглар асосига қурилган мадҳиялари.

3. Вендидод — девларга — зулмат тимсолига қарши қонунлар мажмуаси. Мазкур бўлимда диний қонунлар матни, қадимги дostonлар, мифларнинг мазмуни, парчалари сақланган, мифологик қаҳрамонларнинг номлари зикр этилган.

4. Виспарад — бутун борлиқ Оллоҳники. Ибодатлар тўплами, ибодат йўсинлари.

«Яшт» ҳамда «Вендидод» Зардўштнинг шахсияти, руҳий олами, ижтимоий келиб чиқишига оид далиллар, зардўштийликнинг тарқалиш йўлидаги зиддиятлар ҳақида маълумотлар мавжуд.

«Авесто» зардўштиликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, илм-фан, ҳаётнинг бирча соҳалари бўйича мукамал маълумот берадиган улкан, энг кўҳна манба ҳисобланади. Грек олими Плиний «Авесто»ни 2 миллион байтдан иборат (эрамиздан олдинги III аср) деган эди. Биз ундан Ўрта Осиё, Эрон ва Озарбайжон халқларининг энг қадимги маросимлари: урф-одат, эътиқод, ибодат пайтида қироат қиладиган оятлари, диний маросимларда ижро этадиган кўшиқлари, минглаб халқ оҳанглари ҳақида маълумот оламиз. Бундан ташқари, китобда қадимги халқ оғзаки ижодига тааллуқли ягона сюжетлар — дostonлардан парчалар мавжуд; Жамшид, Каюмарс, Митра, Анахито, Заҳҳок, Фаридун, Баҳром сингари кўплаб мифологик образлар, осмоний ривоятлар билан боғлиқ атамалар тилга олинади; «Мавзун сухан» — алоҳида хижо ва қофияли шеър» ҳақида маълумот берилади. Чорвадорлик, деҳқончилик, савдо-сотиғу ҳунармандчилик билан боғлиқ жуда кўп лавҳалар, мулоҳазалар баён этилади. Масалан, Зардўшт қурғоқчилик юз бериши билан деҳқончиликка завола келиб, яйловлар камайиб, чорва моллари қирилиб кетаётганидан Ахурамаздага илтижо билан мурожаат этади.

Бундан ташқари, «Авесто»да эрамиздан олдинги икки мингинчи йиллардан тортиб, то олтинчи асрларгача бўлган даврдаги Ўрта Осиё ва Эрон халқлари тарихига доир, Сирдарё ва Амударё соҳилларида яшайдиган халқларнинг ижтимоий турмушига оид маълумотлар бор. Чунончи, китобда шу сарзаминларда истиқомат қилган халқларнинг касб-кори, савдо-сотиғи, кўшни халқлар билан муносабатлари баён қилинган; ҳар бир касб, ҳунар эгасининг жамиятда тутган ўрни алоҳида қайд этилган. Деҳқонлар билан чорвадорлар жамият моддий неъматларини яратувчилар сифатида таърифланган.

Мазкур обидада иқтисодий ҳаёт, жуғрофия, фалакиёт, илми нужум, ижтимоиёт, биология, фалсафа ва тиббиётга доир кўплаб қимматли маълумотлар мавжуд. «Авесто»даги тиббий далиллар ота-боболаримизнинг табобатга доир қарашлари Рим, юнон ва араб табобатидан кўҳна ва узоқ тарихга эга эканлигини кўрсатади. Ундаги тиббий маълумот кўпроқ «Вендидод»нинг турли жойларида учрайди. Биз шу ўринда «Авесто»даги тиббий қарашга кенгроқ тўхтаймиз. Ундаги тиббий фикрларни тахминан қуйидагича тасниф этиш мумкин:

1. Ташреҳ (анатомия) ва мизож (физиология).
2. Беморликларнинг олдини олиш воситалари.
3. Касалликлар ҳақидаги маълумотлар.
4. Беморларни даволаш йўллари.
5. Табибларнинг ахлоқи ва табобатга оид баъзи қонун-қоидалар.

«Авесто»да инсон организми, мушак, суяк, тери, мия, асаб, бадан юнги, томир ва қонга (асаб ва мия — ерга, бадан туки дарахтга ўшатишган), бадандаги томирлар ва оқ, яъни қонсиз томирлар (асаб)га бўлинган.

Баданнинг қуввати эса жон, виждон, равон (тан), идрок ва азалий (қадимий) руҳ каби 5 қисмга бўлинган. Мижозни эса ҳарорат (иссиқлик), рутубат (совуқлик), брудат (намлик) ва қуруқликка бўлинган. «Жигар қон манбаи бўлиб, ўнг томонга жойлашган», дейилади.

«Авесто»да сув, замин, хона, бадан, кийим-кечак, озиқ-овқатларни тоза тутиш ва сақлашга алоҳида эътибор берилган. Унда гўристонларни шаҳар ва қишлоқлардан йироқда ташкил этиш, уни ўраб қўйиш, мурдашўйларнинг махсус тозалikka риоя қилиши, мурда теккан либос, палос, ерларни қатрон қилиш хусусида фикрлар мавжуд. Инсон ёки ҳайвон ўлиги тушган сой, ариқ, ҳовуз, қудуқларни бир неча бор қатрон қилиш (сувга тўлдириб бўшатиш, ёмғир суви билан ювиш) таъкидланган. «Унинг (сувнинг) устига уч марта ёмғир ёғиб ўтсин, сўнгра у олдингидек инсон ва ҳайвон ичадиган сувга айланади». Ахурамаздо жавоб берди: ўтўланлар ҳамда мевали дарахтлар экилган, сувлари ҳаммиша равон бўлган замин энг яхши ердир. Аёл ва фарзандлари сарсон ва саргардон юрадиган (ғизо топилмайдиган) ер энг ёмон заминдир. Ерни ифлос қилган ва уни асраш қоидаларини бузган шахслар «400 қамчи уриш жазосига» гирифтор қилинади. Инсон яшаётган хонадаги обреза-ханада ювиниш ва чўмилиш қатъиян ман этилган. «Авесто»даги муҳит тозалигини сақлаш ва касалликларнинг олдини олиш воситаларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Ахлатларни бекитиш, ифлосланган жойларни туфроқ, тош, кул билан қўмиб ташлаш. Шу йўл билан микроблар ўлдирилган ёки камайган.

2. Оташ, иссиқлик ва совуқлик йўли билан йўқотиш. «Авесто»да оташ покловчи ва офатни кеткизувчи

восита. У билан, ҳатто, кийим-кечакни зарарсизлантирилган.

Кимёвий йўл: кул, сирка, шароб, турли гиёҳлар (исфанд, мехак, садаф, пиёз, алой, сандал) тутатиш йўли билан. Буларнинг кўпи ҳозир ҳам микробкушдир. «Вендидод»нинг 5-бобида шамол, ҳайвон, парранда, пашша орқали турли касалликларнинг тарқалиши қайд этилган. Касаллик тарқатадиган ҳайвон ва ҳашаротларни йўқотишга даъват этилган ҳолда «Авесто»да уй жониворларини эҳтиёт қилишга даъват кучли бўлган. «Вендидод»да «... сув ёки (ов) итини ўлдирган киши 10 000 барсум, 10 000 руҳиятни тетиклаштирадиган ўсимлик барги бериш лозим. Шунингдек, у 1000 та эчкиэмар, 1000 та сув қўнғизи, касал тарқатувчи пашшани ўлдириб, гуноҳини ювиши лозим».

«Вендидод»нинг 5 ва 17-бобларида доимий бадантарбия билан шуғулланиш, кунда юз-қўлни бир неча марта юиб туриш, сочни тоза тутиб, тирноқларини тез-тез олиб туриш тавсия этилади. Инсон меъёри билан доим тўқ юриши, кўпроқ гўшт истеъмол қилиши лозимлиги уқтирилган. «Авесто»да иссиқлик, совуқ ҳаво, очлик ва пурхўрлик, руҳий изтироб, бузилган таомни ейиш, тозаликка риоя қилмаслик; Ахриман юборган қурт, пашша ва бошқа ҳашаротлар, ёмон ҳаво касалликларининг асосий манбаи дейилади. Унда 9999 касалликни Ахриман пайдо қилди, дейилади.

Эркак зурриёт қолдириш қобилиятига эга бўлса-ю, аммо уйланмаса, унга тамға босишади ёки белига занжир боғлаб юришга мажбур қилишарди. Баъзан бундай эркакни қонга солиб калтаклашган. «Авесто»да қариндошларнинг ўзаро оила қуриши ман этилган. Қавм ва уруғ қонини тоза, авлодни бенуқсон сақлаш учун шундай қилинган. Кўп болали оилаларга давлат ҳисобидан нафақа тайинлаш лозимлиги қайд этилган, бир йўла 2—3 та туққан аёллар мукофот олишга сазовор, деб уқтирилади.

«Вендидод»да касалликларни режим, парҳез, дуо, дори, жарроҳлик йўллари билан даволаш айtilган ва доривор ўсимликларнинг номи берилган: шира, барг, гул, дон, мева, бута, гиёҳ илдизи ва ҳоказо. Улар заъфарон, коский, кунжут, кўкнор, сипонд, зира, пиёз, сиёҳдона, (яъни седана), савсан, қатрон, найшакар, турп, хурмо, сабзи, беҳи, шакар, асал, зайтун мойи ва бошқалардан тайёрланган. Жарроҳликда асл шаробга наша

қўшиб бериб, беҳуш қилиб кесишган. Букротнинг табиблар қасамёди ҳақидаги фикрларидан бир неча аср бурун «Авесто»да табибларнинг махсус қасамномаси келтирилган; табобат рамзи — илон заҳар сочаётган идиш — жом тасвири ҳам илк бор шу китобда тасвирланган. Унда қадимги кишиларнинг ўртача умри 800—900 йил бўлиши, айрим одамлар яшаш шароити, муҳитига қараб 1400 йилгача умр кўриши мумкинлиги уқтирилган.

Хуллас, қадимги аجدодларимиз яратган «Авесто» дунёдаги энг қадимий, ноёб билимлар хазинасидир. Унда оламдаги барча —диний, дунёвий, табиий фанлар бўйича теран мулоҳазалар мавжуд. Биз Гиппократдан олдин тиббиётнинг нозик жумбоқларини ечган, фалакиёт, мусиқа бўйича шоҳ фикрларни ўртага ташлаган, ўз донишмандлиги, нотиклиги билан Ажам халқларини ўзига эргаштира олган Зардўшт билан ҳар қанча фахрлансак арзийди.

ШАРҚ МУСИҚАСИНИНГ АСОСЧИСИ

Ҳар гал Рудакий, Фирдавсий, Ибн Сино, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий ва Навоий сингари алломалар асарларини мутолаа қилганда «суруди Борбад», «Борбад оҳанги», «Борбад усули», «Борбадона тарона» сингари сўз ва ибораларга дуч келардим. Ана шундай кезларда «Борбад ким экан?», «Бу қандай оҳанг бўлди?» каби саволлар ақлимни банд қиларди. Бу жумбоқни ечмоқ учун кўп кўҳна манбаларни титкиладим, қомусларни варақладим, шарқшунос ва мусиқашуносларнинг асарларини ўқиб чиқдим. Ва ниҳоят, топганларим, ўқиганларимни ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилишни лозим топдим.

Борбад етук мусиқашунос, бастакор, раққос, ҳофиз ва шоир бўлган. У тахминан 589 йили Марвда дунёга келган. Туркменистоннинг ҳозирги Байрам-Али музофоти яқинида жойлашган Марв VI—VIII асрларда илмфан, маданият, санъат ва адабиёт, ҳунармандчилик ривожланган шаҳар бўлган. VII асрда мўйна, чарм буюмлари, мусиқа асбоблари, айниқса, турли-туман бўз, ҳарир шойи матолари билан жаҳонга шуҳрат қозонган. Ҳатто, араблар унга Шоҳижаҳон (жаҳон шоҳиси) деб ҳам ном берганлар. Марвда муҳташам кутубхона, илмий марказ, мадрасалар қад кўтарган. XI—XII асрлар-

да Марв Салжуқийлар ҳамда Хоразмшоҳлар давлатининг маркази бўлган. Бағдоддаги «Байтул ҳикма» ёки «Маъмун академияси» деб номланган илмий марказда Ал-Хоразмийга ҳамроҳ бўлиб келган Марвазий тахаллусли бир неча риёзиёт ва фалакийёт (астроном) олимлари ишлаган. Анварий Марвазий, Абдуллоҳ Марвазий, Абдурахмон Марвазий, Муҳаммад Солиҳ Музаффар Марвазий, Муҳаммад Кисои Марвазий сингари ўнлаб санъаткорлар ва қомусий билим соҳиблари ҳаётининг асосий қисми Марв билан боғлиқ. Бундан ташқари Фирдавсий ва Табарийлар Марвда дунёга машҳур бахшилар, Озодвар Чангий сингари созандалар яшаб ўтганларини қайд этишган.

Бўлажак бастакор ана шу гўзал маданий марказда, Араб ва Ажам мамлакатларидаги мадрасаларда таълим олган. Йигитлик йилларидаёқ халқ куйларини маҳорат билан чалиш ҳамда кўшиқ айтишда ном чиқарган. Замоноасининг ҳукмронлари Борбадни ўз саройларига жалб этмоқчи бўладилар. Аммо ёш ҳофиз Эрон шаҳаншоҳи Хусрав Парвиз саройига боришга жазм этади. Зероки, Хусрав адабиёт ва санъатнинг, умуман маданиятнинг тараққиётига жиддий эътибор бериб, кўплаб санъаткорларга ҳомийлик қиларди. Борбад саройдаги ортиқча базм-дабдабалар, беҳуда юриш-туришларга қарамай, ижодий ишлар билан жиддий шуғулланади: ёш ҳофиз, муסיқачилар тарбиясига алоҳида эътибор беради. Сосонийлар сулоласи даврида этишган машҳур созанда ва шоирлар Амир, Некисо Чангий, Озодвар Чангий, Гесўи Новагар, Саркаш ва Саркаблар бевосита ёки билвосита Борбад шогирдлари ҳисобланадилар. Борбад бастакор ва ҳофизгина бўлиб қолмай, истеъдодли шоир ҳам эди. Унинг аксарият куйлари ўз шеърлари матнига ёзилган. Ўша даврдаги ҳижоли (бармоқ вазнига яқин) янги шеърый шаклнинг ихтиро қилиниши ҳам Борбад номи билан боғлиқ.

Табиатан шоир, созанда, бастакор, ҳофиз ва раққос бўлган Борбад ижодининг илк паллаларидан бошлаб, асарларида табиат кўрки, баҳорнинг бетакрор чиройи, ҳаёт нашидасини куйлашга, ифодалашга интилган. Бастакор ижодининг тадқиқотчилари унинг «Гулзор», «Сабз баҳори», «Роҳи гул», «Ороиши хуршеду моҳ», «Абҳари куҳан», «Равшан чароғ», «Полизбон», «Дилангизон» сингари асарларида бевосита табиат гўзаллиги акс этганлигини уқтирадилар. У ҳафтанинг ет-

ти кунига нисбат бериб, «Хусравоний» оҳанглари тўп-ламини, ойнанинг 30 кунига қиёслаб 30 лаҳн (куй, мақом йўли), йилнинг 360 кунига бағишлаб шунча тарона яратган. Борбаднинг «Сигона»сидаги 19 ва 20-қўшиқлар «Кини Эраж» ҳамда «Кини Сиёвуш» VII—X асрларда Бухоро аҳли томонидан қадимги баҳодирларни хотирлаш маросимида ижро этилган.

Борбад яратган куй ва тароналарнинг кўпчилиги бизнинг замонамизгача ўзгаришсиз етиб келган. Муסיқашуносларнинг аниқлашича, борбат чолғу асбоби-ни ҳам Борбад ихтиро қилган. Унинг «Зефарканд», «Нуҳуфт», «Гулнўш», «Оромиши жон», «Дарғам» каби куй ва тароналарини араб, турк созанда ҳамда машшоқлари то ҳануз ижро этадилар. Бастакорнинг араб мамлакатларида Баҳлбад, Борид, Паҳлапаз ва Фаҳлбаз тахаллуслари билан кенг шуҳрат қозониши ҳам шундан далолат беради. Борбад мусиқий мажмуаларидаги барча қўшиқ матнларини ўзи ижод этган. Шарқ мусиқий билими донишмандларининг уқтиришича, «Яздон офарид», «Сабз андар сабз», «Партави фархор», «Ганжи Бодовард», «Кини Сиёвуш», «Боғи Шаҳриёр», «Роҳрави Шабдиз» сингари тарихий, ҳаётий ҳамда мавсум ва маросим қўшиқлари ана шулар жумласидандир. «Шашмақом» оҳанглари силсиласидаги «Зерафканд», «Хусравони», «Наврўзи Бузург», «Наврўзи Ажам», «Наврўзи хоро» мақом йўлларида Борбад ижодининг анъаналари бевосита давом этмоқда. Борбад ижоди ўтмиш муסיқашунослари томонидан юксак баҳоланган. «Эрон мусиқаси билан танишиш» китобининг муаллифи Азиз Шаъбоний «Борбад Шарқ мусиқаси тарихида ёрқин сиймолардандир. У бу сарзамин халқлари мусиқий илми, нотаси, созу овозининг асосчисидир», деб юқори баҳо беради. Форобий, Ибн Сино, Абдурахмон Жомийлар мусиқага доир рисоаларида Борбаднинг мусиқий истеъдодини эъзозлаб, унга юксак баҳо берганлар. Борбад VII асрнинг ўрталарида она шаҳри Марвда вафот этган. Кейинги йилларда тожик олими А. Ражабов Борбад ҳақида махсус китоб ёзди. Биз бу лавҳани янада тўлдиришда ундан ҳам фойдаландик.

Саркаш нақли

Ростини айтсам, Борбад сафимизга келиб қўшилган кундан бошлаб тинчим йўқолди. Қалбимда аллақандай гашлик пайдо бўлди. Зероки, у фавқулодда истеъдод соҳиби, ҳофиз, бастакор сифатида кундан-кунга ўзини кўрсата бошлади. Ўзи шеър ёзиб, унга куй басталар, табиат эҳсон этган ноёб овоз билан ижро этар эди. Мартабам, обрўйим қўлдан кетаётган, ҳар сонияда у ўрнимни олиб қўяётгандек туюларди менга. Шунинг учун саройдаги хос базмларга Борбадни яқинлаштирмасликка, Хусрав ҳузурда ўз санъатини намойиш этишига йўл қўймасликка интилардим.

Баҳор кунларидан бирида Хусрав аъени давлат, муваккилони мамлакат иштирокида Фирдавс отлиғ боғида гул сайри, шеър соз базми ўтказадиган бўлди. Жиддий тайёргарлик, машқлардан сўнг бир гуруҳ созандаю ҳофизлар билан боққа жўнайдиган бўлдик. Борбад ҳам базмда иштирок этишни жуда-жуда истади. Ҳатто ёлворди ҳам. «Ҳали ёшсан. Бунча шуҳратпараст бўлмасанг? Ё эҳсон истайсанми?» — дедим-да, учта тилло танга бериб жўнаб кетдим.

Боғ сайри, гул гаштидан сўнг барчамиз сарвзор ўртасидаги муҳташам кўшкка тўпландик. Шеър баҳси, созу овоз жаранги кўкка ўрлади. Бир тарафда раққослар Борбад янги ўргатган рақсни қиёмига етказиб ўйнамоқда эдилар. Айвон тўридаги шоҳ супада Некисо Чангий бошчилигидаги машшоқлар куй «додини» беришмоқда. Шу пайт айвон ёнидаги сарвлар орасидан бир куй таралди. Кўтаринки, шодиёна руҳдаги бу куй шу даражада ёқимли, сеҳрли эдики, бутун табиат гўзаллиги унда мужассамланган, дейсиз. Бир сонияда йиғилганлар оғзи хандаю шўхликдан, созандалар тори ноладан, раққослар оёғи хиромдан қолди. Куй авж нуқтасига етгач, аста-секин пасайиб, майсазорлар узра ёйилиб бориб, сарвлар ичига ғарқ бўлди.

Хусрав ишораси билан уч киши сарвзорга югурдик. Не кўз билан кўрайким, дарахтлар ичидаги ям-яшил ўтлар устида майсаранг либослар кийиб олган Борбад ўтирганди. Ҳатто, қўлидаги сози ҳам яшил рангда эди. Қўлтиғидан олдимда, кўшк томон етакладим. Ҳамма уни хушвақт пешвоз олди. Мен ҳам таъзим қилдим. Сарвлар орасидан таралган оҳанг устида баҳс бўлди. Ҳамма бир оғиздан куйда табиат кўрки, файзу тарова-

ти жозибали, мукаммал акс этганини таъкидладилар. Хусрав Борбаднинг оғзини тиллога, этагини дурру жа-воҳирга тўлдирди. Куйни «Сабз андар сабз», деб ата-дилар. Шу бугундан бошлаб Хусрав Борбадни менинг ўрнимга сарой санъаткорларининг бошлиғи этиб тайин-лади. Мен унинг даҳоси олдида бош эгдим ва бир умрга шогирдликча қолдим.

Маълум бўлишича, менинг «шуҳратпараст» деб уч танга беришим Борбаднинг иззат-нафсига теккан экан. У тўғри уйига бориб, баҳор манзарасига ўхшатиб майса-ранг либослар кийибди, борбатини ҳам яшилга бўяб-ди. Сўнгра боғбон Бомдуй ҳузурига келиб, шу кунги базм пайтида боққа киришга рухсат сўрабди. Борбад санъатининг чин мухлиси Бомдуй боғ сайрига кириш-га ижозат берган экан.

Некисо нақли

Баҳор ойлари эди. Биз бир гуруҳ машшоқлар билан Исфаҳонда Наврўз тантаналарида иштирок этиб, ўз куй ва қўшиқларимиз билан халқ сайлига файз бағиш-лаб юрар эдик. Иттифоқо Хусрав ўғли Шеруя томони-дан ўлдирилганини эшитдик. Мен яшин тезлигида Ма-дошинга етиб келдим. Лекин ҳайҳот, кечикибман. Ал-лақачон Хусрав дафн этилган. Саройдаги алғов-дал-ғовлар ҳақида дув-дув гап. Пойтахт одамни тутиб ей-ман, дейди. Кўҳна ошнолардан ҳеч кимни топа олма-дим. Ҳамма зада бўлган қушлардай тумтарақай бўлган.

Не қиларимни билмай довдираб қолдим. Ўзимни қўлга олдимда, тўғри устозим Борбад ҳовлисига қараб юрдим. Етиб келдиму ўз кўзларимга ишонмай донг қотиб қолдим. Эвоҳ, бу қандай кўргилик. Эй фалак, бу не бедодлик! Наҳотки шундай кошонанинг кулини кўк-ка совурсанг! Қандай куч билан бақирганимни бил-майман. Кўз ўнгим қоронғилашиб, бошим айлана бош-лади. Гандираклаб юриб, култепаларни айландим. Ҳам-ма нарса куйиб, хоку туроб бўлган эди.

Кечгача шаҳар айландим, қўни-қўшнилардан усто-зимни сўроқладим. Бир икки йўловчилар бозор боши-да девонавор айланиб юрганини, дарвешлар жандаси-ни кийиб олганини айтишди. Шундан сўнг шаҳар четидаги карвонсаройларни кездим, дарвешхоналардан қидирдим. Ва ниҳоят, дарвеш ҳужраларидан биридан топдим. Эшикдан салом бериб киришим билан бур-

чакда ўтирган Борбад менга қараб, ўрнидан турди. Шамшоддек қомати дол, арғувондек рухсори заъфарон бўлган. Бағрига отилдим, ота-боладек бир-биримизни кучиб саломлашдик. Навбат қўл бериб кўришишга келганда, қўлим олдинги ипакдек майин, ҳамиша оташдек иссиқ кафтларга эмас, аллақандай қаламланган, совуқ навдаларга теккандай бўлди. Бир сесканиб тушдим. Қарасам устозимнинг ҳар икки қўлининг бош ва кўрсаткич бармоқлари тагидан кесилган, ўрни қорайиб, буришиб ётарди. Кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. Томоғимга бир нарса тиқилиб келарди: «Наҳотки куйга суиқасд қилган бўлсалар?! Наҳотки!»

Нақл этишларича, устозим тонг-саҳарда Хусравга суиқасд қилинганини эшитиб, саройга чопибди. Ўзининг хос хонасида қонга беланиб ётган ҳомийсини кўриб зор-зор йиғлабди. Ўзи ювиб-тарабди, дафн маросимида бош-қош бўлибди. Шоҳона мақбарага элтиш йўлида машҳур «Хусравони» куйини чалиб борибди. Ҳомийсини ўз қўли билан лаҳадга қўйибди. Дафн маросими ҳам ғарибона бир тарзда ўтибди. Устоз назарида маърифат ва адолат офтоби сўниб, дунёни зулмат эгаллагандек бўлибди. Диёнат ва урфон, санъат ва нафосат оламини жаҳолат булути қоплабди. Бундай ҳаётга лаънат ўқиб, бу дунёдан бош олиб кетгиси келибди. У мақбара ёнидан тўғри уйига келиб, аввал созини синдирибди, сўнгра бармоқларини болта билан чопибди, кейин уйига ўт қўйиб, дарвешона ҳаёт кечиришни ихтиёр этибди.

Мен устозимни уйимга элтмоқчи бўлдим. Аммо у ўз қароридан қайтмади. Деярли ҳар куни унинг олдига келиб турардим, ёлғизлатиб қўймасликка интилардим.

Шаҳар ҳамон алғов-далғов, сарой нотинч эди. Ҳамма ёқни айғоқчилар, ғаламислар босган. Хусрав вафотидан олти ой ўтгандан сўнг фитначилар Шеруяни ҳам ўлдириб кетишди. Отасини ўлдирган фарзанд шоҳликка ярамайди, яраса ҳам олти ойдан нарига ўтмайди, деган куйидаги ҳикмат ўшандан қолган.

Падаркуш подшоҳиро нашояд,
Агар шояд, зи шашмоҳе напояд.

Кунлардан бир кун келиб, устозни дарвешлар кулбасидан топа олмадим. «Марвга кетиб қолдилар», дейишди ҳамхоналари. Орадан кўп ўтмай «Борбад вафот этди», деган хабар келди. Ҳа, мункайиб қолган

мўйсафидни ватан хоки меҳри тортган экан... Бориб қабрини зиёрат қилиб қайтдим.

* * *

Борбаднинг айрим куйлари яратилиши тарихи билан боғлиқ ривоятлар ҳам китоблардан китобларга кўчиб юради. «Ганжи гов», «Ганжи бодовард», «Роҳрави Шабдиз» оҳангларининг ижод этилиши билан боғлиқ ривоятлар шулар жумласидандир. Уларнинг айримлари тарихий далиллар билан тасдиқланган.

АЛ-ЖАБР, ЯЪНИ АЛГЕБРА

Халифа Хорун-ар Рашид Хуросонга амир этиб тайинлаган Маъмун бугун ҳам Марвнинг Жомеъ масжиди пешайвонида қўллари орқасига боғланган собиқ амир Али ибни Исо устидан халқ арз додини эшитиб, олиму уламолар кенгаши билан уларнинг тортиб олинган мол-мулкани ундириб бермоқда. Оломон орасидан қотмадан келган, саллани чорпеч ўраб, сипогина кийинган йигитча амирча яқинлашди.

— Сенга не азият етди, йигит?! — хитоб қилди амир.

— Мен Али ибни Исонинг Хуросону Мовароуннаҳр халқига қилган бедодликларини эшитган эдим. Ўзини ҳам бир кўрай деб келдим, ҳеч қандай арзим йўқ, — жавоб берди йигит.

— Бу йигит Мавлоно Мусо бўладилар, тақсир. Риёзатда кўп доно. Марвга таҳсил учун келганлар. Ҳоло у киши Жавҳарий ва ал-Ҳосиблар даврасида илм ўрганиш билан машғуллар, — деди амир ноибларидан бири.

Илм-фан кишиларига хайрихоҳ, ўзи ҳам ёшлигидан илм нужум (астрономия)га меҳр кўйган Маъмун Абдулло Муҳаммад ибни Мусо Хоразмийни саройга жалб этади. 783 йили Хоразмда туғилган Мусо дастлабки таълимни хусусий муаллимлардан олади. Кейинчалик ўша даврнинг илм-фан маркази бўлган Марвга келиб, мадрасада ўқийди, мустақил мутолаа, илмий кузатишлар билан шуғулланади. Хорун-ар Рашид вафот этгач, халифанинг ўғиллари Муҳаммад Амин ва Маъмунлар ўртасида тахт учун кураш кетади. Бу курашда Маъмун ғалаба қозониб, 818 йили Бағдодда халифалик тахтига ўтиради. Маъмун Муҳаммад Мусо Хоразмийни ҳам ўзи билан Бағдодга элтиб, «Байтул ҳикма» («Ҳикматлар

уйи») деб номланган ўзига хос Фанлар академияси бўлган илмий марказга бошлиқ этиб тайинлайди. Бу ерда Хоразмий Абдулвафо Бузжоний, Исҳоқ Ибодий, Аҳмад Фарғоний, Абдулаббос Найрезий, Абдужаъфар Хуросоний, Абдулфатҳ Исфаҳоний, Муҳаммад Аҳмад ва Ҳасан ибни Шокирлар билан биргаликда дарс айтади, аниқ фанларнинг турли соҳаларига доир кашфиётлар билан шуғулланади. Ўзининг илк асари «Сурат-ул-арз» («Ер сурати») китобини ёзади. Унда Шарқ мамлакатлари шаҳарлари, тоғлар, дарёю саҳроларнинг жойлашиши ҳақида, экваториал чизиқ остида жойлашган қуруқликлар хусусида аниқ маълумотлар келтирган.

Маъмун Бағдодда Муҳаммад ал-Хоразмий иштирокида расадхона, табиий фанлар ўқитиладиган мадраса, улкан кутубхона қурдирган, қадимги юнон олимларининг асарларини араб тилига таржима қилдирган. Даврининг буюк мунажжими даражасига етган ал-Хоразмий умрининг охириги дамларигача шу ерда қолиб, ал-Маъмун, ал-Мўтасим ва ал-Восиқ каби халифалар ҳомийлигида илмий тадқиқот ишларини олиб борган. Халифа Восиқ Хоразмийга катта ишонч билдириб, уни қуйи Волга Хазар хоқонлигидаги ваколатхонасига бошлиқ этиб тайинлаган.

Бу вазифани тарк этгач, Хоразмий қадимги ёдгорликлар ва элатлар турмуш тарзини ўрганиш мақсадида сафарларда бўлади. Кичик Осиёнинг Афсус шаҳри яқинида жойлашган машҳур форни текширишда иштирок этади. Аммо Хоразмийнинг асосий вақти халифа Маъмун номига нисбат бериб «Маъмун академияси» деб юритиладиган илмий марказ «Байтул ҳикма»да ўтади. У дастлаб ҳиндларнинг астрономия ва математикага доир асари «Сидҳанта»нинг 773 йили бажарилган арабча таржимаси «Синди ҳинд»ни таҳрир қилади.

Хоразмий математика, геометрия, астрономия, тарих, география ва бошқа фанларга доир кўплаб рисолалар ёзди. «Ал-жабр вал муқобала» — «Тенгламалар ва қаршилантириш», «Ҳисоб ал-ҳинд» — «Ҳинд ҳисоби», «Зижи Хоразмий», «Рисолаи мусиқий», «Китобат тарих» — «Тарих китоби», «Китоб ал-амал устурлабат» — «Устурлоб билан ишлаш ҳақида китоб» сингари асарлар илмда янги кашфиёт бўлиб, олимга жаҳоншумул шуҳрат келтирди. Хоразмий ҳар бир асарини ёзишда унинг амалий аҳамиятига жиддий эътибор беради. Олимнинг ўзи тенгламалар ҳақидаги китобида қуйида-

гиларни ёзади: «Мен арифметиканинг содда ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб ёздим. Чунки у одамларга мерос тақсимлаш, васиятнома ёзиш, бойлик бўлиш ва адлия ишлари, савдо-сотиқ, канал қазилар, геометрик ҳисоблашлар, шунингдек, бошқа турли муносабатларда жуда ҳам зарур».

Мазкур китобда алгебранинг қонун-қоидалари содда бир тарзда баён этилган.

Хоразмийнинг тарихга доир китоби араб халифалигининг илк даври, Хуросон, Кичик ва Урта Осиёнинг VIII—IX асрлар тарихига доир энг аниқ ҳамда лўнда маълумот берадиган асардир. Олимнинг астрономияга доир китоблари ўзидан кейинги асрлар Шарқда астрономия фани тараққиётига сезиларли таъсир этган. Уша йиллари Бағдод, Дамашқ, Қоҳира сингари шаҳарлардаги мактабларда ҳандаса, илм нужум, риёзиёт, тиббиёт, мусалласот (тригонометрия) фанлари кенг ўқитиларди. Бунда Хоразмий бошчилигидаги Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳрдан борган олимларнинг ҳиссаси ҳам катта бўлган. Чунончи, Хоразмий бошчилигидаги 70 олим жаҳон картасини тузишга киришади. Профессор Ҳ. Ҳасановнинг аниқлашича «Маъмун дунё картаси» деб аталган бу иш 840 йили тугалланган.

Хоразмий «Ҳинд ҳисоби» китобида ҳозир биз ишлатадиган бирдан тўққизгача бўлган рақамлар ва ноль ёрдамида исталган сонни ёзиш, улар билан арифметик тўрт амални бажариш, ўша рақамлар билан ифодаланган сонлардан квадрат илдиз чиқариш қоидаларини изоҳлаб борган.

Таниқли файласуф, профессор Омонулло Файзуллаевнинг таъкидлашича, Хоразмий арифметиканинг алгоритмлари бўлган қўшиш, айриш, кўпайтириш ва бўлиш қоидаларини яратган. Шунингдек, турли «жинслардаги инсонларни кўпайтириш алгоритмини ҳам ишлаб чиққан. Масалан, минут, секундларни бир-бирига кўпайтириш учун, аввало уларни бир хил шаклга, яъни секундга ёки минутга айлантириб олиш кераклигини кўрсатган.

Ҳозирги замон алгоритм тушунчаси ҳам ал-Хоразмий исмининг лотинча талаффузи «алгоритм» сўзидан олинган. Тенгламалар ҳақидаги фаннинг бир соҳасини ифодаловчи «Алгебра» сўзининг келиб чиқиши ҳам Хоразмийнинг «Ал-жабр вал-муқобала» рисоласи билан

боғлиқ. Хоразмийнинг бу асари ҳозирги Испания ва Португалияда яшовчи араблар орасида ҳам кенг тарқалган. Улар «ж» товушини «г» тарзида талаффуз этиб, «алжабр»ни «алгебр» деганлар. Мазкур китоб лотин тилига таржима қилинган, Фарбий Оврупада ушбу сўз «алгебра» тарзида қабул қилинган ва тенгламалар ҳақидаги фаннинг номи бўлиб қолган.

Буюк математик ватандошимиз Хоразмий 850 йили Бағдодда оламдан ўтган. Хоразмийнинг илмий асарлари юнон, лотин, немис, инглиз, голланд, рус тилларига қайта-қайта таржима қилинган.

Хоразмийнинг илмий фаолиятига буюк олим Беруний, шоир ва математик Умар Хайём юксак баҳо берганлар. Олимнинг бой илмий мероси ҳамон ўз қимматини сақлаб, авлодлари олқишига сазовор бўлиб келмоқда.

ТАБАРИЙ САБОҚЛАРИ

Меҳмонхона мўйсафид қариндошлар, доимий гурунг қатнашчилари — ҳамсоялар билан лиқ тўла. Таомдан сўнг яна Қуръон оятларию Пайғамбар ҳадислари шарҳи атрофида баҳс бўлди. Меҳмонлардан бири:

— Абужаъфар бобосидан ўрганган ҳадислардан ўқиб берсин, — илтимос қилди қўққисдан.

Отасининг розилиги ишорасидан сўнг 6—7 яшар бола ўрнидан туриб, Ҳадис айтди:

— Эй мўмин! Баний одамийга яхшилиқ қил, яхшилиқ қила билмасанг, бори ямонлиқ қилмагайсанким ул ҳам яхшилиқдур.

— Ўғлим «Ёсин»ни кўп яхши қироат қиладилар-да, яна бир эшитсак девдим, — илова қилди бир нуроний мезбон.

Бола Қуръони Каримдан «Ёсин» сурасини чунонам қиёмига етказиб ўқидиким, аҳли мажлис бир сонияга сеҳрлангандай жим бўлиб қолишди. Сўнгра:

— Илоҳо умринг узоқ бўлсин, Оллоҳ сени маърифат кимёсидан саодатманд этибди, нури илоҳий сени асло тарк этмасин, — деб дуо қилишди.

Бу гўдак Қуръону Ҳадиснинг бўлажак тарғиботчиси, тарихчи олим Табарий эди.

Абдужаъфар Муҳаммад ибни Жарир ибни Язид Табарий 838 йили Табарон вилоятининг Омул шаҳрида зодагонлар оиласида дунёга келади. У она шаҳрида

хусусий муаллимлардан таълим олади. Бўлажак олим етти яшарлигида «Қуръон»ни тўла ёддан билади, қадимги тарих, араб тили ва адабиётини ўрганиш билан жиддий шуғуллана бошлайди. Табарий тўққиз яшарлигида авлодидаги кексалар оғзидан Пайғамбар ҳадисларини халқ ҳикмат, ривоятларини ёзиб ола бошлайди. Мадраса таҳсилдан сўнг турли ўлкалар бўйлаб саёҳатга чиқади: Бағдод, Шом, Басра, Рай, Кўфа шаҳарларида бўлади, даврнинг машҳур олимларини шайхларининг маърузаларини тинглайди, илмий мажлисларида иштирок этади.

Табарий қаерга бормасин, ноёб китобларни қидириб ўқийди, халқларнинг қадимги тарихи, маданияти, адабиётини ўрганади; ровий, ноқиллардан турли ривоят, воқеаларни ёзиб олиб юради: 867 йили Мисрга келганида Табарий илм-адаб аҳли томонидан эътироф этилган олим даражасига етган эди. Кўп йиллик сафар орасида бир неча марта Омулга бориб қайтган Табарий Бағдодда муқим яшаб қолади. У бу ерда ҳуқуқшунослик мактабини очади, мударрислик қилади. Айни пайтда олим кўҳна тарихий асарларни кўздан кечиради, фикҳ донишмандларидан пайғамбарлар тарихи, улар ҳақидаги ривоятлар, ҳадислар ёзиб олади. Чунончи, Муҳаммад бинни Ҳумайра ар-Розийдан ўн мингдан ортиқ ҳадис ёзиб олган.

Табарийнинг иқтидору тинимсиз изланишлари, кунига юзлаб саҳифа иш ёзиши, халқ оғзаки ижоди асарларини тўплашдаги жасорати ҳақида шогирдлари иборатомуз фикрларни ёзиб қолдирган. Табарий 923 йили Бағдодда вафот этган. У тарих, фикҳ, ҳуқуқшуносликка, илми бадеъ, тиб илмига доир ўнлаб асарлар ёзиб қолдирган. Аммо бизга қадар олимнинг «Тарих-ар-русул ва ал-мулук» («Пайғамбарлар ва шоҳлар тарихи»), 20 жилддан иборат «Китобу жомеъ-ул-баён фи тафсири-ил «Қуръон» («Қуръон тафсири баёни ҳақида китоб»), «Китоб ихтилоф ал-фуқаҳа» («Ҳуқуқшуносларнинг турли-туман қарашлари») сингари асарлари мукамал сақланиб қолган. Машҳур арабшунос В. И. Беляевнинг таъкидлашича, Табарий тафсири ўзининг аниқ-ҳаққонийлигию бадиийлиги билан шу соҳа донишмандларини ҳайратга солган.

Табарийга оламшумул шуҳрат келтирган асари ўн уч жилддан иборат «Пайғамбарлар ва шоҳлар тарихи» китобидир. Зероки, унда олим ўзигача ўтган тарихчи-

лар асарлари, халқ нақллари ҳамда ўзи гувоҳ бўлган далиллар асосида Араб, Ажам, Каспий бўйи, Кавказ, Хуросону Мовароуннаҳр халқларининг энг қадимги даврлардан тортиб, 915 йилгача бўлган тарихи ҳақида хийла мукамал маълумот беради. «Тарихи Табарий»-нинг биринчи жилди муқаддима ҳамда Яқин Шарқ халқларининг милоддан олдинги тарихи баёнига бағишланган, иккинчи жилди Эрон сосонийлари ҳукмронлиги тарихига, 3—5 жилдлари эса Муҳаммад пайғамбар саргузашти, фаолияти ҳамда Абўбакр, Умар, Усмон, Ҳайдар сингари халифалар ҳокимлиги, улар ўртасидаги ихтилофлар, халифалик ҳудудини кенгайтириш учун олиб борилган босқинчилик урушлари баёнига бағишланган бўлиб, воқеалар хронологик тарзда, изчил ҳикоя қилинган.

Асарнинг қолган қисмлари Уммавийлар ҳамда Аббосий халифалар сулоалари тарихи баёнидан иборат. Китобда Марв, Балх, Хоразм, Сўғд, Ҳутталиён, Хуросону Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарлари тарихига доир далиллар ҳам жуда кўп. Муаллиф арабларнинг Мовароуннаҳрга ҳужуми, босқинчиларнинг бу ўлка шаҳарларида қилган хунрезликлари, маҳаллий халқларнинг ажнабий қонхўрларга қарши олиб борган ватанпарварлик курашларини ҳам анча жонли ҳикоя қилган; маздакийлар, бармакийлар ва Бобак қўзғолонлари сингари халқ ҳаракатлари жараёнини яхши ёритган.

«Пайғамбарлар ва шоҳлар тарихи» китобини 936 йили сомонийларнинг донишманд ва маърифатпарвар вазири Балъамий дарий-форсийга таржима қилиб, уни «Тарихи Табарий» деб атади. Таржима жараёнида Балъамий эроний халқлар ҳаётига оид баъзи лавҳаларни, ривоят ва қадимий дostonларни китоб матнига ҳамроҳ қилган. Чунончи, форсий нусхадаги «Баҳроми Чўбина» достони асл арабча қўлёзмаларда учрамайди. Китоб турк, немис, инглиз, ўзбек (XIX асрда) тилларига таржима қилинган. Унинг алоҳида боблари Н. А. Медников, А. Э. Шмидт, В. И. Беляевлар томонидан рус тилига таржима қилинган. 1987 йили «Фан» нашриёти «Тарихи Табарий»дан сайланма қисмларни рус тилида алоҳида китоб ҳолида нашр этди. «Тарихи Табарий» Муҳаммад Содиқ Қашғарий томонидан XVIII асрда уйғур тилига таржима қилинган. Мутаржим иш жараёнида асар таркибига «Мирнома», «Қиссасул-анбиё», «Равзат-ус-сафо», «Меърожнома», «Шоҳнома» сингари

асарлардан воқеалар силсиласига қараб баъзи бир лавҳаларни илова қилган. Ана шу таржима асосида Ш. Зокирова ва М. Қутлуқовлар асарнинг «Яздигирднинг ўлдирилиши ва Хуросоннинг босиб олиниши воқеалари», «Кутайбанинг Мовароуннаҳрга ҳужуми» бўлимларини рус тилига ағдариб, «Ўрта ва Марказий Осиё тарихидан материаллар» («Фан», 1988) тўпламига киритганлар. Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Б. Аҳмедов «Ўзбекистон халқлари тарихининг манбалари» (1991) деган китобига ҳам Табарийнинг Мовароуннаҳр тарихига доир маълумотларининг бир қисмини таржима қилиб киритган.

«Тарихи Табарий»нинг дастхат нусхалари Санкт-Петербург, Тошкент, Душанбе қўлёзмалар хазиналарида, Низомий номидаги педагогика университетининг профессор Н. М. Маллаев номидаги ўқув хонасида сақланмоқда.

Табарийга хос илм ўрганиш йўлидаги заҳматқашлик, фидойилик, халқ қадриятларига меҳр билан қараш, ўтмиш тарихини, оғзаки ижод асарларини, Қуръону Ҳадисларни эъзозлаш, илмий изланишлар йўлидаги, муҳолифлар билан баҳсу талашлар жараёнидаги саботу матонат барчага ибрат бўларлидир.

МУАЛЛИМИ СОНИЙ

Шом шаҳри мадрасаларидан бирида арабшунос олимларининг йиғилиши давом этарди. Раислик қилувчи ёш бир йигитчага сўз берди. У араб тили шеvasининг товуш хусусиятлари ҳақида маъруза қилди. Маъруза жиддий баҳсга сабаб бўлди. Охирида барча машҳур тилшунос олимлар бу йигитчани араб тили донишманди, деб тан олдилар. Бу толиби илм қомусий билим соҳиби, машҳур файласуф, шоир, адабиётшунос ва мусиқашунос Абу Наср Форобий эди. «Форобий етмиш тилни биларди», деган нақл ўшандан қолган экан.

Абу Наср Форобий 870 йили Сирдарё бўйидаги Фороб шаҳрига яқин Восинч қишлоғида ҳарбий хизматчи оиласида дунёга келган. Бошланғич мактабни ўз қишлоғида тугатган Форобий Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида билим олади. Отаси билан Исфаҳон, Ҳамадон ва Рай шаҳарларига сафар қилади. Сўнг Форобийлар оиласи ўша пайтлари Кичик Осиё, Ху-

росон ва Мовароуннаҳрда асосий илмий марказ бўлмиш Бағдод шаҳрига кўчиб боради ва бўлажак олим илм ўрганиш билан жиддий шуғуллана бошлайди. У Абубашир Маттондан қадимий юнон тилини, Юҳан ибни Ҳайлондан тиб илми ва мантиқ бўйича таълим олади. Ёш йигит Форобий ҳам илм ўрганар, ҳам муаллимлик қилар экан. Чунончи, машҳур олим Абу Сирожиддиндан астрономия ва математикани ўрганеди, ўзи эса унга мантиқ бўйича дарс беради. Қадимий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Форобий бутун умрини илм ўрганишга бағишлаб, араб мамлакатларидаги мадрасаларда дарс бериш билан камтарона, фақирона ҳаёт кечирган. Биргина Шом шаҳрида унинг мингдан зиёд шогирдлари бўлган. Фанимларнинг фитнаси билан ҳаёти хавф остида қолганда, уни қутқазган ҳам шогирдларидир. Форобий Ҳалаб шаҳрида яшаган пайтида шаҳар ҳокими, илм-фан ҳомийси Сайфутдавла унга давлат ҳисобидан маош тўларди. Шуниси қизиқки, олим бу пулдан кундалик тирикчилиги учун етадиганинигина оларди. Форобий 950—951 йиллар орасида вафот этган.

Абу Наср Форобий қомусий билим соҳиби бўлган. У фалсафа, мантиқ, адабиётшунослик, мусиқашунослик, сиёсат, психология, математика, астрономия, геометрия, илм-фаннинг бошқа соҳаларига доир кўплаб рисолалар ёзган. Нафақат фалсафада, балки араб грамматикаси, шевашунослигида ҳам ўз даврининг пешқадам олими эди. Олим ижодини ўрганиш билан машғул бўлган тадқиқотчилар унинг 160 та асар ёзганини таъкидлайдилар. Уларнинг 17 таси турли олимларнинг фалсафий асарларига ёзилган шарҳ, 50 таси алоҳида китоб, бештаси бир қанча мақолаларни ўз ичига олган мажмуалар ҳисобланади. Булар орасида «Сиёсат ва маданият», «Рухнинг моҳияти ҳақида рисола», «Фозил кишиларининг ахлоқий қарашлари», «Ҳажм ва миқдор ҳақида сўз», «Ўлчовлар ҳақида китоб», «Бўлак ва бўлинмас нарсалар ҳақида сўз», «Фалсафанинг муқаддимаси», «Шеър ва қофиялар тўғрисида сўз», «Шеър санъати қонунлари ҳақида мақола», «Осмон ва олам», «Юлдузшуносликка оид рисола», «Олий жисмлар ҳақида китоб», «Илмлар мажмуаси» асарлари машҳурдир.

У юнон илмининг буюк вакили Аристотелнинг барча фалсафий, табиий, илмий асрларига, Птоломей, Эвклид, Гален, Гиппократларнинг рисоаларига шарҳлар битди.

Форобий шеърият ва мусиқа назариясига доир китоблар ҳам ёзган. Қонун мусиқа асбобига бир қўшимча тор илова қилиб, такомиллаштирган, унинг овоз имкониятини оширган. Унинг шеъриятга доир рисоласи ўзбек ва рус тилларида нашр этилган. Форобийнинг бу асарлари Шарқ халқлари тарихида алоҳида ўрин тутди. Илм-фанда дунё фалсафасининг асосчиси — биринчи муаллим, қадимги юнон файласуфи Аристотель ҳисобланади. Форобий антик юнон файласуфларидан Платон асарларини таржима қилиб, шарҳлаб, Шарқда кенг тарқалишига катта ҳисса қўшгани ва жуда кўп фалсафий масалаларни ўша олимлар даражасида талқин этгани учун «муаллими соний — иккинчи муаллим» деб ном олган. Унинг ижодини ўрганиш ва араб тилидан таржима қилишда академик М. Хайруллаевнинг хизмати катта.

Ўтмиш мутафаккирлар Форобийнинг ижодига юксак баҳо берганлар. Ўн иккинчи асрнинг охири ва ўн учинчи асрнинг бошларида яшаган тарихчи Байҳақий «Исломда унга тенг келадиган одам дунёга келган эмас. Дунёда тўртта йирик олим бўлган. Уларнинг иккитаси исломгача яшаган. Чунончи, Аристотель ва Буюк Александр (Афродизий); иккитаси ислом даврида яшаган; Абу Наср ва Абу Али (Сино), Абу Али Абу Насрнинг асарларидан жуда кўп фойдаланган», деб ёзган «Тарихи Масъуд» китобиди. XIX аср немис шарқшуноси Фридрих Рюккерт «фалсафани ҳақиқий қатъий илмий асосда ишлаб чиққан киши деб фақат Форобийни ҳисобламоқ лозим», дейди. Рус шарқшуноси Э. Бертельс бўлса, Форобийни қомусий билим соҳиби сифатида таърифлаб: «Форобий яхши математик бўлган, ўша даврдаги тиббиётнинг барча томонларини билган, мусиқа назарияси бўйича бир қатор рисоалар яратган, бастакор сифатида шуҳрат қозонган», дейди.

Фаробий ҳикматларидан

Инсон юксак камолотга эришув йўлида ҳаракат қилганидек, ақлий билишга ҳам ҳаракат қилса, ҳеч шубҳасиз, ўзи интилайётган сўнги даражадаги бахт-саодатга эришади.

* * *

Ҳар бир киши касб-корини мукамал билмоғи, яхши тарбия олмоғи ва яхши хулқ-атвор, фазилатларга эга бўлмоғи лозим. Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос инсонийликдир, шунинг учун ҳам одамлар инсоният туркумига кирганликлари сабабли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.

* * *

Инсон ҳар доим қувноқ, хушчақчақ бўлиши ва бахтиёр яшамоғи зарур.

* * *

Илмий масалалар билан етарли шуғулланувчи ҳамда турли-туман ишларга берилган одамларга келганда уларнинг ишларида тартиб ҳам, интизом ҳам бўлмайди.

* * *

Ҳақиқат тарқатиб кет, бўлса имкон.

* * *

Бахтга эришиш мақсадида бирлашган кишилар жамоаси фазилатли жамоадир. Бахтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам берган халқ фазилатли халқдир. Шу тартибда барча халқлар бахтга эришиш учун бир-бирларига ёрдам берсалар, бутун ер юзи фазилатли бўлади.

* * *

Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаши, олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди ва уларга эга бўлиши учун инсонлар жамоасига эҳтиёж сезади.

* * *

Ҳар кимки илм-ҳикматини ўрганаман деса, уни ёшлигидан бошласин, саломатлиги яхши бўлишига интиلسин, ахлоқ-одобли бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақлансин, хиёнат ва макр-ҳийладан узоқ бўлсин.

* * *

Ёмон ишлардан ўзини эҳтиёт қилиб юрганларнигина билимдон, дейиш мумкин.

АСРНИНГ НОЁБ ҲОДИСАСИ

Улоқнўён ва Сektўбўқо бошчилигидаги мўғул аскарлари Сирдарёни кечиб ўтиб, сонсиз лашкар билан шаҳарга ҳужум қилдилар. Халқ тенгсиз душман билан ўн кун мардонавор курашди: тунги юришларда душманни таҳликага солди, кундузи қалъа деворлари устидан туриб ганимлар бошига ўқу тош ёғдирди. Озиқ-овқат танқислигига қарамай қалъа ҳимоячилари сўнгги томчи қонлари қолгунча курашишга аҳд қилишганди. Лекин бир гуруҳ савдогарлар хоинлик қилиб, кечаси дарвозани очиб бердилар. Халқ нафратидан чўчиган босқинчилар 8 минг асирни олдиларига солиб, шаҳарга бостириб кирдилар, қариялар, хотин-қизлар, фидойи жангчиларни қириб ташлаб, обод шаҳарни ер билан яксон қилдилар. 50 минг йигит кўприк қуриш учун тоғдан тош ташишга ҳайдалди. Атоқли ўзбек тарихчиси ва олими Абулғозий Баҳодирхон (XVII аср) «Шажараи турк» — «Турк-ўзбек авлодлари тарихи» асарида таърифлаган бу шаҳар Шарқда «Тирози жаҳон» — «Жаҳон кўрки» номи билан шўхрат қозонган Хўжанддир. Хўжанд қадим замонлардан Мовароуннаҳрнинг ҳунармандчилик, савдосотиқ, илм-фан тараққий этган обод шаҳарларидан бўлган. Жумладан, X—XII асрларда бу ердан Абу Маҳмуд Хўжандий, Абу Жаъфар Муҳаммад Хўжандий, Абдужаббор Хўжандий сингари дунёга шўхрати кетган мунажжим (астроном)лар етишиб чиққан.

Улар орасида Абу Райҳон Беруний томонидан «асрнинг ноёб ҳодисаси» деб таърифланган Абу Маҳмуд Хўжандий алоҳида ўрин тутади. Зероки, Абу Маҳмуд Шарқ илм-фани тарихида астрономиянинг амалий ва назарий масалалари билан шахсан шуғулланган олим ҳисобланади. Бўлажак олим X асрнинг йигирманчи йиллари ўрталарида Хўжандда туғилади. Абу Маҳмуднинг болалик ва ўсмирлик йиллари она шаҳрида ўтади: астрономия, математика, геометрия ва тиб фанларини зўр қизиқиш билан ўрганadi. Марв ва Урганч шаҳарларида мадрасада таълим олади ва хусусий муаллимларда таҳсил кўради. Профессор П. Б. Булгаковнинг аниқлашича, Абу Маҳмуд бир оз вақт Хоразмшоҳ Маҳмуд томонидан Урганчда ташкил этилган илмий марказда ишлаган.

Шундан сўнг Абу Маҳмуд халифаликнинг маркази бўлмиш Бағдодга боради. Лекин тез орада Рай шаҳри

ҳокими Фахруддавла (976—997) олимни ўз саройига даъват этади. Бу ерда Маҳмуд Хўжандий жиддий ижодий ва амалий ишлар билан шуғулланади. Тахминан 993 йили Таборак тоғида Абу Маҳмуд раҳбарлигида расадхона қурилади ва 994 йилнинг бошларида олим ўзи ясаган радиуси 43 метрли астрономик асбоб — секстант ёрдамида куёш ҳаракатининг баландлиги ва юлдузлар мувозанатини кузатади. Жумладан, олим куёш баландлигини ўлчаш ёрдамида Рай шаҳрининг кенглиги 350—35 градусга тенглигини аниқлаган. 22 яшар Беруний худди мана шу даврда Рай шаҳрида Абу Муҳаммад билан учрашиб, дўстлашган, унинг фаолияти билан танишган.

Абу Муҳаммад Хўжандий ўзигача бўлган ва замондош мунажжимларнинг илмий фаолиятини пухта ўрганган. Яқин ва Ўрта Шарқда қурилган барча расадхоналарнинг тузилишини синчиклаб кузатган, улар тажрибасидан Таборак расадхонасини қуришда ижодий фойдаланган. Ҳатто тадқиқотчилар Абу Маҳмуд болалигидаёқ бузилиб ётган Хўжанд расадхонаси қолдиқларини ҳам кузатган, деган фикрни баён этдилар.

Абу Маҳмуд кейинчалик ана шу кузатиш ва тажрибалар натижалари ўлароқ математика ва астрономияга доир ўнлаб асарлар яратган, астрономик асбобларнинг ихтирочиси сифатида шуҳрат қозонган. Олимнинг «Умумий астрономик асбоблардан фойдаланиш қоидалари», «Мамлакатнинг тузилиши ва жойлашишини аниқлаш ҳақида рисола», «Астрономия қонунлари» сингари бир неча рисолаларигина бизга қадар етиб келган. Абу Маҳмуд Хўжандий 1000 йили Рай шаҳрида вафот этган.

Абу Райҳон Беруний яқин дўсти Абу Маҳмуд Хўжандийнинг астрономик асбоблар ихтирочиси сифатида «асрнинг ноёб ҳодисаси» деган бўлса, унинг вақт бирлиги доирасида «секунд»ни аниқлашини «беқиёс кашфиёт» деб баҳолаган. Абу Маҳмуд Хўжандийнинг илмий ва амалий мероси кейинги асрлар Шарқ астрономияси тараққиётига катта таъсир ўтказди. Чунончи Мароға (Эрон, XIII аср), Самарқанд (XV аср) ҳамда Жайпур (Ҳиндистон XVII аср) расадхоналарига ана шу Абу Муҳаммад секстанти ўрнатилганди. Кўҳна манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мароға кутубхонасида 40 минг китоб сақланган. Самарқанддаги Улуғбек расадхонасини қуришга бевосита раҳбарлик қилган Жам-

шид Коший ўзининг «Астрономик асбоблар шарҳи ҳақида рисола» китобида ушбу расадхонага ўрнатилган Абу Маҳмуд секстантини алоҳида шарҳлаган: «Тусий йигирма бобининг шарҳи» (XVI асрнинг бошлари) китобининг муаллифи Биржандий Шарқ мамлакатларида яратилган астрономик асбоб ва ускуналарни батафсил шарҳлар экан, Абу Маҳмуд Хўжандий ясаган асбобларни биринчи ўринда таърифлайди.

Буюк бобомиз Беруний томонидан таърифланган ватандошимиз, Рай расадхонасининг меъмори, астрономик асбоблар ихтирочиси Абу Маҳмуд Хўжандий билан ҳар қанча фахрланса арзийди.

ТЎНҒИЧ ТАРИХНАВИС

Илм-адаб аҳли орасида кўпдан бери «Бухоро тарихи», «Наршахий тарихи», «Бухоро хабарлари», «Бухоро вилоятининг таҳқиқи» номи билан машҳур бўлган асарнинг муаллифи Абубакр Муҳаммад ибни Жаъфар Наршахийдир. Наршахий 943 йили Бухоро вилоятига қарашли Наршах мавзесида туғилган. Ёшлигидан қадимги тарих, жуғрофия, араб тилини пухта ўрганган, мадрасада таҳсил кўрган. Олимнинг вафот этган йили номаълум. Бизгача унинг «Бухоро тарихи» китоби етиб келган.

Бу асар Ўрта Осиё тарихнавислигининг тўнғич асари бўлиб, Сомоний амирларидан Нуҳ ибни Наср Сомоний (942—954 йиллари ҳукмронлик қилган) топшириғи билан ёзилган. Асар араб тилида битилган бўлиб, асл нусхаси бизгача сақланиб қолмаган ёки ҳали топилмаган. Муаллиф китобни битишда бизгача етиб келмаган айрим арабий китоблар ҳамда ўзининг шахсий кузатишларидан фойдаланган. «Бухоро тарихи» 1192 йили Абу Наср Аҳмад ибни Муҳаммад ибн Наср ал-Кубовий томонидан форсийга ихчамлаштирилиб, таржима қилинган; худди шу нусхани 1198 йили Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар қайта таҳрир қилиб, 1178—79 йиллар воқеаларини илова қилган. Кейинчалик ҳам бу китоб бир неча мартаба таҳрир қилиниб, унга мўғуллар истилосигача бўлган даврдаги Бухоро тарихи воқеаларини ҳамроҳ этган. «Бухоро тарихи»нинг ўзбекча таржимасига сўзбоши ёзган тарих фанлари доктори А. Ўринбоевнинг уқтиришича, таржимон Абу Наср Аҳмад Наршахийнинг араб тилидаги нусхасидан мавжуд

бўлган баъзи мавзуларни ташлаб кетиш билан бир қаторда асарга катта тарихий қимматга эга бўлган кўпгина маълумотларни қўшган ва бунда у ўз давридан илгариги воқеаларни ёритиш учун бошқа тарихий манбалардан фойдаланган. Бу манбалардан бири Абу Наср Аҳмаднинг ўзи кўрсатиб ўтган Абулҳасан Абдурахмон (ибн) Муҳаммад Нишопурийнинг «Хазойинул-улум» номли асаридир. Бу асарнинг бизнинг давримизгача етиб келган-келмаганлиги маълум эмас. Аммо ундан келтирилган «Бухоро тарихи»даги сатрларнинг ўзи ҳам Абулҳасан Абдурахмоннинг китоби нақадар муҳим бир тарихий манба бўлганлигини кўрсатади. Бундан ташқари мутаржим ва тахрирчилар асар воқеаларидан келиб чиқиб, фасл ҳамда сарлавҳалар қўйиб чиққанлар.

«Бухоро тарихи» бошқа шу хилдаги китоблар сингари алоҳида бобларга ажралмайди. Унда Наршахий Бухоро шаҳри, унга тобе бўлган ноҳиялар, қишлоқлар, маҳалла, бозор, амалдорлар, бинолар, киборларнинг манзилгоҳлари, Бухоро тангалари, бу ерда жорий этилган олиқ-солиқ турлари, шаҳарни Қутайба ибни Муслим томонидан забт этилиши, Мовароуннаҳрда ислом динининг жорий қилиниши, сомонийлар сулоласи ва ҳукмронлигини ғоятда изчиллик билан тадрижий тақомилда баён этган. Бошқа тарих китобларидан бу асарнинг фарқи шундаки, олим ҳар бир манзил халқининг касбкори, одати, диний ва маданий удумлари, ҳунармандчилик маҳсулотлари ҳақида кенг маълумот беради.

Маълумки, форсий тил ва ундаги адабиётнинг асосчиси Абу Абдулло Рудакийнинг «Жўйи бўйи Мулиён ояд ҳаме» мисраси билан бошланадиган қасидаси орқали Бухорода Мулиён анҳори бўлганлигини билар эдик. Наршахий маълумотларидан бизнинг у ҳақдаги тасаввуримиз янада бойийди. Манзилгоҳларни таърифлаган Наршахий ёзади: «Жўйи Мулиён» ерлари қадим вақтларда Тоғшоданинг мулки бўлиб (Бухоронинг ҳокими — Ҳ. Ҳ.), у ўз фарзанди ва куёвларининг ҳар бирига тақсимлаб берган эди. Марҳум амир Исмоил Сомоний бу ерларни халифа ал-Мустаъин ибн ал-Мутасимнинг лашкарбошиси бўлган Ҳасан ибни Муҳаммад ибн Толутдан сотиб олди. Амир Исмоил Жўйи Мулиёнда саройлар ва боғлар барпо қилиб, унинг кўпроқ қисмини маловийларга (озод этилган қуллар. Улар амир гвардиясида хизмат қилган — Ҳ. Ҳ.) вақф қилди.

У ҳозиргача ҳам вақф. Амир Исмоил доим ўз мало-вийларига ғамхўрлик кўрсатиб келар эди.

Бир кун Имир Исмоил Бухоро ҳисори (қалъаси)дан Жўйи Мулиёнга қараб турганида унинг ёнида отасининг мавлоси Симоул-кабир — «Улуғ сиймо» турган эди. Амир Исмоил уни дўст тутар ва яхши кўрар эди, унга қараб: «Бир вақти келса Худои таоло бирор сабаб туғдириб, бу ерларни сизлар учун сотиб олсам ва менга умр берса, бу ерларни сизларники бўлганини кўрсам, чунки бу ерлар Бухоронинг барча ерларидан қимматлироқ, яхшироқ ва хушҳавороқдир», дейди. Худои таоло насиб этиб, амир Исмоил ул ерларни сотиб олиб мавлавийларга берди ва у ерлар Жўйи Мавлиён, деб аталди. Кўпчилик халқ эса уни Жўйи Мулиён, деб атайдилар».

Биз тарих китоблари, бадиий асарларни ўқиганимизда кўпинча риёкор, золим, кишиларни ноҳақ жазога ҳукм этадиган, шоҳу феодалларнинг лаганбардори — қозилар ҳақидаги маълумотларга ёки тасвирга учрар эдик. Наршахий бўлса, Бухорода қозилик қилган одамлар ҳақида гапирганда уларнинг инсонпарвар, ҳалолу пок, адолатпешаликларини алоҳида ифтихор билан тасвирлаган: «Яна қозилардан бири Абу Зар Муҳаммад ибн Юсуф ал-Бухорий бўлиб, у раҳматли Имом Шофийнинг суҳбатдошлари жумласидан ҳамда олим ва зоҳид эди. Уни барча Бухоро олимлари орасида юқори кўяр эдилар. У кишини яширин пора бериш ва ҳар хил йўллар билан синаб кўрдилар, аммо у бирон нарса билан ҳам ўзини булғатмади, балки кундан-кунга ундан адолат ва инсоф равшанроқ содир бўлди... Аҳмад ал-Марвазий ас-Суламий кўп йиллар давомида Бухорода қозилик қилди ва заррача ҳам ўзига айб юқтирмади. У барчага баробар адолат ва инсоф юзасидан иш кўрар ҳамда унинг даврида олимлик ҳамда зоҳидликда бутун дунёда унга тенг келадиган киши йўқ эди».

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Наршахий у ёки бу шаҳар, манзилгоҳнинг, иморатнинг бунёд этилиши ҳақида гапирганда ном ва атамаларнинг келиб чиқиши, маъносини ғоятда аниқлик билан изоҳлайди, у ҳақидаги нақл ва ривоятлардан фойдаланади, воқеалар тафсилотида ҳолис фикр юритади. Муаллиф маълумотларига қараганда, араблар Бухоро атрофидаги энг обод, серҳосил ерларни халқдан тортиб олган экан. Машҳур Мулиён анҳори бўйидаги хушманзара ерлари-

ни ўз она юртининг бир парчасини халифа лашкарбо-
шисидан амир Исмоилнинг сотиб олиши бунга яққол
мисол бўла олади. Китобда келтирилган кўплаб далил-
лар, босқинчиларга қарши халқ қўзғолонлари, ерли
халқнинг жасорати ва матонати тасвирлари ўқувчи қал-
бида ифтихор ҳиссини, ватанпарварлик туйғусини жўш
урдиради.

Шунинг учун ҳам «Бухоро тарихи» китоби ўтмишда
ҳам, ҳозир ҳам Фарбу Шарқ олимлари диққатини ўзига
тортиб келмоқда. Уни 1892 йили Ч. Шеффер француз
тилида, 1954 йили Мударрис Ризавий Техронда, 1897
йили Н. Ликошин Тошкентда французчаси, асли ва
русча таржималарини нашр эттирган. 1954 йили уни
Р. Фрай Кембриж шаҳрида инглиз тилига таржима
қилиб, батафсил изоҳлари билан чоп қилдирди. «Та-
рихи Наршахий» машҳур шарқшунос А. Расулов томо-
нидан ўзбек тилига таржима қилиниб, 1966 ва 1991
йиллари босилиб чиқарилди. Асарни ўрганиш ва тар-
ғиб этишда машҳур шарқшунослар Б. Ғафуров, Б. Аҳ-
медов ва А. Ўринбоевларнинг хизматлари катта.

КОМУСИЙ БИЛИМ СОҲИБИ

Бир куни Хоразмшоҳ от устида туриб, Берунийнинг
хужрасидан чақиришни буюрган. Нима сабабдандир
Беруний бир оз кечиккан. Сабри чидамаган Хоразм-
шоҳ буни ўзича талқин қилиб, от жilовини Беруний
томон бурган ва уловдан энди тушмоқчи бўлиб турган-
да Абу Райҳон хужрадан чиққан ва шоҳ олдига тез
етиб келиб:

— Худо ҳаққи шоҳим, бундай қилмасинлар, — деб
ялинган. Шунда Хоразмшоҳ тамсил тариқасида бундай
деган:

— Эга бўлинадиган нарсаларнинг энг шарафлиси
илмдир. Барча унга қараб боради-ю, лекин у келмайди.
Илм ҳар нарсадан юксак, ҳеч нарса ундан юқори бў-
лолмайди.

«Мен болалик чоғимданоқ, — деб ёзганди Беру-
ний, — ўз ёшим ва шароитимга қараб, имкони борича
кўпроқ билим олишга интилдим. Бунинг далили сифа-
тида қуйидагини келтириш кифоя: биз турадиган жой-
га бир юнон кўчиб келган эди. Мен ҳар хил донлар,
уруғлар, мевалар ва ҳоказоларни олиб бориб, унга кўр-
сатиб ва бу нарсалар унинг тилида қандай аталишини

сўраб, номини ёзиб қўяр эдим». Демак, Беруний ёшлигиданоқ чидам ва матонат билан билим ўрганган, ҳатто юнон тилини ҳижжалаб эгаллаган. Ундаги ақлзаковат, теран билим Хоразмшоҳу Султон Маҳмудларни ҳайратга солган.

Қомусий билим соҳиби Абу Райҳон Беруний 937 йили Хоразмнинг Кот шаҳрида дунёга келади. У дастлабки таълимни она шаҳрида олади, ёшлигидан аниқ фанларга, тил ўрганишга қизиқади. Ўша даврнинг машҳур олими Абу Наср ибн Али Ироқдан (астрономия) илми нужум, риёзиёт (математика)дан дарс олади: ўн саккиз яшарлигида илк астрономик кузатишларини Хоразм обсерваториясида ўтказа бошлайди. Бушкотир деган жойда юлдузларни кузатганда Беруний етук олим даражасига етганди. Беруний қадимги хоразм, сўғд, юнон, сурёний ва қадимги ҳинд тили — санскритни пухта ўрганadi. Қорахонийлар ва ғазнавийлар зарбаларидан сўнг марказлашган Сомонийлар давлати ларзага келади. Сомонийларга тобе бўлган Хоразмда тож-тахт учун кураш кучайиб кетади. Йигирма икки яшар Беруний ватанини тарк этиб, Эроннинг Рай шаҳрига боради: кўп олимлар билан, жумладан, астрономик асбоблар ихтирочиси Абу Маҳмуд Хўжандий билан учрашади. Икки йилдан сўнг Беруний ўз она шаҳрига келади. Бухоролик ёш олим Ибн Сино билан мунозаралар ўтказди. 998 йили Гурганж вилоятининг амири Қобус ибни Вашмгир Берунийни ўз саройига таклиф қилади. У бу ерда Абу Саҳл Масиҳий билан дўстлашади. Масиҳий астрономия ва математикага оид 12 та рисоласини Берунийга бағишлаган.

Беруний бу ерда жиддий ижодий ишлар билан шуғулланади ва Қобусга бағишлаб «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарини ёзади. Бу асарда олим ўзига маълум бўлган барча халқларнинг йил ҳисобини чуқур таҳлил қилган: этнография, минералогия, картография ва бошқа ўнлаб фанлар ҳақида ҳам фикр юритган.

Хоразмшоҳ Али ибни Маъмун (998—1009) ва айниқса, Абдулаббос Маъмун ибни Маъмун (1009—1017) давлатининг янги маркази Урганч тез ривожланади. Ўз юртига қайтиб келган Беруний Маъмуннинг ҳомийлиги ва хайрихоҳлиги билан бу илмий-маданий марказ тараққиётига катта ҳисса қўшади. 1016 йили Султон Маҳмуд Ғазнавий Маъмундан батамом ўзига бўйсун

ниб, Хоразмни Ғазнавийлар давлатининг таркибий қисми, деб тан олишни талаб қилади. Хоразмшоҳ Маъмун бунга рози бўлади. Исён кўтарган аскарлар ҳақоратомуз шартномага кўнган Маъмун ва унинг барча амалдорларини қатл этдилар. Бундан фойдаланган Султон Маҳмуд катта лашкар билан Хоразмни забт этади ва Беруний бошчилигидаги олимларни Ғазнага олиб келади. Беруний ўша йиллар «Қуёш ҳаракатини аниқлаш йўли», «Геодезия» сингари тадқиқотлар муаллифи бўлиб, олим ва фозиллар орасида обрўи баланд эди.

Абу Райҳон Беруний Султон Маҳмуд ҳукмронлиги даврида Шимолий Ҳиндистоннинг кўп вилоятларига саёҳат қилди. Умуман, Беруний Шарқнинг Рай, Журжон, Бағдод, Жужон, Балх, Бомиён, Ғазна, Қобул, Динпур, Пешовар, Жайлам, Лоҳур, Мўлтон, Бадахшон, Аттон каби йигирмадан ортиқ шаҳарларида бўлган. У 13 йил давомида ҳинд халқи адабиёти, маданияти, тарихи, урф-одатини ўрганиш билан шуғулланиб, «Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ёки сиғмайдиган таълимотларини ҳақиқатини аниқлаш» ёки «Ҳиндистон» рисоласини ёзади. Беруний умрининг охириги йилларида «Минералогия», «Қонуни Масъудий», «Сайдана» сингари асарлар яратган. Беруний астрономия ва математика фанларига кўп янгиликлар киритади; у тузган тригонометрик жадваллар аниқлиги билан бошқа жадваллардан ажралиб турган. Тиббиётга бағишланган «Сайдана»да мингдан ортиқ доривор моддаларни таърифлаган. Уларнинг номини 30 тилда берган Беруний ўз асарларини ўша давр илмий анъанасига кўра араб тилида ёзган, шеърлар битган, араб шоирларининг шеърларини шарҳлаган. У Ғазнада мадрасада дарс берган, шогирдлар етиштирган, расадхона қурдириб, кузатишлар олиб борган. Буюк бобокалонимиз 1048 йили Ғазнада вафот этган.

Абу Райҳон Беруний ҳокимлар ҳузурида катта обрў ва эътиборга эга бўлса ҳам изланиш, ижодни ҳар қандай мансаб-мартабадан устун қўйган, бойликка интилмай камтарона ҳаёт кечирган. Чунончи, Қобус ибни Вашмгир унга вазирлик мансабини инъом этганда қабул қилмайди. «Қонуни Масъудий» китобини ёзиб тугатганда ғазнавийларнинг сўнгги ҳокими, математика ва астрономияга ихлосманд Султон Масъуд унга бир фил кумуш танга жўнатади, лекин Беруний «бунга менинг эҳтиёжим йўқ», деб совғани қайтариб юборган.

Берунийнинг 152 та асар ёзгани, 1036 йилгача битилган китоблари рўйхатини шахсан ўзи тузгани бизга маълум. Афсуски, бу асарлардан 30 тасигина бизгача сақланиб қолган. Беруний Шарқ олимлари орасида дунёнинг энг мукаммал харитасини чизган, 995 йили Ер шарининг шаклини — глобусни ясаган. Бундан ташқари Беруний «Сайдана»нинг муқаддимасида «Вомик ва Узро», «Урмуздёр ва Меҳриёр», «Бомийнинг икки санами», «Додмоҳ ва Кирмондўхт», «Нилуфар» сингари қисса ва дostonларни, Унсурийнинг «Хингбут ва Сурхбут», «Шодбахр ва Айнулҳаёт» маснавийларини форсийдан араб тилига назм ва насрда таржима қилганлигини махсус қайд этган. Берунийнинг бизгача етиб келган аксар байтлари ҳасби ҳол (ўз дарди, кўнглини изҳор қилиш)ни эслатади.

Беруний асарлари Ўрта Осиё, умуман, Шарқ халқлари илм-фанининг кейинги асрлардаги тараққиёти учун бир замин бўлиб хизмат қилди. Олимнинг асарлари ҳамон ўзининг илмий, тарихий, маданий, амалий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Хусусан, «Ҳиндистон» асари ҳинд халқининг қадимги маданияти, тарихи, тиббиётини ўрганишда ҳиндшунослар учун ҳамон ягона манба бўлиб келмоқда. Беруний ижодини ўрганиш ва асарларини ўзбек тилига таржима қилишда А. Қаюмов, А. Расулов, Б. Булгаков, А. Ирисов ва бошқа олимларнинг хизматлари беқиёсдир.

Беруний ҳикматларидан

Жонли мавжудотнинг барчаси, шу жумладан, инсоннинг ўзи ҳам, табиий равишда пайдо бўлган ва у табиатнинг ривожланиши ҳамда ўзгаришининг натижаси ҳисобланади.

* * *

Киши кўнгли тартибли ва келишган нарсаларга мойил бўлади, тартибсиз нарсалардан нафратланади.

* * *

Нодонлик бедаво дарддир.

* * *

Инсон фаннинг у ёки бу соҳаси ҳақида илмий амалиётга ва аниқ тадқиқотларга суянган ҳолдагина мулоҳаза юритишга ҳақлидир.

* * *

Номуродларни камситма.

* * *

Билимсиз кишиларнинг кўнгли хурофотга мойил бўлади.

* * *

Ёлғончилик кишини адолатдан юз ўгиртиради.

* * *

Билиминг шундай нарасаки, у яланғоч бўлганингда ҳам ўзингда қолади, ҳаммомга кирсанг сув билан ювиб бўлмайди. Билим қайтариш ва такрорлаш мевасидир.

* * *

Ёмонликнинг шахобчалари кўп бўлса, уларнинг асо-си тама, ғазаб ва илмсизликдир.

* * *

Эртаю кеч душманга зарару дўстга фойда келтирган киши мардлар мардидир.

* * *

Ориятли йигит ўзини қурбон қилишга ҳам бориб етади ёки зулмни даф қилишга: қўни-қўшнилари, халқни муҳофаза қилишга ўтади.

* * *

Тил сўзловчи истагини эшитувчига етказадиган тар-жимондир.

* * *

Ёлғончилик кишини адолатдан юз ўгиртиради.
Яхшилик жамики одамларга яхшилик қилмоқдан иборатдир.

* * *

Ҳаким ва олимлар ахлоқидан таълим олиш яхши хулқни тиргизади, ёмон қилиқни ўлдиради.

* * *

Тенглик ҳукм сурган жойда сотқинлик, алдамчи эҳ-тирослар, ғам-ғусса бўлмайди.

* * *

Бугуннинг чорасини кўриб, эртага эҳтиёжи қолма-ган киши ақлдилар.

* * *

Ҳар бир инсоннинг қадр-қиммати ўз ишини қойил қилиб бажаришидир.

ХАЛҚ ҚАҲРАМОНЛИГИ КУЙЧИСИ

Тонг саҳарлаб Рустам севимли оти Рахшга миниб овга чиқди. У бутазорлар оралаб борар экан, кўққисдан усти ўт-ўланлар билан беркитилиб, ичига ханжарлар қадаб қўйилган чоҳга қулади... Дубулға ва ўқ-ёйи учиб кетди.

— Ҳа-ҳа, энди қалайсан, аҳволинг шу экан-ку, — масхараомуз овоз эшитилди.

Рустам тепага қаради. Чуқурлик лабида ўғай укаси Шоғод тиржайиб турар эди.

— Э-э, сенмисан, ука яхшиям келиб қолдинг, камонимни олиб бер, қарға-қузғун ўтса отаман, — деди Рустам ёлвориб.

— Ўзи нима аҳволда-ю, яна ов қилар эмиш, ма олақол, — ҳиринглади Шоғод Рустамга қуролини узатаркан.

Ярадор Рустам охирги кучини йиғиб, Шоғодни мўлжалга олди ва ўқ узди. Ўқ номард уканинг кураги остидан тешиб чиқди.

Эртаси куни Рустамнинг Шоғод қазиб қўйган чоҳга қулаб ўлгани хабари бутун мамлакатга ёйилиб, халқ баҳодирнинг азасига тўпланди. Ватан бир неча кун мотам либосида бўлди. Ҳа, элнинг кўзидан нур, белидан қувват кетгандек эди. Бутун ёшлик шижоатини эл-юрт учун бахшида этган халқ қаҳрамони Рустам мардонавор жанг майдонида эмас, номард Шоғод макри туфайли ҳалок бўлди.

Абулқосим Фирдавсий ана шундай халқ — Ватан учун фидойи юзлаб баҳодирлар образини яратган бе-назир санъаткордир. Фирдавсий 941 йили Эроннинг Тус шаҳри яқинидаги Бож қишлоғида ўртаҳол деҳқон оиласида туғилган. Бўлажак шоирнинг отаси Тус ҳокимининг «Фирдавс», яъни «Жаннат» номли боғида боғбон бўлган. Фирдавсий аввал қишлоғидаги мактабда, сўнг Тус шаҳри мадрасаларида таҳсил олади. Отаси вафотидан сўнг боғбонлик қилади ва тахаллус сифатида ўзига шу боғнинг номини танлайди. Фирдавсий ёшлигидан қадимги халқ афсоналари, қаҳрамонлик достонларига қизиқади. Шарқ халқлари тарихини зўр қизиқиш билан ўрганади. Кўп шаҳар ва қишлоқларда бўлиб, меҳнаткашлар оғзидан кўҳна ривоятларни ёзиб олади. Ажойиб шоир сифатида элга танилади. У 1025

йили ўз ватанида вафот этади. Лекин руҳонийлар шоирнинг жасадини мусулмонлар мазорига қўйдирмайдилар. Уни ўз боғига дафн этадилар. Чунки, Фирдавсий исломгача бўлган зардуштийлик-маздопарастлик дини тарафдори эди, халқ озодлик ҳаракатларини, адолатни қўллаб-қувватларди. Феодал ҳукмронлар, уларнинг яқин одамлари бўлмиш руҳонийларга бу ёқмас эди, албатта.

X—XII асрларда Ўрта Осиё халқларининг маданияти, илм-фани, бадиий адабиёти юксак даражага кўтарилди. Форсий гуруҳ шеваларида гапирадиган қабила-лар биргаллашиб, халқ сифатида шаклланди: уларнинг ягона тили — дарий тили вужудга келди; туркий лаҳжаларда гапирувчи элатлар ҳам бирлашиб, халқ сифатида шаклланди, эски туркий (ўзбек) адабий тили илм-фан, бадиий ижод воситасига айланди. Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Форобий сингари олимлар, Рудакий, Умар Хайём, Носир Хисрав, Фирдавсий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий каби шоирлар худди мана шу даврда етишиб, оламшумул обрў ва шуҳратга эга бўлдилар.

Халқ орасида ўтмиш аждодлар тарихига, қадимги афсоналар, ривоят ва дostonларни қайта тўплашга қизиқиш кучаяди. Ана шу боболар меросига қизиқиш натижаси ўлароқ қадимги воқеаномалар, афсоналар тўпланиб, «Шоҳномаи мансур» номи билан алоҳида китоб ҳолига келтирилади. Сомоний амирлар бухоролик шоир Дақиқийга бу насрий китоб асосида шеърый «Шоҳнома» ёзишни топширадилар. У минг байтдан иборат «Гуштасп» дostonини ёзганда кули томонидан ўлдирилади. Энди бу ишни давом эттириш кўҳна қиссалар донишманди Фирдавсийга топширилади. Фирдавсий 30—35 йил ишлаб, «Шоҳнома»ни тугатади. Бу орада Сомонийлар давлати қулаб, ҳокимият ғазнавийларга ўтган эди. Шоир асарни Султон Маҳмуд Ғазнавийга тақдим этади. Ривоят қилишларича, Султон шоирга 120 дона олтин танга бермоқчи бўлади. Лекин жоҳил, ифвогар вазири Аёз «сон-саноқсиз лашкарларга кийим-кечак, озиқ-овқат лозим бўлиб турган бир пайтда оддий шоирга шунча олтин бериш ақлли кишининг иши эмас», дейди. Султон Маҳмуд шоирга 120 дона кумуш танга беради. Бундан ғазабланган Фирдавсий тўғри ҳаммомга боради. 60 тангани ҳаммомчига, 60 тангасини эса шаробфурушга бериб, Султон Маҳмудга қарши ҳажв

ёзиб, бош олиб чиқиб кетади. Буни эшитган Султон шоирни тутиб, фил оёқлари остига ташлаб ўлдиришни буюради. Фирдавсий қувғинда юриб, қариб-қартайиб қолганида ўз қишлоғига қайтиб, вафот этади. Умуман, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»ни Султон Маҳмудга тақдим этиши билан боғлиқ ярим ҳақиқат, ярим чин ривоятлар жуда кўп. Кейинги тадқиқотлар бу ижодкорлар ўртасидаги ғаразғўйликнинг натижаси, атайлаб уюштирилган ғаламислик эканини тасдиқламоқда. Шунинг учун ҳам «Султон Маҳмуд ҳажвияси»ни Фирдавсий ёзганлиги ҳақиқатдан анча йироқ масала. Бу муаммо жиддий ўрганишни талаб қилади.

Фирдавсий «Шоҳнома»си ҳажми, мавзуси, образлари, ғоявий мотивлари ва бадиий қиммати жиҳатидан дунёдаги энг катта эпик асардир. У юздан ортиқ достонлардан ташкил топган бўлиб, уларда мингдан зиёд бир-бирига ўхшамаган образ ва персонажлар тасвирланган. Бу асар мавзу ва ғоявий жиҳатдан ҳам энг зўр асар ҳисобланади. Чунки, шартли равишда мифологик, қаҳрамонлик, тарихий қисмлардан иборат бўлган «Шоҳнома»да Фирдавсий ватанпарварлик, халқпарварлик, тинч-тотув яшаш, байналмилаллик, адолат, маърифатпарварлик каби юксак ғояларни илгари суради. Ўзаро қонли урушлар, феодал ички можаролар, зулм-зўрликни, марказлашган давлатга футур етказишга қаратилган исёнларни қоралаган шоир Маздак бошчилигидаги халқ ҳаракатига хайрихоҳлик билан қарайди: ислом ғазавотчилари бўлмиш араб халифалигининг босқинчилигига қарши халқ, ватанпарварлик курашини зўр меҳр билан тасвирлайди. Халқ оддий темирчи Кова бошчилигида кўзғалиб, икки елкасидан илон ўсиб чиққан, инсониятга қирғин келтираётган Заҳҳокни қулатиб, унинг ўрнига одил Фаридунни шоҳликка кўтаради.

Халқ қаҳрамони Рустам бутун умрини Ватан ва халқни бало-қазодан асраш, чет эл босқинчиларидан ҳимоя қилишга сарфлайди. Ўз ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса ҳам халқни Яман сеҳргарлари ва Мозандарон девлари қўлидан халос этади. У бу йўлда етти даҳшатли тўсиқни енгиб ўтади. Ёш баҳодир Бижон дўсти Гургиннинг хоинлигига қарамай арман халқини офатдан, тўнғизлар ҳужумидан қутқаради. Сиёвуш ҳаммиша адолат учун, турли халқларнинг тинч яшаши

учун курашади, қонли урушлар олдини ақл-заковат билан, сулҳ йўли билан олишга интилади. Асардаги Золи Зар, Судоба, Суҳроб, Гударз, Гев, Тус, Ҳожир, Гурдофарид, Хумой, Манижа сингари образлар ҳам ер юзида адолат тантанаси учун курашадилар. «Зол ва Судоба» ҳамда «Бижон ва Манижа» дostonларида чинакам байналмилаллик ғоялари илгари сурилган.

Фирдавсий «Исфандиёр», «Шоғод», «Ўн икки муҳораба» дostonларида, айниқса, мамлакатнинг бутунлигига таҳдид солувчи, ўзаро уруш чиқариш учун баҳона изловчи шоҳлар, шаҳзода ва лашкарбошиларни қаттиқ қоралайди. Манманлик, мансабпарастлик, худбинлик, ношукурлик, қасоскорлик ва фитнагарлик Исфандиёр ва Шоғод сингари шавкатли баҳодирларни бевақт ҳалокатга элтди. Буларнинг бебошлиги, калтафаҳмлиги юрт ва эл бошига кўп кулфатлар келтиради.

Абулқосим Фирдавсий феодал ўрта асри шароитида халқ қаҳрамонлигини улуғлади, ватанпарварлик ҳамда халқлар бирдамлиги ғоясини тарғиб этди: маърифат, ақл-заковатни жаҳолатга қарши қўйди. Арзимаган баҳоналар билан уруш чиқаришни қоралаган шоир тинчликни олқишлади.

Фирдавсийнинг мангу барҳаёт «Шоҳнома»си узоқ ўтмишда аслида ҳам, таржимасида ҳам халқимиз орасида машҳур ва манзур бўлган. У Шоҳ Ҳижрон, Хомуший (XVIII аср), Нурмуҳаммад Бухорий, Очилдимурод Мирий (XIX аср)лар томонидан назм ва насрда ўзбекчалаштирилган. Бизнинг замонимизда «Шоҳнома» дostonлари сюжети асосида «Заҳҳоки морон», «Сиёвуш», «Рустам ва Суҳроб» сингари сахна асарлар яратилди, опера ёзилди. Шоирларимиздан Ҳамид Фулом, Назармат, Жуманиёз Жабборов, Шоислом Шомуҳамедовлар «Шоҳнома»нинг янги шеърий таржимасини яратдилар. Бундан ташқари ўзбек ва тожик тилларида баробар ижод этган шоир Васфий ҳам Фирдавсийнинг бир неча дostonини ўзбек тилига асл вазнида ўгирган, лекин улар чоп этилмаган. Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол тожик ёзувчиси Сотим Улуғзоданинг «Фирдавсий» романини ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттирди, Р. Инъомхўжаев Сотим Улуғзода насрий баёнини ўзбекчалаштирди.

Фирдавсий ҳикматларидан

Ҳамиша ақлингни раҳнамо этгил,
Нолойиқ ишлардан олисга кетгил.

* * *

Меҳнат тагидадир, эй оқил, ҳар ганж,
Ганж топмас ҳеч кимса топмас эса ранж.

* * *

Ҳунар бирла ақлинг бириккан ҳамон,
Ҳар иш бу жаҳонда юришгай равон.

* * *

Қудратлидир кимки бўлса билимдон,
Билимдан кексалар дили навқирон.

* * *

Нодонликдан ёмонлик келади фақат,
Нодонга ёндошма, босмасин ғафлат.

* * *

Икки дўст тураркан елкама-елка,
Тоғларни ҳам осон айлади тилка.

* * *

Кишига яхшилик қил, берма озор,
Қаросин юқтирар доимо қозон.

* * *

Тўғрилиқдан келмиш ҳамма яхши от,
Эғрилиқдан фойда кўрмади бир зот.

* * *

Ширин сўзли бўл, эй сен билимдон,
Тилинг совуқ сўз-ла булғатма осон.

«ОФАРИННОМА» МУАЛЛИФИ

Араб халифалиги ҳукмронлиги барҳам топиб, Хурсонуну Мовароуннаҳрда маҳаллий Сомонийлар давлати вужудга келгач, амиру умаро, вазиру вазаро она тили ва ундаги адабиётни ривожлантиришга, аждодларнинг қадимий қутлуг удум-анъаналарини қайта тиклашга аҳд этадилар. Шу мақсадда шаҳару қишлоқлардан олиму фозиллар, шоиру ҳофизларни марказга — Бухорога

йиғиб, маҳаллий тилда ижод қилишга даъват этади, улар давлат ҳомийлигига олиниб, маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб турилади. Сарой доирасидаги ана шундай ижодкорлардан бири Абўшукур Балхийдир.

Шоирнинг таржимаи ҳоли, ижтимоий келиб чиқиши тўла маълум эмас. Эрон олими Саид Нафисий, профессор Холиқ Мирзозодаларнинг аниқлашларича, Абўшукур 915—16 йиллар орасида Балхда туғилган, аввал хусусий муаллимда, сўнг мадрасада билим олган. Йигитлик айёмида Нуҳ ибни Наср (943—954) саройидаги адабий доирага дохил бўлган, Муродий, Рудакийлар билан ҳамсуҳбат бўлган. Буни шоирнинг ўзи айрим байтларида ҳам қайд этган. Унинг вафот этган йили ҳам номаълум.

Абўшукур Балхий истеъдодли лирик шоир ва дostonнавис бўлган. У лирик турнинг барча жанрларида шеърлар ёзган, ишқий, фалсафий мавзуларда тўртта дoston битган. Аммо «Лубоб-ул-албоб» (Негизларнинг негизи) тазкирасининг муаллифи Авфий ҳамда устод Саид Нафисий таъкидлаганларидек, бизга қадар ундан бир қанча қитъа ва рубоийлар, 947 йили ёзган «Офариннома» дostonининг маълум қисмигина сақланиб қолган, холос.

Шоир ўз рубоий ва қитъаларида, маснавийларидаги лирик чекиниш ва қистирмаларда комил инсонни улуғлайди, унинг гўзалликка, ҳаётга, яшашга муҳаббатини куйлайди; лирик қахрамоннинг ишқ-севги хусусидаги нозик кечинмаларини нафис, ўйноқи байтларда тасвирлайди, юксак инсоний фазилатларни улуғлаб, кибру ҳаво, танбаллигу судхўрликни, дилозорлигу таъмагирликни, жоҳиллигу аччиқзабонликни қаттиқ қоралайди:

Дўстнинг дийдорию донишманднинг сўзи,
Инсон қалбидан ғам-андуҳни аритади.
Кимда ким фойдаю манфаатни кўзлаб дўстлашса,
Шубҳасиз, уни ўзинга душман, деб бил.

«Офариннома»да шоир инсоннинг турмуш уринишлари, мавжуд ижтимоий тузум билан боғлиқ кўплаб сиёсий, маънавий, маиший масалалар хусусида, ахлоқий-таълимий муаммолар борасида бир мутафаккир файласуф сифатида мушоҳада юритади, ибратли хулосалар чиқаради; ўзининг назарий мулоҳазаларини ҳаёт тажрибасидан, оғзаки ижоддан олинган мўъжаз ҳикоят-

лар билан исботлаб боради, панд насихатлар беради; адолатли ҳукмрон ғоясини илгари суради. Хусусан, дostonнинг ҳунар ва илм ўрганишнинг фойдаси, яхшилик ва хайру эҳсоннинг шарофати, адолатнинг нафию, зулмининг касофати тасвирига бағишланган бўлимлари катта тарбиявий аҳамиятга эга. Бу дунёга яхшилик уруғини сеп, ўзинг ўтиб кетсанг ҳам, номингни кишилар яхшилик билан зикр этишсин, дейди шоир.

Яхши ном билан ўлсам розиман, ризо,
Танам ўлимга, отим яхшиликка раво,
Зероки Хусрав демиш: «Яхши ном билан ўлмоқ бил,
Душманга таслим бўлиб яшашдан аъло».

* * *

Айтмишлар: тилдан чиқса сўз агар
Ўтқирдир мисоли олмосу ханжар.
Сўз қулатажак минбару дорни,
Сухан инидан чиқарар илонни.

* * *

Кўнглинга сигмагач ўзгалар сири,
Дил сўзингни сақлар қай бир киши.
Ўттиз икки тишингдан чиққан сухан,
Ўттиз икки қулоғу дилга қўнмиш албат.
Оғиздан чиққан сўз, отилган ўқдир
Қайта ўз ўрнига тушмоғи йўқдир.

Умуман, Абўшукур Балхий шеъриятидаги панд-насихат X аср адабиётидаги ахлоқий-таълимий йўналишда ўзига хос бир саҳифаларни ташкил этади. Уларни тўплаб, батафсил тадқиқ этиш адабиётшунослигимизнинг галдаги вазифаларидандир.

БИРИНЧИ СУЛТОН

Ўғил жазога маҳкум

Низомулмулк лутф этибдур: нақл қилибдурларким кунлардан бир кун бир савдогар Султон Маҳмуд ҳузурига кириб, шаҳзода Масъуд устидан шикоят қилибди: мен бир савдогар одамман. Кўпдан бери бу ерда сарсон қолиб кетдим. Ўз юртимга кетолмай юрибман. Чунки сизнинг ўғлингиз мендан 60 минг динорлик молимни харид қилди-ю аммо пулини бермаётир. Сиз-

дан илтимос, орани очиқ қилиш учун амир Масъудни мен билан қозининг олдига юборсангиз.

Бу хабарни эшитган Султон Маҳмуд жуда хафа бўлибди ва ўғлига қуйидаги мазмунда нома йўллабди: савдогарнинг ҳақини дарҳол бергин. Йўқса, унинг олдига тушиб, шариат қозиси ҳузурига боргин, улар қандай ҳукм чиқарса, ўшани тутгин.

Шундан сўнг хабарчи Масъуд уйига, савдогар эса, қозихонага қараб йўл олишибди. Хизматкор шаҳзода хонадонига келиб, номани тутқазибди. Уни ўқиган Масъуд ҳангу манг бўлиб қолибди. У хизматкорни чорлаб дебди:

— Хазинани қарачи, қанча пул бор?

Хазинабон бориб, пулларни ҳисоблаб кўрибди ва қайтиб келиб дебди:

— Йигирма минг динор қолган экан.

— Ҳаммасини олгину савдогарга элтиб бер ва қолганини уч кундан сўнг олар экансан, дегин, — уқтирибди Масъуд. Ва хабарчига қараб дебди:

— Султонга бориб, йигирма мингини берибди ва қолган қарзини уч кунда узаркан, дегин. Мен либосларимни кийган ва этигимни ечмаган ҳолда у кишининг фармонига тайёр турибман, нимани буюрсалар, шуни бажараман. Айтсинлар: қози мажлисига борайми ёки тижоратчи пулини топиб бериш пайдан бўлайми?

Хабарчи бу воқеани Султонга баён этибди.

— Савдогарнинг пулини тўла бермагунча, кўзимга кўринмасин! — дебди ғазаб билан Султон. Буни эшитган Масъуд тўрт томонга одам юбориб, дўстларидан қарз олиб, аср намозигача савдогарнинг 60 минг динорини элтиб берибди. Бу воқеа бутун оламга ёйилибди: Султоннинг адолатпешалигини эшитган Чину Хитой, Хўтану Миср ва Адану Басрадан Ғазнага қараб савдогарлар оқиб кела бошлабди. Шаҳар бозорлари ажойибу ғаройиб матоларга тўлиб кетибди.

Шунинг учун ҳам у замонда оддий фаррошдан тортиб, амалдорларгача Исфаҳон амирию Хуросон раиси шоҳ фармонидан бўйин товлашмас экан.

Қизиқ, «Сиёсатнома», «Чаҳор мақола» (XI аср) «Жоме-ул-ҳикоёт» «Лубоб-ул-албоб» (XIII аср) «Гулзор», «Мифтоҳул адл» (XVI аср), «Жоме-ул ҳикоёти туркий» (XVII аср) ва бошқа ўнлаб тўплам ҳамда солномалар, тарихий китоблар таркибида келтирилган ҳикоятларда Султон Маҳмуд адолатли, фуқаропарвар, тадбиркор, сермулоҳаза ва келажакни кўра биладиган, ҳар қандай

мураккаб муаммоларни ақл билан одилона ҳал этишга интиладиган шоҳ сифатида тасвирланади. Абу Саид Гардизий «Зайн-ал-ахбор»да Мовароуннахрнинг халққа жабр-зулм ўтказган ҳокимларини Султон Маҳмуд адолатга ундагани хусусида кўплаб далиллар келтирган. Айрим илмий, тарихий асарларда, бизнинг замонамизда ғазнавийлар тарихига бағишланган барча хилдаги асарларда эса «Султон Маҳмуд золим, жоҳил», «ашаддий ғазавотчи», «қотилу ботил», «фосиқ», «маърифат кушандаси» қабилидаги гаплар билан чалпиб, булғаб бир ёқлама баҳоланган. Нега энди сарчашмаларда бир фикру, улар асосида ёзилган китобларда унинг тескариси. Ана шу «нега?» кўпдан бери бизнинг фикримизни банд қилиб келарди. Шу боис, Султон Маҳмуд шажараси, ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганишга киришдик ва мавжуд китоблару тадқиқотларни, нашрий ва дастхат манбаларни кўздан кечириб чиқдик.

Темир интизом

Асли сотиб олинган қул бўлган Сабуктегин Сомонийлар лашкарида кўплаб жасорат, мардлиги, қаҳрамонликлари туфайли оддий аскардан бош кўмондон даражасига етади. 977 йилнинг мартада Ғазна нойиби этиб сайланади. Унинг ноиблиги даврида Ғазна вилоятига Буст, Заминдовар, Кусдар, Бомиён, бутун Тохаристон ва Ғўр вилоятлари қўшиб олинади. Ҳинд рожаси Жаяпал сўнг эса Қошғар ҳукмдори Бўғрохон қўшинларини тор-мор келтириб, ўз давлати мустақиллигини тиклайди. Бутун Хуросонда ички низоларга барҳам беради. Муаррих Абулфазл Байҳақий Сабуктегинни оқил, одил ва фозил ҳукмдор эди, деб таърифлайди. 994 йили Хоразмшоҳ Абу Али Маъмун (992—997) қўшинларини тор-мор келтиргани учун Сабуктегин халифадан Носируддавла вад-дин унвонини олади.

Абул Фазл Байҳақийнинг ёзишича, Сабуктегиннинг отасини Қора бажкам дейишган. Оти эса Жук бўлган. Туркий тилда Қора Бажкам — Қора Хўкиз дегани. Бутун Туркистонда у ўзининг баҳодирлиги ва жасорати билан шуҳрат топган Сабуктегин 20 йил ҳукм сурди ва 56 ёшида 996 йил ёзида Балх яқинида вафот этди... Отаси вафоти хабарини эшитгач, Хуросон пойтахти Нишопур волийси Маҳмуд Балх ва Ғазна волийси Ис-

моилга таъзиянома юбориб, ўзига бўйсунити талаб қилади. Укаси кўнмайди. Шунда Маҳмуд Ҳиротга жўнайди. Бу ерда амакиси Қарочоқ (Буғроҷўқ)нинг Исмоилга ён берганлигини билиб, Бўстга ўтади. Маҳмуднинг яна бир укаси Наср Бўст ҳокими эди. У билан бирга Фазнага юради. Фазна яқинида Исмоил билан жанг бўлади. Исмоил енгилади. Исмоилни тутиб, Жузжон зиндонига ташлайди. У шу ерда вафот этади. Исмоилнинг онаси Алтегиннинг қизи эди. Маҳсуднинг онаси эса Зобил (Қандаҳор) раисининг қизи эди. Бу даврда 20 ёшда эди. Халифа Қодир номини Хутбага қўшиб ўқитгани учун халифа унга Хуросон тожи, Яминуддовла ва амид унмилла лақабини тақдим этади. Қорахонийлар хони Насрнинг қизига уйланади.

Аслида катта ўғил Маҳмуд тахт вориси бўлиши лозим бўлса-да, аммо Сабуктегин беморлик пайтида ўғли Исмоилни валиаҳд этиб тайинлайди. Унинг ҳукмронлиги 7 ой давом этади, холос. Табиатан бетадбир, узоқни кўра билмайдиган, одамларни қовуштириб, бир ишни уддалай олмайдиган, мутакаббир, ландавур Исмоил вилоят ҳокимларининг исёну хуружига бардош беролмайди. Бундан фойдаланган Маҳмуд катта кўшин билан Фазнага бостириб киради ва тахтни эгаллайди. Халифалик ҳам уни марказий ҳокимият бошлиғи сифатида тан олади, инъом-эҳсон жўнатади ва номига хутба ўқитилади. Бу эса Маҳмуднинг обрўсини ошириб, ғайратига-ғайрат қўшади, тарафдорлари кун сайин ортиб бораверади. Натижада у жанг ҳаракатларини кучайтириб, Саистон вилояти ва унинг атрофидаги ерларни ҳам қўлга киритади.

Сабуктегин давридаги келишувга кўра Фазнавийлар билан Қорахонийлар давлати оралиғидаги чегара чизилган Самарқанд яқинидаги Қатвен чўли қилиб белгиланади. Аммо қорахонийлар битимни бир неча марта бузиб келадилар. Султон Маҳмуд ҳинд юришида эди. Қорахонийлар Илигхони Хуросонни ҳам ўз ерларига қўшиб олиш мақсадида Субоши тегин бошчилигида ўн минг суворийни жўнатди. Субоши тегин Жайхундан ўтиб, Балх ва Термизни ва ноҳияларини босиб олди. Бу ҳақдаги хабар Султон Маҳмудга етганда у Мўлтон шаҳрини ва катта ғаниматни қўлга киритган эди. Султон Маҳмуд ҳеч қаерга тўхтамасдан Марвга етиб келди ва амирлари Олтунбош ва Арслон Жозиб бошчилигида Субошига қарши кўшин жўнатди. Бу қў-

шин Марв чўлини кесиб ўтиб, қазойи осмонийдек Су-боши кўшинларига ташландилар. Уларнинг кўпи қи-риб ташланди. Қолганлари минг машаққатлар билан кутулиб қолди. Бу ваҳшатли хабарни Илигхон эшитиб, ўзини кўярга жой тополмай қолди. Туркистоннинг ҳам-ма бурчакларидан кўшин тўплашга киришди. Унинг акаси, Қошғар хони Арслонхон уни бу йўлдан қайта-ришга уринди: «Маҳмуд иқтидорли ва бахти чопган султон, беҳуда уринма», — деди. 998 йили икки ўртада жанг бўлди. Илигхон енгилиб, бор-будидан ажралди. Иккинчи бор кўшин тўплаш унга муяссар бўлмади. Натижада бу жанг Хуросоннинг ҳаммасини, Чағонийён ва Ҳутталиён вилоятларини узил-кесил қўлга кирити-ши билан тугалланади. Маҳмуд Фазнавий оз фурсатда яшин тезлигида ҳаракат қиладиган улкан лашкарга эга бўлади. Унинг ҳукмронлиги даврида оддий дарвоза-бондан тортиб, вилоят ҳокимиғача, саисхона хизмат-коридан тортиб, бош кўмондонгача фармони олийга сўзсиз итоат этадиган, подшоҳнинг ҳар қандай кўрсат-маси фақат итоат этилиши ва бажарилиши шартлиги бир эътиқодга айланган эди. Шунинг учун ҳам Маҳ-муд Фазнавий қисқа муддат ичида Мовароуннаҳрдаги ягона муҳолифи Қорахонийларни забун этди; Самар-қанддан тортиб, Исфаҳону Райгача бўлган ерларни забт этиб, улкан бир империяни ташкил қилди. Унинг бу юришларини халифалик қўллаб-қувватлаб турди. Шунинг учун у Ҳиндистонга қилган 13 юришини ис-лом шуҳратини ошириш, бу минтақаларга ҳам ана шу динни тарқатиш шиори остида ўтказди. Унинг лашка-рида махсус, «ғазавотчи» кўшинлар мавжуд бўлган. Ҳар-бий хизматчиларнинг ҳаммаси давлат ҳисобидан етар-ли миқдорда маош билан таъминланган. Султон Маҳ-муд давлат идора ҳайъатида ҳам, вилоят ҳокимлари девонидаю кўшин саркардалари орасида ҳам қаттиқ интизом орқасидан жиддий назорат ўрнатган; маҳал-лий ҳокимларнинг ички ва ташқи аҳволидан маълумот етказиб турувчи махсус маҳкама тузган; унинг лашка-рида 700 дан 1300 гача жанговар ҳамда ҳарбий ноғора ортилган филлар, кўрғонларни қуршаб олганда тош, нефть қуйилган идишлар отадиган манжаниқлар, дарё-ларни кечиб ўтиш учун сузувчи кўприклар, махсус па-ромлари бўлган; Чистон ва Марвда бир корхона паром ҳамда осма кўприклар учун алоҳида палма пўстлоғи ва ипакдан арқон ишлаб чиқарган. Султон кўшинининг

асосий қисмини ҳарбий ҳунарлар ўргатилган қуллар ташкил этган. Бундан ташқари сарҳанглар таркибида махсус дурадгорлар, темирчи ва қуролсозлар, айғоқчи-айёрлар гуруҳи бўлган. Хуллас, Султон Маҳмуд энг замонавий қуроллар билан мусаллаҳ этилган, 32 ҳарбий ҳунар ўргатилган, юксак жанговар руҳдаги юз минглаб суворий ва пиёда лашкарга эга эди. У ҳар бир жанг олдидан аскарнинг тайёргарлигини шахсан ўзи кўриқдан ўтказарди. Масалан, Ҳиндистоннинг Нанда қалъасига ҳужум олдидан 50 минг суворий, 300 фил, 30 минг пиёда бир неча минг «оташбарон»ларни назардан ўтказди.

Бизга маълумки, Хоразм воҳаси халқи ҳамиша мустақилликка интилиб, ҳукмронлари «хоразмшоҳ» унвонини сақлаб келган. Маҳмуд Ғазнавий ҳокимиятининг дастлабки йилларида хоразмшоҳлар билан қуда-андачиликни йўлга қўяди. Маъмун ўлдирилгач, «уларни қорахонийлар тажовузидан ҳимоя қилиш» баҳонаси билан Хоразмни ҳам ўз давлатига қўшиб олади ва «Маъмун академия»сини Ғазнага кўчиради. Маҳмуднинг назарида мамлакат аҳолиси асосан икки гуруҳга — лашкар ва оддий халққа бўлинади. Бошқа тоифалар ана шу икки гуруҳ таркибига киради.

Ҳар қандай юртгирлик, марказлашган ягона давлатни тузишга интилиш қирғинсиз, турли ўлкалар ва халқларни талашсиз юзага келмайди. Метиндек интизом, қаттиққўллик ва даҳшатли қўрқитув сиёсатига асосланган Маҳмуд Ғазнавий юришлари ҳам кўп халқларга кулфат келтирди. Ғазна ва Марв шаҳарларини обод қилиш учун турли ўлкалардан кўплаб бойликлар келтирилди, юзлаб ҳунармандлар, усталар, қуллар ҳайдаб келинди. Масалан, Ҳиндистонга қилган 1019 йилги юриши пайтида кўплаб қимматбаҳо тошлар, олтин, қумуш ва бошқа металллардан ясалган бутлар, 350 фил, 57 минг қулларни келтирган, ўлжага олинган бойликларнинг сон-саногии бўлмаган. Биргина Пешовар ҳокими Жаяпалнинг бўйнидаги тақинчоқ 180 минг динорлик бўлган.

Абу Саид Гардизий «Хабарлар зийнати» китобида Ҳиндистоннинг Матхура вилоятининг Султон Маҳмуд томонидан забт этилиши баёнида қуйидагиларни ёзади:

«... У ердан амир Маҳмуд ҳиндларнинг пайғамбари Кришна туғилган Матхура қўрғонига қараб юрди. Оллоҳ охиратини обод қилгур Маҳмуд Матхурага келган-

да ҳеч ким унга қарши жангга чиқмади. Амир ўз қўшинига бу мулкка ҳужум қилишни буюрди. Барча ёдгорликлар бузиб ташланди, ғорат қилинди, бутлар парчалаб юборилди, сон-саноқсиз бойликлар таланди. Амир Маҳмуд бу вилоят хазиналаридан шунчалик кўп ўлжа олдики, ҳеч ким унинг саноғига етолмади. У оғирлиги тўрт юз эллик мисқол келадиган яхонтни қўлга киритди. Ҳали инсоният тарихида ҳеч ким бунчалик улкан рангли тошни кўрмаган. Бу ердаги кумуш ва олтин бутлар ҳам ҳисобсиз эди. Худо раҳмат қилгур Маҳмуд бир олтин бутни майдалаб тортишни буюрди. Тортиб кўришса, 98 минг 300 мисқол чиқибди». (Абу Саид Гардизий, «Зайн-ал-ахбор», Т., «Фан», 1991, 98—99-бетлар).

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Султон Маҳмуд баъзан урушдан кўра сулҳни маъқул кўрган. Гардизий асаарида бунга кўпгина мисоллар мавжуд. «Амир Маҳмуд у ердан Калонжар вилоятига ўтиб, Нанда кўрғонини қуршади... Қалъани ҳалқа сингари қисиб, бутун йўлларни тўсиб қўйган улкан қўшинни кўрган Нанда сулҳ йўлини тутиб, элчилар жўнатди. Музокаралар натижасида Нанда жузя тўлайдиган ва 300 та сара филлардан юборадиган бўлди. Нанда ўша заҳотиёқ кўрғондан уч юз филни ҳайдаб чиқазишни буюрди. Маҳмуднинг фармонида кўра қўшиндаги турклар ва бошқа аскарлар филларни ўртага олиб, тутишди. Ҳиндлар уларнинг жасоратига қойил қолишди». (Ўша асар, 101-бет).

Султон Маҳмуд баъзан ўта кўнгилчан, одамларга меҳрибон, инсон қадрига етадиган амирлардан бўлган экан. Гардизийнинг ёзишича, Нанда Маҳмудга шеър — васф ёзади. Султон уни форс ва араб тилларига таржима қилдириб, замонасининг улкан шоирларига кўрсатади. Улар шеърни юксак баҳолайдилар. Султон Нандага кўп инъом жўнатади. Султон Маҳмуд Мовароуннаҳрда бўлганида 4 минг хонадон туркман сарҳанглар ўз бошлиқларидан шикоят қилиб, Хуросонга ўтиб яшашга рухсат сўрайди. У бунга рози бўлади. Келажакда ана шулар унинг авлодларини қон қақшатади.

Манбаларнинг хабар беришича, Фазна атрофида қулар манзилгоҳлари қурилган экан. Ана шу тўпланган сонсиз бойликлар, текин ишчилару усталарни Фазна шаҳрини қайта қуриш ва обод этишга, Балх яқинидаги машҳур қароргоҳини ривожлантиришга сарфлаган, сафарбар этган. Кўҳна китоблардаги маълумотларга қа-

раганда Маҳмуд Фазнавий урушдан бўш вақтларида асосий эътиборни пойтахтни ривожлантиришга, карвонсаройлар, масжид ва мадрасалар қуришга қаратган. Жумладан, унинг бевосита назорати остида қурилган Фазнанинг Жомеъ масжиди ва машҳур Султон мадрасаси Ҳинду Хуросоннинг энг нозиктабъ меъморлари томонидан, минглаб қуллар меҳнати эвазига қурилди. Уларга ишлатилган қимматбаҳо ёғочлар, тошу оқ мрамлар юзлаб фарсах ерлардан қўлда тайёрлаб, ташиб келтирилган.

Бундан ташқари Фазнада улкан маданий марказ, минглаб нодир китоблар сақланадиган китобхона қурилади. Нишопур, Балх ва Рай сингари шаҳарларда кўплаб масжид, мадрасалар бунёд этилади. Масалан, Нишопурда Хожа Абуали Ҳасан, «Саидия» сингари бир неча мадраса қад кўтарди; Султон Маҳмуднинг ўғли Муҳаммад ўз тасарруфидаги Гургон вилоятида Жомеъ масжиди, мадраса қурдиради, ариқ чиқаздиради. Бу ҳақда шоир Фаррухий бир қасидасида қуйидагиларни ёзган:

Дар диёри Гузгонон андар ин аҳди қариб,
Чор чизи номвар кард аз паи музду савоб;
Масжиди одинаву олийманори маймуна,
Садди руди судёбу чўи оби кавсароб.

(Бу хушбахт замонда Гургон диёрида савоб учун тўрт улуғ ишни амалга оширди; бири Жомеъ масжиди, иккинчиси бахт минораси, учинчиси улкан девор ва тўртинчиси зилол сувли анҳор).

Айрим бинолар бир неча йиллар давомида қурилган. Жумладан, Султон Маҳмуднинг чизгиси асосида тикланган «Кўшки Фазнин» тўрт йилда қуриб битказилган; шу йиллар Эрону Хуросон, Мовароуннаҳрдаги кўҳна марказий шаҳарларда адабий, маданий ҳаёт нисбатан сустлашиб, Фазна асосий адабий доира маскани бўлиб қолади.

Бу даврда Фазна Шарқнинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айланади. Шунингдек, Маҳмуд Ҳиндистоннинг ўзи вайрон қилган, талаган шаҳарларида, бутхоналар ўрнида ҳашаматли масжидлар, хонақоҳлар ҳамда мадрасалар қурдирган, ерли аҳолига ислом қоидаларини ўргатиш учун юзлаб мударрис ва муаллимларни сафарбар этган. «Маҳмуд ўз даврининг билимдон кишиларидан эди. У уч тилни, жумладан, араб тилини мукам-

мал биларди. Султон Маҳмуд қонли жанглардан бўш вақтларида тафсир яратган. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, унинг илми бадеъни билмаслиги асло мумкин эмас». (Е. Э. Бертельс, История литературы и культуры Ирана, М., «Наука», 1988, 203-бет). Султон Маҳмуд Фазнавий 1030 йили узоқ давом этган касалликдан сўнг вафот этади.

Олтинни дўст тутма

Низомулмулк келтирибдур: эшитишимча, кунлардан бир кун Фазна нонпазлари ишламай, нонвойхоналарнинг эшигини беркитиб қўйибдилар. Бундан бевабечоралар, хусусан, қаландарлар азият тортибдилар. Улар тўпланишиб, Султон Маҳмуд даргоҳига шикоятга келибдилар. Султоннинг фармонида кўра нонвойлар сардорини тутиб келиб, филнинг оёқлари остига ташлаб ўлдиришибди. Унинг мурдасини фил тишларига боғлаб-осилтириб, шаҳарни айлантиришибди ва «кимда ким нонвойхонасини очиб нон сотмаса, бошига шу кун тушади», деб жар солишибди.

Аср намози вақтига келганда барча нонвойхоналар очилиб, пештахталарида нонлар тахлаб қўйилибди.

Келтирибдурларким, Султон Маҳмуд ғозий бадбашара, чўтир, чўкка бурун, бўйни узун, кўса бир киши эди; доим шароб ичиб юришига қарамай, ранги сапсарик эди. Раҳматли отаси Сабуктегин оламдан ўтгандан сўнг у подшолик тахтига ўтириб, Ҳиндистонни ҳам ўзига тобё қилди.

Кунлардан бир кун Султон намози бомдод пайти ўзининг хос хужрасида жойнамоз устида ўтирганида вазири Шамсулмукофот Аҳмади Ҳасан кириб келди. Унга бош қимирлатиб, «ўтир» деган ишора қилди. У Маҳмуднинг ёнида ўтирди. Намоздан фориг бўлган Султон чопонини кийиб, кулоҳини бошига қўйиб, этигини кийгач, ойнага қаради ва башарасини кўриб, мийиғида кулди.

— Ҳозир дилимдан нима ўтганини биласанми? — кўққисдан сўради Маҳмуд.

— Уни Худонинг ўзи билади, — жавоб берди Ҳасан.

— Халқ менинг башарамга қараб ҳурмат қилмай қолади, деб кўрқаман. Авом одатда хушчеҳра, очиқ юзли подшоларни яхши кўради. Нима қилсам бўлар экан-а?! — гапини давом эттирди Султон.

— Сен олтин, бойликни ўзингга душман тутсанг, ундан қўлингни йиғсанг, халқ сени севади, — таъкидлади Ҳасан.

Вазирнинг гапи Маҳмудга хуш ёқди ва деди:

— Шу бир сўзнинг остида минг хил маъно ётибди.

Шундан сўнг Маҳмуд халққа таом улашиш ва хайротлар беришга қўл узатди ва халқ уни севиб қолди. Натижада у улкан ишларни удалади, ҳисобсиз бойликлар қўлига кириб келаверди. У Суманотга бориб, у ерни кашф этди. Самарқандни мусаххар этди ва Ироққа юз тутиб, зафар кучди. Кунлардан бир кун Маҳмуд Ҳасанга деди:

— Мен зардан қўл йиққаним учун икки жаҳон илкимга кирди, дунёни хор тутган эдим, икки жаҳонда азиз бўлдим.

Унга қадар «султон» калимаси бўлмаган. Ислом оламида ўзини «Султон» эълон қилган биринчи подшоҳ Маҳмуд эди.

Машҳур тарихчи Мирхонд «Равзат-ус-сафо» асарида ёзибдур: Айтишларича, Султон Маҳмуд ўлимдан икки кун олдин хизматкорларига хазинасидаги кумуш диграмлар тўлдирилган қоғларни, олтин динор тўла халталару ранг-баранг ноёб рангли тошлар сақланган қутчаларни ҳамда бисотидаги барча қимматбаҳо нарсаларни — шоҳлиги давомида тўплаган бойликларни келтириб, рўпарасидаги майдончага ёйишни буюрибди. Хизматкорлар шундай қилишибди. Бу майдонча бир пасда қизил, сариқ, савсар, пушти ва бошқа хил гуллар билан безанган гулзордек жилваланибди. Султон уларга афсус ва надоматлар билан боқибди ва хўнграб йиғлаб юборибди. Узоқ йиғидан сўнг уларни йиғиб, хазинага элтиб қўйишни буюрибди. Аммо шунча бойликдан бирон кишига бир мири ҳам бердирмабди».

Халқ ҳикоят ва ривоятларида Султон Маҳмуд бу даражада одил ва халқпарвар этиб тавсифлансаю тарихий китобларда ўта зиқна, мол-дунёга ҳирс қўйган шахс этиб тасвирланса. Ажабланарлиси шундаки, халқ яратган асарларнинг биронтасида Султон Маҳмуд Ҳазнавий бадном қилинмайди. Ёки ҳикоятлар махсус ровийлар томонидан тўқилиб, халқ орасида тарқатилди-ми?! Агар шундай бўлса, Низомулмулк ва Кайковус, Низомий Арўзий Самарқандийдек адолатли, маърифатли зотлар бундай ҳикоятларни пандномаларида ибрат намунаси сифатида келтирмаган бўларди. Афтидан, Сул-

тон Маҳмуднинг исломпаноҳлик шиори остида олиб борган урушлари, улардаги узлуксиз зафарлар, ҳадсиз ўлжалар эвазига шаҳарларни обод қилишга интилиши, олиму фозилларни ўз атрофига жамлаш йўлидаги овозалар унинг шахсини халқ орасида идеаллаштириб юборган кўринади. Ўттиз йилдан зиёд давр орасида шаҳаншоҳлик тахтида ўтириши ҳам унинг халқ наздидаги обрўсига шуҳрат қўшган. Гардизий Султон Маҳмуднинг Хуросон ва Мовароуннаҳрдан айрим ҳокимлар устидан шикоят қилиб келган халқнинг додига қулоқ солганини ҳам алоҳида ёзиб қолдирган. Натижада у оддий меҳнаткаш назарида юртнинг пушту паноҳи, адолатсизлик олдини тўсадиган саддек бўлиб кўринган ва номи оғиздан-оғизга ўтиб, тилларда дoston бўлиб, халқ оғзаки ижоди образларидан бирига айланди. Бундан ташқари халқ қаттиққўл подшони ёқтиради. Зероки, осойишталик ва интизом учун метиндек қонун шарт.

Мезон — холислик

Низомулмулк ёзибдур: Султон Маҳмуднинг шундай одати бор эрди: у ўз лашкарини туркийлардан, хуросонлигу ҳиндлардан, ғўрию дайламилардан саралаб тузарди ва алоҳида бир даста тузиб, тун бўйи уларни назоратда тутарди. Шунинг учун лашкарлар бир-биридан ва соқчилардан ҳадиксираб ўринларидан қимирламас, ҳамиша зийрак, жасорат кўрсатишга тайёр туришарди. Улар бир-бирининг устидан «фалоний жангда бўшанглик қилди», деган гап тарқалишидан кўрқишарди. Шу боис Султон Маҳмуд лашкарининг бари жасур, шижоатли ва номдор эдилар. Улар қўлига қурол олгач, душманга шикаст етказмасдан орқага қайтишни хаёлига келтиришмасди. Султон лашкари ҳужумга ўтиб, душман устидан зафар қозонгач, шундай даҳшатли қирғин бўлардики, муҳолифнинг минг отлиқ йигити, буларнинг юз отлиғ лашкарига юзланолмай қоларди. Натижада чор атрофидаги юртлар бу подшоҳдан кўрқишар ва унга қарши бош кўтаришга юраги дов бермасди.

Демак, Султон Маҳмуд лашкар танлаш, жангларда улардан қандай фойдаланиш, назорат ва интизом, ҳарбий бурчга садоқат, муҳораба сиёсати масалаларида ҳам ўзига хос йўл ҳамда усулларни қўллаган. Масалан,

баъзан мухолиф томон лашкари орасида ваҳима кўз-
гаш учун 300 маст филга юкланган ноғораларни чал-
дириб, ҳайқириғу қийқириқ билан жанг бошлаган; оташ
ва ўқ отувчиларни олд кўшинга жойлаб, ҳужумга ўт-
ган. Биз бу ерда Султон Маҳмуднинг 13 йил давомида
Ҳиндистонда мағлубиятсиз уруш олиб бориб, кўп ер-
ларни забт этиб, обод шаҳарларни вайрон этгани, ма-
даний обидаларни нест-нобуд қилгани, мусулмонлаш-
тириш сиёсатини олиб боргани, у туфайли кўҳна ҳинд
ерига ислом маърифати кириб боргани ёки Султон-
нинг маҳрами Аёз билан муносабати, унинг чақимчи-
лиги туфайлик кўп олиму фузало, аркони давлатнинг
ёстиғи қуригани ва бошқа масалаларни тадқиқ этмоқ-
чи эмасмиз. Фақат Султон Маҳмуд ўта жоҳил, қонхўр,
бекорга қирғин қилувчи, ишратбоз, шаробхўр бўлганда
бу даражада шуҳрат қозонмаган, тилларда дoston бўл-
масди, демоқчимиз. Ўзингиз ўйлаб кўринг, фақат
ғайриинсоний хислатга эга шахс шунча улкан импе-
рияни туза олармиди? 30 йилдан зиёд вақт давомида
уни темир интизом билан бошқара олармиди? Нима
учун фақат ислом аҳкомларига суяниб иш кўрган би-
ринчи Султон биргина пойтахт — Ғазнада 408 (Дав-
латшоҳ Самарқандий) шоир ва олимларни давлат ҳо-
мийлигида асради? Асли туркийнаход бўла туруб, фор-
сий тил ва ундаги маданияту адабиётни ривожланти-
ришга бу қадар эътибор беришининг боиси нимада?
Ўзига ҳамду сано ўқитиш учунми?! Йўқ. Бизнингча, у
маънавиятнинг жамият тараққиётида, салтанат қудра-
тида тутган ўрнини тўғри тушунган, маданият, илм-
фан, бадиий адабиёт давлатининг шонига шуҳрат кў-
шажагини англаган, ҳис этган. Ўтмишда «фалон амир»
ёки «фалон подшо саройида мунча шоиру олим бор»,
дейишнинг ўзи ўша давлатнинг шавкатини кўрсатган.
Қолаверса, у чор атрофда маънавият ҳомийси сифати-
да донг таратган. Ҳатто Султон Маҳмуд турли шаҳар
ва ўлкаларга киши юбориб, шоиру олимларга пул, инъ-
ом-эҳсонлар бериб, уларни ўз пойтахтига даъват этар,
жалб қилар экан. Шунинг учун ҳам у ва ўғли Масъуд
даврида маданий, адабий ҳаёт бошқа жойларга нисба-
тан бу ерда равнақ топади. Унсурий, Фаррухий, Ману-
чехрий, Асжадий, Маншурий, Уторидий, Масъуди Ро-
зий, Лабибий, Зийнатий, Масрур сингари ўнлаб со-
ҳибдегон санъаткорлар ижоди ғазнавийларнинг суло-
лаласи даврида авж чўққисига кўтарилди. Айниқса, бу

сулола замонида қасида ва маснавий адабий доирада етакчи жанрларга айланади; форсий тилда энг кўп қасида шу даврда яратилади, наср жанр сифатида тўла шаклланади.

Шу ўринда Фирдавсий ва Султон Маҳмуд ўртасидаги можарога ҳам ўз муносабатимизни билдириб ўтишни лозим кўрамыз. Зероки, бу масала ҳамон холис баҳосини, ечимини олмай келмоқда. Маҳмуд Ғазнавий илм-фан, адабиёт ва санъатга жиддий эътибор берган. Беруний атрофида ўнлаб олимлар ишлагани, буюк олим Ҳиндистон юришларида ҳамроҳ бўлиб, 13 йил давомида қадимги ҳиндларнинг тили, маданияти, илм-фани, адабиёти, урф-одатлари, ҳайвонот олами, ўсимликлар дунёси, тарихи, жуғрофияси, тоғларию дарёларини ўргангани маълум. Хусусан, шаҳзода Масъуд даврида Берунийга катта ижодий шароит туғилган. Унсурий сарой доирасидаги олиму адибларга садор бўлган. Маҳмуднинг вазири даражасидаги обрўга эга бўлган атоқли шоирга пойтахтдаги адабий ва илмий доирага доҳил бўлиш орзусида юрган ҳар бир ижодкорни имтиҳон қилиш вазифаси топширилган. Унсурийнинг синовидан ўтиб, унинг фатвосини олган қалам соҳибгина Ғазна маънавий муҳитига қабул қилинган.

Маълумки, Хуросону Мовароуннаҳрда араб халифалигининг 200 йиллик ҳукмронлиги тугаб, ҳокимият маҳаллий феодаллар қўлига ўтиб, Сомонийлар давлати вужудга келгач, амиру зодагонлар қадимги аждодлар анъанасини қайта тиклашга интилиб, дарий (форсий) тилни давлат тили деб эълон қиладилар ва олиму адибларни шу тилда ижод қилишга даъват этадилар. Улар энг қадимги афсоналар, ривояту тарихий далилларни тўплаб, бир китоб ҳолига келтиришга киришадилар. Натижада, «Шоҳномаи мансур» номли бир ёднома вужудга келади. Бухоро амирлари ана шу китобни назмда қайта яратишни шоир Дақиқийга топширадилар. У «Гуштасп ва Аржасп» достонини ёзиб бўлгач, бир базмда қули томонидан ўлдирилади. Шундан сўнг бу муҳим вазифа туслик шоир Абулқосим Фирдавсийга (941—1024) топширилади. Фирдавсий «Авесто», қадимги ёдномалар ва бошқа китобларни ўрганиб чиқади. Нишопур, Марв, Систон, Балх, Бухоро, Чоч ва бошқа юртларни кезиб чиқиб, бахши, равий, нақиллардан кўҳна ривоятларни, қаҳрамонлик достонлари мазмундорларини, тарихий шахслар ҳақи-

даги ҳикоятларни ёзиб олиб, «Шоҳнома» ёзиш билан жиддий шуғулланади.

Натижада, Абулқосим Фирдавсий 35 йил меҳнат қилиб, 200 йиллик Ажам тарихини шеърда тирилтириб, «Шоҳнома»дек дунёда энг катта дostonлар мажмуасини Фазнага келтирганда Унсурий ҳам икки дoston ва бир девон муаллифи эди. Бу асар лашкарининг ҳамиша жанговар руҳда бўлишини, доим олдинга — ғалабага интилиш тактикасини қўллаган Маҳмудга шубҳасиз маъқул бўларди. Зероки, Фазна адабий доирасида қўшинни жасорат, шижоат, мардлик ва матонатга ундовчи сара жангномалар ҳали яратилмаган эди. Бундан ташқари, Фирдавсий Асжадий, Фаррухий ва Унсурийларни даҳанаки мушоирада ўзига тан бердиради. Ана шуларни ҳисобга олиб, ўз обрўсининг пасайишидан кўрқиб, «маликушшуаро» Унсурий Султон Маҳмуд ҳузурида «Шоҳнома»нинг қадрини пастга уради, бир қишлоқи шоирнинг мамдуҳи назарига тушиб қолишига бахиллик қилади. Шундай улкан асарни ўқиб чиқишга эса, Султон Маҳмуднинг вақти йўқ эди. Бу эса буюк шоир иззат-нафсига тегади. Домла Е. Э. Бертельснинг Султон Маҳмуд «Шоҳнома»ни қадрсизлантиришни ўзи уюштирган. Чунки, у ўзини Рустами Дoston ўрнида кўришни истарди, деган гапларига қўшилиб бўлмайди. Зероки, анча зукко, шеърят қадрини биладиган ва тушунадиган шаҳаншоҳнинг бундай қилиши мантиққа зиддир. Бунинг устига бу даврда Султон Маҳмуд алақачон шуҳрат чўққисига эришганди. Фирдавсийнинг «Султон Маҳмуд ҳақидаги ҳажвияси» масаласига келсак, бу ҳам ниҳоятда чигал ва жумбоқ муаммо. Чунки, ҳажвиянинг бу қадар тез ёзилиши ва ўша кунийёқ Султонга бориб тегиши ақлга сизмайдиган ҳодиса. Бу ғаламислик ва атайлаб тўқилган фитна маҳсули бўлиши керак. Анварий ҳали Балхга етиб келмасданоқ, унинг номидан шаҳар халқини масхараловчи ҳажвий шеър ёзилиб тарқатилиши, Ҳоқоний Шервоний Ҳаж сафаридан қайтиб, дўстлари ва болаларини кўриб улгурмасданоқ, унинг имзоси билан Исфаҳон ҳақида ҳажвий қасида ёзилиб, бир неча нусхада у ерга юборилишини эслайлик. Буларнинг бари у ёки бу адабий доирадаги ижодкорларнинг бир-бирини кўра олмаслиги, туғма истейдод соҳиблари билан ўртамиёна ижодкорлар орасидаги зиддият, ижодий рақобат ва маънавий ғаламислик оқибатидир. Мазкур масала, у

билан боғлиқ бўлган ҳикояту ривоятларнинг асл моҳияти узоқ ва жиддий тадқиқот олиб боришни тақозо этади.

Охир-оқибатдаги ниятимиз шуки, биз келажакда Султон Маҳмуд Ғазнавий фаолиятини холис ўрганишимиз, унинг жаҳонгирлик йўлидаги жангларию халқ бошига солган кулфатларини ҳам, Хуросон ва Мовароуннаҳр халқлари ҳарбий ҳунарларини ривожлантиришдаги ўрнини ҳам, илм-фан, маданият, адабиёт, шаҳарларни қайта қуришга ҳомийлигини ҳам бирдай ўрганиб, халққа бор бўй-басти билан кўрсатиб беришимиз зарур. Токи авлодаримизнинг бу беқиёс тарихий шахс ҳақидаги тасавури бир ёқлама бўлиб қолмасин.

ҲАЙРАТАНГЕЗ ИСТЕЪДОД

Ғазнавийлар сулоласи даври адабий муҳитининг йирик вакилларида бири Абдулҳасан Али ибн Чулуғ Фаррухийдир. У 980 йили ҳозирги Афғонистон ҳудудидаги Сиистон вилоятида камбағал оилада дунёга келади. Бўлажак шоир ўз шаҳрида ўқиган, хусусий муаллимлардан мусиқа ва илми бадеъдан дарс олган; йирик заминдор-деҳқон қўлида ишлаган. Абдулҳасан 12—14 яшарлигидаёқ серзавқ шоир, хушовоз хонандаю салиқали чангнавоз сифатида шуҳрат қозонади.

Маълумки, ўтмишда аксарият истеъдод соҳиблари илмий, маданий марказларга интилиб, у ёки бу ҳукмрон даргоҳи билан боғлиқ бўлган адабий муҳитга киришга, ўзларига ҳомий топишга ҳаракат этишган. Ёш Фаррухий ҳам ўзига пушту паноҳ излаб Чағониёнга келади ва амир хизматкори Амид Асъадга учраб, бир қасида билан ўз истеъдодини намойиш этади. Асъад ёш йигит қобилиятига шубҳа билан қараб, ҳоким Абдулмузаффар табиатнинг сўлим гўшаси — дала қароргоҳи — Доғгоҳида дам олаётганини айтади. Шунда фавқуллода салоҳият соҳиби Фаррухий куйидаги байтлар билан бошланадиган машҳур «Доғгоҳ» қасидасини ёзди:

Чун паранди нилгун бар рўй пўшад марғзор,
Парниёни ҳафтранг андар сар орад кўҳсор.
Ҳокро чун нофи оҳу мушк зояд беқиёс,
Бедро чун парри тўти барг рўяд бешумор.
Дўш вақти субҳидам бўи баҳор овард бод,
Ҳаббазо, боди шамолу хуррамо бўи баҳор.

(Яйловлар нилий ҳарирдан либос кийган, тоғлар боши камалак рангли гилам ёпинган, оҳунинг кўкраги тупроққа мушк бахш этган. Толда эса тўти қанотлари сингари барглар қайнаб чиққан. Субҳидам чоғи баҳор ели димоғимга хуш ҳид келтирди. Эй баҳор насими, оромбахш ҳид таратишни тарк этма).

Хизматкор шеърни ўқийди-да, шоирни тўғри амир боғига бошлаб боради. Илм-адаб аҳлини эъзозлаб, ўзи ҳам баъзан газаллар ёзиб юрадиган Абдулмузаффар Фаррухийни хуш қабул қилади ва қасидани юксак баҳолаб, муаллифга шоҳона чопон, от ва пул инъом этади. Фаррухий бир йил давомида саройда ишлайди. Бу ҳол унинг ижодий камолотига сезиларли таъсир этади. Низомий Арўзий Самарқандий «Чаҳор мақола» (XII аср) китобида бу ҳақда махсус ҳикоя келтирган.

Марказлашган давлат Султон Маҳмуд қўлида мустақамлангач, Фаррухий Ғазнага келади ва сарой адабий доирасига дохил бўлади. Машҳур шарқшунос Е. Э. Бертельс ёзишича, Фаррухий Чағониёнда бир йил тургач, Султон Маҳмуднинг биродари, Хуросон ҳокими Абўяқуб Юсуф хизматида ўтади. Адабиётшуносликка доир асарлар ҳамда тарихий манбалар муаллифлари Фаррухийни чинакам мадҳғўй, сарой вассофи сифатида тилга оладилар. Шоир таржеъбандларининг барчаси девонга кирмай, турли тазкира ва қўлёзма баёзларда пароканда қолиб кетган. Фаррухий ижодини тадқиқ этиш ва оммалаштиришда профессорлар Р. Ҳодизода, А. Абдуллаев ҳамда доцент М. Муллааҳмадовларнинг хизматлари катта. Аммо шоир девони бизда ҳали мукамал нашр этилмаган.

Ҳақиқатда ҳам юзаки қаралса, Фаррухий Султон Маҳмуд ва ғазнавий амалдорларни мадҳ этувчи қасидаларни муаллифидек туюлади. Зероки, у аксарият қасидаларини султон ва унинг зодагонларига бағишлаган ва улардан мурувват кўрган. Аммо шоир асарларини синчиклаб ўрганилса, улар тематика, жанр, гоёвий йўналиш, хусусан, бадиийлик нуқтаи назаридан ўзига хос бир янгилик эканини сезиб олиш мумкин. Чунки, шоир ўз қасидаларида бир томондан, ҳукмрон табақаларни мақтайди, уларда мавжуд бўлган ва бўлмаган сифатларни атайлаб бўрттириб санаб, энг одил, раиятпарвар, тадбиркор, жасоратли ҳукмдорлар, деб таърифлайди, яъни мамдуҳларини ўзи орзу қилган тафаккурида тажассум этган давлатдор даражасида бўлишини

умид қилади, шунга даъват этади. Демак қасидаларнинг кўпида инсондўстлик, ҳаётсеварлик, ватанпарварлик ғоялари ҳам ўз аксини топган.

Иккинчидан, Фаррухий чинакам табиат ошиғи, она юрти Сиистон ва Ғазнанинг шайдоси. Шунинг учун ҳам шоир девонида юздан ортиқ баҳор, наврўзи олам, олтин куз, кофур қиш тасвирига бағишланган қасидалар мавжуд. «Доғгоҳ»дан тортиб деярли барча қасидаларида табиатнинг бетакрор, турли-туман кўринишларию жозиб лавҳалари фақат Фаррухийга хос образликда тасвирланган, тазод, ташбеҳ, игроқ, ғулу, тарсеъ, талмеҳ сингари шеърий ҳамда лафзий санъатлардан; ўнлаб халқ иборалари, мақол ва ҳикматли сўзлардан ғоятда усталик билан фойдаланган. Ҳар бир баҳория характеридаги қасида табиат гўшасининг бир парчасини китобхон кўз ўнгида намоён этади. Шоир манзара тасвирида кўпинча муайян жой-юрт, шаҳар, боғ кўринишини, Сиистон, Ғазна, Балх, Гургоннинг бетакрор баҳорининг сержило файзини чизишга интилади, китобхоннинг она заминга меҳрини оширади. «Марҳабо эй Бомиён Баҳори, марҳабо! Нўшод дарасидан келдингми ёки Навбаҳор боғидан чиқдингми, хуш келибсан Балхнинг сўлим навбаҳори, баҳор Балхдан бошланганлиги учун ўзгача гўзалдир» каби фикрлар билан бошланади «уммул билод» — шаҳарлар онаси Балх тасвирига бағишланган бир қасида. Барча тадқиқотчилар Шарқ мадҳ қасидасининг энг таъсирчан қасида-марсия ҳақида гапирганда «Султон Маҳмуд мотами» қасидасини тилга оладилар. Ҳақиқатдан ҳам бу қасидаларнинг бирида табиат гўзаллиги кўтаринки руҳда тасвирланса, иккинчисида, ғазнавийлар хонадони, сарой аъёнлари бошига тушган мусибатнинг мунгли оҳанглари назм риштасига тортилган.

Фаррухий қасидаларини нашр ва тадқиқ этган олимлар бу асарларда табиатга, ватанга меҳр уфуриб туришини айтиб, улар шу санъаткоргагина хос-саҳлу мумтанеъ (осону номумкин) усулида яратилганлигини уқтиришади. Ҳар бир қасидада мавзу, образ, ғоя, қофия, бадийий унсурлар мутлақо янги.

Шу билан бирга шоир қасидалари катта маданий тарихий аҳамиятга ҳам эга. Чунки, бир қанча қасидаларида муаллиф турли йилларда Ҳиндистон, Хуросон, Мовароуннаҳр сингари минтақаларда рўй берган воқеаларни тасвирлайди, саналарни хронологик тарзда

беради; шу ўлкалар халқлари касб-корига доир кўплаб қизиқарли далилларни келтиради. Барча газнавий ҳукмронларининг сафарию зафарларида ҳамроҳ бўлган шоир ўз қасидаларида тарихий ҳақиқатни ёзган. Фаррухий XI аср форсий шеъриятида кўп қасида ёзган санъакорлардан бири ҳисобланади. Унинг қасидалари сюжет ва композицияси нуқтаи назаридан мутлақо ўзига хосдир. Баҳор васфидаги қасиданинг муқаддима байтларига эътибор беринг:

Яке ҳуфта дар паранд, яке ҳуфта дар ҳарир,
Яке раста аз нухуфт, яке часта аз ҳисор,
Зи булбул суруди хуш, зи сулсул навои нағз,
Зи сари ҳадиси хуб, зи қумри хурўши зор.
Яке бар канори гул, яке дар миёни бод,
Яке зери шохи сарв, яке бар сари чанор.

«...Бири тош қабиғида ётарди, яна бири ҳарирга бурканиб ухларди, бири маст уйқудан турди, бошқа бири эса улкан қўргон бўғотидан чиқди. Булбулнинг хушнаво нағмаси, сулсулнинг эса хуш оҳанглари. Какку, яхши ҳадис айтади, қумри эса нафис хониш ётар, бири гул бағрида, ул бири эса мажнунтол қуршовида. Бири сарв тубидаю бошқа бири чинор шоҳида мастона куйлайди.»

Қасиданинг насибу гурезгоҳи ҳам, муқаддимову хотимаси ҳам баҳор келишида бошланган табиат кўрки, хушилхон қушлар базми таърифига бағишланган. У ўқувчи қалбида Наврўзи оламга нисбатан рағбат, шуқуҳли оламга муҳаббат уйғотади.

Фаррухийнинг ғазал ва рубойлари ҳам айрича тароват, оҳангга эга. Уларда шоир ишқ мавзусини хосса бир услубда тасвирлаган. Ёр мижгонларию қоши, оташин яноғию, исонафас гуфтори, жонбахш лаъли, мушкин сочию сарву тубини шарманда қиладиган алифдек қомати нафис чизилади; ошиқ учун висол нашъаси қанчалик тотли бўлса, айрилиқ дарди, ҳижрон азоби ҳам шу қадар руҳафзодир:

Сиёҳчашмак меҳри ту ғамғусори ман аст,
Бар рўзғори хазон рўй ту баҳори ман аст.
Дилам шикори сиёҳчашмакони туву равост
Аз онки ду лаби ширини ту шикори ман аст.

(Қорақўзлим сенинг меҳринг менга ғамғусордир, ҳаётим хазонрезгисида сенинг юзинг баҳоримдир. Менинг қалбим сенинг чарос кўзларингни овлашга ин-

тилса, раводир, зероки истагим икки ширин лаъли лабинга эришмоқдир).

Баъзи тадқиқотчилар Фаррухийни жонли халқ тили билан адабий тилни бир-бирига яқинлаштирган санъаткор сифатида алоҳида эъзозлайдилар. Чунки шоир асарларида оддий халқ орасида, турли шеваларда кўлланиладиган кўплаб сўз, ибора, ном, гиёҳ, ўсимликлар, паррандалару набототга доир атамаларни моҳирлик билан кўллаб, она-тили лексик қатламига олиб кирган. Демак, Фаррухий хушовоз хонандаю нозиктабъ машшоқ, чинакам табиат ва гўзаллик вассофи-санъаткор, газнавийлар даври адабий-маданий ҳаётининг забардаст арбоби сифатида ҳамиша ардоққа лойиқдир.

ҲАЗНАВИЙЛАР МАЛИКУШШУАРОСИ

Султон Маҳмуд (978—1030) Исмоил Сомонийдан сўнг мамлакатни тадбиркорлик ва қаттиққўллик билан бошқарган ҳокимлардан ҳисобланади. Унинг даврида газнавийлар давлати равнақ топди. Ички ва ташқи савдо, ҳунармандчилик, маданий ҳаёт тез ривожланди. Иқтисодий жиҳатдан қудрати кучайган давлатнинг обрўси ошди, ислом дини жанубий Ҳиндистонгача ёйилди. Кўпроқ юртгирлик билан банд бўлган Султон Маҳмуд мамлакат ҳудудида илм-фан, маданият ва адабиёт ривожига ҳомийлик қилиш, эътибор беришга ҳам вақт топди. Муҳаммад Авфий (XIII аср), Давлатшоҳ Самарқандий (XVI аср) сингари тазкиранавислар газнавийлар саройи доирасида 400 дан зиёд шоир жамлангани ва «мамлакат ҳудудидаги барча ижодкорларга Унсурий Маликушшуаро эканлигини» алоҳида таъкидлашган. Бу сулола ҳукумронлиги даврида Эрону Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги қадимий марказий шаҳарларга нисбатан Ҳазна гуркираб ривожланади, ягона маданий, илмий, адабий марказга айланади.

Абулқосим Ҳасан бинни Аҳмад Унсурий 970—980 йиллар орасида Балх шаҳрида туғилган; унинг болалик ва ўқиш йиллари Хуросоннинг энг гўзал ва гавжум шаҳарларидан бўлган она шаҳрида ўтган. У ибтидоий маълумотни ҳамда мадраса таҳсилани Балхда олган. Давлатшоҳ Самарқандий ва Низомий Арўзий Самарқандийлар Унсурийни «замонасидаги барча илм-фанда камолот касб этди», деб ёзиб қолдиришган.

Шундан сўнг у Султон Маҳмуднинг укаси амир

Наср Сабуктегин даргоҳида хизмат қилади. Амир Наср вафотидан кейин эса шоир Фазнага келиб, Маҳмуд саройидаги адабий муҳитга дохил бўлади. У ўз қасидалари ва зуккотаблиги билан султонга маъқул тушади. Натижада шоир унинг «Маликушшуаролик» унвонига эга бўлиб, Маҳмуд Фазнавийнинг барча юришлари-ю базму тарабларида ҳамроҳ бўлади. Унсурийнинг обрўси кундан-кунга ошиб боради. У Султон Маҳмуд мамлақати ижодкорларининг сардори даражасига етиб, «бир надимдек» (Давлатшоҳ Самарқандий) обрў ва таъсирга эга бўлади. Шунинг учун ҳам у кўп оғир ва ғамгин ҳолларида лутф ёки донишмандона айтилган байтлар билан Султоннинг таъбини хуш этиб, инъом-эҳсонларга сазовор бўлади. Унсурий Фазнадаги энг бой кишилардан ҳисобланаркан. Унинг 4000 қўйи, 400 туяси, сон-саноксиз мулки, зару кумушлари бўлган экан. Бу ҳақда тазкиралар, кўҳна сарчашмаларда кўп ҳикоятлар мавжуд. Нақл қилишларича, кунлардан бир кун кечаси Султон Унсурийни чақириб келишга одам юборибди. Унсурий шундай жавоб берибди: «Султонга бориб айтинглар, биз у киши давлати бахти соясида соғар ичмоқдамиз, тонг саҳарлаб ҳузурларида ҳозир бўлурмиз». Хизматкорлар бу хабарни Султонга етказишган экан, у «гиламга солиб кўтариб келинглар», дебди. Тўрт киши бориб, шоирни бир гиламга ўтирғизиб, тўрт бурчагидан кўтариб келтиришибди. Султон хушёр экан. У Унсурийни синаб кўрмоқчи бўлиб олдига борибди ва сўрабди:

— Мен кимман?

Унсурий дарҳол бадеҳа тарзида қуйидаги байтларни ўқибди:

Ту он шоҳе, ки андар Фарбу Шарқ,
Чухуду тарсову габру мусулмон.
Ҳамегўянд дар тасбеҳу таҳлил,
Илохр, оқибат Маҳмуд гардон.

(Сен шундай бир шоҳсанки, Фарбу Шарқда жухуд ҳам, габру тарсо ва мусулмонлар ҳам сажда ва тасбеҳ, ўгириш пайтида, эй Худо, Маҳмудни ўзинг асра, деб дуо қилишади).

Бу суҳан Султонга ғоятда хуш ёқибди ва шоирнинг оғзини гавҳарга тўлдирибди. (Кўҳна Шарқ подшоларида энг эъзозли кишиларни оғзига гавҳар тўлдириб, ардоқлаш одати бўлган).

Ушбу ҳикоя, бир томондан, Унсурийнинг Маҳмуд Ғазнавий салтанатида нақадар обрӯ ва мартабага эга эканлигини кўрсатса, иккинчи томондан, шоирнинг жуда катта фавқулодда истеъдод соҳиби эканлигини яна бир карра тасдиқлайди. У ғоят хушёр, заковатли, ҳозиржавоб бўлган; илмий мажлисларда замонасининг анчайин алломалари унинг нозикбинлигига тан беришган. Бундан ташқари Унсурийнинг шахсияти, Яқуб Юсуфи ибни Сабуктегин билан муносабати ҳақида ҳам бир қанча ҳикоят ва ривоятлар мавжуд. Уларнинг айримлари Абулфазл Байҳақийнинг «Масъуд тарихи» китобида ҳам турли муносабатлар билан келтирилган. Унсурий 1039—40 йиллар орасида Ғазнада вафот этган.

Унсурий ўз даври адабий ҳаётида расм бўлган жанрларнинг барчасида мумтоз асарлар яратган. Аммо бизга қадар унинг кичик ҳажмдаги бир шеърлар девони, уч достонигина етиб келган, холос. Ризоқулихон Ҳидоят, Е. Э. Бертельс ва А. Абдуллаев каби шарқшуносларнинг таъкидлашларича, бизгача етиб келган асарлар Унсурий меросининг учдан бир қисми ҳам эмас экан. Муҳаммад Авфий «Унсурий соҳибдевон устод эди» деса, Давлатшоҳ Самарқандий «унинг девони яқин ўттиз минг байтдан иборатдир» сингари аниқ фикрларни баён этган. Бизга қадар сақланиб қолган ихчам девонидан қасида, рубои, қитъа ва ғазаллар жой олган. Низомий Арўзий Унсурий қасидалари «мадҳиянинг энг олий намунаси», деб баҳо берган.

Ҳақиқатда ҳам шоир қасидалари бу жанрнинг барча талабларига жавоб беради, улар мазкур шеърини кўриниш инкишофида янги бир босқич ҳисобланади. Зероки, Унсурий қасидаларида, бир томондан, табиатнинг ранго-ранг кўринишлари нафис бир тарзда, бетакрор ҳолатларда тасвирланса, иккинчи томондан, уларда турли тарихий воқеалар, айрим муҳим саналарнинг, халқ удумларининг моҳияти ҳаққоний тарзда ўз ифодасини топган. Масалан, энг қадимги мифлар, «Авесто» ҳамда «Шоҳнома»даги маълумотларга кўра халқнинг исломгача бўлган расмий байрами Меҳржон, Сада каби байрамлари Жамшид ва Фаридунлар даврида расм бўлган. Унсурий бир қасидасида ана шу халқий тарихи, уни ўтказиш русумларини батафсил тасвирлаб, Маҳмуд Ғазнавий замонида ҳам бу қутлуғ анъанага, хусусан, ҳосил байрами Меҳржонга эътиқод кучли эканлигини жўшқин тасвирлаган. Бошқа қасидаси-

да эса шоир Наврӯзи «Деҳқонлар байрами», деб атаган. Маълумки, Унсурий Султоннинг барча юришларида, зафарларида рикобдор сингари ҳамроҳ, ҳамнафас бўлган. Шунинг учун ҳам шоир йигирмадан зиёд қасидасида бевосита ўзи шоҳид бўлган тарихий воқеаларни юксак кўтаринки руҳда акс эттирган. Улар ажойиб шеърий лавҳалар бўлиш билан бирга, у ёки бу тарихий воқеа ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради.

Машҳур шарқшунос Е. Э. Бертельс шоир қасидаларини таҳлил қилар экан, Унсурийнинг 162 байтдан иборат бир қасидасида Султон Маҳмуднинг Хуросону Мовароуннаҳрда 998 йилдан 1014 йилгача олиб борган жанглари тадрижан тасвирланганлигига эътибор қаратиб, бу шеър шоир ижодий биографиясини, Ғазнавийлар салтанатида тутган мавқеини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини алоҳида қайд этган. Чунки, уларда шоир ҳам, Султон Маҳмуд ва унинг лашкарлари юртгирлик жараёнида кўрсатган мардлик, жасорат ҳам, забт этилган ўлкаларнинг тарихи, халқ урф-одати, маданияти, табиати манзаралари ҳам аллақандай бир кўтаринки руҳда тасвирланган, жанглар, воқеалар ривожи айнан ҳаққоний акс топган. Унсурий қасидаларида баҳория характеридаги тасвирларнинг кўплаб учраши ҳам унинг турли ўлкалар табиати жозибасидан олган таассуротларининг бир инъикосидир. Шоир лирикасида табиат, Наврӯзи олам тасвирининг рангоранг кўринишларининг кўзга ташланиши ҳам унинг чинакам табиат ошиғи эканлигини кўрсатади.

Унсурий девонидаги қитъа, рубоий, ғазалларда (ғазал бир нечтагина, холос) севги мавзуси ўзига хос бир тарзда нозик тасвирланган. Шоир арузнинг енгилроқ баҳрларида ижод қилган. Ғазалнинг аксарияти 5—6 байтдан иборатдир. «Ўтажак», «Очилибдур», «Нега?», «Ойсан», «Пинҳондур» радифли ғазалларда гўзалликда беҳамто маъшуқа чиройининг бир жиҳати: мушк ҳидини таратадиган тим қора сочи, ойдек юзи, жонбахш лаби, тўбию сарвни шарманда этадиган алифдек қома ти тасвири берилиб, китобхонга олам-олам завқ, фараҳ бахш этади. Унсурий ғазалларида мавзу яхлитлиги, фикрнинг тадрижий такомилда, якпораликда берилиши хийла устундир.

Рубоий ва қитъаларида шоир мутлақо бетакрор санъатларни, сўз ва ибораларни қўллаб, тўрт ёки олти

мисрада яхлит, лўнда фикрларни ифодалашга эришадди; камёб сўз ўйинларини қўллаб, табиий ички оҳанг ҳосил қилади. Масалан, бир рубойида Унсурий изтиробда нола чекаётган ёр дийдасидан оқаетган қон ёшларини ёрнинг гулгун юзидан ошиқ кўз ёшларининг ранг олгани натижасидир, деб тасвирласа, қуйидаги тўртликда эса ўзгача манзара яратган:

Гуфтам: санамо, дилам туро чўён аст,
Гуфто: ки лабам дарди туро дармон аст.
Гуфтам: ки ҳамеша аз манат ҳичрон аст?
Гуфто: ки парён аз одамиён пинҳон аст.
Дедим: эй санам, дилим сани қидирмоқда.
Деди: лабларим дардинга дармондир.
Дедим: қачонгача мени ҳижронда сақлайсан?
Деди: парилар одамзоддан пинҳондир.

Унсурий Шарқ адабиётида ажойиб дostonнавис сифатида ҳам ном қозонган. Унинг «Шодбахр ва Айнулҳаёт», «Хингбут ва Сурхбут», «Вомиқ ва Узро» сингари дostonлар битгани Низомий Арўзий, Муҳаммад Авфий, Абутоҳир Тартусий, Давлатшоҳ Самарқандийлар томонидан зикр этилган. Бу уч маснавий Маҳмуд Ғазнавийга бевосита тақдим этилгани сабабли ўша даврдаёқ «Хизонаи Яминуддавла» («Маҳмуд хазинаси») номи билан шуҳрат топган. Шунинг учун ҳам Эрон олими Забиҳулло Сафонинг маълумотига кўра «Хингбут ва Сурхбут» ҳамда «Шодбахр ва Айнулҳаёт»ни Беруний араб тилига таржима қилган экан. Бу икки дoston халқ оғзаки ижоди сюжетлари асосида яратилган бўлиб, «Вомиқ ва Узро»нинг мазмуни қадимги юнон афсоналарига бориб тақалади. Афсуски, Ғуз ҳукмдорларидан Алоуддин Ҳусайн Жаҳонсўз томонидан Ғазнага ўт қўйилганда бошқа нодир ёдгорликлар қатори Унсурий асарларининг дастхатлари ҳам қуйиб кул бўлган.

Нақл қилишларича, юнон амалдорларидан бири Фулуқротнинг Узро номли қизи бўлган экан. Фулуқротнинг бошқа шаҳарда Макзитус номли қариндоши бўлиб, унинг яккаю ягона ўғли Вомиқ ёшлигидан онадан етим қолибди. Ўғай онаси болани кўп қийнаб, отасига чақиб, ёмон кўрсатиб қўйибди. Оғир аҳволда қолган Вомиқ уйдан бош олиб чиқиб кетибди. Кўп сарсонсаргардонликлардан сўнг Вомиқ Фулуқротнинг юртига келиб, тасодифан Узрони кўриб, икки ёш орасида ишқ пайдо бўлибди. Аслида ақлли, чаққон Узро 32 ҳарбий хунарни эгаллаб, ўз даврининг энг зўр баҳодири ва

чавандози даражасига етган экан. Икки ёш бошларидан кўп воқеаларни ўтказишибди, йўлларида учраган ёвуз кучларни, тажовузчиларни мардонавор енгиб, охир-оқибатда муроду мақсадларига етибдилар. Достон китобхонни садоқатли, вафодор, ҳалолу пок, мақсад йўлида жонфидо бўлишга, ҳамиша инсонларга яхшилик қилишга интилишга ўргатади, ҳушёрликка даъват этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Унсурий шеърятининг характерли хусусиятларидан бири улардаги ахлоқий-таълимий, маърифий хислатларнинг бўртиб туришидир. Агар шоир шеърларида мақолларни кўп қўлласа, маснавийларида бевосита дидактик лавҳаларни учратамиз. Уларда юксак даражадаги ахлоқий-таълимий фикрлар ўз ифодасини топган.

Феъли олуда гавҳар олояд,
Аз хуми сирка сирка полояд.
(Бадфъел киши қўлида гавҳар булғанади,
Сиркали хумдан сирка олинажак).
Ҳар киро роҳбар заған бошад,
Манзили ў ба марғзин бошад.
(Кимнинг феъли олақарғага ўхшаса,
Кўниш жойи гўнгтепа бўлади).

Унсурий ўз асарларида ранг-баранг тасвирий воситалардан усталик билан фойдаланган санъаткордир, у ташбеҳ, жами тақсим, истиора, таносиб, тардиакс, талмеҳ, такрор, тавсиф, тажнис, иғроқ, ирсолу масал, лаф ва нашр каби лафзий ва шеърӣ санъатларни кўп ва турли-туман кўринишларда ишлатадиким, улар фақат шу шоир услубига хосдир. У баъзан бир ғазалда бир неча санъатдан истифода этишнинг юксак намунасини яратган. Тадриж санъати ғоятда мукамал қўлланилган бир қасидасида Унсурий куйидаги байт билан бошланадиган гўзал «тавсиф» яратган:

Паризоде, парирўе, паричехре, парипайкар,
Дилороме, дилорое, ғаманжоме, ғамафзое.

Хулоса қилиб айтганда, Унсурий XI аср форсий тилдаги шеърятни, хусусан, қасида жанрини санъаткорлик жиҳатдан ғоятда бойитган шоирдир. У ўз маснавийларида ҳам, ғазал ва қасидаларида ҳам давр ижодкорларида учрамайдиган сўз сеҳрини кашф этгани билан алоҳида ажралиб туради. Унсурий асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ҳамон галдаги вазифа бўлиб қолмоқда.

ТИББИЁТ БОБОКАЛОНИ

Шайхур раис — донишмандлар устози номи билан шуҳрат қозонган табиб, шоир, қомусий билим эгаси Абу Али Ҳусайн ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасан ибни Сино 980 йили Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилади. Отаси Абдулло асли балхлик бўлиб, Сомоний ҳукмдорлар маҳкамасида хизматчи бўлган, онаси Ситора эса афшоналик эди. Ибн Сино 5 ёшга киргач, болани ўқитиш учун оила Бухорога кўчиб боради. Аввал хусусий муаллимдан — Абу Абдулло Нотилий ва Исмоил Зоҳидлардан мантиқ асосларини, риёзиёт, фалсафа, фикҳ-диншуносликни мукамал ўрганади, кейин мадрасада таълим олган Ибн Сино ўткир зеҳни, фавқулодда қобилияти билан алоҳида ажралиб туради. У кунт билан мустақил мутолаага берилади.

Ибн Сино ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳолида илм ўрганиш борасида чеккан заҳматларини қуйидагича баён этади:

«Кейин яна бир ярим йил илм ва мутолаага берилдим. Мантиқ ва фалсафанинг барча қисмларини қайтадан ўқиб чиқдим. Ўша кезларда мен кечалари кам ухлаб, кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланмас эдим... Агар бир оз уйқуга кетсам тушимда ҳам ўнгимдаги ўша масалаларни кўрардим, кўп масалалар ечими тушимда аён бўларди. Ана шу зайдда ҳамма илмларни мустаҳкам эгаллаб олдим ва улардан инсон имконияти даражасида хабардор бўлдим.

Бир куни шоҳдан (Бухоро амири Нуҳ ибни Мансурдан) кутубхонасига киришга ва у ердаги тибга оид китобларни мутолаа қилишга рухсат сўрадим. Шоҳ менга рухсат берди. Мен кўп хоналардан иборат кутубхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари турар, китоблар эса устма-уст тахлаб қўйилган эди. Хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари, бошқасида фикҳшуносликка доир асарлар турарди. Шу тартибда ҳар бир хонада бир фанга оид китоблар тўпланган эди. Кейин биздан олдин ўтган китоблар рўйхатини ўқиб чиқдим ва ундан керакларини талаб қилдим. У ерда шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик уларнинг, ҳатто номларини ҳам эшитмаган бўлса керак. Бу китобларни ўзим ҳам аввал кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам учратмадим. Ўша китобларни ўқиб, улардан баҳраманд бўлдим».

Ўн учинчи асрнинг бошларида минг сандиқ китоб сақланган ана шу қироатхона, ҳар бири ўн мингдан зиёд китоб фондига эга бўлган Утрор ва Марв кутубхоналарини мўғул босқинчилари ёқиб, кулини кўкка совурган.

Ибн Сино мустақил мутолаа билан шуғулланиб, математикани, астрономияни, физикани, араб ва форс тилларини пухта билиб олади. Машҳур табиб Абу Мансур Қамарийдан илми тибни ўрганadi. Ўн етти яшарлигида Ибн Сино атоқли олим ва табиб сифатида донг чиқаради. Кўшниси Абулҳасан Арузтога турли билимларни ўргатишга ёрдам берадиган «ал-Мажмуъ» («Тўплам») рисоласини, Абу Бакр Барақийга йигирма жилд келадиган «Саховат ва жиноят ҳақида китоб» қўлланмаларини ёзиб беради. Бухоро амири Нуҳ ибни Мансурнинг ошқозон касалини даволашга муваффақ бўлади. Афсуски, юқоридаги китобларнинг дастхати ўша одамлар қўлида қолиб, йўқолиб кетган ёки ҳали топилмаган.

Ибн Сино аввал Урганчга, кейин Афғонистон ва Эронга ўтиб кетишга мажбур бўлди. У Гургон, Рай шаҳарларига боради, бир оз вақт Ҳамадон ҳокими Абутоҳирга вазир бўлади. У ердан Исфаҳонга ўтиб, 1023 йили «Китоб-ун-нажот», «Ишора ва танбиҳлар», «Донишнома» сингари асарларини ёзади. Ўн етти ёшида Ибн Сино мактуб орқали Беруний билан табиат ҳодисалари хусусида мунозара қилган; даврнинг Абусаҳли Масеҳий, Абунастри Ироқ, Абулхайри Хаммор сингари машҳур олимлари суҳбатида бўлган. Ушбу далиллар ҳам Ибн Синонинг фавқулодда истеъдод соҳиби эканлигини кўрсатади. Умрининг охиригача саргардонликда юриб, 1037 йили Ҳамадон шаҳрида вафот этади. Унинг қабри устига ўн икки қирра устунли мақбара ўрнатилган.

Ибн Сино умрининг кўп қисмини дарбадарликда ўтказганига қарамай, муттасил ижод қилди. Дориворлар тайёрлаш, юрак касаллиги, жарроҳлик каби тиббиёт масалаларига, мантиқ, фалсафа, мусиқа, адабиётшунослик, тил билими, табиёт, астрономия ва бошқа соҳаларга доир 400 дан зиёд асар ёзди. Ибн Синонинг йигирма жилдан иборат «Китоб-ун-инсоф» асари ҳали топилмаган. Унинг «Тиб қонунлари» номи билан шуҳрат қозонган асари ўтмишда Шарқда ҳам, Фарбда ҳам тиббиётда асосий қўлланма ҳисобланган. Олим-

нинг тиббиётга доир кашфиётлари, айниқса, турли ўсимликлардан кимёвий йўл билан дори-дармонлар тайёрлаш ҳақидаги фикрлари ҳамон ўз қимматини сақлаб келмоқда.

Ибн Сино олим бўлиш билан бирга истеъдодли адиб ҳамдир. Унинг форсий тилда ёзган шеърлар девони, турли билимлар бўйича баҳс юритиладиган «Донишнома» китоби, араб тилида ёзилган «Саламон ва Ибсол», «Юсуф қиссаси», «Куш» ва бошқа қиссалари бизга қадар етиб келган. Ибн Сино халқ оғзаки ижодидаги термалар асосида ёзма адабиётга рубоий жанрини олиб кирди; араб ва форс тилида шеърлар ёзди. Ўз ғазал ва рубоийларида шоир гўзалликни, илм-фанни тарғиб этади, жаҳолат, зулм-зўрликни қоралайди. Бир рубоийсида илмда камолот чўққисига етишса-да, ҳамон қадрланмаганидан шикоят қилса, бошқа бирида ўз илмий қудратини таъкидлайди.

Қора ер қаъридан то авжи Зухал,
Коинот мушкулни барин мен қилдим ҳал.
Кўп чигал тугунни англадим, ечдим,
Ечилмай қолган биргина ажал.

Ўз қиссаларида Ибн Сино мардликни тарғиб қилиб, мунофиқлик, сергаплик, ёлғончилик, ишёқмасликни, риёкор имомларнинг иккиюзламачиликларини фош этади. Ибн Сино кишиларни илм-фанни ўрганишга, касб-хунар эгаллашга даъват этади. Ибн Сино асарлари Ўрта Осиё халқлари педагогик қарашлари, фани тарихини ўрганишда ҳам энг муҳим сарчашмалар ҳисобланади.

Улуғ олим ва истеъдодли адибнинг нодир асарлари биз учун ҳамиша азиз ва мўътабардир.

Ибн Сино ҳақида икки ривоят

Узук воқеаси

Абу Али ибн Синонинг онаси уни чақалоқлигида чўмилтираётганида қимматбаҳо узугини йўқотиб қўйган экан. У узугини кўп қидирибди. Лекин ҳеч қаердан топа олмабди. Кейин уни канизак олган, деб гумон қилиб, бечора канизакни роса калтаклашибди. Канизакни уришаётганда Абу Али йиғлай бошлабди, кал-

таклашдан тўхташса, чақалоқ ҳам йиғидан тўхтабди. Ҳамма бундан ажабланиб, узукни йўқолдига чиқаришибди.

Ибн Сино тилга кирганида, биринчи айтган гапи шу бўлибди:

— Сизлар ўша вақтда канизакни ноҳақ урган эдинглар. Онам мени чўмилтираётганда, узуги тоғорага тушиб кетган эди. У тоғорани ағдарганида узук ҳам сув билан бирга кир ўрага тушиб кетган. Менинг тилим чиқмаганидан, сизларга айтолмаган эдим. Канизакни урганингларда йиғлаб, тўхтаганларингда йиғидан тўхтаганимнинг сабаби шу эди.

Шундан кейин ўрани кавлашган экан, узук топилибди.

Бу воқеани эшитгану билганлар Ибн Сино зеҳнига қойил қолишган экан.

«Мен ҳўкирман»

Бухоролик бир киши касал бўлиб, «Мен ҳўкирман, мени сўйинглар», дейдиган бўлиб қолибди.

Касалнинг қариндош-уруғлари буни Абу Али ибн Синога айтишибди. Абу Али касалнинг олдига қассоб бўлиб келибди ва «Қани сўядиган ҳўкизинглар!» — деб бақирибди. Бемор унинг олдига чопиб бориб, «Сўйиладиган ҳўкиз менман», дебди. Абу Али дарров беморнинг қўл-оёғини боғлатибди, сўнг қўлида пичоқни ўйнатиб, беморнинг биқинидан ушлаб кўрибди-да:

— Ҳўкизимиз семиз демабмидиларинг, бу жуда ориқ-ку, буни мен ҳозир сўймайман, сал семирсин, кейин сўяман, — дебди.

Бемор бу гапни эшитиб: «Қани менга овқат беринглар, мен семирай», деб овқат талаб қилаверибди.

Абу Али ибн Сино беморнинг оиласига дори қолдириб, уни овқатга қўшиб, беморга беришни уқтирибди. Уйдагилар шундай қилишибди. Натижада бемор ҳадемай тузалиб кетибди. Кейинчалик Абу Али ибн Сино беморнинг уйига келиб:

— Семирган ҳўкизинглар қани, сўйиб берай, — дебди ва соғайган беморга кўзи тушиб:

— Э, анча семирибсан-ку, энди сўйса бўлади, — дебди.

Бемор табибнинг гапидан жуда таажжубланибди ва:

— Мени сўядиганнинг боши ўнта, тегиб кўрчи, менга, — дея дўқ урибди.

Йиғилган қариндош-уруғларнинг ҳаммаси аввалги воқеани эслаб, хоҳолаб кулиб юборишибди.

* * *

Ибн Синонинг бадий ва илмий асарларини ўзбек тилига таржима қилиб нашр этишда арабшунослардан А. Расулов, У. Каримов, А. Ирисов ҳамда Ҳ. Ҳикматуллаевлар заҳмат чекиб келмоқдалар. Жумладан, А. Ирисов шоирнинг «Уржуза» деб аталмиш тўққизта тиббий мавзудаги дostonларини ҳам ўзбекчалаштирган.

БАЙҲАҚИЙ—БОШ МИРЗО ВА ТАРИХЧИ

Султон Маъсуд аъёнлари, лашкарбошилари, ўз томонига ўтган Хирот зодагонлари билан муҳташам саройда ўтирганди. Мулозимлар шаҳарнинг олдинги Хос Ҳожиби Али ўз одамлари билан келганлигини айтишди. Султон киришга ижозат этди. Али хизматкорлари билан ичкарига ташриф буюриб, таъзим қилди, ер ўпди, султон этагини юз-кўзларига суртди, унинг оёғига икки халта олтин тангаларни нисор этди. Маъсуд ҳам меҳмонга керагидан ортиқ илтифот қилди: ўнг қўлидан — юқоридан шоҳона курси кўрсатди. Қизгин суҳбат ва зиёфатлардан сўнг Али кетишга ижозат сўради. Султон ишораси билан уни кузатиб чиқдилар. Ҳовлидаги катта издиҳом ичидан икки киши келиб, Алининг қўлларини орқасига қайирди, учинчиси либосларини ечди ва гарданидан босиб туриб, калласини олиб ташлади. Ўзининг қаттол муҳолифи ҳузурига инъом-эҳсон келтирган ҳар бир кишининг тақдири шундай бўлади. XI асрнинг машҳур мирзобоши ва тарихчиси Байҳақий ўз фаолияти давомида ана шундай юзлаб воқеаларнинг гувоҳи бўлган, жангу жадалларни кузатган.

Хуросон ва Мовароуннаҳрда ғазнавийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида ўнлаб шоир, олим ва давлат арбоблари етишиб чиқди. Ўзи астрономия ва математикага қизиққан Султон Маъсуд Ҳазнада олимлар учун махсус ижодхона — қаср ҳам қуриб берган. Абул Фазл Байҳақий ана шу Ҳазна муҳитида ижод қилган олимлардан биридир.

Абул Фазли Маҳмуд Ибни Ҳусайн Байҳақий тахминан 994—96 йиллар орасида Хуросоннинг Байҳақ

мавзеида амалдор хонадонида туғилган. Отаси Султон Маҳмуднинг Сиистондаги надимларидан бўлган. Унинг ўқиш ва йигитлик йиллари Нишопурда кечган. У аввал мактабни, сўнгра Нишопур мадрасасини тугатган, замонасидаги барча билимларни, жумладан, давлат идораси ишларини пухта эгаллаган. Шунинг учун ҳам Байҳақий 25—26 ёшларида Султон Маҳмуд саройига дабирлик вазифасига, кейинчалик бош мирзолик лавозимига кўтарилган.

«Сиёсатнома» ҳамда «Қобуснома» муаллифлари дабирнинг сифати, бурчи ҳамда вазифалари ҳақида гапириб, у ўз давридаги барча билимлардан тугал хабардор бўлиши, бир неча тилни, хусусан, араб, форсий тилларни мукамал билиши, хушсухан, воиз, нотик, хушхат, ишбилармон, турли давлат элчиларини қабул қила оладиган, ўз нутқида Куръони Карим ва Пайғамбар ҳадисларидан далиллар келтира оладиган ва хуснихат эгаси, истаган пайтда чиройли гапирадиган, шеър айтиб, бадиҳагўйликда бошқаларга ибрат бўла оладиган комил инсон бўлиши керак, дейишган. Байҳақий ана шундай фазилатларни ўзида мужассамлаштирган ёш арбоб эди. Шунинг учун ҳам у узоқ вақт давлат котибининг бошлиғи — Мирзобошининг ўнг қўли вазифасини бажарди. Бош мирзо Абу Наср Мишкан вафотидан сўнг бу ишга Абу Саҳл Завзаний тайинланади. Абул Фазл Байҳақий Мишканга яқин бўлгани учун Завзаний уни унчалик хуш кўрмайди. Ораларида жиддий келишмовчилик бўлишига қарамай Байҳақий Султон Маъсуд хоҳишига кўра Завзаний билан узоқ муддат бирга ишлашга мажбур бўлади.

Лекин Султон Маъсуд салжуқийларга қарши жангларда кетма-кет мағлубиятга учрайверди. Байҳақий Муҳаммад, Мавлуд ва Фаррухзодалар ҳукмронлиги даврида ҳам бош мирзолик лавозимида ишлайди. Бу орада саройдаги ва юқори ҳарбий лавозимлардаги фитналар натижасида бир неча йил ҳибсда ҳам ётади. «Маъсуд тарихи»ни рус тилига мукамал таржима қилган машҳур олим А. К. Арендс Байҳақийнинг тўла ижодий биографиясини яратишга интиларкан, унинг нима сабабдандир маълум вақтларда фитначиларга ён босганлигини ҳам уқтирган. Олим ва давлат арбоби Байҳақий тахминан 1076—77 йиллар орасида вафот этган.

Байҳақий беш султонлик даврида яшади ва ишлади. Ундан 11 йил Маъсуд салтанати даврида бош Мир-

зо муовини вазифасини ўтади. Султонларнинг тожтахт талаши, Завзаний билан доимий зиддият, салжуқийларнинг марказий ҳокимиятни қўлга киритишга интилиши — жиддий сиёсий курашлар жараёни Байҳақийнинг кексалик йилларига тўғри келди; у шахсан Беруний билан кўришган бўлиши мумкин ва унинг асарлари билан таниш бўлган.

Айрим тадқиқотчилар Байҳақийнинг илмий, ижодий мероси 30 жилддан зиёд, дейдилар. Тарих фанлари доктори А. К. Арендс эса, олим асарларининг олти жилдигина бизгача етиб келганини аниқлаган. «Котиблар зийнати», «Сабуктегиндан султон Иброҳимгача бўлган давр тарихи», «Тарихлар мажмуи», «Сабуктегин тарихининг сайланмаси», «Маъсуд тарихи» ёки «Байҳақий тарихи» китоблари шулар жумласидандир. Афсуски, — дейди Арендс, — бу китобларнинг кўпчилиги муғул истилосигача бўлган бошқа илмий асарлар сингари бизгача сақланиб қолмаган. Аммо улардан баъзиларининг номи ёки парчалари Муҳаммад Авфийнинг «Жомеъ-ут таворих» (1261), Қози Минҳожӣ Сирожнинг «Табақоти Носирий» (1333), «Тарихи Ҳофизӣ Аб-рӯ» (1427), Сайфиддин Уқайлийнинг «Осор-ал-вусор» (1430) сингари асарларида тилга олинади.

Бизга қадар Байҳақийнинг «Маъсуд тарихи» тўла сақланиб қолган. Бу ва бошқа асарларини ёзишда олим ўз тажриба ва кундаликларидан ташқари Маҳмуд Варроқнинг бизгача етиб келмаган асарлари, Берунийнинг «Хоразмнинг машҳур кишилари», «Хватайнамак» («Худойнома»)нинг Ибни Муқафа қаламига мансуб арабча таржимаси ҳамда «Қадимги Ажам шоҳлари тарихи» китобларидан фойдаланган. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи турли муносабатлар билан маълумот бериб ўтган. «Маъсуд тарихи»ни рус тилига ўгирган шарқшунос А. К. Арендс Байҳақийнинг ижтимоий келиб чиқиши, уни вояга етказган маданий-илмий, сиёсий муҳит, давлат арбоби сифатидаги фаолияти ва ниҳоят ижодий мероси—асарларининг ёзилиши тарихи, санаси, унда қамраб олинган давр ҳамда воқеалар сираси, олим ижодининг ўрганилиши тарихини ҳийла синчковлик билан тадқиқ этган.

Маълум бўлишича, Байҳақий «Маъсуд тарихи»да Султон Маҳмуднинг отаси Сабуктегиндан бошлаб 50 йиллик воқеани қамраб олмақчи бўлган. Лекин асарнинг ёзиш жараёни бир текисда кечмаган. Кейинчалик олим

умрининг охирги йиллари воқеаларини ҳам айрим бобдафтар сифатида унга қўшган. Базан воқеаларни ровий номидан ёки замондошлари тилидан «У менга шундай деб ҳикоя қилган эди», «Мен бу воқеа тафсилотини ундан эшитиб эдим», «Абу Али Исҳоқдан шундай эшитиб эдим», сингари киритмалар билан баён этади. Муаллиф ёзганларининг тарихан тўғри ва рост эканлигини бир неча ўринда қайта-қайта таъкидлаган.

Китоб ғазнавийлар сулоласининг ҳокимият тепасига келишидан таназзулигача бўлган давр ҳақида ҳийла пухта маълумот беради; ғазнавий ҳукмронларининг салтанатдорлиги, уларнинг бошқа ўлкалар, вилоят ҳокимлари билан муносабатлари, жангу жадаллари, турли фармонлар, дипломатик алоқалар айнан ҳикоя қилинади, келтирилади. Ора-сира муаллиф ўзидан олдин яшаган Рудакий, Абуллаи, Абу Дулаф, Румий ва ўша даврда ижод этган шоирлар, олимлар ҳақида маълумот беради, шеърларидан намуналар келтирилади, халқ орасида кенг тарқалган ҳикоят ва ривоятлардан фойдаланган, уларга ишора қилинган. Чунончи, Али фожиасида Абомуслимнинг ўлдирилиши эслатилади. Бу эса китобнинг адабий-бадий қимматини, таъсирчанлигини оширган, ўқишли қилган. «Масъуд тарихи», араб, инглиз, француз тилларига таржима қилинган; Калкутта, Лондон, Қоҳира, Техрон ва Тошкентда чоп этилган. У ҳақда академик Б. Аҳмедовнинг «Ўзбекистон халқлари тарихининг манбалари» (1992) китобида ҳам қисқача маълумот берилган.

Хуллас, Абулфазл Байҳақийнинг асарлари Хуросон ва Мовароуннаҳр халқлари тарихини, хусусан, ғазнавийлар сулоласи салтанатдорлиги даври воқеалари, маданий, илмий ҳаётини, халқ турмуш тарзини ўрганишда муҳим хазинадир.

МАЪРИФАТПАРВАР ВАЗИР ВА ОЛИМ

Кўҳна Шарқ маданияти тарихида шундай буюк сиймолар борки, улар халқ, илм-фан, маърифат йўлида жонфидалик қилган, жаҳолат ва разолатга тик қарши борган. Низомулмулк ана шундай улкан маънавият ва сиёсат арбобларидан биридир.

Абуали Ҳасан ибни Али ибни Исҳоқ Низомулмулк 1017 йили Хуросоннинг Тус вилоятида амалдор оиласида туғилади. У ўз даврининг тил, адабиёт, сиёсат,

фалсафа, риёзиёт, ҳуқуқшунослик, нужум ва бошқа билимларини эгаллайди. Низомулмулк салжуқий ҳукмдор Алпарслон ва кейинчалик Маликшоҳи Салжуқ саройида ишлаб, вазирлик даражасига кўтарилади. Унинг даврида барча катта шаҳарларда мактаблар очилади, янги мадрасалар қурилади; илм-фан, маданият тез раванак топади; олим ва адибларга давлат ҳисобидан махсус маош тайинланади, уларга ижодхоналар қуриб берилади. Исфаҳон расадхонаси бевосита олимнинг раҳбарлиги ва маблағи ҳисобига барпо этилади.

1079 йилнинг 15 мартидан машҳур олим ва шоир Умар Хайём ҳамкорлигида тузилган янги тақвим жорий қилинади. Ана шу календарь Фарбий Оврўпада Папа Григорий 13 томонидан 1582 йили амалга тадбиқ этилади. Аммо 1090 йили Маликшоҳнинг маҳрами Тоҷулмулк ва хотини Турконхотун фитнаси туфайли Низомулмулк ҳибсга олинади ва 1092 йилнинг 15 октябрида Бағдод сафарида, йўлда ўлдирилади. Унинг жасади Исфаҳонга дафн этилади.

Давлат арбоби ва маърифатпарвар адиб Низомулмулк XI аср Эрону Хуросон илмий, маданий ва сиёсий ҳаётида жуда катта мавқега эга эди. Унинг хайрихоҳлиги, моддий кўмагида ўнлаб шоир ва адиблар балоғат нуқтасига етдилар. Ўзи ҳам расадхонада илмий кузатишлар олиб бориб, кўплаб илмий рисоалар ёзган, аммо бизга қадар унинг «Сиёсатнома» асари етиб келган. Бу асар Шарқ сиёсатшунослигида давлатни бошқаришга доир илк махсус китобдир. Унда шоҳ, қози, вазир, лашкарбоши, элчи, хазинабон, сарой амалдорлари, бош кўмондон, лашкарбошилар, девонбеги ҳамда бошқаларнинг вазифалари, ҳунармандлар, савдогарлар, кенг халқ оммаси билан муносабат, кўшин ва қурол-яроқни сақлаш, улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, фуқаронинг арз-додини эшитиш, солиқларни тартибга солиш, унинг ундирилишини назорат қилиш, мамлакатнинг бутунлиги, давлатдорларнинг адлу инсофи, ҳиммат, эҳсон, тўғрилиқ, хайрихоҳлик, маърифатпарварлик, инсондўстлик, раиятпарварлик ҳақида эллик фаслда адолатпеша сиёсатдон сифатида фикр юритади. Ҳатто, ёзувчи айрим ҳикоятлар орқали амалдорларни хусусий ишларда, қуллари, хизматкорларини жазолашда ҳам қонунга, юксак ахлоқ меъёрига риоя қилишни уқтирган; жамият тараққиётида амалдорларнинг ҳалоллигию поклигининг муҳим омиллигини қайд

этган. Бунда у 27 йиллик вазирлик фаолияти давомида орттирган тажрибасига суянади; ҳар бир мулоҳазасининг исботи учун Доро, Искандар, Баҳром Гўр, Анўширвони Одил, Исмоил Сомоний сингари ўтмиш шоҳлар, ҳалифалар, вазирлар, давлат арбоблари фаолиятидан қизиқарли, ибратомуз ҳикоятлар келтиради. Низомулмулкнинг фикрича, давлат бошлиғи донишманд, тадбиркор, маърифатли бўлиши, юртни олимлар кенгаши маслаҳати билан, қонун асосида, ўтмиш давлатдорлигининг илғор тажрибаларидан фойдаланган ҳолда бошқариш зарур; шоҳу қозининг ҳукми одил бўлмоғи лозим.

«Сиёсатнома»да салжуқийлар салтанатдорлиги, Шарқда турли даврларда юз берган халқ ғалаёнию кўз-ғолонлари ҳақида қимматли маълумотлар бор. У XI аср Эрону Хуросон халқларининг тарихини, турмуш тарзини, форсий тилдаги наср тарихини ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади. Зероки, Низомулмулк ўз сиёсий, ижтимоий, ахлоқий, фалсафий қарашларини нуктадон ёзувчи сифатида ғоятда нафис, турли-туман бадиий-тасвирий воситалар орқали ифодалаган. Ибрат тариқасида келтирилган ҳикоятлар мумтоз ва жозибдир. Ҳикоятлардан олдин ёки сўнг Ҳасан Басрий, Софвон Сурий, Фузайл, Абу Али Даққоқ, Абу Али Илёс, Луқмон, Ибни Аммор, Боязид Бастомий, Жунайд Бағдодий сингари донишмандларнинг ҳикматларидан келтирилади. Масалан, «Анўширвон ва 90 яшар боғбон», «Хусрав ва созанда», «Баҳроми Чўбина ва Парвиз» ҳикоятларида ростгўйлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, чин эътиқод, вафо ҳамда садоқат, баний одамига яхшилик қилиш, рост гапнинг фойдаси тарғиб этилади.

Шуниси характерлики, «Сиёсатнома»да эслатилган юзлаб тарихий шахслар, жой номлари, атамалар, дин, санъат, тарих, мусиқа, ахлоқ, ҳикмат, ҳадис, сўфизм, фалсафа, табиий фаннинг барча соҳалари Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари тарихию жуғрофияси, маданиятию мусиқаси, ақидасию ахлоқини ўрганишга кўмаклашади. Уларнинг шарҳи ва изоҳининг ўзи катта бир рисола бўлади.

Китоб ўтмишда араб, англиз, немис, француз тилига таржима қилиниб, асли билан чоп этилган. 1949 йили уни ёзувчи ва олим Б. Н. Заходер рус тилига мукамал изоҳлар билан тўла таржима қилган. «Сиёсатнома»дан баъзи ҳикоятларни Б. Аҳмедов ўзбек ти-

лига ўгириб, «Аждодлар ўгити» (1991) тўпламига киритган.

Аҳамиятли томони шундаки, «Сиёсатнома» Шарқ халқлари насрида, хусусан кичик ҳикоя жанрида анъана ва ўзига хослик масаласини ўрганишда биринчи манба ҳисобланади. Зероки, китобда учрайдиган Анўширвони Одил, Хусрав Парвиз, Борбад, Бахроми Чўбина, Султон Маҳмуд ва Қози, Султон Маҳмуд ва Кампир, Исмоил Сомоний ва амалдорлари хусусидаги ўнлаб ҳикоялар кейинги асрларда яратилган турли асарларда учрайди. «Жомеъ-ул ҳикоёт» (XIV аср), Хондамирнинг тарихий асарлари, Пошшоҳўжанинг «Гулзор» ва «Мифтоҳул адл», Кошифийнинг қатор китобларида (XVI аср) айнан ёки қисман ўзгартиришлар билан келган. Демак, бу ҳикояларни Низомулмулк халқ ижодидан олиб, ўз китобига киритган. Натижада ўша мазмун ва мавзу асардан-асарга кўчиб, сайёр ҳикоятларга айланган.

Илму урфон ҳомийси, нужум аҳли пешвоси, адиб, Шарқ давлатшунослиги назариясининг асосчиси Низомулмулкнинг фаолияти ва «Сиёсатнома» асари фан тарихида, хусусан, ҳуқуқшунослик тарихида энг ёрқин саҳифалар бўлиб қолаверади. Асарни «Адолат» нашриёти А. Эркинов ва Шодмон Юсуф таржимасида 1997 йили чоп этди.

РИЁЗИЁТШУНОС ФАЙЛАСУФ

Юлдузлар асрори ҳақидаги баҳс ярим тунгача давом этгани учун дўстлар донг қотиб ухлаб ётишарди. Тонг саҳарлаб дарвоза тақиллади. Соҳиби хона эшикни очди:

— Устоз қани, устозни чорланг, — ўпкаси тўлганча ичкарига отилди келган одам.

Бу орада ҳамма уйғониб, зўрға юз-қўлини ювишга улгурди.

— Тез бўлинглар, бу ерда қолиш хавфли. Оломон расадхонани бузди, хизматкорларни ур-калтак қилишди. Низомулмулкни ҳибсга олишибди, — гапида давом этди кўз ёшларини артатуриб ҳалиги киши.

— Устоз, ҳозир карвонсаройдан бир гуруҳ уламолар ҳажга жўнамоқчи, уларга қўшилиб Макка тавофига бормоқ жоиз, — маслаҳат берди дўстлардан бири.

Тўртовлон шошилинич шаҳар четигади карвонсаройга бориб, издиҳомга қўшилиб, ҳаж йўлини тутдилар.

Бу устоз машхур риёзиётшунос олим, файласуф шоир Умар Хайём эди.

Гиёсиддин Абдулфатх Умар ибни Иброҳим Хайём 1048 йили Нишопурда хунарманд оиласида дунёга келди. У ёшлигида Балхга келиб, ўша давр уламоларидан бўлмиш Муҳаммад Мансур қўлида тарбия кўради. Салжуқийларнинг тож-тахт учун кураши кучайган бир пайтда Умар Хайём Балхни тарк этиб, аввал Самарқанд қозикалони Абутоҳир паноҳида, сўнгра эса Бухоро ҳокими Шамсулмулк Қорахоний даргоҳида яшайди. Умар Хайём 26 яшарлигида салжуқий ҳукмронлардан Жалолиддин маликшоҳ ва унинг маърифатпарвар вазири Низомулмулк таклифига кўра Исфаҳонга келиб, расадхона ташкил этишга киришади. Демак, бунга қадар Хайём астрономия, геометрия, математика, жуғрофия, физика, кимё фанларида баркамол олим даражасига етган эди. Бундан мақсад Яздигурд III даврида, яъни 632 йили жорий этилган зардўштийлик йил санасини ислоҳ қилишни бошлаш эди. 1074—1079 йиллар Абуҳотам Музаффар Исфизорий, Абулаббос Лукарий, Абдурахмон Ҳазиний, Маймун ибни Нажиб Воситий сингари олимлар Хайём бошчилигида нисбатан янги, мукаммал йил тақвимини ишлаб чиқадилар. 1092 йили Маликшоҳ вафот этгач, у қурдирган расадхона, маданият ўчоқлари ер билан яқсон этилади, Низомулмулк ўлдирилади. Хайём касбдошлари билан ҳажга бориб, қайтишда салжуқийларнинг янги пойтахти Марвга кетишга мажбур бўлади. Умрининг охириги йилларини Нишопурда ўтказган Хайём 1131 йили вафот этади. Буюк олим ва шоир ижодининг ишқибозлари унинг қабри устида муҳташам мақбара бунёд этишади.

Умар Хайём Шарку Фарба улкан олим, бетакрор санъаткор сифатида барча қарнларда эъзозлаб келинган. Зероки, Хайём шоир сифатида форсий тилдаги шеърятда рубоий жанрини янги тараққиёт чўққисига кўтаради. У ўз рубоийларида ҳаёт ва коинот, инсон ва табиат, борлиқнинг ҳудудсизлиги, гўзалликка, ҳаётга муносабат, имон-эътиқод, яшаш, хушчақчақлик, ғам-ҳасратни даф этиш воситаси бўлган май ҳақида мушоҳадалар юритди. У разолат ва жаҳолатни, риёкорлигу дилозорликни, мўъминларнинг бекорга қонини тўкилишини қоралади, илм-маърифат, ақл-заковату комил инсонни улуғлади. Шоирнинг ақидасича, дунёнинг самари бўлган инсон умрини шоду хуррамлик билан

ўтказмоғи, ҳар жиҳатдан камолот сари интилмоғи зарур; май, шодликни тавсиф этишдан мурод инсоннинг умри мақсади, хуш ўтказишга даъватдир.

Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қораси-жавҳари ҳам биз.
Тўгарак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи-гавҳари ҳам биз.

Умар Хайём рубоийларида ишқ ва ҳаётни жўшқин мадҳ этиш билан бирга инсонпарварлик, маърифат, касб-корни тарғиб этди. Бир рубоийсида «ток қонини ичадиган» комил инсонни «одам қонини сўрадиган» золим, риёкор муфтига қарши қўйса, бир қанча тўртликларида инсон тафаккури қудратини улуғлайди, ҳақиқий маърифатни олқишлайди, дўстлик, биродарликни тараннум этади; панд-насихат беради:

Дўстлар иноқликда бўлингиз обод,
Тез-тез дийдор кўриб, этинг дилни шод,
Соқи тоза майни сузганда айланг —
Мен бечорани ҳам дуо бирла ёд.

* * *

Бир кун келар экан қўлингдан зинҳор,
Азизлар хотирин шод эт, эй дилдор.
Нокадан сир беркит, тилингни боғла,
Аблаҳдан яширин бўлмоққа чоғла.

Хайём рубоийларида кулол, кўзагар, хумдон, гишт қуювчи, хунарманд образлари, унинг иш жараёни билан боғлиқ лавҳалар ҳам кўп тилга олинади. Авваламбор, улар санъаткор ғоявий ниятини ифодалайдиган бир восита, унинг илмий-фалсафий қарашлари, моддий оламнинг азалийлиги ҳақидаги мушоҳадаларини инъикос эттиради. Чунончи, инсон туғилади (диний ақидага кўра унинг асл мояси тупроқдан яратилган), маълум замон ва маконда яшайди. Охир-оқибат ўлгач, яна тупроққа айланади; шоҳ ҳам, гадо ҳам, хунугу гўзаллар ҳам бир. Кулол ўзининг ҳам шу ҳолга айланишидан беҳабар, лойни тепкилаб, муштлаб кўза, идиш ясайди:

Бозорда бир кулол кўрсатиб хунар,
Бир бўлак хом лойни тепиб пишитар,
Лой инграб айтади: ҳой, секинроқ теп,
Мен ҳам кулол эдим, сендек биродар.

Маълумки, Шарқ классик шеърлятида май ва ринд образи анъанавийдир. Умар Хайём ана шу азалий тим-соллардан ўзгача бир маҳорат, ўта жўшқинлик, кўтаринкилик билан фойдаланган. Шоир майда — ҳаёт рамзи, хушчақчақлик омилини кўради. У шоир учун замон жабри, турмуш азиятларини унутиш, нобоп, мунофиқ кишилар дийдоридан етадиган малолликни унутиш, баҳор нашидасию гўзаллар яноғининг тафтини хотирда тутиш, самимий дўстларнинг қайноқ суҳбатю гул гаштини қўмсаш воситаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам кишини бадмаст қиладиган, оғзидан нобоп сўз чиқишга, нолойиқ ишларга қўл уришига сабаб бўладиган шаробхўрликни қаттиқ қоралайди. Хайём забардаст олим сифатида геометрия, тригонометрия, алгебра, дин, маданият, муסיқага доир 15 та илмий рисолалар яратган. Улардан «Зижи Маликшоҳий», «Наврўзнома», «Рисола фил барохим ало масохил ал-жабр вал муқобала», «Рисола фи шарҳи мо ашкала мин мусодарат китобул Иқлидис», «Мушкилот ул ҳисоб», «Рисола фи куллийтул вужуд» ҳамон ўз қимматини сақлаб келмоқда. Бу рисолаларида Хайём, бир томондан, қадимги юнон олимларининг аниқ фанларга доир китобларидаги назарий фикрларни араб тилида мукамал шарҳласа, иккинчи томондан, тенгламалар ҳақидаги фикрларни давом эттириб, физик, геометрик ва тригонометрик тенгламаларнинг муодилларини топди. Умуман, Хайёмнинг математика, геометрия ва тригонометрия соҳасидаги назарий фикрлари, кашфиётлари (хусусан, тўртбурчак, тўғри тўртбурчак, тўғри чизик ва кесма чизик), хулосалари астрономия, меъморчилик кенг тараққий эта бошлаган ўша давр талабига бир акс-садо сифатида вужудга келган эди.

Умар Хайёмнинг «Наврўзнома» асари жуда катта тарихий, маърифий аҳамиятга эга. Зероки, унда муаллиф Шарқ халқларининг қадимий удумларини, хусусан, Наврўзнинг халқ байрами сифатида расм бўлиши тарихини батафсил ёритган, у билан боғлиқ нақлу ривоятларни келтирган. «Наврўзнома» омиёна тил — халқ жонли тилига яқин бир ибораю ифодаларда ёзилгани учун енгил ўқилади. У XII аср форсий тилдаги насрнинг энг яхши намунаси ҳисобланади.

Хайём рубойлари ўрта асрлардан бери илм-адаб, адабиёт ва санъат аҳлини сеҳрлаб келмоқда. Унинг Жалолиддин Румий, Паҳлавон Маҳмуд каби пайравла-

ри пайдо бўлди. Шоир асарларининг дунё тилларига шеърий, насрий таржималари, шарҳлари яратилди. Америкада Хайём рубойлари асосида театрлаштирилган сахна асари, Лондонда махсус хайёмхонлар саройи мавжуд. Уларда шоир рубойлари ҳам аслида, ҳам таржимасида бадиий сўз усталари, машҳур наattoқлар томонидан қироат қилинади, ижро этилади. Бу саройларга кириш патталари бир неча ҳафта олдин сотиб бўлинади. Шарқда бундай сахна асари — «Ўз-ўзим билан суҳбат» Тожикистон халқ артисти Маҳмуджон Воҳидов томонидан яратилди, тасмага ҳамда грампластинкага ёзилди. 1976 йили Маҳмуджон Воҳидов Покистон, Эрон ва Ироқ мамлакатлари бўйлаб ижодий сафарга чиқади. Машҳур санъаткор Покистон ва Эрондаги ҳашаматли санъат саройларида хайёмхонлик қилади, шеърият мухлислари уни оёқда тикка туриб, қарсақлар билан олқишлайдилар. Лекин мутаассиб кишилар рубойлардаги «худо», «муфти», «сўфи», «тангрига хитоб»ларни нотўғри талқин этиб, унинг изига тушадилар. Ироққа келиб, Бағдод меҳмонхоналаридан бирида танҳо яшаётган Маҳмуджон Воҳидовни номаълум шахслар тўртинчи қаватдан ташлаб юборадилар. Ҳамроҳлари унинг сафардан ўлигини келтирадилар. Лекин ҳамон санъаткорнинг жозибали, майин овози Хайём рубойларини ватанидаги ҳар бир хонадонга олиб кирмоқда.

Хайём ижодий мероси ўтган асрларданоқ ўзбек адабиёти мухлисларининг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Жумладан, 1914 йили «Шўро» журналининг бир неча сонидан бир қанча рубой тўлиқ илмий шарҳи билан насрий таржимада эълон қилинади. Кейинчалик Фитрат, О. Шарафитдинов ва Абдурахмон Саъдийларнинг мақолалари ҳамда Фаттоҳ Абдуллаевнинг 14 та рубойининг ўзбекча шеърий ағдармаси чоп қилинди. Аммо шоир рубойларини ўзбек китобхоналарига яқинлаштиришда машҳур шарқшунос, профессор Шоислом Шомухамедовнинг хизматлари беқиёсдир. Заҳматкаш устоз дастлаб «Умар Хайём» рисоласини (1963) ёзди, кейин эса 300 дан ортиқ рубойларни маҳорат билан ўзбекчалаштирди. Бу таржима ҳозиргача уч марта чоп қилинди. Зукко ўзбек илм-адаб аҳли орасида Хайёмдан гап кетса, албатта, биров шоир рубойларидан беихтиёр намуна ўқийди. Бу эса, буюк шодлик куйчисининг халқимиз орасида нечоғлик ардоқланишининг нишонасидир.

Хайём ҳикматларидан

Бир сўнгакка сордек қаноат қилгон,
Афзалдир нокаста бўлгандан меҳмон,
Нокастинг шиннилик нонидан яхши,
Ўзинг топиб еган бурда арпа нон.

* * *

Токай пастлар хизматин этасан бажо,
Ҳар емишга пашшадек қилма жон фидо,
Бир нонни икки кун е, тортма ҳеч миннат,
Ўзга нонидан ўз дил қонинг кўп аъло.

* * *

Бир нон топиб, агар есанг икки кун,
Синиқ кўзанг бўлса сув ичмак учун,
Ўзингдан пастларга ёлланмоқ нега,
Ўзингдек хизматин қилмоқлик нечун.

* * *

Хушвақт бўл, ғуссанинг чеки йўқ бир он,
Бу чарх юлдузларга солади қирон.
Сенинг тупроғингдан ясалган гиштлар,
Бўлар ўзгаларга манзилу макон.

* * *

Нокастан сир беркит, тилингни боғла,
Аблаҳдан яширин бўлмоқни чоғла.
Кишилар жонига ўз қилмишин кўр,
Сен ҳам шунга кўз тут, шуни сўроғла.

* * *

Дил унинг дардига тўлса яхшидур.
Бош—йўлин тупроғи бўлса яхшидур.
Ғам—тиғин дўст отса, унга ранжима,
Ҳар нарса дўстингдан келса яхшидур.

* * *

Ҳар сирни дилида сақласа доно,
У яширин бўлсин мисоли анқо,
Садафнинг ичида қатра дур бўлур,
Сир қилиб қалбида яширган дарё.

ТИЛ БИЛИМИНИНГ ДОНИШМАНДИ

...Кемага тушиб, Ила дарёсида сузиб бораётганимизда ўнг томонда узоқда бир қуруқлик-манзилгоҳ кўзга ташланди. Уйғурлар юртига кетаётган бўлсак-да, кема-ни ўша томонга бурдик. Одамлар бизни яхши кутиб

олишди. Кейин билсак, бу ер Минглоқ эли экан. Ҳозиргача уни ҳеч ким билмас эди:

Кема ичра ўлтириб,
Ила сувин кечдик биз.
Уйғур томон юзланиб,
Минглоқ элин очдик биз.

Мазкур фикр Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») китобида зикр этилган. XI асрда яшаб ижод этган Маҳмуд Қошғарийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида етарли маълумот сақланиб қолмаган. Уни тахминан 1029—1030 йиллар орасида туғилган, деган фикр мавжуд. Олимнинг тўлиқ исми Маҳмуд ибни Муҳаммад Қошғарий. Буваси Муҳаммад ва отаси Ҳусайн Қошғардаги Берёгон шаҳридан бўлиб, ўз замонасининг донишмандларидан бўлган. Қошғарийлар оиласи Баласоғунга (ҳозирги Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳри) кўчиб келишганда Маҳмуд ҳали ёш бола эди. Бўлажак олим бу маданий ва илмий марказда кунт билан ўқийди, араб, форс тилларини ўрганади. У Самарқанд, Бухоро, Марв, Нишопур шаҳарларида бўлган, Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган. Маҳмуд ёшлигидан халқ жонли тилидаги сўз ва ибораларни, ҳикматли сўз, мақолларни ёзиб юради, уларни шарҳлаш, маъносини англашга интилади. Ана шу қизиқиш туфайли у туркий халқлар тарихи, тили, урф-одатларини пухта ўрганиш мақсадида бутун Ўрта ва Кичик Осиёни кезиб чиқади. Бағдод шаҳрига келиб, араб тили ва адабиётини чуқур ўрганади, арабшуносларнинг илмий ишларини кузатади. Кейинчалик ана шу тўплаган далиллари асосида ўз даврининг энг чўнг олими Маҳмуд Қошғарий «Жавоҳирун наҳв фи луғати турк» («Туркий тилларнинг синтаксиси дурдоналари») ва «Девону луғотит турк» асарини ёзган. Олимнинг биринчи асари йўқолган ёки ҳали топилмаган. Маҳмуд Қошғарийнинг 1072—1078 йиллар орасида ёзилган «Девону луғотит турк» асари муқаддима ва луғатдан иборат. Муқаддиманда олим сўзларнинг тузилиши, турк қабилалари табақаларининг номини, турк тилларининг баёнини беради.

Маҳмуд Қошғарийнинг бу асари ўша даврдаги Ўрта Осиё халқлари тарихи, турмуши, маданияти, урф-одатлари, адабиётини ўрганишда энг ноёб манбадир.

«Девону луғотит турк»да туркий халқлардан ташқари араб, форс, хитой, рус халқлари ҳақида ҳам маълумот бор.

«Девону луғотит турк» асарида туркий халқлар оғзаки ижоди ва ёзма адабиётига доир 300 дан зиёд шеърӣ парчалар, мақоллар, ҳикматли сўзлар ва лавҳалар берилган. Бу намуналар мавзуи, ғоявий йўналиши ва бадиийлиги жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, қадимги туркий халқлар оғзаки ижодини, айрим лирик тур жанрларини, ҳатто баъзи адабиётшунослик атамалари тарихини ўрганишда катта илмий аҳамиятга молик. «Девон»нинг беқиёс қиммати яна шундаки, олим ўз асарига дунё харитасини илова қилган. Ўз харитаси ва унда қабилаларнинг жойлаштирилиши ҳақида олим қуйидагиларни ёзади: «Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг турар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан кун чиқаргача мусулмон ва бошқаларини кўрсатдим. Румга яқин биринчи қabila бейәнән, сўнг қипчоқ, ўкуз, яман, бошғирт, басмил, сўнг қаў, сўнг ябақу сўнг татар, сўнг қирғиз келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилаларнинг ҳаммаси Рум яқинидан кун чиқар томонга чўзилгандир. Сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яма. Хитой «Чин»дир. Сўнгра тавғач: бу «Мочин»дир. Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир. Бу қабилаларнинг турар жойларини бу доирада кўрсатдим».

Машҳур географ олим, профессор Ҳамидулла Ҳасановнинг аниқлашича, Маҳмуд Қошғарий ўз харитасида ер юзининг марказини Ўрта Осиёга — она юрти Иссиққўл билан Болосоғун оралиғида бўлган ерларга тўғрилаган. Ўша даврларда тузилган хариталарда ер юзи одатда Ислом маркази Макка ва Мадинадан бошланарди. Маҳмуд Қошғарийнинг ана шу анъанани ўша даврда бузиши катта жасорат ва ибратлидир.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари давр тақозосига кўра араб тилида ёзилган. Уни немис олими Карл Бреккелман 1928 йили немис тилига, шарқшунос Босим Аталой 1939 йили турк тилига таржима қилган. Асар озарбайжон тилига ҳам таржима бўлган. 1960—1963 йиллари эса С. Муталибов уни ўзбек тилига ўгирди. Ундаги сўз ва ибораларнинг изоҳли луғатини тузди, мақол ва ҳикматли сўзларни тўплаб нашр этди. Шеърларни эса А. Қаюмов ағдарган. Маш-

хур рус шарқшуноси В. В. Бартольд таъкидлаганидек,
«Маҳмуд ҳаёт воқеаларини, факт ва далилларни ўз кў-
зи билан кўриб, билиб ёзгани учун» бу асар ҳамон
ўзининг илмий, тарихий, маърифий қимматини сақлаб
келмоқда.

«Девону луғотит турк»дан

Эшитиб, ота-онангнинг
Сўзларини қадрла.
Могу мулкинг кўпайса,
Мағрурланиб қутирма.

* * *

Боқмас жаҳон совуқ сўз,
Шилқим, юзсиз, бахилга.
Ёқимли бўл, хушхуқ бўл,
Қолсин номинг кўп йилга.

* * *

Кулса киши юзингга,
Кўрклик бўлиб кўрингил.
Ширин, очиқ сўз сўйла,
Ёқмоқ учун урингил.

* * *

Ундаб улуғ чақирса,
Тезлик билан чопиб кел.
Очликда бирга бўлгил,
Не ҳолда бўлса юрт, эл.

* * *

Суқ одамлар мол-мулкка интилар,
Ўлимтикка ташлангандек қузғунлар.

* * *

Кенг тўн тўзимас,
Кенгашлик иш бузилмас.

* * *

Ботир жанг-да, доно мажлисда синалади.

* * *

Одобнинг боши тил.

ДОСТОННАВИС ВА ЛУФАТШУНОС

Шарқ маданияти тарихида шундай алломалар борки, улар яратган илмий, бадиий асарлар маданий ҳаётнинг барча соҳалари тараққиёти, истиқболида муҳим роль ўйнаган, келажак авлод учун муайян соҳа калити вазифасини ўтаган. Ана шундай серқирра ижодкорлардан бири Асади Тусийдир.

Асади Тусий 1005 йили бобомиз Алишер Навоий канал қаздириб, обод этилишига катта ҳисса қўшган қадимий Тус шаҳрида туғилган, Тус ва Нишопур шаҳарларида таълим олган. Ғоятда фақирона кун кечирган шоир ёшлигидан қадимги эроний тиллар, халқ оғзаки ижоди, тарих, жуғрофияга қизиққан. Асади Тусий профессор Ҳ. Ҳасановнинг таъкидлашича, турли шаҳарларга саёҳат қилган, Нахичеванга бориб, бир оз вақт Абудулафи Дайроний даргоҳида ишлайди. У 1073 йили ўз ватанида вафот этган.

Асади Тусий шоир, ёзувчи, адабиётшунос, тилшунос, юлдузшунос, географ, диншунос, достонсаро сифатида ўзидан кейин катта мерос қолдирган. У 1065—66 йиллари Нахичеванда эроний халқларнинг оғзаки ижоди асосида, буюк Фирдавсий «Шоҳнома»га эргашиб, 9000 байтдан иборат «Гершаспнома» достонини яратди. Уни ёзишда шоир Абулмаъйяд Балхийнинг «Китоби Гершасп» ва «Тарихи Сиистон» сингари китоблардан ҳам баҳраманд бўлган. Достон Худо, пайғамбар, тўрт халифага бағишланган ҳамд ва наътлардан сўнг Сом, Наримон, Зол, Рустам сингари Сиистон баҳодирларидан бўлмиш Гершаспнинг қаҳрамонлигию севги саргузашти тасвирига бағишланган. Унда бош қаҳрамондан ташқари ўнлаб ёрқин яратилган образлар мавжуд. Шоир асарда халқ қаҳрамонлиги, ватанпарварлик, инсонпарварлик ғояларини илгари сурди.

Тур, Шидасп, Тувург, Шам, Атрат, Мехрож, Баху сингари образларнинг ҳаёти ва тақдири тасвири бош қаҳрамон сиймосини янада мукамал ифодаланишига хизмат қилади. Достонда «Шоҳнома» қаҳрамонларидан Жамшид, Заҳҳок, Рустамлар тилга олинади, холос. Воқеа Турон, Сарандиб, Ҳиндистон ва Рум ўлкаларида кечади. Гершасп Ҳиндистонни забт этиш, Шикванд тоғидаги аждарни ўлдириш ва Рум шоҳи шартларини бажаришда чинакам қаҳрамонлик кўрсатади. Асади Ту-

сий асарда кўплаб ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий мулоҳазаларни ҳам илгари сурган:

Маяндоз санги гарон аз барад,
Ки чун баргардад, фитад бар сарад.

(Этагингдаги оғир тошни осмонга отма, чунки қайтиб ўз бошингга тушиши мумкин.)

Эрта қиёмат куни «имону яхшилигинг» сенга асқо-тади, деган шоир бошқа бир байтида шундай таъкидлайди:

Гиристан ба ҳангом бо сўзу дард,
Беҳ аз хандидан ба ҳангоми сард.

(Бемаҳал кулгандан кўра, ўз ўрнида ҳўнграб йиғлаган афзал.)

«Гершаспнома»ни машҳур француз шарқшуноси Ҳ. Массэ 1953 йили француз тилига ағдариб, нашр этди. Унинг энг қадимги (XIII асрга оид) нусхаси ҳам Париж кутубхонасида сақланади. Шундан сўнг дostonнинг алоҳида боблари дунёдаги кўп тилларга таржима қилинган. Ўзбек тилида ҳам насрий «Гершаспнома» мавжуд. Лекин у ҳали ўрганилмаган, қайси манбалар асосида яратилганлиги номаълум. Давлатшоҳ Самарқандий тазкираси ва бошқа сарчашмаларда Асади Тусий ва «Гершаспнома»нинг яратилиши ҳақида бир қанча ривоятлар мавжуд. Улар тарихий ҳақиқатга тўла мувофиқ келмаса ҳам, шоирнинг шуҳратидан далолат беради.

Ғами он касе хўрдан оин бувад,
Ки ў бар ғамат низ ғамгин бувад.

(Сенинг ғамингга шерик бўлган кишининг ташвишини тортсанг бўлади.)

Шоир форс-тожик адабиётида мунозара жанрининг асосчиси ҳисобланади. У халқ оғзаки ижоди, ёзма адабиёт ва араб адабиёти анъаналаридан ижодий фойдаланиб, ижтимоий-фалсафий, диний, ахлоқий-таълимий руҳда кўплаб мунозаралар битган. «Тун ва кун мунозараси», «Камон ва найза мунозараси», «Мўъмин ва ғайридин мунозараси» сингари асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлар кейинги асрларда Шарқ адабиётида мунозара жанрининг пайдо бўлиши ва такомиллашишида муҳим ўрин тутди.

Олим халқ жонли тили материалларини, кўҳна адабиёт намуналарини йиғиш борасида ҳам улкан ишларни амалга оширган. У 1068—1070 йиллар орасида «Луғати фурс» номли машҳур асарини яратган. Унда Аса-

ди Тусий, бир томондан қадимги эроний тил, унинг лаҳжаларига оид минглаб сўзларни илмий — филологик таҳлили, шарҳларини берган; иккинчидан, ҳар бир калиманинг маъносини изоҳлашда форсийзабон халқларнинг шифоий шеъриятидан, Дақиқий, Рудакий, Робиа Балхий, Абушукур Балхий, Шаҳиди Балхий, Фирдавсий, Унсурий, Лабибий сингари X—XI асрларда яшаган шоирлар асарларидан минглаб мисраларни келтирган. Шарқшунослар Рудакийнинг «Синдибоднома» ҳамда «Калила ва Димна» каби дostonлари хусусида фикр юритганда ана шу манба орқали сақланиб қолган парчаларга суянадилар. Бундан ташқари, мазкур китоб қадим эроний тил морфологияси, лексикаси ва грамматик қурилишини ўрганишда ягона, камёб манба сифатида хизмат қилмоқда.

Асади Тусий хушнавис ҳаттот сифатида ҳам шуҳрат қозонган. Машҳур шарқшунос Е. Э. Бертельснинг аниқлашича, Абумансур Муваффақ Хиротийнинг доришunosликка доир «Китоб-ул-абния» асарининг энг қадимий нусхаси олим томонидан 1056 йили китобат қилинган. Профессор Е. Э. Бертельс шоир ижодини «Форс-тожик адабиёти тарихи» асарида биринчилардан бўлиб анча батафсил ёритган.

Буюк адиб ва олим беморлик тўшагида ётганида шогирдларидан бири сўрабди:

— Устоз, илмнинг барча соҳаларида камолотга етдингиз, кўплаб ўринбосарлар етиштирдигиз, ўтган умрингиздан розимисиз?

— Йўқ, умрни бекор ўтказганимдан афсусланаман. Оллоҳ менга ҳозиргача ҳеч нарса билмаганимни энди англади, — деб жавоб берибдилар аллома.

Ҳа, киши қанча ихтиролар қилмасин, билим чўққиларини ишғол этмасин, бу дунёю у дунёнинг янги-янги сирру синоати унинг қаршисида забт этиб бўлмайдиган чўққидек намоён бўлаверади. Асади Тусийнинг фаолияти ва охир-оқибатдаги хулосаси бунга далилдир.

ФИДОЙИ ЭЪТИҚОД

Шаҳар қозиси маҳбусни шариатга шак келтирганликда, даҳрийликда айблаб, Хўжаи Аламдор тоғидан ташлаб ўлдириш хусусида ҳукм чиқарди ва ҳукмни ижро этишни икки жаллодга топширди. Жаллодлар икки қўли

орқасига боғланган маҳбусни ҳайдаб тоғ этагига келдилар ва гуноҳқорни олдинга ҳайдаб тоққа чиқа бошладилар. Тоғ йўли ниҳоятда тик ва тор бўлганидан қиличларини ялонғочлаб олган қотиллар маҳбус боғланган арқонни кўйиб юбориб, юз машаққат билан тепага интилишарди. Шу пайт баландроққа чиқиб олган маҳбус улкан бир харсанг тошни силжитиб юборди. Ҳалиги тош икки қонхўрни пастга суриб кетди. Маҳбус бўлса тоғма-тоғ қочиб юриб, умрининг ўн беш йилини Бадахшондаги Юмғон қишлоғи ғорида ўтказди. Бу киши файласуф шоир, маърифатпарвар адиб Абўмуиниддин Носир Хисрав эди.

Бўлажак шоир ва давлат арбоби Носир Хисрав 1004 йилда ҳозирги Тожикистоннинг Кубодиён шаҳрида деҳқон оиласида туғилади. Бўлажак халқпарвар шоир дастлаб ўз она шаҳрида ўқиб, яхшигина билим олади, кейинчалик Марвга бориб, мадрасада ўқийди, мустақил мутолаа билан шуғуллаанади. Носир Хисрав фалсафа, мантиқ, математика, тил билими, жуғрофия, табиётшунослик, тиб, адабиётшунослик, фикҳ, астрономия ва бошқа фанларни пухта ўрганиб олади. Бир шеърда шоир доим ўқиб, ҳамма илмларни ўрганишга интилганлигини кўйидагича қайд этган:

Билим қидиришга урдим бошимни,
Бекорга ўтказмадим умримни бир дам...
Қайдаки, эшитсам илму донишни,
Эшиги тагида ўлтурдим маҳкам....

Илмда камолотга эришган Носир Хисрав Балх, Марв шаҳрида давлат идораларида ишлайди, бир неча йил Марвда солиқ йиғувчиларга бошчилик қилади. Маҳмуд ва Масъуд Ғазнавийларнинг мажлисларида иштирок этади, салжуқийлар маҳкамасида ҳам хизмат қилади. Мана шу лавозимдалигида у шаҳар ва қишлоқлардаги меҳнаткаш халқнинг оғир иқтисодий аҳволини, хонавайронлигини ўз кўзи билан кўради, виждони қийналиб, вазифасидан воз кечади. Шундан сўнг шоир 1046 йили укаси ва шогирди билан етти йиллик сафарга чиқади. У Шарқнинг жуда кўп мамлакатларида бўлади. Қоҳирада икки йил яшайди. Бу сафар шоирнинг меҳнаткаш халққа бўлган меҳр-муҳаббатини ошириб боради, у ўз даври учун прогрессив бўлган халқ ҳаракатини мавжуд тузум, ҳукмрон синфларга нисбатан норозилигини қўллаб-қувватлайди, илғор фикрлар-

ни тарғиб этади. Ҳукмрон синф ва руҳонийлар эрксевар шоирни қувғин қиладилар, таҳқир этадилар. Балх ҳокими ва уламолар уни қатл этиш ҳақида фармон чиқарадилар. Носир Хисрав дарбадарликда юриб, охири, 1063 йили укаси Абусаид билан Бадахшоннинг Юмгон ноҳиясидан паноҳ топади. Бадахшоннинг ўша вақтдаги ҳокими Али ибн Асад исмоилия мазхабини қабул қилгани учун шоирни ўз ҳимояси остига олади. У 25 йил давомида барча асарларини шу ерда битади, муаллимлик қилади.

Айрим ривоятларга кўра, шоир ғорда яшаган. Носир Хисрав 1088 йили шу ерда вафот этади. Ҳазрати Саййид қишлоғидаги минорали мақбараси халқ зиёратгоҳидир.

Носир Хисравдан бизга қадар катта ҳажмда адабий ва илмий мерос сақланиб қолган. «Сафарнома», «Саодатнома», «Рўшноинома», «Ҳикматлар мажмуаси», «Мусофирларнинг йўл озуқалари», «Важҳидин», «Кушоиш ва раҳоиш», «Хон-ул-ихвон» («Биродарлар хони»), араб ҳамда форс тилларидаги иккита шеърлар девони шулар жумласидандир. Ўз асарларида шоир илм-фанни, касб-ҳунар, фойдали меҳнатни улуғлайди, илм ва касб ўрганишни тарғиб этади. Илми бахт-саодат калити, деб билган шоир донишманд ва олимларни, билимдонларни таърифлайди, кишиларни улардан таълим олишга чақиради. Маърифатпарвар шоир зулм-зўрлик, жаҳолат ва нодонликни, талончилик ва товламачиликни қоралайди: халқ меҳнати, бойлиги эвазига айшишрат билан шуғулланувчи, бойлик орттирувчи ҳукмронларни танқид қилади. Хуросон амирларини бўрига ўхшатади:

Гурги ту, на мир Хуросонро,
Султон набувад чунин, ту шайтон.

(Сен Хуросоннинг амири эмас, бўрисан, султон эмас, шайтонсан.)

Носир Хисрав меҳнаткаш халқни, ҳунарманд, бинокор, деҳқонлар ва бошқа касб-кор эгаларини алоҳида таърифлаб, уларни жамиятнинг моддий неъматларини яратувчилар, деб билади:

Жаҳон шодлигининг боиси деҳқон,
Унинг бирла экинзор, боғу бўстон.
Бу ишдин яхши оламда не бордур,
Одам наслига бу иш ёдгордир.

Носир Хисравнинг «Сафарнома» асари алоҳида қимматга эга. Чунки унда адиб Озарбайжон, Афғонистон, Эрон, Сурия, Фаластин, Ироқ, Туркия, Миср сингари мамлакатларнинг географияси, табиати, илм-фани, хўжалиги, архитектураси, турли халқларнинг турмуш маданиятига доир қимматли маълумотлар берган, қизиқарли воқеаларни ёзиб қолдирган, холис баҳолаган.

Эркесвар шоир Носир Хисрав ўзи олқишлаган халқпарварлик, маърифатпарварлик ҳамда инсонпарварлик ғоялари билан ҳамиша бизга яқин ва меҳрибондир.

Носир Хисрав ҳикматларидан

Доно суҳбатидан сира қочмагил,
Таъсирин ўтказар сенга ҳам у тил.

* * *

Ақлга илм бирла бергил кўмак,
Ақл бу илмга харидор, демак.

* * *

Ақлнинг олтиндан ортиқлиги бор,
Одам олтин билан бўлолмас хушёр.

* * *

Косибдан шоду хуррам йўқ жаҳонда,
Ҳунардан яхши дур ҳам йўқ жаҳонда.

* * *

Кимки шогирдликка чин дилдан шод,
Бир куни ўзи ҳам бўлгуси устод.

* * *

Илм бирла етиш мумкин, биродар,
Заррачадан чиқиб, қуёшга қадар.

* * *

Жаҳолат аҳли бирла қурма суҳбат,
Етар ҳар дам бу ишдин жона заҳмат.

* * *

Ҳамиша халқингга меҳрибон бўлгил,
Яхшиликка тириш ва омон бўлгил.

* * *

Тутгил қариларнинг қалтироқ қўлин,
Қаригач билурсан кексалик йўлин.

* * *

Ёшлик, телбаликни чиқар бошингдан,
Онанг хизматида бўлгил ёшингдан.

* * *

Дўст топсанг сақлагил фидо этиб жон,
Дўст этагин қўлдан чиқарма осон.

«Сафарнома»дан

Искандария шаҳри Нил дарёси соҳилида жойлашган. Шу ердан Мисрга кема орқали мева олиб борадилар. Бу шаҳарда гаройиб бир минора кўрдим. Миноранинг қуббаси — учига қандайдир бир ойна жойлаштирилган бўлиб, ўзидан кучли нур чиқарарди. Румдан, яъни Истанбулдан чиқиб, дарё орқали шу томонга келётган ҳар қандай кема ана шу минора қаршисига келгач, ҳалиги нурда куйиб кетаркан. Румликлар (турклар) турли ҳийла ва жосусликлар билан бу ойнани синдирибдилар. Бир киши Миср султониغا ўша ойнани аслига келтиришни ваъда берибди. «Бунга ҳожат қолмади, турклар усиз ҳам бизга совға-саломлар бериптилар, таъзим бажо келтираётирлар», деб жавоб берибди султон...

Тунис шаҳрида буқаламун номли заррин мато тўқиларкан. Бу матодан тикилган либос бир кунда бир неча тусда товланаркан. Бундай матони бошқа ҳеч бир мамлакат халқи ишлаб чиқмас экан. Шунинг учун Тунис буқаламуни Мағрибу Машриқда шуҳрат қозонибди.

Макка шаҳрининг ҳавоси ҳаддан ташқари иссиқ бўлади. Қишда ҳам Макка бозорларида таррак, бодринг, бодинжон (помидор) кўрдим.

БИЛИМЛАР ХАЗИНАСИ

Ўн биринчи асрнинг ўрталарига келиб, ҳозирги Фарона водийси ва Қошғар ерларини ўз ичига олган Қоракхонийлар давлати вужудга келади. Бу давлат ҳудудида яшовчи элатларнинг кўпчилигини туркий шеваларда сўзлашадиган уруғлар ташкил қиларди. Қоракхоний феодаллар бу тилни ўзаро сўзлашув қуроли, илм-фан, бадий ижод тили сифатида жорий қиладилар. Ҳокимлар

турли қишлоқ ва шаҳарлардан олимлар, ижодкорларни саройларга йиғиб, уларни шу тилда ижод этишга ундар эдилар. Натижада X—XI асрларда Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Яссавий каби бир неча санъаткорлар етишиб чиқиб, туркий тилда ижод этдилар ва унинг тараққиётига муносиб улуш қўшдилар.

Ўз даврининг қомусий билим соҳиби, давлат арбоби Юсуф Хос Хожиб ана шу туркийгўй ижодкорларнинг пешқадамидир. Юсуф 1020 йили қорахонийларнинг марказий шаҳарларидан бўлмиш Болосоғунда зиёлий оиласида дунёга келди. Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, қорахоний ҳукмдорларнинг, феодал зодагонларнинг сайргоҳи дала ҳовлиси шу шаҳар атрофида жойлашган экан. Давлат бошлиғининг ёзги қароргоҳи ҳам шу шаҳарда бўлган. Болосоғун Шарқ билан Ғарб ўртасидаги савдо йўли устида жойлашгани учун савдо-сотик, ҳунармандчилик, илм-фан анча тараққий этган, кўплаб мактаб ва мадрасаларга эга бўлган шаҳар эди. Юсуф ана шу маданият ўчоғида вояга етди, араб, форсий тил ва ундаги адабиётларни пухта ўрганди. Фалсафа, мантиқ, математика ва бошқа билимларни мукамал эгаллади, давлат ишлари, идора қоидалари билан қизиқди. Шарқ донишмандларининг бу борадаги фикр-мулоҳазаларини кузатди. Юсуфнинг ҳаёти ва ижодий йўли ҳақидаги маълумотлар жуда оз. У 1069 йили «Қутадғу билиг» («Саодатга элтувчи билим») асарини Болосоғунда ёза бошлайди ва 1070 йили Қашқарда тугатиб, ҳоким Буғраҳонга тақдим этади. Китоб Буғраҳонга маъқул бўлади ва у Юсуфга «Хос Хожиб» унвонини беради. Ушандан бошлаб шоирни Юсуф Хос Хожиб деб атай бошлайдилар. Манбаларда, тадқиқотларда Юсуф Хос Хожиб умрининг охириги йилларини қандай ўтказганлиги ҳақида бошқа маълумотлар йўқ.

Юсуф Хос Хожибнинг ҳаёти ҳамда унинг «Қутадғу билиг» достони В. Радлов, С. Е. Малов, А. Фитрат, А. Валитова, Н. М. Маллаев сингари йирик олимлар томонидан анча пухта ўрганилган. Филология фанлари номзоди Қ. Каримов Наманган, Ҳирот — Вена, Қоҳира нусхаларини узоқ йиллар жиддий қиёсий ўрганиб, дostonнинг танқидий матнини нашрга (1971) тайёрлади. Асарнинг тўла русча таржимаси икки марта нашр этилган. Бундан ташқари «Қутадғу билиг»нинг поэтикаси, тил хусусиятларига бағишланган докторлик дис-

сертацияси ҳам ёқланган. Шунинг ҳам мамнуният билан қайд этиш керакки, профессор Боқижон Тўхлиев дostonнинг болаларбоп ихчам нухасини яратди.

Юқорида таъкидланганидек, дoston муқаддимасида шоир «Кутадғу билиг»ни 50 ёшида, яъни 1069—1070 йиллар орасида ёзиб тугатгани ҳақида маълумот беради:

Тегурди манга элги эллик яшим,
(Эллик ёшим менга қўлини тегизди)
Ўқир алтмиш менга эмди манга кел тею.
(Эмди олтмиш манга кел дея чорлаётир).
Йил алтмиш ики эрди тўрт юз била,
(Тўрт юз олтмиш иккинчи йил эди)
Бу сўз сўзладим ман тутуб жон сура.
(Бу сўзни жонга яқин тутиб битдим).
Тугалўн саккиз ойда айтим бу сўз,
(Саккиз ой давомида тугатиб бўлдим).
Ўзурдим, азирдим сўз эвдим тера.
(Терлаб, ҳориб-чарчаб сўзни териб тиздим).

Асарда шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида бундан бошқа аниқ бир ишора йўқ. «Кутадғу билиг» туркий тилда ёзилган илк дидактик дoston, пандномадир. Муқаддима ҳам хотимадан ташқари 73 бобдан иборат бўлган бу асарда шоир ахлоқ-одоб, илм-маърифат, бола тарбияси, жамоат жойларида ўзини қандай тутиш, сўзнинг аҳамияти ва қадри, меҳмондорчилик қоидаси, турмуш тарзи, инсон маънавий оламнинг кўп масалалари хусусида бир маърифат жарчиси сифатида фикр юритади. Юсуф Хос Ҳожиб дostonда марказлашган давлат учун кураш, донишманд, адолатли ҳукмрон ғоясини илгари суради, халқ ва давлат, давлат бошлиғи ва фуқаро, олимлар ва ҳоким, кўшни давлатлар билан иқтисодий маданий алоқалар, ҳукмрон табақаларнинг ҳокимият, халқ олдидаги бурчи ҳақида даври учун ғоятда илғор бўлган ижтимоий-фалсафий мушоҳадалар юритган. Деҳқонлар, хунармандлар, чорвадорларни жамиятнинг моддий неъматларини яратувчи тоифалар сифатида алоҳида таърифлаган. Фирдавсий, Ибн Сино, Беруний, Носир Хисрав анъаналарини давом эттирган Юсуф Хос Ҳожибнинг мазкур асарида математика, астрономия, география, фалсафа, мантиқ, сиёсат, тиббиёт, туш таъбирини айтиш, хуллас, ўша замоннинг барча билимларига доир фикрларни учратиш мумкин. Бу эса Юсуфнинг чуқур ва кенг билимли бир санъаткор эканлигини кўрсатади.

Асарнинг айрим бобларидаги мулоҳаза ва қайдлар синчиклаб кузатилса, Юсуф Хос Ҳожиб умрининг сўнги йилларини хор-зорликда ўтказганлигини илғаб олиш қийин эмас. Жумладан, «Китоб эгаси Юсуф—Улуғ Ҳожиб ўзига панд беради», «Замонга бузуқчилигини, дўстлар жафосини айтади» бобларида шоирнинг моддий аҳволи, яшаган ижтимоий ҳаёт ҳақида жиддий фикрлар бор. Ўқувчилар тўла тасаввур ҳосил қилиши мақсадида «Қутадғу билиг»нинг Қ. Каримов ҳозирги адабий тилга табдили билан нашр этган нусхасидан ўша ўринларининг мазмунини келтирамиз:

Тураин, борайин, оламни кезайин,
Вафоли ким экан оламда, қидирайин...
Вафо қаҳати бўлди, дунё жафо билан тўлди,
Вафо кимда экан мен озроқ сўрайин.
Агар мен бирорга вафоли, одамни топсам,

Елкамга кўтарайин, юзимга сурайин,
Агар мен вафоли одамни топа олмасам,
Ёввойи кийик билан тириклик қилайин.
Емишим ўт бўлсун, ичишим ёмғир бўлса бас.

Кум тепада тунайин, қоп тўн кияйин,
Ё мен ваҳший бўлиб, биёбонларда югуриб,
Одамлардан йироқлашайин, оламдан йўқолайин.
Бу ҳам етмайдиган бўлса, дунёни мутлақ тарк этдим,

Дарёдек оқайин, тўзондек тўзайин.
(Эй) эгам, мунгга гирифтор бўлдим, вафосизларга
дуч келдим.
Вафоли ким экан, севикли жонни бағишлайин.

Одамнинг оти қолди, кишиларни (яхши) феъли кетди,
Бу феъл қаерга кетди, кетидан мен (ҳам) борайин.
Дунёда меҳрибон одам йўқ, (анчайин) қидирдим,
Меҳрсиз(лар)га кўнглимни қандай қилиб боғлайин.
Кимни ўзимга кўздек яқин тутган бўлсам,
Шайтондек душман бўлиб чиқди, шайтонни нима
қилайин.

Кимни севган бўлсам, ширин жон каби тутдим,
Ундан жафо келди, бас кимни севайин.

Шундан сўнг шоир энг севикли кишилари, ёру биродарлари, қариндош-уруғлари, ош-тузини ичганлари ҳам ундан юз ўгирганларини бирма-бир санаб ўтиб,

чин одам топа олмай ёлғиз изтироб чекаётганини, одам ҳам, олам ҳам бузилганини баён қилади:

Ҳамма эзгу(лар) ўлди(лар), (эзгу) қонун-қоида, одатларни ўзлари билан олиб кетдилар.

Одам(лар)нинг энг пасти қолди, қанақа эзгу топайин.
Ушбу қомат кериб юрганлар барчаси одам бўлса,
Улар (яъни, ўлганлар) фаришта эканларми, қаердан
билайин.

Улар ўлиб кетдилар, мен булар билан қолдим,
Қандай юрайин, қайси феълим билан ярайин.
Мен қанча сўзлаганим билан барибир сўз тугамайди,
Мана шунчаси бас, яна сўзнинг нимаси, кўздан ғойиб
бўлайин.

Ўзим учун бундан яхшироқ ҳеч нарса топмадим.
Қишлоқ, шаҳарни тарк этайин, одамлардан
йироқлашайин.

Отимни билмасинлар, ўзимни кўрмасинлар,
Излаб топмасинлар, сўзимни тугатайин.
Чаёндек чақадилар, чивиндек сўрадилар,
Кўппакдек қопадилар, қайси бирини урайин.
Жабру жафо барчаси менга тегмасин,
Тубан, бевафо(лар)дан четроқда юрайин.

Кўриниб турибдики, шоир мавжуд ижтимоий муҳитдан, замондан, ўзи мансуб бўлган ижтимоий табақалардан қаттиқ шикоят қилмоқда. Афтидан, Юсуф Хос Ҳожиб ҳаётининг сўнгги йиллари марказлашган Қорахонийлар давлати парчаланиб, ўзаро феодал урушлар авж олиб, олдинги ҳукмронлар қувгин қилинган бир даврга тўғри келган. Чунки, юқоридаги парчаларда муаллиф зулм-зўрлик кучайган, вафо ва садоқат, осойишта турмуш, дўстлик қаҳати бўлган замона «чаёндек чақадиган», «кўппакдек қопадиган» кишилар билан тўлган давр ҳақида гапирмоқда. Тўғри, ўтмишдаги барча гуманист санъаткорлар ҳам чархнинг кажрафторлигию, зулм-зўрлик, вафосиз, беоқибат дўстлардан зорланишган, мавжуд тузум иллатларини қаттиқ танқид қилганлар. Лекин Юсуф Хос Ҳожибдаги шикоят бошқача. Шоир ўтмиш, осойишта даврни, қўлдан кетган мавқени қўмсамоқда, марҳум маслакдошларини из-

ламоқда. Демак, бу даврда Юсуф мансабдан кетиб, барча имтиёзлардан маҳрум бўлган. Энди ҳеч ким уни назар-писанд қилмайди, таҳқир этади, камситади, баъзи яқинлари, дўст деб юрганлари ҳам душманлик қиладилар. Шунинг учун у ўзи яшаётган муҳитни рад этади, дашту саҳроларга бош олиб чиқиб кетгиси келади. Бундай ҳаётдан ўлимни афзал кўради. Адабиёт тарихида бу хилдаги фактлар кўп учрайди. Чунончи, юз элининг юқори табақаларидан бўлмиш Турди Фароғий Абдулазиз даргоҳида хизматда эканида катта обрўга эга эди. Ҳокимиятни Субҳонқулихон эгаллагач, шоир саройдан четлаштирилади. Энди барча дўстлари, қариндош-уруғлари Турдидан юз ўгиради. Шоир халқ томонига ўтади, кўзғолонларда иштирок этади, зулм-зўрлик, номардликни лаънатлаб, ўзбек элатларини бирликка чорлайди. Белдан кучи, кўзидан нури, хунаридан барака кетгач, Мужрим Обиднинг уруғ-аймоқлари ҳам, бир ўғил, беш қиз ва хотини ҳам унга қайрилиб боқмай, шоир дарбадарликда умр кечирган.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам мансаб-мартабадан маҳрум бўлгач, феодал зодагонлар назаридан қолган, олдинги самимийлик, одамийликдан асар ҳам йўқ. Натижада шоир «мудом мунг чекиб» ҳасрат-надоматда, ҳаётдан қатъий норозиликда яшаган.

Бас шундай экан, Буғрохонга тақдим этилиб, Хос Ҳожиблик мансабига сазовор қилган «Кутадғу билиг» таркибига бу шикоятнома қандай қўшилиб қолди, деган савол туғилади. Бизнингча, асарнинг бир нусхаси шоир тасарруфида бўлган. Ҳаётининг ғам-ҳасрат тўла кунларида китоби унга ҳамдаму ҳамроҳ бўлган. Ана шу пайтларда асарнинг охирига ҳасби ҳол характеридаги мазкур бобни илова қилган.

Достоннинг ҳозирги қўлёзмалари шоир қўлидаги дастхатдан кўчирилган нусхалар бўлиши керак. Профессор Б. Тўхлиев «Кутадғу билиг»нинг бадиий қимматини тадқиқ этган бўлса-да, унинг кўп жиҳатлари ҳамон ўз ечимини кутмоқда.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳикматларидан

Билимни буюк, ўқувни улуғ бил,
Бу икки нарса инсонни улуғлайди.
Заковат қаерда бўлса улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса буюклик бўлади.

* * *

Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин.

* * *

Сен ўзингга эсонлик тиласанг
Тилингдан яроқсиз сўзни чиқарма.

* * *

Билиб сўзлаган сўз донолик саналади,
Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.

* * *

Сўзни кўп сўзлама, бир оз сўзла,
Туман сўз маъносин бир сўзда кўзла.

ҲИКМАТЛАР АТРИЁТИ

Нақл қилишларича бурунги ўтган замонда бир бадавлат одам яшаган экан. У умр бўйи йиққан бойликларини олтин тангаларга айлантириб, бир ҳамёнга тўплаб юрар экан. Иттифоқо ўша давлатманд вафот этибди. Кунлардан бир кун ўғилларидан бири туш кўрса, отаси мушукка айланиб қолган эмишу ўша ашрафий тангалар солинган ҳамённи беркитган жой атрофида айланиб юрганмиш.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз, сизни ким бу кўйга солди, отажон? — сўрабди ўғли.

— Кимдаким дунё молига ҳирс кўйиб, йиғса, шубҳасиз мушук сичқонни пойлагандек, бойлиги атрофида саргардон юради, — дебди отаси.

Шундан сўнг ўғиллари отадан қолган бойликни бева-бечоралару мадраса талабаларига тақсимлаб бериб, нафси амморини чеклаб, ишқи илоҳий йўлида фидойилик билан риёзат чекиб, яшай бошлабдилар.

Ривоят қилишларича, бир Хожа кундан-кунга бойиб кетаверибди, замонасидаги энг гўзал қизга уйланибди.

Фавқуллода омад, гўзал маликага эришган Хожа босартусарини билмай қолибди, ортиқча айш ишратга, исрофгарчилигу қиморга берилибди. Натижада орадан кўп ўтмай бойлигининг кули кўкка совирилибди, ночор қолганидан хурлиқодек хотинини ҳам қул сифатида сотибди. Энди ҳеч иши ўнгидан келмай, қилмишидан афсус, надоматлар чекиб дунёдан ўтибди. Ношукрлик, нотежамлик, такаббур уни шу кўйга солибди.

Бу икки ҳикоят форс-тожик адабиётининг даҳола-ридан бири, Шарқнинг буюк мутафаккири Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома» китобида зикр этилган. Шоир асарларини кўздан кечирар эканмиз уларда инсонларни раҳмоний йўлга даъват, шайтоний йўлдан парҳез қилишга ундаш етакчи эканлигини билиб оламиз. Бўлажак беҳамто санъаткор Фаридиддин Абўҳамид ибни Абубакр Иброҳим 1145 йили Нишопур вилоятининг Кадакон қишлоғида аттор ва табиб оиласида дунёга келган. Бир шеърида Аттор доришунос ва дўкондор бўлган «отам ҳузурига баъзан беш юз киши тўпланарди», дейди. Адиб болалиги ана шу шоиру фузалю, олиму ҳозиклар даврасида ўтади, хусусий муаллимда замонасидаги барча билимларни ўрганadi. Бир тўртлигида Аттор билимларимнинг поясини «фиқҳ, тафсир ва ҳадис ташкил этади» деган бўлса-да, Нишопур ва Машҳад мадрасаларида таҳсил кўриб, нужум, ҳайъат, табобат, фалсафа, мантиқ каби билимларда ҳам камолот касб этган, забардаст шоир, олим, хаттот, машойх даражасига етади. Аммо ота касби дорифурушлик, атторлик билан кун кўради. Фаридиддин дўкондорлик билан бирга муттасил бадий, илмий ижод билан шуғулланган. Барча тазкиранавислар унинг меросини 71—149 та асардан иборат, деб кўрсатишади. Лутфалибек Озар «Мусибатнома», «Илоҳийнома», «Асрорнома»— шогирди Жалолиддин Румийга бағишланган, «Мухторнома», «Мантиқут тайр», «Хусравнома», ғазаллар девонию рубойларининг миқдори 50 минг байт, деб таъкидлаган. Шоир рубойларининг ўзи 5000 минг байтдан ортиқдир; юзлаб қасидаю мингдан зиёд ғазалларни ўз ичига олган шеърлар девони бизга қадар мукамал етиб келмаган. Адибнинг насрий асарларидан фақат «Тазкирот-ул-авлиё»гина бизгача тўла сақланиб қолган. Шоир 1221 йили Нишопурда вафот этган. Замонасининг кўп шоҳу зодагонлари Атторни ўз даргоҳларига тортмоқчи бўлган. Лекин мутасаввиф

шоир бу таклифларни рад этиб, ота дўконида умргузаронлик қилган.

Фаридиддин Аттор ўз ғазалларию рубоийларида кўпроқ мажозий ва ҳақиқий ишқни тарғиб этган, ирфоний маърифатни мўъминлар руҳиятига сингдиришга интиланган. Аксарият ғазалларида шоир ҳаёт маъбудасини мадҳ этади, ундан нозу карашмали висол онларини дариф тутмасликни, ҳеч бўлмаса жаврини кам қилмасликни илтижо этади. «Офтоб», «Бу кеча», «Дам урмагил», «Келибдур», «Биздан», «Ишқинг» каби радифли ғазалларида ишқ дардида «қалби бирён», «дида бирён», «жигарсўзон» бўлган ошиқнинг ранг-баранг руҳий ҳолатлари, шодликлари ўйноқи байтларда ғоятда нафис тасвирланган; табиат жозибаси, Наврўзи оламнинг бетакрор фусункорлиги васф этилган:

Надидам ҳеч вақте лаъли хандонаш,
Ки хун аз чашми бирёнам наёмад.
Чи тобе буд дар зулфи чу шасташ,
Ки он сад бор дар жонам наёмад.
Басе дoston бикардам, лек дар даст,
Сари зулфаш ба дастонам наёмад.
Сари зулфаш басе дорад раҳи дур,
Вале як раҳ ба поёнам наёмад.

(Лаълингни ҳеч кўрмадим, шунинг чун кўзимни қон ёшсиз кўрмадим. Зулфинг гажаги тобланган билан, жонимга бир ором бермади. Қўлларимни неча илтижо билан узатсам ҳам, сочлари кўлимга келмади. Зулфига етмоқ йўли олис бўлгани учун, бу йўл бизга ҳечам яқин келмади.)

Бошқа бир ғазалида шоир «ёрим дардида бир оҳ тортсам, даҳонимдан чиққан тутундан оламни зулмат қоплайди», — дейди. Баъзи ғазалларида шоир ҳақиқий ишқни ўзига хос йўсинда тасвирлаб, китобхон қалбида ҳақ нурига талпиниш ҳиссини уйғотса, бир қатор шеърларида замона иллоти-ю кишилар ўртасида юз берадиган каззобликни рўйрост танқид қилади, уларга шайтоний йўлдан раҳмоний йўлга киришларини кўрсатади.

Аммо Фаридиддин Атторга жаҳоний шуҳрат келтирган асарлар унинг рубоийлари, маснавийларию «Газкирот-ул-авлиё»сидир. Зероки бу асарларида адиб, бир томондан, сўфизм таълимотидаги таваккул, ишқ, маърифат, шариат, тариқат, шукр, ризо, қаноат, нафс, тавҳид, ҳақиқат, адолат, ҳиммат, хайр-сахо, жавонмард-

лик сингари талаб ва йўллари ташвиқ этади, мутлақ мояга етмоқ учун заҳмат-риёзат чекмоқ шартлигини уқтиради, иккинчи томондан эса, ўз илмий-назарий фикрлари, таълимотини асослаш, тасдиқлаш учун тарихий воқеалардан, ўз ҳаётий тажрибаларидан, ўтмиш машойихлари кечмишларидан юзлаб ҳикоялар, масаллар, маъвизалар келтиради. Жумладан, «Илоҳийнома» достонидаги воқеанинг асосини 6 ўғилнинг отаси билан савол-жавоби ташкил этади. Ўғиллар мажозий тимсоллар бўлиб, нафс, шайтон, ақл, илм, фақр ва тавҳидни билдиради. Савол-жавоблар асносида санъаткор ўзидан олдин ўтган машойихлар, тарихий шахслар ҳамда замондошлари ҳаёти билан боғлиқ 282 та ҳикоят келтиради. Уларнинг айримлари тарихий ва илмий аҳамиятга ҳам моликдир. Жумладан, Фахриддин Гургоний, Маҳастини Хўжандий, Робиа Балхий ҳақидаги ҳикоят ривоятлар бу санъаткорлар ҳаёти, ижодий биографиясини яратишда ҳам қимматлидир.

Гарчи шоир «Манتيқут тайр» достонида ўттизта куш саргузашти орқали ишқи илоҳийни куйлаган бўлса-да, аммо асар таркибидаги «Шайх Санъон» қиссасида дунёвий севги тамойиллари хийла кучлидир. Буни биз Шайх Санъон томонидан Тарсодухтар қўйган шартларни бажаришдаги садоқати, охир-оқибатда христианнинг ҳам мўйсафид фидойилигига акс жавоби, уни излаб Маккага бориши лавҳалари тасвирида кузатамиз.

Юқорида таъкидланганидек, ахлоқий-таълимий моҳиятдаги «Асрорнома» Мавлавий Румийга бағишланган. Зероки, Румий отаси билан ҳаж сафари пайтида бир неча кун Нишопурда Аттор суҳбатларидан баҳраманд бўлган, унинг меҳрини қозонган. Румийдаги билимга чанқоқлик, теран мушоҳидаю ҳалимлик шоирга хуш ёққан. Жалолиддин Румий ҳам ўз асарларида Атторни кўп тилга олади, ундан мурувват кўргани, файз топганлигини алоҳида уқдиради. Ун икки мақолатдан иборат бўлган мазкур дostonда тасаввуф таълимоти ҳақида маълумот берилади; сўфизм истилоҳлари шарҳланади, жавонмардлик таълимоти кенг изоҳланади. Мақолатларда келтирилган ҳикоятларда Аттор ақл-заковат, хушёрлик, сир сақлаш, яхшилик, эҳсон, ширинсуханлик, ростгўйлик, вафодорликни ташвиқ этиб, зулм, ғафлат, ғаразгўйлик, фитна, ғийбат, ёлғончилик ва гина-кудратни танқид қилади.

Фаридиддин Аттор сўфизмдаги солик ва пир муносабатларини муқаддима ва хотимадан ташқари 40 мақола (боб)дан иборат «Мусибатнома» достонида хийла батафсил ёритган. Достон инсоннинг спермадан пайдо бўлиб, то камолот чўққисига етгунча қадар бўлган босқични батафсил тасвирлашга бағишланган. Инсон баалоғат ёшига етгач, ўз аслини англаш пайига тушади; оламнинг тузилишини ақл тарозуси билан ўлчаёт бошлайди. Шунда уни тўғри йўлдан бошловчи бир пир пайдо бўлади. Шоир ана шу раҳнамо тилидан сўфизм тарафдори, шогирд-соликнинг қандай бўлишини, бурч ҳамда вазифаларини бирма-бир баён этади. Натижада ўзининг ҳаёт ва коинот, инсоннинг ўзлигини таниши; Хаққа етмоқ учун ҳис, ҳаёл, ақл, дил ва жон водийларини босиб ўтиш хусусидаги, ақлий ва қалбий фикр ҳақидаги мураккаб назарий мулоҳазаларини изҳор этади. Булар «Баҳул», «Мажнун», «Девона қиссаси», «Нуҳ ибни Мансур», «Маъсуд Ғазнавий», «Хизматкор ва шоҳ қизи», «Наср бинни Аҳмад» сингари 340 та ҳикоят ва масаллар орқали тасдиқланиб, зийнатланиб борилади.

Муаллиф нафс ва уни асраш, маърифат ва одамийлик, саховат ва жавонмардлик хусусида «Мухторнома»да фикр юритар экан, юздан ортиқ сўфистик истилоҳларни изоҳлаб-шарҳлаб ўтади; замонасидаги айрим ҳукмронлар, уламолару руҳонийларда учрайдиган зулм, разолат, риёкорлик, фисқу фужур, ҳаромхўрлигу таъмагирчиликни қаттиқ қоралайди. «Мухторнома» сўфизм назариясига доир жиддий қўлланма бўлиш билан бирга пиру солик ўртасидаги садоқат хусусидаги бир панднома ҳамдир. «Хусравнома» достони ҳам ижтимоий-фалсафий, ахлоқий таълимий, комил инсон масалаларига бағишланган.

Аттор ижодининг фалсафий, ирфоний жиҳатлари машҳур олимлар Е. Э. Бертельс ва А. Муҳаммадхўжаевлар томонидан махсус ўрганилган; профессор Н. Комилов «Илоҳийнома»нинг бир қисмини насрда таржима қилиб, «Тавҳид асрори» тадқиқоти билан (1994) бирга нашр эттирди; олим Маҳкам Маҳмудов «Аттор ва Навоий» номли мақола эълон қилди.

Юртимизда маънавият ва маърифат тарғиби, таълимига махсус эътибор берилаётган шу кунларда бобомиз Навоийдек даҳоларни ўзига ром этган Фаридиддин Аттор ижодини ҳар томонлама ўрганиб, тарғиб этиш фақат наф келтиради, холос.

МАЪНАВИЯТ ПЕШВОСИ

Кунлардан бир кун бир Курбақа анҳор бўйига сувдан сакраб чиқса, уясидан чиқиб турган Сичқон салом берибди. Курбақа алик олибди. Икки орада дўстлик пайдо бўлибди. Сичқон дўсти билан суҳбатлашиб тургиси келаркан. Аммо Курбақа сувга шўнғиб кетавераркан.

— Мен сен билан чақчақлашиб юргим келади. Сен бўлсанг бир сония суҳбатлашмасданоқ сувга тушиб кетаверасан, — дебди Сичқон ўпкалаб.

— Ундай бўлса, узун ип топайлик-да, бир учини сенинг белинга, иккинчи учини эса менинг белимга боғлаб қўяйлик, қачон керак бўлсам, ипни тортсанг чиқиб келавераман, — маслаҳат берибди Курбақа.

Шундай қилишибди ҳам. Иттифоқо бир кун Сичқон уясидан чиқиб, офтобда ётган экан, учиб бораётган Лочин таппа чангаллаб, осмони фалакка кўтарилибди. Ипнинг иккинчи учида Курбақа ҳам жон ҳовучлаб бораркан. Нодон ва ножинс дўстнинг ақлсиз маслаҳати икковини ҳам овчи домига гирифтор этибди.

Дунё эпик шеърятининг гултожиларидан бири «Маснавий маънавий» мингдан зиёд ана шундай ибратомуз ҳикоятлар мажмуаси бўлиб, 25 минг байтдан иборат. Унинг муаллифи буюк мутафаккир, файласуф шоир Жалолоддин Румий ёки Мавлавий Румийдир. Бўлажак санъаткор Жалолоддин 1207 йили Балхда зиёли оиласида туғилади. Унинг отаси Баҳоваддин Валад сўфизм ва фикҳ донишмандларидан бўлиб, замонасининг энг обрўли алломаси эди. Шунинг учун ҳам Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ (1199—1220) уни саройга даъват этади. Лекин Валад бу таклифни рад этиб, мактабдорлик ҳамда илмий-ижодий ишлар билан машғул бўлади. Унинг обрўси кундан-кунга ошиб, турли ўлкалардан шогирдлар оқиб кела бошлайди. Буни кўролмаган Хоразмшоҳ саройда унга нисбатан бўхтон тарқатади. Султон ғазабидан кўрққан отаси Жалолоддинни 6 яшарлигида 400 шогирди ва оиласи билан Маккага қараб сафарга жўнайди. Баҳоваддин Валад йўлда Хурсону Эроннинг кўп шаҳарларида тўхтаб, замонасининг буюк донишмандлари билан ҳамсуҳбат бўлади. Жумладан, Нишопурда Фаридиддин Аттор ҳузуринида бир неча ҳафта яшайди. Аттор ёш Жалолоддинни севиб қолади, кейинчалик «Асрорнома» дostonини унга бағишлайди. Жалолоддин Дамашқ ва Бағдод мадрасаларида, буюк

олимлар ҳузурида илм ўрганишни давом эттиради, Ҳаблаба ҳадис, тарих, фалсафа, калом ва илми бадеъ алломаларидан бўлмиш Умар бинни Аҳмад бинни Ҳибатуллоҳдан дарс олади. Ана шу йиллардан бошлаб у «Румий» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлайди. Шундан сўнг Жалолиддин Румий Кунё шаҳрига келиб, муқим яшай бошлайди ва мадрасаларда дарс айтади.

Барча манба ва тадқиқотларда Жалолиддин Румий шахсияти камолотида буюк шоир ва шайх Шамси Табрезийнинг таъсири кучли эканлиги таъкидланади. Румийнинг ўзи ҳам бир шеърида «Агар Аттор менга руҳ бахш этган бўлса, Шамси Табрезий тилсим калитини тутқазди», дейди. Зероки 1244 йили Шамси Табрезий Кунёга келади ва Румий уч йил давомида ундан муттасил дарс олади: фалсафани, хусусан, сўфизм таълимотини мукамал эгаллайди, батамом унинг руҳиятига ўтиб кетади. Шунинг учун 1247 йилги бир исён пайтида Шамси Табрезий бедарак йўқолгач, Румий ўз ғазалларида «Шамси Табрезий», «Шамс» тахаллусларини қўлай бошлайди. Шоир ғазалларининг «Шамси Табрезий девони» номи билан шухрат қозонишининг боиси ҳам шунда. Жалолиддин Румий 1273 йили вафот этган.

Жалолиддин Румийдан бизга қадар шеърлар девони, «Макотиб», «Фиҳ мо Фиҳ» ҳамда «Маснавий маънавий» китоблари мерос бўлиб қолган. «Фиҳ мо Фиҳ» насрий асар бўлиб, олимнинг турли мажлис ва суҳбатлардаги фалсафий нутқларининг мажмуасидир. «Макотиб» эса муаллифнинг замондошлари ва устозлари билан бўлган турли ёзишмалари — мактубларидан иборат. Ҳар икки китобда ҳам муаллифнинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий мушоҳадалари, сўфиёна қарашлари ўз аксини топган. Шоир девони 25 минг байтдан зиёд шеърларни ўз ичига олган. Жалолиддин Румий мажозий ишқ билан илоҳий севгини шу даражада юқори пардада, жўшу хурўш билан тасвирлайдики, профессор Р. Ҳодизода таъкидлаганларидек, «ўқувчи ғазалларнинг сўфиёна маъносини батамом унутиб, уларни лирик шеъриятнинг тенгсиз намуналари» сифатида қабул қилади. Шоирнинг аксарият шеърларида айрилик дарди ҳам, ошиқнинг ёрига илтижоси-ю хусну камоли ҳам ажиб бир жозобада тасвирланади:

Аз руху лаб гулшакар бисёр дорад хусни ту,
Кошки, бифрўхти, то пореа бихаридаме.

(Сенинг хуснинг — юзингу лабларинг гулшакар манбаидир, кошки сотсанг эди, бир оз сотиб олган бўлардим). Шунинг учун ҳам ўтмишда яратилган кўп ишқий қиссаларда гоҳ ошиқ тилидан, баъзан маъшуқа нутқидан Румийнинг ғазаллари кўплаб келтирилади.

Шоир рубоийлари ҳам мавзу жиҳатидан рангбаранг, ғоявий йўналиши, бадиий қудрати нуқтаи назаридан ғоятда мумтоз ва жозибдир. Уларда ишқ-муҳаббат, ахлоқ-одоб, ижтимоий-фалсафий масалалар ифодаланган:

Дури зи бародари мунофиқ беҳтар,
Парҳез зи ёри номувофиқ беҳтар.
Хоки қадами ёри мувофиқ, ҳаққо,
Аз хуни бародари мунофиқ беҳтар.

(Мунофиқ биродардан йироқ юрган яхши, номувофиқ ёрдан кўнгил узмоқ яхши. Худо ҳаққи, содиқ ёрнинг хоки пойи, мунофиқ биродар қонидан яхши).

Хоҳики ҳамеша шоду хуррам боши,
Ҳаржо ки рави, азизу маҳрам боши.
Покиза шаву рост бизи, илм омуз,
То тожи наберагони Одам боши.

(Ҳамиша шоду хуррам яшаб, қаерга борсанг азизу мукаррам бўлишни истасанг, покиза бўл, тўғри яша, илм ўрган. Ушанда Одам Ато набираларининг тожига айланасан).

Буюк мутафаккирга оламшумул шуҳрат келтирган асар «Маснавийи маънавий» китобидир. Зероки бу маснавийнинг ўзига хос яратилиш тарихи бўлгани каби, унда ифодаланган масалалар қамрови ҳам ҳад-худудсиз. Етти жилд (дафтар)дан иборат асарнинг дастлабки қисмларини шогирди Ҳисомиддин Чалабий устози офзидан ёзиб олиб, кейин таҳриридан ўтказган. Чалабий вафотидан сўнг Румий асар давомини ўн йилда ёзиб тугатди. Китоб ўз вақтида ва кейинчалик ҳам муаллиф номини дунёга кенг тарқалишига сабаб бўлади. Чунки, биринчидан, Жалолиддин Румий маснавийда Шарқу Фарб олимларининг, ҳатто, антик дунё файласуфларининг фалсафий қарашларини кенг ўқувчилар оммасига тушунарли ва содда бир услубда шеърӣй йўл билан таърифлаб беради, шарҳлайди; турли сўфистик оқимлар ҳамда уларнинг таълимот ва талаблари билан боғ-

лиқ назария, атамаларни лўнда тарзда тушунтиради. Иккинчидан, ўзининг ижтимоий-фалсафий, диний, сўфистик қарашлари баёни жараёнида жуда кўп ҳикоят, афсона, масал ва латифалардан фойдаланади. Санойй ва Аттор каби сўфи шоирлардан фарқли ўлароқ Румий ҳикоятлари ҳаёт ҳақиқатига яқинроқ; уларнинг ҳар бирида қиссадан ҳисса тарзида алоҳида ҳикматомуз хулосалар, танбехлар мавжуд. Масалан, «Баққол ва Тўтининг ёғни тўкиб юбориши», «Савдогар ва унинг Тўтиси», «Саховатда Ҳотами Тойдан ўтган халифа», «Қазвинийнинг кураги остига нақш тушириши», «Карнинг бемор кўшнисини кўришга боргани», «Луқмон ва қулар», «Муҳтасиб ва маст» сингари юзлаб ҳикоятларда Жалолиддин Румий ношудлик, фирромлик, туҳмат, калтафаҳмлик, такаббур, судхўрлик, баднафслик сингари ғайриинсоний хатти-ҳаракатларни қаттиқ қоралаб, ақлу фаросат, сабру қаноат, ростгўйлигу ҳалоллик, камтарлигу саховатпешаликни тарғиб этади. «Мен етмиш икки миллат билан иттифоқда ва бирликдаман», деган Румий жуда кўп ҳикояларида инсон қадрини улуглайди, инсонпарварлик гояларини исломий аҳкомлар билан чамбарчас боғлаган ҳолда тарғиб ва ташвиқ этади.

«Уч ўғри ва боғбон», «Лўли бола», «Туя ва ҳаммом», «Муаллим ва шогирдлари» сингари бир туркум ҳикояларда Румий ҳаётий иллатлар, инсонларда учрайдиган салбий хислатлар устидан лутф билан кулади, ҳажвий ҳолат яратади. Муаллимнинг лоқайдлиги, ўз касбига бефарқ қараши, камфаросатлигидан фойдаланган ўқувчилар «устоз, бугун рангингиз сарғайиб қолибди, кўзларингиз қаърига тортиб кетяпти» деб ваҳимага солиб, ўзларига қўшимча «озод кун» олишга муваффақ бўладилар.

Истанбул шаҳридан 200 чақиримчалик Фарбий-Шимолда Кунё шаҳри жойлашган. Бу кўҳна маънавият манзилгоҳига яқинлашганингизда кўз олдингизда осмонўпар нилий гумбазли мақбара намоён бўлади. Обида рўпарасига келсангиз, унинг юз хил нақшу нигорли зийнати кўзни қамаштиради. Унга ганч ўймакорлиги, ёғоч ва мис кандакорлиги санъатининг қилқалам усталари қадимий услубда зеб берган. Бутун пештоқлар, деворлару устунларга, ҳатто дарча панжараларига Қуръони Карим оятлари сабт этилган. Уларни ўқишга «тишингиз ўтмаса» ҳам моҳиятини мақбара гумбазининг қайси бир гўшасидан таралаётган най садоси вужудин-

гизга сингдириб юборади. Жалолиддин Румий бир байтида Оллоҳ бизга барча фарз ва суннатларни бажариш, бир-биримизга гамхўрлик қилиб яшаш учун умр берган, деган фикрни изҳор этади:

Зиндаги омад барои бандаги
Зиндаги бебандаги шармандаги.

Найнинг сеҳрангез оҳанглари бандаларига шоирнинг ана шу байтларини ҳам эслатаётгандай туюлади. Унинг мақбарасини зиёрат қилиш ва даъваткор най навосини эшитиш ҳаммага насиб этсин!

ЖАҲОЛАТНИ ҚОРАЛАБ

Аҳмад Яссавий умр бўйи Худо йўлида фидоийлик билан хизмат қилган, ислом фарзу суннатларини тарғиб этиб, инсон қадрини эъзозлаган санъаткордир.

Бўлғувси шоир ва дину шариат пешвоси Хўжа Аҳмад Яссавий XI асрнинг ўрталарида Сайрамда Иброҳим ота оиласида дунёга келади. У гўдаклигидаёқ онасидан, 7 яшарлигида отасидан ажралади. Уни бобоси Арслон бобо (Арслонбоб) тарбиялайди. Балоғатга етгач, у отаси Шайх Иброҳимнинг мурид-халифаларидан бири Мусо шайхнинг қизи Ойшага уйланади. Унинг Иброҳим отли ўғли, Гавҳари Шаҳноз отли қизи бўлган. Аҳмад дастлаб Яссиди ўқийди, сўнгра бобосининг тавсияси билан Бухорога бориб, мадрасада таҳсил кўради. Бу ерда у фикҳ илмининг устози Шайхулислом, тасаввуф фалсафаси донишманди Юсуф Ҳамадонийдан таълим олган.

Асли Эроннинг Ҳамадон вилоятидан бўлган Юсуф Эрон ва Ҳиндистонда ўқийди. Имом Ғаззолийнинг устози Шайх Абу Али Фарюмодийдан дарс олади. Сўнгра Хуросону Мовароуннаҳрга келиб, Марв, Самарқанд, Ҳирот, Балх, Бухоро шаҳарларида фаолият кўрсатади, Бухоро мадрасаларида бир неча йил дарс айтади. Умрининг охирида Марв сафарига Бомиёнда вафот этади, шогирдлари жасадини Марвга элтиб, дафн этадилар.

Аҳмад Яссавий устози вафотидан кейин бироз вақт Бухорода унинг ишини давом эттиради. Яссавий фаолиятининг дастлабки йилларидаёқ ўз дунёқарашини халқ орасида кенгроқ ёйиш мақсадида туркий кўшиқ-

ларга яқин шеърлар ижод қила бошлайди. Кейинчалик, Яссига қайтиб, кўплаб тарафдорлар, шогирдлар орттиради. Ривоятларга кўра Аҳмад Яссавий 63 ёшга, яъни Пайгамбар ёшига етач, ер остига — ертўлага кириб, умрини тоат-ибодат, Худо йўлида риёзатда ўтказиб, 125 ёки 133 ёшида 1166-67 йиллар орасида вафот этган. Шарқда ўтган аксарият художўй, ҳақ йўлида фидоий сўфи-донишмандларнинг 100—120 йил умр кўрганларини инобатга олсак, Яссавийнинг шунча йил умр кўргани ҳам айна ҳақиқатдир.

Бизга қадар Яссавийдан «Девони ҳикмат» номли шеърлар китоби сақланиб қолган. Бу асар ҳамма замонларда, барча туркийзабон авлодларга манзур ва мақбул бўлиб келган. Зероки, у инсонни асл комиликка элтадиган дин, имон, Худо йўлида фидоийлик, этиқодда собитлик, ҳалоллик, покликни тарғиб-ташвиқ этди. Кишиларни асл мақсад — Худога эришмоқ пайида машаққат-риёзат чекмоққа, маърифат касб этмоққа, ислоний ва дунёвий аҳкомларни эгалламоққа чорлади. Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов «Хўжа Аҳмад Яссавий Масжиди пештоқиға Ҳазрати Расулulloҳнинг «Талабул илми фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин» — «Илм талаб қилиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёл учун фарз», деган ҳадиси битилганини қайд этган. Бугина эмас, Яссавий ҳикматларида тўғрилиқ, меҳнатсеварлик, мўъминларга меҳрибонлик, инсоф, мурувват ғояларини илгари сурган. Айрим ҳикматларда биз ижтимоий адолатсизликка қарши кескин фикрларни, дилозор, мардумозор, муфтхўр бўлмасликка даъватни кўраимиз. Айна пайтда Яссавий, нодонлик, жаҳолат ва разолатни қаттиқ қоралади. Шунинг учун ҳам ўтмишда Яссавий ҳикматлари сингари унинг шахсияти, шухрати ҳам Туркистонда кенг тарқалган. Халқ орасида Яссавийни донишманд, башоратчи ва нозикбин аллома Ҳаким сифатида васф этувчи кўплаб ривоятлар, латифалар яратилган. Афсуски, бу ҳикоятлар кўҳна дастхатлардан сараланиб, тўпланиб бир китоб ҳолига келтирилмаган.

Саксонинчи йилларга қадар Яссавий ижоди таркидунёчилик, умидсизликни тартиб этади, деб камситиб келинди. Ҳатто, Э. Рустамовнинг «Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси» номли жиддий мақоласи атрофида иғво уюштирилди. Ўтмиш маданий меросга

муносабат ўзгарган шу кунларда эса, заҳматкаш олимларимиздан Ориф Усмонов, Иброҳим Ҳаққуловлар Яссавий ижодини ўрганиб, ўз меросхўрларига етказиш, шажарасини аниқлаш борасида хайрли ишларни амалга оширмоқдалар. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти Иброҳим Ҳаққулнинг сайъ қўшиши билан Яссавий ҳикматларини биринчи бор 1990 йили кўп нусхада нашр этди. Шундан кейин «Ҳикматлар»нинг бошқа нусхаси 1992 йили М. Ҳасаний сайъ-ҳаракати билан чоп эттирилди.

Ҳикматларда замондан шикоят ва зулм-зўрликни танқид руҳи

Исломни халоскор дин сифатида қабул қилган, лекин унинг жорий қилинишидан моддий манфаат кўрмаган меҳнаткашлар уни эзиш қуролига айлантирган ҳукмдорлар, расмий дин арбобларига қарши кучли норозилик билдирмоқда эдилар. Тасаввуф ўзининг илк даврларидан (IX асрнинг бошларидан) бошлаб мана шу норозиликларни ўзида акс эттирувчи фалсафий оқим сифатида майдонга келди. «Унинг йирик вакиллари уруш ва қиргинга қарши чиқар, ҳукмдор ва амалдорларни нафсни чегаралаш, ҳалол меҳнат билан кун кечиришга даъват қилар, дунёпарастликка қаттиқ нафратланар эдилар. Улар ҳирс ва ҳавасни бойлик орттириш ва хусусий мулкчиликка берилиш каби инсондаги нуқсонларни адолатсизликнинг асосий манбаи ҳисоблар эдилар» (Эргаш Рустамов).

Маълумки, Аҳмад Яссавий даврида ҳам мана шундай зулм-зўрлик, манфаатпарастлиги — худбинлик, риёкорлиги — мунофиқлик, ўзаро қиргин урушлар авж олиб турар эди; ғазнавийлар ва салжуқийлар давридаги узлуксиз давом этган ғазавотлар, ўзаро феодал қирпичоқ, қорахитойларнинг қорахонийлар юртини хонавайрон этгани, тоғли ғузларнинг Марв ва Ғазна шаҳарларига ўт қўйиши халқнинг тинқасини қуритган эди. Шунинг учун ҳам Яссавий «Ҳикмат»ларида ана шу давр иллатларига қарши акс-садо ўз ифодасини топган. Қуйидаги шеър босқинчилар, ўзаро тахт-тож талашувчилар томонидан таланиб, ўғил-қизлари асирликка олиниб, қул сифатида ҳайдаб кетилган ва сотилган халқнинг дард ҳасратининг оташин алангасидир:

Кун кўрмаган эсиз маҳбуб маҳпоралар,
Юраклари кўрқиб бўлди садпоралар,
Дардларига даво топмай бечоралар,
Мунглог булбул, кофирга хор бўлди, кўрунг.
Жондин ортуқ кўрган жононалар,
Юзи — ой, кўзи — чўлпон мастоналар,
Бўйларини ҳеч кўрмаган бегоналар,
Кофирларга зору ҳайрон бўлди, кўрунг.
«Онам» тею кеча кундуз йиғлаюрлар,
Ориб қолгон бўталардек бўзлаюрлар,
Етим қолгон кўзи янглиғ мангроюрлар,
Нолишишига тош эриб сув бўлди, кўрунг.

Айрим ҳикматларда Яссавий меҳнаткаш халқни таллаётган замон гаддорларини рўй-рост танқид қилади, адолатли, меҳр-шафқатли бўлишга чорлайди. Хусусан, шайх-зоҳидлар, айрим муллолардан диёнат кетгани, зулм-зўрликка берилиб, етим-есир, фуқаро ҳаққини ейишдан кўрқмаётгани фош этилади. XI—XII асрларда Хуросону Мовароуннаҳрда юз берган қаҳатчилик, мўғуллар истилосининг асоратлари танқид қилинади. Адолат, инсоф, раҳм-шафқат ўрнини бедиёнатлик, такобур олганидан нолийди, ҳимоясиз қолган халққа ҳамдардлик изҳор этади. Бундай ҳикматларда ижтимоий руҳ билан маънавият ҳақидаги фикрлар қоришиб кетади:

На анода раҳм қолди, на атода,
Оғо-ини бир-бирига можарода.
Мусулмонлик даъво қилур, ичар бода,
Мастлиғ билан қариндошдин тонди, кўрунг.
Нокас, хасис, бедиёнат қуллар ҳоким,
Моуманлик ҳаддин ошиб бўлди золим,
Халқ ичинда хор бўлдилар дарвеш, олим,
Ҳимояти халқни кофир бўлди, кўрунг.
Эшон, шайх, хўжа, мулло дунё излар,
Ул сабабдин подшоҳларга ёлғон тузлар,
Оят, ҳадис сўзин кўюб, мулкни кўзлар,
Ҳақ йўлида ҳаргиз меҳнат тортқони йўқ.
Охир замон шайхлар иши ҳамма риё,
Рўзи маҳшар риёлари бўлғай гувоҳ,
Шайхман теку мунча ҳаво мунча бино,
Олло учун зарра жавоб этқони йўқ.

Айни пайтда шоир бева-бечораларга раҳм-шафқатли бўлиш, хайр-саховат, мурувватли, очиқ кўл бўлишга ҳам чорлайди, халқ бошига «турли бало» ёққанидан афсус, надомат чекади:

Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвишларни дуосида ижобат йўқ,
Турлук бало халқ устига ёғди дўстлар.

Яссавий ҳикматларида жаҳолат ва разолатни қоралаш, нодонлик, дўстликка хилофлик қилиш, манманликни ҳам танқид қилади:

Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай,
Бемор бўлса, нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.
Аё дўстлар нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан тўюб ўлдим мано.
Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам захриға тўйдум мано.
Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил,
Умат бўлсанг ғарибларга тобеъ бўлғил,
Оят, ҳадис ҳар ким айтса, сомъе бўлғил.
Оқил эрсанг, ғарибларнинг кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб, етим ковла.
Ғариб, фақир, етимларни қилғил шодон,
Ҳақлар қилиб, азиз жонинг айла қурбон.
Таом топсанг жонинг била қилғил эҳсон,
Ҳақдин эшитиб, бу сўзларни айдим мано.

Бир гуруҳ ҳикматларда шоир кишиларни қадрдон, ҳалолу пок, илм-донишли, диёнатли, имон-эътиқодли бўлишга даъват этади; дилозордан ҳақ безор, барчага яхшилиқ қилмоқ — ҳар бир мўъминнинг бош шиоридур; чунки, мардумозорликнинг жазоси қаттиқ:

Суннат эрмиш кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қаттиғ дилозордан худо безор.
Оқил эрсанг эранларга хизмат қилғил,
Амри маъруф қилгонларни иззат қилғил.

Сабру қаноат, жавонмардлик, мақсад йўлида фидойилик қилмоқ ҳам ҳақиқий ошиқнинг фазилати; у йўлдан озган гумроҳларни йўлга солмоғи даркор; характерлиси шундаки, ҳар бир сўз, ибора ниҳоятда содда, айна пайтда мазмуни теран, ундан кузатилган ғоявий ният умумбашарий моҳиятга моликдир.

Нафсдан кечиб, қаноатни пеша қилгон,
Ҳар ким топса, рози бўлуб, бўйин сунгон.
Яхшиларга хизмат қилиб, дуо олгон,
Андоқ ошиқ маҳшар куни армони йўқ.

Банда бўлсанг манманликни зинҳор ташла,
Саҳарларда жонинг қийнаб, тинмай ишла.
Йўлдан озгон гумроҳларни йўлга бошла,
Бир назарда дилларини сафо қилдим.

Мутакаббир, манманликка берилган одамни, ўз қад-
рини билмаган, ўзгалар қадрини эъзозламаганларни ин-
сон санаб бўлмайди:

Ҳайфи одам ўз қадрини ўзи билмас,
Манлик қилиб, яхшиларни кўзга илмас.

Бу дунёда кимда ким нафснинг гапига кирса, нафс
йўлида югуриб-елса, охир-оқибат расво бўлади. Шу-
нинг учун нафси баддин йироқ юрган маъқул!

Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб, гумроҳ бўлур.
Нафсинг сени охир дамда гадо қилгай,
Дин уйини ғорат қилиб, адо қилгай,
Оқил эрсанг нафси баддин бўлғил безор.

Ҳақиқатда ҳам орифликнинг асосий белгиси, ко-
милликка эришмоқнинг йўли икки нафсдан ҳам пар-
ҳезкорлик, саховатпешалик, жавонмадрлигу ҳаққўйлик-
дир. Ҳикматларда ёлғончилик, икки юзламачилик, тов-
ламачилик, ҳирс, таъмагирлик сингари чин ошиққа,
орифларга номуносиб ғайриинсоний хислатлар лаънат-
ланади, мунофиқлар қораланади, танқид қилинади:

Тўғри юрган ошиқлардин худо рози,
Ошиқ иши осон эмас, қилма бози.
Ёлғончилар ошиқ мен, дер Оллоҳ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш.
Эй биродар, мунофиққа бўлма улфат,
Ким улфатдур, боши узра юз минг кулфат
Бошдин оёқ мунофиқни зиён-заҳмат.

«Девони ҳикмат» таркибидаги қуйидаги фикрлар ки-
тобдаги бутун ахлоқий, маърифий, ишқий, инсоний
мулоҳазаларнинг умумлашма якунига ўхшаб кўринади:
чунки бу байтларда комил инсон учун мажбурий бўл-
ган барча фарз ва суннатлар ғоятда ихчам тарзда ўз
ифодасини топган:

Хайру сахо қилгонлар, етим кўнглин олгонлар,
Чаҳор ёрлар ҳамроҳи кавсар лабинда кўрдум.
Омил бўлгон олимлар, йўлга киргон осийлар,

Андоғ олим жойини доруссаломда кўрдум.
 Муфти бўлгон олимлар, ноҳақ фатво берганлар,
 Андоғ муфти жойини сирот кўфругда кўрдум.
 Золим бўлуб зулм этган, етим кўнглин оғритган,
 Каро юзлуғ маҳшарда кўлин арқода кўрдум.
 Туну куни ухламай ҳу зикрини айтқанлар,
 Малойиклар ҳамроҳи аршни устида кўрдум.

Аҳмад Яссавий ҳикматлари нафақат гоёвий жиҳатдан, балки бадий нуктаи назардан ҳам XII аср туркий шеърийнинг мумтозидир. Зероки, улар гоётада равон оҳангда, жонли тилга яқин иборатларда битилган. Ҳар бир сўз ва ибора қатъий мезонга, мувозанатга эга. Охириги мисра — нақоратомиз бўлиб, бандларини бир-бирига пайваст этиб туради. Бундан ташқари биз ҳикматларда Фиръавн, Қорун, Фаридун, Мусо, Вомиқ, Узро, Юсуф, Фарҳод, Мажнун, Од, Шадлод, Мансур, Шибли, Боязид, Жунайид, Зуннун, Яъқуб, Зулайҳо, Зол, Рустам сингари ўнлаб афсонавий, тарихий номлар билан боғлиқ ривоятлар, нақллар, ҳикоят ва масалларга ишораларни, рамзларни кўрамиз. Шунингдек, пули сирот, оби кавсар, салсабил, маҳшаргоҳ, арафот, арасот ва бошқа атамалар, Расулуллоҳ, саҳобалар, чаҳорёрларнинг фаолиятларига доир тафсилотлар ҳақидаги қайдларга ҳам дучор бўламиз. Улар китобхонни ўйлашга, фикр юритишга ундайди, тафаккур қирраларини чарх-лашга ёрдам беради. Кўйидаги байтларда бутун бир тарих ўз аксини топгандай. Уларни тўла шарҳлашга бир китоб битмоқ лозим:

Юнусдек ҳам дарё ичра балиқ бўлсам,
 Юсуфдек ҳам қудуқ ичра ватан қилсам,
 Ёқубдек ҳам Юсуф учун кўп йиғласам,
 Бу иш бирла, ёраб, сени топғаймумен?
 Шиблидек ҳам ошиқ бўлуб само урсам,
 Боязиддек тун-кун тинмай Каъба борсам,
 Каъба ичра юзум суртуб зор инграсам,
 Бу иш бирла, ёраб, сени топғаймумен?
 Маъруфдек ҳам ушбу йўлга қадам кўйсам,
 Мансурдек ҳам жондан кечиб дорга кўнсам,
 Дор узра шавқланибон ҳақни айсам
 Бу иш бирла, ёраб, сени топғаймумен.

Кўриниб турибдики, Яссавий ҳикматларида инсоният пайдо бўлгандан бери тарихий ҳақиқат, афсоналар, ривоятлар, турли исломий арбоблар, диний-фалсафий оқимларнинг асосчиларининг ҳаёти, турмуш тар-

зи, комиллик йўлидаги тутган русуми гоятда нафис, тадрижий-такомилда ўз аксини топган. Бундай ҳикматларни ўқиганда бизнинг билимимиз чуқурлашади, имонимиз бут бўлади, ҳаётга ва охиратга қарашимиз теранлашади, Оллоҳга эришмоқ изнида риёзат чекмоқ машаққатларини ҳис этамиз. Бу байтлардаги ҳар бир сўз, ибора, ҳатто изофа замирида нозик нукталар қатқат бўлиб ётибди. Ана шуларни тўғри идрок этиб, аниқ тушунгандагина биз мақсадга эриша оламиз. Яссавий ҳикматлари ботинида яшириниб ётган панд-насихатлар, инсон камолоти йўлида амалга оширилиши, бажарилиши лозим бўлган бурч, вазифалар тасвири ҳамон ўз тадқиқини кутмоқда.

Ҳикматлардан намуналар

Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай.
Бемор бўлса нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.

* * *

Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвешларни дуосида ижобат йўқ,
Турлик бало халқ устига ёғди, дўстлар.

* * *

Аё дўстлар, нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан тўюб, ўлдим мано.
Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам захрига тўйдим мано.

* * *

Ер остига кирдим қочиб нодонлардин,
Илким очиб, дуо тилаб мардонлардин.
Ғариб жоним юз тасаддуқ донолардин,
Доно топмай ер остига кирдим мано.

* * *

Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.

* * *

Ғариб, фақир етимларни Расул сўрди,
Ўшал туни меърож чиқиб, дийдор кўрди.
Қайтиб тушиб ғариб, етим излаб юрди.
Ғарибларни изин излаб тушдим мано.

АНДУҲ КОШОНАСИ

Форсий тилдаги шеърятнинг буюк сиймоларидан бири Хоқоний Шервонийдир. У Шарқ шеърятда ўзига хос соз ва овозга соҳиб санъаткордир. Бўлажак шоир 1120 йили Шервонда дурадгор оиласида дунёга келган. Онаси насроний, отаси озар бўлган. Шоирнинг тўла исми Афзалиддин Бедил ибни Алидир. Гўдаклигидаёқ отаси вафот этиб, шоир ва табиб амакиси Умар бинни Усмон Кофиддиннинг қўлида тарбияланиб, сарфу наҳв, риёзиёт, фалсафа сингари замон фанларини эгаллайди. Шундан сўнг истеъдодли йигитча шоир Абулаъло Ганжавийдан бадийий ижод сирларини ўрганиб, «Ҳақойиқий» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлайди. Тахминан 25 ёшларида устози ёрдамида Шервоншоҳлар саройига дохил бўлади ва «Хоқоний» тахаллусини қабул қилади. Лекин ундаги фавқулодда истеъдод, оташқалблик, кун сайин ортиб бораётган шуҳратини кўролмаган ғаламуслар Хоқоний билан устози орасига совуғлик туширадилар. Натижада устоз-шогирд бир-бирларини бадном қиладиган ҳажвиялар ёзиб тарқатадилар. Аҳвол мураккаблашгач, Хоқоний 1156 йили ҳажга бориш баҳонаси билан бу можародан қутулади. У салкам икки йил Ажаму Арабдаги кўп шаҳарларни кезиб чиқади, Макка ва Мадинада бўлади. Шервонга қайтгач, шоир 3 минг байтдан иборат «Тухфат-ул-Ироқайн» маснавийсини ёзади. Шервонда шоир атрофидаги иғво ва тухмат яна аланга олади. Бунинг устига кетма-кет бошига кулфатлар тушади: хотини билан кенжа ўғли вафот этади. Мужрииддин Байлоқоний Хоқоний номидан Исфаҳон халқини масхаралаб, ҳажвия ёзиб тарқатади. Аммо шоир «Сифаҳон» номли қасида ёзиб, бу тухматдан қутилади. Демак, саройга яқин бўлган ёки «Сарой шоири» деб аталмиш ижодкорлар биз ўйлагандек ҳамиша роҳат-фароғатда бўлмаган. Уларнинг ҳаёти доим хавфда, қил устида турган.

Атоқли шарқшунос Е. Э. Бертельс «Низомий ва Фузулий» (Москва, 1962) китобида Хоқонийнинг Низомийга мактуби таржимасини келтирган. Унда шоир ўзининг тухмат ва надоматга дучор бўлгани, мунофиқ, риёкор, иккиюзламачи, кўринишда мўмин, аслида кофирдан ҳам баттар, илондек заҳар сочадиган одамлар орасида қолганидан шикоят қилади, иғво, жаҳолат ва разолатни, нопок муҳитни қаттиқ танқид қилади. Оғир

аҳволда қолган Хоқоний Шервонни тарк этмоқчи бўлади, лекин улгурмайди. Уни тутиб олиб, Шаброн зиндонига ташлайдилар. Шоир шеърӣ мактуб билан Аҳсатандан мадад сўрайди. Аммо у номани жавобсиз қолдиради. Унинг машҳур «Ҳибсиёт» қасидаси ана шу зиндонда битилган. Афтидан Хоқоний сафар пайтида Рум (Византия) шаҳзодаси билан дўстлашган кўринади. Зероки, ҳибсхонадан Андроник Каменга нома-қасида ёзиб, мадад сўрайди ва шоир зиндондан халос топади. Шундан сўнг Хоқоний иккинчи марта ҳажга жўнайтиди. Сафардан қайтгач, уни яна мусибат пешвоз олади: тўнғич ўғли Изиддин Аҳмад вафот этади. Шоир умрининг охирини Табрезда муҳтожлик, бекасу бенаволикда ўтказиб, 1199 йили вафот этади. У шаҳарнинг Сурхоб қабристонига «Мақбарат-уш-шуаро»га дафн этилган.

Хоқонийдан бизга қадар улкан шеърлар девони ва бир дoston мерос бўлиб қолган. Девон 17 минг байтдан иборат бўлиб, унда 220 та қасида, 330 ғазал, 300 рубоӣ, 230 та қитъа ҳамда 450 байт араб тилидаги шеърлар жамланган. Шоир девонининг дунё қўлёзмалар хазиналарида кўплаб нусхалари мавжуд. У ўтмишда ва бизнинг кунларимизда Техрон, Боку ҳамда Тошкентда аслида нашр этилган.

Хоқоний шеърӣти мавзу жиҳатидан ҳам, ғоявий йўналиш ва бадиӣлиги томонидан ҳам ранг-барангдир. Шоир форсий тилдаги шеърӣтда қасида жанрининг такомилга энг кўп ҳисса кўшган санъаткорлардан бири ҳисобланади. Айрим адабиётшунослар «Хоқоний қасидаларининг аксарӣти ҳукмронлар ва зодагонлар таърифига бағишланганлиги учун мавзуси қашшоқ, ғоявий томондан чекланган», деган фикрни баён этадилар. Бу мулоҳаза бир ёқламадир. Зероки, шоир қасидаларини ўқиган киши, уларда адлу адолат, инсофу диёнат, поқлигу садоқат, меҳр-шафқату инсонпарварлик, аждодлар анъанасига фидойилик, касбхунар, илм-маърифатга эътибор ғоялари улуғланганлигини сезади. Айни пайтда шоир мутакаббирлик, фитна ва иғво, зулм-зўрлик, бадқаҳрлик, мардумозорликни қаттиқ танқид этади, ўз мамдўҳ-таърифлаётган кишиларда бундай гайриинсоний хислатларнинг бўлмаслигини орзу қилади. Энг характерлиси шундаки, Хоқоний қасидаларида шоирона ҳиссиётдан кўра илмий-фалсафӣ тафаккур кучли. У ўзининг илмий мушоҳадаларини қабарик ифодалашда тадриж, илтизом, таж-

дид, мажоз, истиора, тазод, тарсеъ, ғулу, игроқ каби ўнлаб бадий санъатлардан ғоятда маҳорат билан фойдаланганким, бу ҳол ўша даврдаги бошқа қасиданависларда учрамайди.

Масалан, «Мадойин айвони» номли қасидасида муаллиф аждодлар анъанасига меҳр билан қараш, тарих сабоқларидан тўғри хулоса чиқариш, дўстлик, инсонларга яхшилик қилиш, тенглик ва биродарлик ғоясини илгари суради; шеърда ўндан зиёд тарих, жуғрофия, ҳандаса, меъморчилик, фалакиёт, фалсафа, фикҳга доир ном ва атамаларни қўллайди; фикрларини нарса ва ҳодисаларнинг хоссаларини қиёслаш орқали бўрттириб кўрсатишга муваффақ бўлган.

Хуни дили Ширин аст он май, ки диҳад разбун,
З-обу гили Парвиз аст ин хум, ки ниҳад деҳқон.
Чандин тани чабборон, к-ин хок фуру бурдаст.
Ин гурусначашм охир ҳам сер нашуд з-эшон.

(Узумчи берадиган май Ширин дилининг қонидир, деҳқон келтирган хум Парвизнинг лойидандир. Неча одамларнинг танини тупроқ дамига тортган бўлса ҳам, бу очкўз улар билан ҳам тўймади).

Бир қатор қасидалар жиддий ижтимоий моҳиятга эга. Уларда фожиаларга, иғво ва туҳматларга тўла шоир ҳаётининг айрим қирралари, қалб дард-ҳасратлари яшириниб ётибди. «Зухдиёт», «Ҳибсиёт», «Сифаҳон» сингари қасидалар ҳар жиҳатдан мумтоз асарлар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Шарқнинг улкан санъаткорлари Хоқоний қасидаларига назиралар ёзишган. Чунончи, «Дили ман пур таълим аст» сўзлари билан бошланадиган қасидага Амир Хусрав Деҳлавий, Жомий, Навоий, Насимий, Фузулий сингари шоирлар назира ёзишган.

Миқдор жиҳатидан ғазал Хоқоний девонида иккинчи ўринда туради. Гарчи унинг ғазаллари ғоявий мундарижа, бадий тасвирнинг ранг-баранглиги жиҳатидан қасидалари даражасига етмаса ҳам, услуб, ифода тарзи, поэтик тилнинг лексик қатлами нуқтаи назардан мутлақо ўзига хосдир. Фикрдаги яхлитлик, воқеъбандликка, ихчамликка интилиш унинг етакчи хусусиятидир. Бундан ташқари, асосан, форсий, қисман араб тилида ижод этган шоир ғазалларида туркий сўз ва ибораларни кўп қўллайди:

Тан гарчи суву ўтмек аз эшон талаб кунад,
Кай меҳри шаҳ ба Отсизу Буғро барафгананд?

Ушбу байтда Муҳаммад Хоразмшоҳ Отсиз ҳамда қорахонийлар сулоласининг асосчиларидан бири Буғрохоннинг тилга олинishi характерлидир. Маълумки, Хоқоний Хоразмшоҳнинг (1128—1156) сарой шоири Рашидиддин Вотвот билан нома орқали дўстлашиб, шоҳ номига махсус қасида йўллаганди. Хоқоний ғазалларида мураккаб ибораларни ишлатмайди, бадий-тасвирий воситалар занжирини яратишдан қочиб, содда, халқона байтлар яратишга интилади:

Лашкари ғамзаи ту берун тохт,
Сафи ақлам ба як назар бишикаст.
Нарасад номахои ман ба ту з-онки.
Пари мурғони номабар бишикаст.

(Ғамзанг лашкари ҳужумга ўтгач, бир назар билан ақлим лашкарининг сафи синди. Нома элтувчи кабутар қаноти сингани учун менинг хатларим сенга етиб бормади). Умуман, шоир ғазалларида кўпинча бир сониядаги таассуротнинг мўъжаз нақши кўзга ташланади.

Хоқоний шеърларини мутолаа қилар экансиз, қитъа ва рубойлари диққатингизни ўзига жалб этади. Зероки, шоир бу кичик шеърӣ жанрларда жиддий фикрларни дангал айтишга, ўз дард-ҳасратларини тўкиб сочишга, замон иллатларини фош қилишга эришган. Биз шоир рубойларида мардлик, ҳалоллик, инсонпарварлик, камтарлигу сабр-қаноат ҳақидаги панд-насихатларни кузатамиз; ўз бошига не-не кулфату надоматларни солган тескари айланувчи фалакни лаънатлаш, ғам-ҳасрат билан ўтган умридан афсус-надомат чекиш, носоз замонани қоралаш оҳангини туямиз. Улар гўё шоирнинг машаққатли ҳаёт йўлини кўз олдимизда гавдалантиради. Бир рубойсида тоғнинг тоғ билан учрашишга ишонмай, инсоннинг инсон билан учрашишига ишониб юрувдиму бу дунёда бирон чин одамни учратолмадим, деган шоир, бошқа бир рубойсида бутун умри ғам билан ўтганини уқтиради:

Дар ғусса маро жумла жавони бигузашт,
Айёми сигар чунонки дони, бигузашт.
Дари марғ ҳаваи зиндағони бигузашт,
Умрам ҳама дар марсияхони бигузашт.

(Йигитлик ғуссада ўтди, сағирлик айёми, билсанг, шундай ўтди. Ўлим остонасида яшаш ҳавоси ўтди. Бутун умрим марсияхонлик билан ўтди).

Кўпгина рубойларда «Жаҳонга сифмайдиган ғусса-

си борлиги», «умр боғида на сабза, на лола ва на сарв унгани» ҳақида дард-алам билан фикр юритган санъаткор саройда ўтган умридан афсус чекиб, қуйидаги хулосага келади:

Ҳар кас, ки зи даҳр ними ноне дорад,
В-аз баҳри нишаст як маконе дорад.
На ходими кас бувад, на маҳдуми касе,
К-ў, шод бизист, хуш жаҳоне дорад.

(Кимда ким жаҳонда яримта нон топиб, ўтиришга жойи бўлса, бировнинг хизматкори ёки амалдори бўлмай, бир жаҳон эгасидай шод яшасин).

Юқорида таъкидлаганимиздек, Хоқоний «Тухфат ул-Ироқайн» сафарнома дostonини ҳам ёзган. Дoston 1157 йили битилган бўлиб, олти мақолат ва бир неча қисмлардан иборат. Ҳар бир мақолат қуёш тасвири ва унга хитоб билан бошланади. Унда шоир Шервондан Мадинагача бўлган шаҳарларни таърифлайди, уларнинг ҳашаматли иморатлари, боғу роғларию қадамжоларни тавсиф этади; машҳур кишилар билан суҳбатларини келтиради; у ёки бу шаҳар халқининг касб-кори, шаклу шамойили, лаҳжаси, феъл-хўйи, турмуш тарзи ҳақида ҳикоя қилади. «Шоҳнома»дан кейин Шарқ шеъриятида қуёш тасвирининг энг яхши намунасини Хоқонийда учратамиз. Ушбу маснавий Ажам ва Араб халқларининг XII асрдаги маданияти, ҳунармандчилиги, илм-фани, шаҳарсозлигу турмуш тарзини ўрганишда бир манба сифатида ҳам хизмат қилади. У ўзига хос бир шеърый сафарнома ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, сарой доирасидаги адабий муҳит ҳамма даврларда ҳам гоятда мураккаб кечган. Шоҳ ёки амир ҳокимияти марказидаги барча сиёсий, иқтисодий, ижтимоий носозлик маънавий муҳитга жиддий таъсир этган. Бунинг устига ижодкорлар ўртасидаги рақобат, обрў, мартаба талашшиш кўпинча фожиа билан тугаган. Ҳазрат Навоий атрофидаги ғаламусликлар, унинг Астрободга четлаштирилиши бунга яққол мисолдир. Хоқоний Аҳсатан бинни Манучеҳри Шервоншоҳ ҳомийлигига суянсада, энг оғир пайтларда ҳомий ҳам шоир тақдирига бефарқ қарайди. Зероки, Хоқоний душманлари-рақиблари уни шу ҳолатга келтирадilar. Шунинг учун ҳам шоирнинг ҳаёти ва ижодий мероси чинакам жасорат намунасидир. У олқишлаган юксак хислатлар ҳамиша китобхон қалбида илиқ таасуротлар уйғотаверади.

АХСИКАТ АНДАЛИБИ

Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманидан чиққач, Задарёга қараб юрсангиз ҳар жой-ҳар жойи қазиб ташланган, ёзнинг чилласида чуқурларда ниманидир қидираётган одамлар юрган манзилгоҳга дуч келасиз. Бу IX—XVI асрлар мобайнида Фарғона водийсининг марказларидан бири бўлган, маданият, илм-фан, адабиёт гуллаган кўҳна Ахсикент қолдиқларидир. Археолог-қадимшунос олимлар қўлга киритган далиллар, Ёқут Ҳамавий, «Қомус-ул-аълум» муаллифи Маҳмуд ибни Вали (XVI аср) ва бошқа тарихчилар бу шаҳардан кўплаб олимлар, фузалою шоирлар етишиб чиққанлигини таъкидлайдилар ва улар орасида шоир Асириддинни алоҳида тилга оладилар.

Ўз даврининг аллома суханпардози бўлган Абул-фазл Муҳаммад бинни Тоҳир Асириддин Ахсикатий 1126—1128 йиллар орасида туғилган. У дастлабки таълимни ватанида олгач, Фарғонага бориб, ўқишни давом эттиради. Лекин бу ердаги ўқиш уни қаноатлантирмай, таҳсилни Балх шаҳри мадрасаларида давом эттиради. У ўз давридаги тиб, риёзиёт, кимё, нужм, ҳайат, фалсафа ва мантиқ каби илмларни пухта ўрганadi; Хирот ва Марв шаҳарларига сафар қилади; у ердаги илм-адаб доиралари билан яқиндан танишади. Лекин нима сабабдандир у Султон Санжар саройидаги катта маданий ва адабий ҳаракат доирасига кирмайди ва унинг шеърлари орасида Султонга бағишланган қасида ҳам учрамайди.

Шу йиллари Хуросондаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт издан чиққан, ғўз қабилалари шаҳару қишлоқларда қатли ом уюштириб, Султон Санжарни асир олган эдилар. Ана шу даҳшатдан кўрққан Асириддин Ироққа кетишга мажбур бўлади. У дастлаб Ҳамадонда яшаб, Арслон ибни Тўғрал (1160—1179) ҳамда Қизил Арслон (1185—1191) даргоҳида хизмат қилади. Ҳамадондан бир неча бор Озарбайжонга сафар қилади. Асириддин Ахсикатий 1198 йили ватанидан йироқда, Озарбайжоннинг Ҳолҳол қишлоғида вафот этади. Демак, шоир ёшлигидан умрининг охиригача гурбатда, моддий муҳтожликда яшаб ўтган.

Асириддиндан бизга қадар қасида, ғазал, қитъа, рубой, фард, таржиеъбанд сингари лирик тур жанрларидаги асарларни ўз ичига олган, 1313 йили Улвий

Коший томонидан кўчирилган, шеърлар девони сақланиб қолган. У Лондон кутубхонасида сақланмоқда. Юқорида таъкидлаганимиздек, Асириддин умрида бирон бир ҳукмрон саройида муқим турмади, Ҳамадон ҳоқими Муҳаммад Салжуқ ва Озарбайжондаги айрим ҳукмронларни мадҳ этиб қасидалар ёзган бўлсада, сарой билан доимо боғлиқ бўлмагани учун уларда ўзининг эркин, дадил мулоҳазаларини ҳам изҳор этаверган; баъзи қасидаларида саргардонликда чеккан азиятлару қон ютиб кечган умридан қаттиқ зорланади. Бир қасидасида ватандан жудолигу дўстлардан йироқликда ўтиб кетган ёшлигини қўмсаб, тескари айланадиган фалакни лаънатлайди:

Дар аҳди мо, модари роҳат ақим монд,
Шоди зи халқ рӯи нухуфта чу духтар аст.

(Бизнинг замонамизда роҳатнинг онаси қисир қолди, шодлик халқ учун юзини ёпиб олган қизга ўхшайди).

Кўп ўринларда ҳасби ҳол характеридаги руҳий кечинмалар ҳаёт ҳақидаги чуқур фалсафий мушоҳадалар билан қоришиб кетади. Бундай қасидаларда Асириддин Ахсикатий шоир-олим сифатида намоён бўлади. Чунки, шоир ранг-баранг ташбеҳларни қўллайди, сонсаноксиз илмий тушунчаларни ишлатади.

Асириддин Ахсикатий ўз ғазалларида дунёвий ишқ-муҳаббатни ўзига хос содда ва равонликда тасвирлайди, қасидаларидагидек мураккаб ташбеҳ ва қиёслару рамзларни ишлатмайди. Ғазалларида ҳам биз ноаҳил дўстлару замона зулмидан азият чеккан, кимни дўст тутса, муҳолиф иш тутишидан ғаму андуҳлар гирдобида қолган лирик қаҳрамонни кўрамыз. Аммо ошиқни ёрнинг нозу фироқи, жабру жафоси «дида пурхун» этса, бир қайрилиб боқиши гулгун этади:

Об мегирад зи рўяш чашми кас,
Акси ў он об гулгун мекунд.

(Унинг юзини кўргач, кўзим сув олади (яъни йиғлайман), аммо унга (сувга) тушган акси оби дийдамни гулгун этади.)

Асириддиннинг айрим ғазаллари бошдан охиригача замондан шикоят, ўзи яшаётган муҳит иллатларини рўйрост танқид қилиш, фош этишдан иборат. «Менингдир», «Келмади», «Ўтажакдир» радифли ғазаллар шундай характерга эга. Шоирнинг баъзи ғазаллари ҳам ҳасби ҳол моҳиятидадир:

Бо ки гўям роз, чун ҳамдам намонд,
Дард бигузашт аз ҳадду, марҳам намонд.
Нақши як ҳамдам ба ман нанмуд чарх,
В-ин батар, к-аз умр ҳам як дам намонд.

(Бир ҳамдамим қолмагач, розимни кимга айтай, дард жондан ўтиб кетдию бир малҳам қолмади, бу чарх менга бир ҳамдам нақшини ҳам кўрсатмади, бунинг устига умрдан ҳам бир дам қолмади).

Аммо аксарият ғазалларида шоир машуқанинг лутфу назокатию висол онларининг завқини тараннум этади; дилбари билан лола сайрию боғ гаштини суришни орзу қилади; гулу бўстон томошаси ёр билан хушдур:

Ба тан будам имрўз чун нотавоне,
Шудам бо рафиқе сўи бўстоне,
Зи ҳар сў, ки кардам назар гулиstone,
Дарахтоне бўстон арусону ҳар як,
Кушод аз замин лолагун бар баёне.

(Бутун вужудимла нотавон бўлган бу кун бир дўст билан бўстон сари юзландим. Қайси томондан лолазорга боқмайн, кўзим гулистонга тушди. Лоларанг заминдан бош кўтарган ҳар бир дарахт келинчақларни эслатади.)

Демак, Асириддин шеърларида танқидий руҳ билан бирга ҳаётга, гўзалликка, шодликка меҳр ҳам хийла кучлидир.

Шоир асарлари ўтмишда яратилган тазкиралар, баёзлар ва турли тўпламлардан жой олган. Унинг ижодий меросини тадқиқ ва тарғиб этишда Е. Э. Бертельс ва И. Ҳидоятловларнинг хизматлари катта.

ХОРАЗМ ФАҲРИ

Ҳар галгидек бугун ҳам Маҳмуд ўрнидан кўзини уқалаб турди-да, онасининг «юз-қўлингни ювиб, нонушта қил, ўйин қочмайди» дейишига қарамай, варрагини олиб, томга чиқиб кетди. Ҳур-хур эсаётган баҳор шабадаси бирпасда варракни осмонга кўтарди. Варрак ҳаволаб юқорилаган сари, Маҳмуд уни янада баландга чиқармоқчи бўлиб орқасига тисарилаверди. Ногаҳоний чинқириқ онани хушёр торттирди: не кўз билан кўрсинки варрак аллақасиёқларга учиб кетган, Маҳмуд эса томдан кулаб, инграб ётарди. Онанинг дод-войига кўни-қўшнилар тўпланишди. Болани кўтариб, уйга олиб

кирдилар. Бу орада отаси Абулқосим ҳам етиб келди. Табиб чақирдилар. У оёқнинг синганини айтиб, албатта, жарроҳлик муолажаси зарурлигини уқтирди. Жарроҳ келиб муолажа қилди, жароҳатни очиб, суяк заррачаларини олиб ташлади, асосий суякларни ўрнига солиб, малҳам қўйиб, тахтакачлади... Жароҳатлар тузалди-ю, аммо Маҳмуд бир умрга оқсоқ бўлиб қолди.

Бу шўх-шанг бола кейинчалик Замахшарий тахаллуси билан ўзбек маданияти тарихига кириб, ўз замонасининг улкан ижодкорлари сафидан ўрин олади.

Абулқосим Маҳмуд ибни Умар ибн Аҳмад Замахшарий 1075 йилда Кўҳна Урганч яқинида дунёга келган. Бу диёр қолдиқлари Тошҳовуз вилоятининг Тахта туманидаги Измиқшир қишлоғидадир. Ногирон бўлиб қолганига қарамай Маҳмуд дастлабки таълимни қишлоғида олади, сўнгра Урганч ва Бухоро мадрасаларида таҳсил кўриб, мустақил мутолаа билан шуғулланган. Урганчда Замахшарий машҳур тилшунос Абумузар ибни Жарир Заббие Исфохонийдан таълим олиб, тил, фалсафа бўйича мукамал савод чиқаради. Бухоро мадрасаларида ўқиб юрганида эса Носир Ҳосирий, Абусаъд Законий, Абулхаттоб ибни Абулбатир сингари замонасининг машҳур олимларидан сабоқ олади; хаттотликни пухта эгаллаб, одамларга китоблардан нусха кўчириб бериб, тирикчилик юритади. Таҳсилдан сўнг Исфохон, Хуросон, Бағдод, Хижозга, икки марта Маккага сафар қилади. Замахшарий бироз вақт Марвда Салжуқийлар саройида хизматда бўлган. 1118—1119 йиллар оғир касалликка чалинган Замахшарий тузалгач, давлат хизматини тарк этиб, араб мамлакатлари бўйлаб саёҳатга чиқади. Бир неча йил Ироқ ва Арабистон ярим оролида яшаб, ерли халқларни тили, турмуш тарзига, илм-фани, маданиятини ўрганади. Халқ жонли тили, араб адабиёти билан қизиқади. Замонасининг забардаст, фидойи олими Маҳмуд Замахшарий 1144 йили ватанида вафот этади. 1333 йили Хоразмни зиёрат қилган араб сайёҳи Ибн Батутта (1304—1377) Замахшарийнинг мақбарасини Кўҳна Урганч яқинида кўрганлигини ва унинг устига қубба ўрнатилганлигини ёзиб қолдирган.

Замахшарий тил билими, тарих, география, адабиётшунослик, этнография, ахлоқ-одобга доир 50 дан ортиқ асар ёзган. У истеъдодли шоир ҳам бўлган, ғазал, қасида, нома, қитъаларини тўплаб, алоҳида девон туз-

ган. Шеърларда Замахшарий кўпроқ дунёнинг моддийлиги ҳақида фалсафий мушоҳадалар юритади, китобхонга ахлоқий масалалар хусусида панд-насиҳатлар беради. Олим асарларининг ўттиздан ортиқ турли даврларда кўчирилган нусхалари бизгача етиб келган. Олимнинг «Ал-қустос фил-аруз» («Аруз ўлчови»), «Насойиҳ-ул-кибор» («Улуғлар насиҳати»), «Асос-ул-балоға» («Сўзамоллик асослари»), «Ал-кашшоф» («Аён этувчи»), Куръони Карим тафсири китоблари Шарқ шеърини назариясини, адабий-эстетик қарашлар тарихини, тил тарихини, ахлоқий-таълимий фикрлар такомилени ўрганишда ҳамон ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Чунончи, у яратган тафсир ҳозирга қадар арабшунослар, фикҳ донишмандларини ҳайратда қолдирмоқда. Замахшарий «Муқаддиматул адаб» («Нафис адабиёт муқаддимаси») асарини хоразмшоҳ Аловуддин Абул Музаффар топшириғи билан ёзган. У араб грамматикаси, шевашунослигига доир ўнлаб рисоалар битган, луғатлар тузган. Олимнинг «Амоул авдия вал жибол» («Водий ва тоғ номлари») китоби қадимги Арабистон ва Ироқ мамлакатлари географияси ҳамда халқлари турмуш тарзларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ироқ олими Фозил Солиҳ аз-Самарний Замахшарийнинг 56 асар ёзганини аниқлаган.

Буюк ватандошимиз Замахшарийнинг асарлари барча замонларда Шарқу Фарб халқлари орасида шуҳрат қозонган. Шунинг учун уни илм-адаб аҳли «Хоразм фаҳри», «Ажам ва Араб олимларининг устои» («Устод-ул Араб вал Ажам») сингари номлар билан эъзозлашган. Абусаид Самъоний-Марвазий (1113—1167), Ёқут Ҳамавий (1179—1227) каби олимлар «Насабнома», «Адиблар ҳақида тўплам» асарларида Замахшарийни «адиблар пешвоси» деб таърифлаганлар. Буюк бобомиз Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» («Етти сайёра») достонининг устози Абдурахмон Жомий таърифига бағишланган бобида Замахшарийни эслаб ўтади:

Арабиятда дарс анинг вирди.
Ибни Ҳожиб камина шогирди.
Ибни Ҳожиб демайки, Жоруллоҳ,
Онча тафсир ишинда йўқ огоҳ.

(Арабчадан дарс бериш унинг доимий иши, Ибни Ҳожиб унга камтарин шогирди, Ибни Ҳожибгина эмас, ҳатто Жоруллоҳ ҳам араб грамматикасида унга тенглаша олмайди).

Замахшарий оила ташвишлари ижодга халақит беради, деб дунёдан тоқ ўтган, аммо кўплаб шоғирдлари ва асарларини ўз фарзандларидек билган. Айрим олимлар Замахшарий икки марта Маккаи Мукаррамада бўлган, Қуръон ва Ҳадисни чуқур билиб, мукамал шарҳлагани учун Жоруллоҳ «Оллоҳнинг кўшниси» деган лақаб олган, деб уқтиришади. Замахшарийнинг адабиётшунослик, тилшунослик, ва ахлоқ-одобга доир асарлари бизга ҳамиша ҳамдам ҳамроҳдир. Унинг ижодини ўрганишда ва ўзбек тилига таржима қилишда профессор А. Рустамов ҳамда шарқшунос У. Увватовларнинг хизматлари каттадир.

Замахшарий ҳикматларидан

Инсоннинг кийимига қарама, билимига қара. Илм — бу ота, балки у сут беришда онадан фойдалироқдир. У ёмонликни тузатиш учун ҳамма нарсадан яхшироқдир. Агар тилингни тиймасанг, жоловингни душманингга бериб қўясан.

* * *

Ақилли ғофилнинг ҳоли нодон ғофилнинг умрига силтов бўлади.

* * *

Сенга энг яхши маслаҳат: мутакаббирлик билан юзингни тескари бурма ва шон-шуҳратинг билан фахрланма.

* * *

Урушқоқ ва жанжалкаш киши хафалик билан шодлик орасида яшайди.

* * *

Ҳаддан ошишингни пасайтир, кибирланишдан воз кеч.

* * *

Яхшилик билан инсон камоли, ани қилургача йўқтир мажоли.

* * *

Қуёш нури беркитилмайди, ҳақиқат шамъи сўнмайди.

* * *

Виждонли киши хавфдан холи яшаса, хиёнат қилувчи киши беҳаловат яшайди.

* * *

Савдогарнинг шуҳрати чўнтагида.

* * *

Чайқовчи — овчи ити.

* * *

Хатолар қилишда оворалардир. Хато — алар тушган аробалардир.

НУКТАСАНЖ ШЕЪРШУНОС

Тонг саҳарлаб дарвоза тақиллади. Энди намози бомдоддан фориф бўлган мўйсафид бориб дарвоза занжирини туширди. Эшик олдида 35—40 яшар аёл гармсел урган ниҳолдай рангпар қизча билан турарди.

— Пирим, қизим оғир дардга чалиниб қолди, кўрсатмаган табибим қолмади, охирги умидим сиздан.

— Марҳамат, қани ичкарига киришлар.

Меҳмонлар ичкарига кириб, тор пешайвондаги кўрпача устига ўтиришди. Табиб қизчанинг томирини кўрди, икки чаккасини, қовоқларини босиб, кўзини тафтиш этди, қовурғаларини ҳам, куракларининг остини бармоқлари билан силаб кўргандай бўлди.

— Қизингиз кўп қон йўқотибди, қоринда балғам йиғилган, зардоб ҳам кўп, қолдириб кетсангиз, муолажа қилиб кўраман, — деди табиб.

— Майли худо хайрингизни берсин, эти сизники, суяги бизники, — ялинди онаизор.

— Ундай деманг, рози бўлсангиз, қизингизни мен фарзандликка ола қоламан.

— Мингдан-минг розиман, жони омон қолса бўлди.

Табиб қизчани кампири билан бир ой давомида боқишди, ювиб тарашди, томирдан қон олишди, энг ноёб дориларни тайёрлаб беришди. Қизча аста-секин рангига келиб, қайт қилишу қон кетишлари тўхтаб, соғайиб кетди. У янги ота-онанинг юмушини қилиб, тоғу тошлардан доривор гиёҳлар теришда ёрдам бериб юрди.

Бутун умрини илм-фан, давлат ишларию табобатга

сарфлаган бу зот ҳамюртимиз Низомий Арузий Самарқандийдир.

Низомий XI асрнинг 90 йилларида Самарқандда туғилган. Унинг болалик йиллари она шаҳрида ўтган, мадрасада таҳсил кўриб, ижтимоий ва табиий фанлар бўйича мукамал билим олган. Вилоят ҳамда тахт учун феодал урушлар авж олган бир пайтда Низомий Арузий Самарқандий ҳозирги Афғонистон ҳудудига ўтиб, ғўрийлар сулоласи ҳукмдорлари саройида ишлайди. Ғазна, Ферўзкуҳ, Бомиён ва бошқа шаҳарларда бўлади. Салжуқийлар, ғазнавийлар ва ғўрийлар олиб борган хонавайронгарчилик урушларининг бевосита гувоҳи бўлади. Низомий Арузий Самарқандий XII асрнинг 60 йилларида Бомиёнда вафот этади.

Олимнинг бизга қадар ягона «Чаҳор мақола» китоби етиб келган. Олим ўз асарини 1156—1157 йиллар орасида Бомиёнда ёзган. Худо, пайғамбар ва тўрт халифа таърифига бағишланган ҳамд ва наътдан ташқари тўрт фасл ҳамда бир ҳикоятда дунёнинг тузилиш, ер сфераси, табиатнинг моддийлиги, сезги аъзолари ҳамда билиш ҳақида мушоҳада юритилган.

Шундан сўнг дабирлик илмининг сеҳри, шеър моҳияти ва шоир салоҳияти, юлдузшунослик ва мунажжимликнинг моҳияти, табиблик ва тиб илмининг аҳамияти ҳақида тўрт мақола келади. «Чаҳор мақола» Урта Осиё ва Хуросон халқлари илм-фани, маданияти, адабий-эстетик қарашлари тарихи, у ёки бу ёзувчининг ҳаёти ҳамда ижодий меросини ўрганишда беназир манба ҳисобланади. Зероки, муаллиф китобда олдин ўтган ҳамда ўзига замондош бўлган кўплаб астроном, математик, тиб олимлари, адабиётшунослар, шоирлар ҳамда илм-фаннинг бошқа соҳалари вакиллари номини тилга олган, асарлари хусусида баҳс юритади, турли муносабатлар билан эслаб ўтади, баҳоли қудрат баҳолайди. Айниқса, рисоланинг «Шеър илмининг моҳияти ва шоирнинг салоҳияти», «Шоир ва шеърнинг қандай бўлиши» сингари қисмлари катта илмий, амалий қимматга молик. Чунки, бу бўлимларда олим ҳозирги кунда ҳам долзарб масалалар ҳисобланган ижодкорнинг бурчи, масъулияти, ўзига талабчан, ҳаммиша изланишда, ўрганишда бўлиши хусусида жиддий фикрларни ёзган. «Агар шоир ёшлик айёмида ва йигитлик давронида, — деб ёзади Низомий Арузий, — ўтмиш шоирларининг шеърларидан 20 минг байтни хотира-

сида тутмаса, замондошларининг асарларидан 10 минг мисрани ёд билмаса, устодлар девонини доимо мутолаа қилмаса, сўзнинг нозик томонлари ва қийин жойларини қандай йўл билан ҳал этганликларини ўрганмаса, юксак даражага етмайди. Ҳамда шеър навлари ва йўллари унинг табиатида ўз ифодасини топмайди, шеърнинг яхши ёки нуқсонли томонлари ақлининг саҳифасида ўз аксини кўрсатмайди, сўзлари буюклик томон, таъби нозики эса камолот сари майл кўрсатмайди». Ижодга лоқайд қарайдиган, нўноқ шоирларни қоралаган адиб ёш олимларга, соҳибистеъдод қаламкашларга ғамхўрлик қилиш, уларнинг тарбиясига жиддий эътибор бериш лозимлигини алоҳида уқтириб ўтади. «Шоир ёш бўлса-ю, шеърлари яхши бўлмаса, аммо қобилиятли бўлса унинг яхши шоир бўлишига умид қилса бўлади. Олийжаноблик қоидаси бўйича бундай шоирнинг тарбиясига киришиш вожиб, у ҳақда қайғуриш фарз, меҳрибонлик кўрсатиш шартдир», — деб таъкидлайди муаллиф. Шундан сўнг муаллиф ёш ижодкорлар шеърий назариясига доир ўтмиш аждодлар яратган асарларни пухта билиши, хусусан, аруз ва қофия масалаларига доир китобларни ўрганиш зарурлиги ҳақида фикр юритади ҳамда мутолаа қилиш лозим бўлган илмий рисоаларнинг номларини санаб ўтади.

Бадиий асарда шакл ва мазмун бирлиги, шеърийнинг инсон тафаккурига таъсири, бадиий-эстетик, таълим-тарбиявий аҳамияти, ўтмиш аждодларнинг маданий-адабий меросига ҳурмат билан қараш, уларни тўплаш, кўчириб китоб қилиш хусусидаги мулоҳазалари катта аҳамиятга эга. Шоир ва шеърнинг қандай бўлиши, яхши бадиий асарнинг қадри, мангу барҳаётлиги хусусидаги мана бу мулоҳазалар ҳам ғоятда мароқлидир.

Муаллифнинг фикрича, ҳукмронлар ижодкорларга, шоирларга эътибор бериши лозим, уларни эъзозлаш, асарларини қадрлаши зарур. «Чунки подшо... ўлим фармонини олгач, унинг лашкарлари, хазинаси ва қимматбаҳо нарсаларидан ҳеч вақо қолмайди. Фақат номигина шоирларнинг шеъри орқали боқий қолади... Шоир мажлисларда ширинкалом ва дўстлар даврасида очик чехра бўлиши лозим. Шеърлари эса ҳаёт саҳифасида боқий қоладиган, покиза табиатли кишилар тилидан тушмайдиган, баёзларга ёзиб олинадиган ва шаҳарларда ўқиладиган даражага етган бўлиши зарур».

Яхши бадий асарнинг барҳаётлиги, инсон камолоти, эстетик дидига таъсири борасида фикр юритганда Низомий Арўзий Ҳанзала Бадғисий, Абу Абдуллоҳ Рўдакий ва Абулқосим Фирдавсийларнинг номи ҳамда асарларини ҳурмат билан тилга олади. Чунончи, оддий кўшчи Аҳмад Абдуллоҳ ал-Хўжастоний Бадғисийнинг икки байти таъсирида жанговар сипоҳий, машҳур лашкарбоши, оқибат натижада ҳукмдор даражасига етади. Форсий тилдаги шеъриятнинг асосчиси Рудакийнинг «Бўйи жўйи Мулиён ояд ҳаме», — деб бошланадиган машҳур қасидаси амир Наср Ибни Аҳмад бошчилигидаги аёнларда ватанга меҳрни туғён урдиради. Султон Маҳмуд «Шоҳнома»ни етарлича қадрламади, аммо бу асар ҳамон кишиларни гуманизм, ватанпарварлик, қаҳрамонлик руҳида тарбиялаб келмоқда. Муаллиф ўнлаб шоирлар тақдири ва ижоди мисолида ана шу хилдаги мулоҳазаларни баён этади.

Низомийнинг бу асари инглиз, немис, рус тилларига таржима қилинган. Уни ўзбек тилига эса шарқшунос Маҳмуд Ҳасаний ўгирган.

Хуллас, Низомий Арўзий Самарқандийнинг илмий қарашлари, хусусан, адабиётшуносликка доир назарий мулоҳазалари ҳамон ўз қимматини сақлаб келмоқда.

ХАЛҚ ДАРДИГА ҲАМРОЗ

Ўтмишдаги аксарият шоирларимиз Анварийни ус-тод санъаткор сифатида зикр этадилар. Фарбий Оврўпа адиблари эса уни форсий тилдаги шеъриятнинг «пайғамбарларидан», деб атайдилар. Бунинг сири нимада? Гап шундаки, ҳали кичик шеърий жанрларда катта тажриба бўлмаган бир даврда Анварий лирик турнинг барча жанрларида мумтоз асарлар яратди, қасиданинг шакл ва мавзу доирасини кенгайтирди, шеъриятни замон руҳига яқинлаштирди. Натижада салжуқийлар сулоласи адабий муҳитида ўзига хос бир мактаб яратган шоир даражасига етди.

Авҳадуддин Али ибни Муҳаммад ибни Исҳоқ Анварий 1105 йили Ҳоварон ўлкаси, Абевард вилоятининг Бадка қишлоғида туғилди. Анварий ёшлигиданоқ илм ўрганишга берилиб, нужум, тиб, ҳандаса, илми бадеъ, ҳикмат, фалсафа ва бошқа фанларни ўрганди. Тус мадрасасида ўқиб юрганидаёқ «Ховарий» тахаллуси билан ишқий шеърлар ёза бошлади. Худди шу даврда салжу-

қий ҳукмронлар саройида, хусусан, Султон Санжар ҳокимияти пайтида (1118—1157) турли хил ижодкорлар жамланган адабий муҳит мавжуд эди. Анварий тахминан 20 яшарлигида ана шу шеърят доирасига дохил бўлди. XII асрнинг ўрталаридан бошлаб, Хуросонда нотинчлик содир бўлади. Марказий ҳокимият билан вилоят феодаллари ўртасида жиддий келишмовчилик юз берди. Хоразмшоҳлар бир неча бор бош кўтардилар. Хусусан, Афғонистоннинг тоғли вилоятларидаги ғўзларнинг марказга ҳужуми кўп фалокатлар келтирди: обод шаҳарлар вайрон қилинади, ёндирилади, илмфан, маданият кишилари ўлдирилади ёки тўрт томонга тарқалиб кетишади, илму урфон таназулга юз тутади, Марв, Фазна каби шаҳарлар ҳувиллаб қолади.

Анварий дастлаб Марвдан Нишопурга, у ердан эса Балхга ўтиб яшашга мажбур бўлади. Лекин Футуҳий Марвазий номли шоир ғаразли ният билан Анварий номидан Балх ва унинг халқини масхараловчи хажвия ёзиб тарқатади. Шоир оғир аҳволда қолади ва «Қасамёд» номли қасида битишга ҳамда шаҳар қозиси Ҳамудиддин ёрдамида бу маломатдан қутулишга эришади.

Ҳасби ҳол характердаги қасидаларидан бирида шоир ўзининг дарбадар юриши, туҳмат, фитнаю маломат ўқиғига нишон бўлиб, ғам-ҳасратда умр ўтказиб юрганлигини, қай юртга борса ҳам нохушлик пешвоз чиққанлигини ифодалайди:

То омад аз адам ба вучуд асли пайкарам,
Чуз ғам набуд баҳра зи чархи ситамгарам.
Хун шуд дилам дар орзуи он ки як нафас,
Баҳри ғам зи гулшани шоди гуле барам.

(Танам йўқлик оламидан вужудга келгандан буён ситамгар чархдан ғамдан ўзга нарса насибам бўлмади. Шодлик гулшанидан тиконнинг захрисиз бир гул териш орзусида бағрим қон бўлди.)

Оғир, машаққатли ҳаётга қарамай, шоир ишқий, ҳажвий шеърлар, қасидалар ёзиш, илмий рисоалар битиш билан машғул бўлди. Анварий 1187 йили Балхда вафот этади. Анварийдан бизга қадар ғазал, рубоий, қитъа, қасида каби жанрлардаги шеърларни ўз ичига олган катта ҳажмдаги девони, илмий рисоалар мерос бўлиб қолган. Табиатан шўх, ҳазил-мутойиба, ростгўйликка мойил Анварийнинг шеърлари лирик қахра-

моннинг нозик туйғулари, ҳикматомуз байтлар, мунофиқ кишилар, золим феодаллару риёкор дўстларни танқид ва фош этувчи шеърлар билан омухта бўлиб кетади. Шоир асарлари инсон камолоти, ҳаёт ва коинот, ижтимоий борлиқ ва инсон тафаккури ҳақидаги илмий, фалсафий мушоҳадаларга бой, турли-туман руҳий кечинмаларнинг ранг-баранг беқиёс тасвирларига серобдир. Унинг нуктасанжу нозикбинлиги таъб аҳлини ҳайратга солади.

Биз ошиқнинг вафосизликдан, мурувватсизлиги паймонбузарликдан шикоятни замирида мавжуд ижтимоий тузумдан, ҳукмрон табақалардан нолишини сезасиз. Шунинг учун ҳам юксак ахлоқ-одобни, инсонпарварлиги самимийликни тарғиб этган шоир мардумазор, жангжўй одамларни танқид остига олади, халқнинг зулм-зўрликка нисбатан нафратини ифодалайди. Икки кишининг мунозараси шаклидаги битилган бир ғазалда шоир «Ҳокимлардаги барча мулк халқникидир» деган фикрини илгари суради:

Дурри марварид чашми ашки атфоли ман аст,
Лаълу ёқути ситамаш хуни айтоми шумост.
Онки тоби сабу пайваста ас хостаст,
Гар бижўй, то ба мағзи устихонаш они мост.

(Тожидаги дурру марварид фарзандларимнинг кўз ёшидир. Зеб-зийнатидаги лаълу ёқут аждодингизнинг қонидир, мадомики биздан шароб сувини олар экан, билсангиз, суякларидоги илиги ҳам бизникидир.)

Анварий саройга яқин туриб, ҳукмронларга атаб қасидалар ёзган бўлса ҳам, моддий қийинчиликда яшайди, замонасининг мураккаб зиддиятларини, оддий меҳнаткаш халқнинг ҳаётини, юртда юз бераётган ижтимоий адолатсизликни зукколик билан кузатган, унга ҳамнафас ҳамдard санъаткордир. Шоир ишқ-муҳаббатни, ҳаёт гўзаллигию табиат жозибасини ранг-баранг образларда тасвирлаган, улуғлаган. У ёрининг нозу итобию, ағёрнинг ғаламислиги, жудолик дардини ўткинчи деб билади, висол онлари келишига ишонч билан, келажакка умид билан яшайди:

Гар балое мекашам, айбам макун,
К-ин бало охир ба коре мекашам.
Заҳмати сармои сард аз моҳи дай,
Бар умеди навбаҳоре мекашам.

(Бошимга бирон бало келса, айб этмагин, эртанги кун умиди билан унинг захмини тортаман. Бўлажак навбахор иштиёқида қишнинг қаттиқ совуғига бардош бераман.)

Форсий тилдаги шеъриятда Анварий энг кўп қасида ёзган ва бу жанр имкониятларининг янги қирраларини очган санъаткордир. Бизга қадар унинг 250 дан зиёд қасидалари етиб келган. Шоир қасидаларини ўқир эканмиз, анъанавий васф-мадҳиялар билан бирга ҳасбу ҳол, ахлоқий-таълимий, баҳория характеридаги фикр мулоҳазаларини кузатамиз, даврнинг турли-туман воқеалари билан ошно бўламиз: халқ дарди, ватан тақдирини ҳақидаги дардқаш мушоҳадаларга шерик бўламиз. Демак, Анварий сиртдан қараганда фақат мадҳия моҳиятига молик бўлиши лозимдек туюлган қасидага ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-сиёсий масалаларни олиб кирди, халқпарварлик, инсондўстлик, ватанпарварлик ғояларини ифодалашга эришди. Бу ғоя «Хуросон кўз ёшлари» қасидасида, айниқса, мукамал ўз аксини топган. Унда шоир хонавайрон бўлган халқнинг ғам-ҳасратини, душман оёғи остида харобага айланган обод шаҳарлару боғу бўстонлар манзарасини қалб изтироблари билан чизади. Самарқанд ҳокимидан мадад сўраш оҳангида битилган байтлар китобхон қалбида ватандўстлигу инсонпарварлик туйғуларини жўш урдиради; ўзаро феодал урушлар, тахт-тож талашиш, беҳудага халқ қони тўкилишига нафрат уйғотади.

Бар бузургони замона хурдон шуда солор,
Бар каримони жаҳон гашта лаимон меҳтар,
Бар дари дунон аҳрор ҳазину ҳайрон,
Дар кафи риндон аброр асиру музтар,
Шод, илло дари марг набини мардум,
Бикр, чуз дар шиками мом, наёби духтар...
...Халқро 3-ин ғам фарёдрас, эй шоҳнажод,
Мулкро 3-ин ситам озод кун, эй покғуҳар.

(Замона улуғларига гўдаклар бош бўлди, жаҳон буюкларига пасткашлар раҳнамо бўлди, донолар нодонлар даргоҳида ҳайрону ғамгиндур, шаробхўрлар чангалида оқиллар асиру ғамгин, ажал остонасида турган халқда шодлик на қилсун, она қорнидан ўзга жойда қиз болани тополмайсан... Эй шоҳнажод, бу ғамгин халқнинг фарёдига ет, мулкни бу ситамдан озод эт, эй покғавҳар).

Қасида бошидан охир ана шундай оташин мулк-парварлик, фуқаропешалик, илму урфон топталишига ачиниш руҳи билан суғорилган. Демак, Анварий шеърляти ўзининг жанр жиҳатидан ранг-баранглиги, ғоявий нуқтаи назардан ўша давр адабий муҳитидан бир даража юксак туриши билан ҳамиша шуарою фузало диққатини жалб этиб келган. Шоир ижодини ўрганиш ва нашр этишда В. А. Жуковский, Р. Ҳодизода, А. Абдуллаев сингари олимларнинг хизмати катта. Ўзбек адабиётшунослигида Анварий ижодига бағишланган тадқиқот яратилмаган, шеърлари ўзбек тилига ҳади таржима қилинмаган.

ХАМСАЧИЛИК КАШШОФИ

Баҳром гўр шикорга чиққанида ўз маҳоратини намойиш қилиш учун ёнидаги маликадан узоқда кўринган кийикни қандай отиб беришни сўрайди. Малика унга «бир ўқ билан кўлини кулоғига михла, иккинчиси билан бўғизла», дейди. Баҳром бир ўқ билан оҳунинг кулоғини нишонга олади. Жароҳатланган кулоғини қашлаётган кийикни оёғини иккинчи ўқ билан «кулоғига михлайди» ва хунарига баҳо истайди. Қиз бўлса, «бу ерда ҳеч қандай сир, маҳорат йўқ, бу машқнинг маҳсули», дейди. Ҳазабланган Баҳром суюкли қизни саҳрода қолдиради ва бир сардорга ўлдириб юборишни буюради. Шоҳ кетгач, оқида аёл «шоҳ ғазабиди шундай қилди, кейин афсусланади. Сен мени бир пана манзилга элтиб қўй», деб бўйнидаги дурнинг бир донасини сардорга беради. Ҳалиги хизматкорнинг шаҳар четида улкан боғи бор экан. Сардор раққоса, созанда қизни ўша ерга элтибди ва унинг илтимосига кўра 60 зинали бир айвон қурдирибди. Қиз ҳар кун янги туғилган бир бузоқни ўша зиналардан юқорига кўтариб чиқиб, олиб тушаркан. Бузоқ новвос бўлганида ҳам зиналардан эркин кўтариб чиқиб, олиб тушар экан. Кунлардан бир кун қизнинг илтимосига кўра хизматкор овдан қайтаётган Баҳромни ўша айвонга меҳмондорчиликка таклиф этибди. Айни зиёфат қизиган пайтда малика буқачани айвонга кўтариб чиқибди ва пастга олиб тушиб қўйишни шоҳдан илтимос қилибди. Шунда Баҳром «бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Бу машқ маҳсули», дебди. «Нега энди кийикнинг оёғини ўқ билан кулоғига тушовлаш машқ ҳосили эмас экану бу-

зоқни олтмиш зинага кўтариб чиқиш машқ маҳсули экан», дебди таъна билан қиз. Баҳром қилмишидан пушаймон бўлиб, севгилисини саройга элтибди.

Шарқда беш дostonдан иборат «Хамса» ёзишни бошлаб берган Низомий Ганжавий ана шунақа кўплаб ибратомуз ҳикоялар муаллифидир. Абу Муҳаммад Илс бинни Юсуф Низомий 1141—1143 йиллар орасида ҳозирги Озарбайжоннинг Ганжа шаҳрида маърифатли оилада дунёга келади. Унинг отаси Эроннинг Қум шаҳридан бўлган, онаси эса ҳарбий саркарданинг қизи эди. Болалигидаёқ ота-онаси вафот этгач, ёш Юсуфнинг тарбияси билан тоғаси Хожа Умар шуғулланади. Низомийнинг аждодлари, таҳсил йиллари ва қайси мадрасаларда ўқигани маълум эмас. Ганжа X—XII асрларда маданият, илм-фан, савдо-сотик анча ривожланган шаҳар бўлган. Шоир асарларидаги далиллар унинг форсий ва араб тилларидан ташқари юнон, қадимги пахлавий, санскрит ва бошқа тилларни ҳам билганлигини тасдиқлайди. Низомий ўз давридаги фалсафа, мантиқ, илоҳиёт, адабиётшунослик, кимё, астрономия, математика сингари фанларни пухта билган, илмнинг инсон камолотида тутган ўрнига алоҳида эътибор берган. У замонасидаги Абулалои Ганжавий, Изуддин Шервоний, Мужириддин Байлоқоний, Анварий, Жамолиддин Абдураззоқ ижоди билан таниш эди. Хоқоний Низомийнинг яқин дўсти эди.

Ёшлигиданоқ шеър машқ қилиб юрган Низомий йигитлик палласида шоир сифатида шуҳрат қозонган. Унинг араб ва форсий тилда ёзган ғазал ҳамда қасидалари илм-адаб аҳли назарига тушади. Уни ҳукмронлар сарой шоирига айлантирмоқчи бўладилар. Моддий муҳтожликда яшаган ва баъзан амалдорларни мадҳ этиб қасидалар ёзган Низомий умрининг охиригача саройга бормади. Низомий Офоқ номли хотинидан таваллуд бўлган ўғли Муҳаммадни илм-маърифатли қилиб тарбиялаган. Шоир дostonларидаги ўғлига насиҳатномалар шундан далолат беради. Буюк мутафаккир ва даҳо санъаткор 1209 йили ўз ватанида вафот этган.

Низомий бадиий ижод билан эрта шуғулланади. Шоир қасидалари васфия ҳамда фаҳрия моҳиятига эга бўлиб, кўпроқ ижтимоий ҳаёт, моддий борлиқ ҳақида фалсафий мушоҳадалар юритади, адолат ва ақл-заковатли, тadbиркор ҳукмронларни васф этади. Ана шундай қасидалардан бири ғоятда маъқул бўлгани учун

Дарбанд шаҳри ҳокими Офоқ номли қул қипчоқ қизини инъом этади ва шоир унга уйланади. Давлатшоҳ Самарқандий (1487) Низомийнинг 20 минг мисрадан иборат шеърлар девони мавжудлигини таъкидлаган. Шоирнинг ўзи «Хусрав ва Ширин»да ғазаллари Дарбанд саройидаги созандалар дастаси томонидан кўшиқ қилиб куйланиши ҳақида маълумот беради. Баъзи ғазалларида Низомий ижтимоий адолатсизликдан нолийди, ахлоқий-таълимий фикрларни илгари суради. Афсуски, бизга қадар шоирнинг ўнга яқин қасидаси ва бир неча ғазалларигина етиб келган, холос. Унинг шеърлар девони ҳанузгача топилмаган.

Шоирнинг Эрон олимлари томонидан турли манбалардан йиғиб чоп этилган девони 10 қасида, 192 ғазал, 5 қитъа, 68 рубоидан иборат.

Низомийга оламшумул шуҳрат келтирган асар «Хамса»дир. Шоир халқ оғзаки ижоди, қадимий воқеаномалар, ёзма манбалардан ижодий фойдаланиб, ҳаётнинг долзарб масалаларини акс эттирувчи бешта дoston ёзди ва улар «Хамса» номи билан бир китобга жамланган.

Низомий «Хамса»нинг илк дostonи «Махзанул асрор» («Сирлар хазинаси»)ни 1173—1180 йиллар орасида ёзган ва Кичик Осиёдаги Эрзинжон шаҳрининг ҳокими Баҳромшоҳга йўллаган. Дoston Баҳромшоҳга маъқул тушиб, шоирга талай инъом-эҳсон жўнатган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Низомийнинг муҳолифлари бу тухфани талон-тарож этганлар. Шунинг учун ҳам шоирнинг моддий аҳволи умрининг охиригача оғирлигича қолган. «Махзанул асрор» ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий дoston бўлиб, мукамал муқаддима ва йигирма боб-мақолатдан иборат. Мақолатларда Низомий одам ва оламнинг яратилиши, адолатнинг файзи ва зулмнинг зарари, одамгарчилик, яхшилик, ажодлар урф-одатига ҳурмат ҳамда садоқат, поклик ва сахийлик, инсоф сингари жуда кўп ҳаётий масалалар хусусида улкан мутафаккир сифатида мулоҳаза юритади, ўз мушоҳадаларини ҳаётий ҳикоя ва масаллар билан тасдиқлаб, исботлаб боради. Низомий «Золим шоҳ ва одил киши», «Кампир ва Султон Санжар» сингари қатор ҳикоятларда адолатли шоҳ ғоясини илгари суриб, ўз давридаги зулм-зўрлик, инсофсизликни қатъий қоралайди, замон ҳукмронларини одил бўлишга ундайди. «Махзанул асрор»даги инсонпарвар-

лик ғояси, ахлоқий-таълимий қарашлар шоир пандномаларининг энг мумтози эканлигини кўрсатади.

«Хусрав ва Ширин» ишқий саргузашт асар ҳисобланади. «Хамса»нинг иккинчи достони бўлмиш бу ишқномани Низомий халқ оғзаки ижоди, воқеаномалар ва «Шоҳнома»дан ижодий фойдаланиб яратган. Фирдавсий Эроннинг сосоний ҳукмронлари охирги вакили Хусрав Парвизнинг (590—628) тарихий саргузаштини жангнома тарзида ёзган. Низомий бўлса шавкатли шоҳ Хусрав Парвизнинг Арманистон маликаси Ширинга бўлган муҳаббатини тасвирлаган. Достонда Хусрав, Меҳинбону, Ширин, Шакар, Марям, Шопур, Шерўя, Фарҳод, Бахроми Чўбина ва сарой амалдорлари образи тасвирланган. Шоир Хусравни жасур, тадбиркор, давлатнинг бутунлигини сақловчи шоҳ сифатида таърифласа ҳам, севги-муҳаббатда беқарорлиги ва шахсий манфаат учун муқаддас нарсадан ҳам воз кечиш, маънавий нуқсонларини танқид этади. Ширин адолатли, тадбиркор ҳукмрон Меҳинбонунинг жияни, гўзалликда танҳо. Айни пайтда у билимли, донишманд қиз: турмуш қийинчиликларини сабот билан енгади, холасидан сўнг давлатни адолат билан бошқаради, юртининг тинчлиги, халқнинг фаровонлигини таъминлайди. Ширин Хусравни чин дилдан севади, уни яхшиликка, маърифат ва адолатга йўллаб туради. Низомий моҳир уста ва наққош Фарҳоднинг хунари ва санъатини маҳорат билан чизган. Умрининг сўнгги нафасигача Хусравга содиқ қолган Ширин Фарҳодни чин инсон, моҳир уста сифатида ҳурмат қилади. Унинг бевақт вафоти муносабати билан мунг чекади. Босқинчилик урушларини, давлат бутунлигига раҳна соладиган исён, ўзаро феодал можараларни, разолатни қоралаган Низомий маърифат ва санъатни олқишлайди: Борбад, Некисо, Саркаш сингари созанда ва ҳофизларни зўр самимият билан тасвирлайди.

Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида Арабистондаги Бани Омир қабиласи бошлигининг ўғли Қайснинг Лайлига муҳаббати тасвирланади. Шоир бу асарда ҳақиқий севгини тасвирлаб, фидоий ошиқ-маъшуқалар образини яратиш билан бирга юксак инсоний фазилатларни улуглайди: олийҳимматлик, билимдонлик, дардманларга ҳамнафас, ҳамдard бўлиш, инсон қадр-қимматини эъзозлашни таъкидлайди.

«Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») достони шавкатли Баҳром Гўрнинг севги саргузашти тасвирига бағишланган. Асар Баҳромнинг саргузашти, унинг канизак Фитнага бўлган муҳаббати тасвиридан ташқари яна етти қиссани ўз ичига олади. Шоир дostonда тадбиркор, адолатли, шижоаткор шоҳ Баҳромни мақтайди: Яман шоҳи Нўмон томонидан машҳур меъмор Симнорнинг минорадан ташлаб ўлдирилиши, вазир Ростравшаннинг хиёнати, зулмини, саройдаги низо-адоват, маккорлик, мансаб-бойлик талашини, мол-мулкка ҳирс кўйишни қаттиқ қоралайди. Халқ осойиши ва юрт оройишини ўйлайдиган ҳукмронларни улуғлайди.

Достон охирида Баҳром Гўрнинг вақтини кўпроқ кийик овлаш билан ўтказишини тасвирлаган. Кунлардан бир куни бир гўзал оҳуни қувиб форга кирган Баҳром қайтиб чиқмайди. Асар Баҳромнинг ҳалокати ва шоирнинг насиҳати билан тугайди.

Низомий «Хамса»сининг бешинчи достони «Искандарнома» бўлиб, у «Шарафнома» ва «Иқболнома» сингари икки қисмдан иборат. «Шарафнома»да шоир Искандарнинг туғилишидан то Нўшобани асирликдан озод этиб, оби ҳаётни қидириб зулматга киришигача бўлган воқеаларни тасвирлайди. Бунда Низомий асосий эътиборни Искандарнинг Ниқуможис ва унинг ўғли Арас ту қўлида вояга етиб, фаолият кўрсатиши, ер юзид адолат ўрнатиб, турли юрт ва элатларда тинч ва фаровон ҳаётни таъминлаш учун олиб борган уруши тасвирга қаратган. «Иқболнома»да эса Искандарнинг турли соҳа олимлари билан инсон ва коинот, объектив борлиқ ва ижтимоий ҳаёт, илоҳиёт хусусидаги савол-жавоблари батафсил ёритилган. Искандарнинг тўрт саёҳати тафсилотлари, идеаллик тасвири, етти буюк донишманднинг ҳаёти ва бошқа жуда кўп воқеалар баёнида Низомий дунёқарашининг гуманистик, ижтимоий-сиёсий жиҳатлари бадиий юксак даражада ифодаланган. Бош қаҳрамон барча билимларнинг донишманди, замин ва коинотнинг ҳамма сирларидан воқиф, кароматгўй ва пайғамбар даражасига кўтарилади. Бундан шоирнинг мақсади «Махзанул асрор», «Хусрав ва Ширин», «Ҳафт пайкар» дostonларида йўл-йўлакай ифодаланган маърифатли, адолатли шоҳнинг мукамал сиймосини яратиш эди. Ҳақиқатда ҳам Искандар ёшлигидан барча билимларни пухта ўрганади, ақлий ва

жисмоний жиҳатдан баркамол бўлгач, илм-фанга рағбат қилади. Унинг зангиларга қарши биринчи жангийёқ камбағалларни ҳимоя қилиш мақсадида бошланди. Дорони енггач, хароб юртни обод, хонавайрон халқни шод этади. Хуллас, Искандар сиймосида Низомий ўзи орзу қилган донишманд, талбиркор, барча халқларнинг тинч-тотув яшаши учун, ер юзида зулм ва қабоҳат уруғини қуритишга қаттиқ бел боғлаган, халқ орзу қилган одил шоҳ образини мужассамлаштирган.

Низомий «Хамса»сидаги аксарият образлар биринчи дафъа бадиий адабиётда мукаммал сайқалини топиб, кейинчалик Шарқ дostonчилигида анъанавий образларга айланди. Бугина эмас, Хусрав Деҳлавий, Ҳожу Кирмоний, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Очилдимурод Мирий сингари санъаткорлар Низомий анъанасини давом эттириб, ўзларига хос услуб ва маҳорат билан «Хамса» ёзганлар. Деҳлавий, Жомий ва Навоий «Хамса»лари катта шуҳрат қозонди. Уларда Низомийнинг мавзу, образлари янги раанг ва оҳангларда куйланади, шоирларнинг ижодий нияти давр талаби билан ривожлантирилди ва янги тараққиёт чўққисига кўтарилди.

Низомий асарлари ўтмишда аслида ҳам, туркийча таржимаси орқали ҳам халқимиз орасида кенг тарқалган. Ўзбек хаттотлари шоир «Хамса»сини қайта-қайта кўчирдилар, мусаввирлари эса минатюралар билан безадилар. Истеъдодли шоир ва дostonнавис Кутб 1341 йили «Хусрав ва Ширин»ни маъно нозикликлари, бадиий жозибасини сақлаган ҳолда турк тилига ўгирган. Шоир Ҳайдар Хоразмий бўлса, «Махзанул асрор»дан илҳомланиб, ижодий файз топиб, «Гулшанул асрор» дostonини ёзди. Атоқли шоир, тарихнавис ва сермаҳсул таржимон Огаҳий «Хафт пайкарни» ўзбек тилига насрда таржима қилган. Навойдан тортиб, барча ўзбек шоирлари Низомийни ўзларига устоз, деб билишган. Улуғ озар шоири дostonлари сюжети асосида саҳна асарлари ҳам яратилган. Таниқли шарқшунос, профессор Ш. Шомухамедов Низомий ғазал ва қасидаларини, дostonларидан айрим ҳикоятларни таржима қилиб, нашр эттирди. Хуллас, Низомий асарлари, у улуглаган юксак ғоялар халқимизга ҳамиша қадрдон.

ЖАСОРАТЛИ АДИБ

Хоразмшоҳ Отсиз марказий ҳокимият бошлиғи Султон Санжарга нисбатан доимий адоватда бўлиб, баъзан исён кўтарар, қиргинбарот урушлар келтириб чиқарар эди. Ана шундай мажороларнинг олдини олиш мақсадида ва вилоятдаги воқеаларни марказга етказиб туриш учун Санжар олим ва шоир Адиб Собирни Хоразмшоҳ даргоҳига элчи сифатида йўллайди. Отсиз шоирни яхши кутиб олади. Бу орада Хоразмшоҳ икки тажрибали жосусни махсус тайёргарликдан сўнг Санжарни ўлдириш, ҳеч бўлмаса шаҳардаги аҳволни билиб келиш учун Марвга жўнатади. Жосусларни яхши таниган Адиб Собир уларнинг суратларини чизиб, бир кампирнинг махсиси кўнжига жойлаб Санжарга йўллайди. Султон Санжар ана шу расмларга қараб шаҳар четдаги саройлардан бирида жосусларни тутиб, қатл эттиради.

Фоятда пухта ўйланган бу тadbирнинг фош бўлиши сабабини Хоразмшоҳ жиддий тафтиш этади ва саройида ягона сураткаш Адиб Собир эканлигини аниқлаб шоирни ҳибсга олади ва орадан кўп ўтмай дўстларининг ҳимоя қилиб қолишидан ҳадиксираб, ярим тунда кўкрагига тош боғлатиб, Амударёга чўктириб юборади. Бу фожиа 1147 йилнинг куз ойларида юз беради.

Давлат арбоби даражасига етган оддий косиб фарзанди Адиб Собир Термизий 1089 йили кўҳна Термизнинг Дуоба гузарида ҳунарманд зиёли Адиб Исмоил хонадонида дунёга келади. Бўлажак шоир шаҳар мактабида ўқийди. Адиб Исмоилнинг ўзи шахсан боласининг тарбияси билан шуғулланади, барча диний ва дунёвий билимларни ўргатади. Онаси Садоқат отин ҳам ўғлининг тарбиясига алоҳида эътибор беради. Адиб Собир 10—11 ёшларида шеърлар машқ қила бошлайди. Ўғлидаги иқтидорни сезган Адиб Исмоил уни Ҳирот мадрасасига ўқишга юборади. У мадрасада илм ўрганиш, шеър машқ қилиш билан машғул бўлади: фалсафа, мантиқ, астрономия, математика сингари билимларни қунт билан ўзлаштиради. Мадраса хатмидан сўнг Адиб Собир Термизга қайтади.

Бу орада Адиб Исмоилнинг яқин дўсти, «Хуросон раиси» деб ном олган маърифатли донишманд, илм адаб аҳлининг ҳомийси Абулқосим Али Собирни ўз ҳузурига даъват этади. Ва ниҳоят, 22 яшар шоир 1100 йили Нишопурга қараб сафарга отланади. Абулқосим

Али бинни Жаъфар ўз даврининг таниқли давлат ар-боби бўлиши билан бирга математика ва астрономия билан муттасил шуғулланади. У марказий ҳукуматдан мадад олиб, Умар Хайём ва Имом Музаффар Исфизорий ёрдамида расадхона қурдирган эди. Ана шундай илмий марказда Адиб Собир ҳам ишлади ва ўзининг табиий фанларга бўлган майлини такомиллаштирди. Адиб Собир Абулқосим Али сиймосида маърифат ҳомийси, ажойиб жасоратли олимни кўрди ва шунинг учун ҳам уни мадҳ этиб, қасидалар битди.

Адиб Собирнинг кундан-кунга мартабаси ошиб, шуҳрати чор атрофга тарқала бошлайди: Сайқалий ва Насимий номли шоирлар билан яқиндан дўстлашади. Бухородан келган ёш шоир Заргар Жавҳарийга устозлик қилади. Муизий Нишопурий, Саъди Салмон сингари машҳур санъаткорлар билан ҳамкор бўлади. Аммо лаганбардор шоирлар, шуҳратпараст амалдорлар шоирнинг ҳоким олдидаги обрў-эътиборига бахиллик қилдилар: унинг имзоси билан «Хуросон раиси» Абулқосим Алини бадном қиладиган ҳажвия ёзиб тарқатадилар, нуфузли амалдорлардан Аминалмулк билан шоир ўртасида жанжал чиқарадилар. Натижада Адиб Собир мирзоликдан ҳайдалиб, мол-мулки, қароргоҳи мусодара қилинади. Шоирнинг аҳволи кундан-кунга ёмонлашади, бу туҳматлардан қутқариш ҳақидаги додига ҳеч ким қулоқ солмайди, ҳаёти хавф остида қолади, фақат 1125 йили яқин дўстлари ёрдамидагина Термизга қайтишга муваффақ бўлади. Аммо Адиб Собирни Равон шаҳрига бадарга қилишни мўлжаллаб қўйган Аминалмулк унинг ватанига кетганидан дарғазаб бўлади ва тезликда сургун қилиш ҳақида шаҳар ҳокимига чопар жўнатади. Адиб Собирнинг оила, ватан ҳузуридаги осойишта дамлари узоққа чўзилмайди, У Равонга мажбурий маҳбус сифатида кетади. Фақат 1127 йилдагина Ҳажга бориш баҳонаси билан Арабистон сари йўл олиб, тутқунликдан озод бўлади. Тўрт йил давомида Арабистон шаҳарларини кезиб чиқади, Исфаҳонда бўлиб, шоир Имодий билан учрашади, қайтишда Нишопурга тушади. Абулқосим Али уни авф этиб, ватанига қайтишга рухсат беради. Бу йиллар Адиб Собир балхлик Рашиддин Ватвот, Анварий, Абулвосеъ Жабалий, Низомий Арўзий Самарқандий сингари замон шоирлари билан яқиндан алоқа боғлаган, устоз шоир сифатида улар томонидан эътироф этилган эди.

XII асрнинг 40-йилларига келиб, Султон Санжар бошчилигидаги салжуқийлар давлати заифлаша бошлади. Бундан фойдаланган вилоят ҳокимлари Санжарга қарши исён кўтарар, мустақилликка интилар эдилар. Жумладан, Хоразмшоҳ Отсиз 1141 йили Султон Санжар Балхдалигида Марвга ҳужум қилиб, қирғинлар уюштирган эди. Бир йилдан сўнг Султон Санжар катта кўшин билан Хоразмга юриш қилади. Мағлубиятга учраган Хоразмшоҳ тавба-тазарру билан Санжарга сўзсиз итоат этиш ҳақида қасамёд этади. Султон бу ҳийла эканлигини сезади ва Отсизнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан огоҳ бўлиб туриш учун Урганчда элчихона очади. Кўп маслаҳатлардан сўнг Абулқосим Алининг тавсияси билан Адиб Собир Хоразмга элчи қилиб юборилади. Натижада унинг бу фаолияти фожиа билан тугайди.

Адиб Собир ғоятда донишманд, серғайрат, тинибтинчимаган ижодкор бўлган. Турли фитна, иғво, таҳқир ва ҳақоратларга қарамай 37 йил давлат идораларида ишлади, қайноқ ҳаёт бағрида бўлди, замонасининг барча зиддиятларини ўз кўзи билан кўрди.

Шунинг учун шоир ижодининг етакчи ғоявий мазмунини давр иллатларини танқид қилиш ташкил этади. У вилоят ва марказий ҳукумат идораларида ишлашига қарамай, золим, фитначи, ишратпараст, шаробхўр феодалларни, мунофиқ руҳонийларни фош этувчи шеърлар битди. Жумладан, Термиз ҳокими, жоҳил ва майпараст Амир Ахти кирдикорларини рўй-рост танқид қилади. Ахти шароб тиқилиб ўлганида ҳажвий шеърлар ёзади. Бу шеър Термиз халқи орасида оғиздан-оғизга кўчиб юради.

Адиб Собир ғаламислардан азият чекканида, эътиборсизликда кун кечираётганларида, танҳолигини ҳис қилганида изтироб тўла, дардли дилнинг фигони уфуриб турувчи, тесқари айланувчи фалакни лаънатловчи шеърлар битди:

Умидим йўқ замонда яхшиликдан,
Умид бирла ва лек ўтди умрим.
Разиллардан бўшалса, яхши олам,
Сахийлардан бўшабдур энди билсам.

Лекин Адиб Собир шеърлари фақат танқид руҳида, замонадан шикоят оҳанги билан суғорилган эмас. Шоир чинакам инсоний муҳаббат, шодлик ва гўзаллик шайдо-

си. Унинг аксарият шеърлари соф ишқни куйлашга, инсон руҳий кечинмаларини, табиат жозибасини боғу роғлар, гулу гулзорлар нафосати билан уйғун тасвирлашга, китобхон қалбида она-Ватанга, кўҳна оламга меҳр уйғотишга бағишланган. Адиб Собирнинг талайгина ғазаллари пейзаж лирикасининг мумтоз намунаси ҳисобланади:

Баҳор гул шоҳида минг турли оҳанг айлагай
булбул,
Анинг оҳанги бирла шодликни бешумор айла.
Сенинг базминг қизитгай созу май, созандаю ялла,
Йиғишга тўртовин, албатта, қатъий ихтиёр айла.

Кўп жабру жафолар чеккан Адиб Собир ҳамиша шодликни куйлади, яхшиликка интилди, ҳур онларни кўмсаб яшади, шеърларида ҳаётга, келажакка ишонч оҳанги янгради:

Ниҳоят тунимиз уланар тонга,
Юлдузимиз порлар шараф буржида.

Шоир ижодини ўрганишда тожикистонлик олим А. Абдуллаевнинг хизматлари каттадир. Унинг сайланма шеърлар тўпламининг ўзбекча таржимаси икки марта нашр этилди. Унга нуктадон адабиётшунос Ё. Исоқов сўзбоши ёзган.

Адиб Собир Термизий ҳикматларидан

Эрур давот, ўғил, давлат яроғи,
Дағал давлатни унга ром қилғил.
Давотдан давлат этмоқ хоҳласанг гар,
«Алиф»ни сен пайванди «лом»қилғил.

* * *

Давот топди қаламдин номдорлик,
Қалам тут, яъни шуҳрат ном қилғил.

* * *

Ёмон ниятли бўлма эл ҳақида,
Ўзинга бу ишинг сўзсиз зиёнду.
Киши яхшилик ҳар кимга қилса,
Бу майдон ичра у соҳибқиронду.

АДИБ ВА АДАБИЁТШУНОС

Тўққизинчи ва ўн учинчи асрлардаги Ўрта Осиё халқлари адабиёти туркий, араб ва форсий тилларда яратилиб, жанр, мавзу ғоявий йўналиш, бадиий қудрат жиҳатидан жаҳоншумул шуҳрат топди. Айрим адиблар бир йўла бир неча жанрларда ижод этдилар, бадиий ижодни илмий-назарий, фалсафий ва тарихий асарлар яратиш билан уйғун тарзда олиб бордилар. Бухоролик Муҳаммад Авфий ана шундай серқирра бадиият соҳибидир.

Муҳаммад Авфий тахминан 1172—1177 йиллар орасида Бухорода туғилган. Унинг болалик ва йигитлик йиллари она юртида ўтди. У Рукниддин Маъсуд Имомзода Бухорий, Али Бурҳон, Кутбиддин Сарахсий каби замонасининг машҳур олимларидан таълим олади. Самарқанд, Хоразм, Нисо ҳамда Хуросоннинг турли шаҳарларида бўлиб, илм-адаб аҳллари суҳбатларида бўлади, юрт кўради, эл танийди. Нишопурда ўша давр араб ҳамда форсий тилдаги шеъриятни ўрганиш билан машғул бўлади. Лекин бу орада мўғуллар Ўрта Осиёга ёпирилиб келади. Муҳаммад Авфий ўз ватанига қайтолмай Ҳиндистонга ўтиб кетишга мажбур бўлади. Олим Ҳиндистоннинг Учҳ, Гужорот вилоятларида яшаб, турли вазифаларни бажариб, ижодий ишлар билан шуғулланади. Умрининг охириги йилларини Деҳлида ўтказган Муҳаммад Авфий 1227 йили вафот этади. Муҳаммад Авфийдан бизга қадар бир таржима, «Лубоб-ул албоб» («Негизларнинг негизи») тазкираси, «Жавомеъ-ул ҳикоёт, лавомеъ-ул ривоёт» («Ҳикоятлар мажмуаси ва ривоятлар нури») ҳикоятлар тўплами етиб келган. Маълумки, XIII асрга қадар форсий тилда кўп тазкиралар ёзилган. Лекин улардан бизга қадар тўла етиб келгани «Лубоб-ул албоб»дир. Икки жилд, ўн икки бобдан иборат бўлган ушбу тазкирада олим шеърият назариясига доир фикр-мулоҳазаларини баён этади, араб ҳамда форсий тилда шеър ёзган шоирлар ҳақида мулоҳаза юритади. Ҳиндистон, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ироқ, Эроннинг жанубий қисмида яшаб ижод этган 299 шоирнинг ҳаёти, ижодий фаолияти ҳақида маълумот беради, уларнинг турмуши, айрим асарларининг яратилиши билан боғлиқ ривоятларни келтиради.

Тазкиранинг биринчи жилди 7 бобдан иборат бўлиб, дастлабки икки бобда муаллиф шеър фазилати ва шоир-

нинг салоҳияти ҳақида, 3—4 бобларида форсий тилда яратилган биринчи шеър ва шоир хусусида баҳс юритади, маълумот беради. Қолган уч бобда эса асли шоир бўлмасалар ҳам баъзан ғазал ёзган, илм-адаб аҳлига ҳомийлик қилган подшоҳ, вазир, амир, олим ҳамда фозил кишилар хусусида маълумотлар келтирилган. Шундай қилиб, биринчи жилдда 130 шоир ёки адабиёт муҳиблари хусусида фикр юритилади. Асарнинг иккинчи жилди 5 бобдан ташкил топган бўлиб, унда IX асрнинг бошларидан XIII асрнинг биринчи чорагида яшаган, яъни Ханзала Бадғийсидан тортиб, Зиёуддин Санжарга қадар 169 шоирнинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида маълумот келтирилади. Характерлиси шундаки, форсий тилда ижод этган ўндан ортиқ шоирларнинг меросидан баъзи намуналар ана шу тазкира орқалигина бизгача етиб келган, холос. Бу асар IX—XIII асрлар форсий тилдаги адабиётни ўрганиш, Хуросону Мовароуннаҳр халқлари адабий-эстетик қарашлари тарихини аниқлашда энг ноёб ва мўътабар манба ҳисобланади.

Муҳаммад Авфийнинг «Жавомеъ-ул ҳикоёт» асари, тарих фанлари доктори, профессор И. Низомиддиновнинг аниқлашича, икки мингдан зиёд ҳикоят, ривоят ва тамсилларни ўз ичига олган. Тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, Муҳаммад Авфий мазкур асарни яратишда ўзигача яшаган арабийнавис ва форсигўй олимларнинг 90 дан зиёд тарихий, илмий, бадий асарларидан фойдаланган. «Осор-ул-бақия», «Дастур-ул-вузаро», «Тарихи Табарий», «Сиёсатнома», «Қобуснома», «Тарихи Яминий», «Тарихи Туркистон» шулар жумласидандир. Бундан ташқари, олим кўпгина ҳикоятларни бевосита ўз ҳаёт тажрибалари асосида оғзаки ижод далиллари, халқ нақллари асосида битгани ҳам шубҳасиз. Баъзи ҳикоятларда бунга ўзи ҳам ишора қилади. Адиб ҳикоятларининг аксарияти, инсоф ва адолат, ақл ва заковат, вафо ҳамда садоқат, инсонпарварлик, мардлик, жасорат, илм-ҳунарга даъват сингари ранг-баранг ҳаётий масалаларни, юксак инсоний ахлоқ-одобни, идрок ва донишни тарғиб этишга бағишланган. Унинг ижодини ўрганиш, оммалаштиришда М. Бақоев, Ш. Шомухамедов, мутаржим Кибриё Қаҳҳорованинг хизматлари катта. Шарқшунос олим М. Бақоев Авфий ижоди ҳақида жиддий тадқиқот олиб бориб, энг нодир дастхат асосида «Жавомеъ-ул-ҳикоёт»нинг бир қисмини 1966 йили нашр эттирган эди. Кейинчалик Кибриё

Қаҳҳорова, И. Низомиддинов ҳамда Т. Файзиевлар бу асардан бир қанча ҳикоятларни ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттирдилар.

Филология фанлари доктори Султон Воҳидов ватандошимиз, ёзувчи ва шеършунос олим Муҳаммад Авфий ижодий меросини тадқиқ ва тарғиб этишда хайрли ишларни амалга оширган. Авфий ҳикоятларини ўзбек тилига тўла таржима қилиб, нашр қилдириш адабиётшунос ва шарқшуносларнинг галдаги вазифасидир.

МАЗЛУМЛАР КЎЗ ЁШИ — ОТАШ...

Сайфиддин Муҳаммад Фарғоний XIII асрда яшаган атоқли қасиданавис, ғазалгўй санъаткордир. Шоир асарларининг мукамал нусхалари (учта қўлёзма девони) ҳозир Туркияда сақланмоқда. Улар 1348 ва 1498 йилларда кўчирилган. Ана шу қўлёзмаларни чоп этган турк олими Аҳмад Оташ, Эрон адабиётшуноси Забеҳулло Сафо ва шу нашрлар асосида тадқиқот олиб борган тожик олими Ансор Афсаҳовларнинг аниқлашларича, Сайфиддин XIII асрнинг 20-йилларида, мўғуллар ватанини талаётган бир пайтда дунёга келган. Бу ҳақда шоирнинг ғазал ва қасидаларида ҳам ишора бор. Сайфиддин Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таълим олган, деб тахмин қилиш мумкин. У баъзи шеърларида «мадрасага бориб, илм ўрганишга ружу қилгани», ғоятда муҳтожликда кун кечиргани ҳақида шикоят қилади.

Мўғуллар босқини кучайгач, Сайфиддин бошқа ижодкорлар сингари ўз ватанини тарк этиб, Табрэзга боради ва ҳоким Жувайний саройида ишлайди. 1230 йилларнинг ўрталарига қадар шоир Жувайний паноҳида Табрэзда яшайди, мана шу ерда шоир ҳаётида муҳим воқеа рўй беради. У буюк шоир Саъдийнинг шеърлари билан танишади ва у билан дўстлик алоқаларини ўрнатади. Чунки, Саъдий нисбатан адолатли, илму адабни дўст тутувчи Жувайнийга асарларини жўнатар, уни таърифлаб қасидалар ёзар эди. Сайфиддин Саъдий билан шеърий нома орқали дўстлашади ва бу алоқа икки буюк санъаткор ижодини руҳий жиҳатдан бир-бирига яқинлаштиради. Тадқиқотчилар Саъдий Табрэзга келган пайтда (1265) Сайф ҳамда машҳур шоир Хумоми Табрэзий билан шахсан учрашиб, дўстлашган, деган фикрни баён этадилар. Чунки Сайф ўз ғазал ва қаси-

даларида Хумом номини ҳамда Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» сингари шоҳ асарларини кўп тилга олади, таърифлайди.

1248 йили феодал урушлар натижасида Шамсуддин Жувайний хонадони билан қатл этилади, ҳокимиятни кўлга олган Шамсуддин Яҳуд мусулмонларга нисбатан қатли ом уюштиради. Илм-адаб аҳлининг ҳаёти хавф остида қолгач, Сайф Ҳажга бориш баҳонаси билан сафарга чиқади. Макка зиёратидан сўнг Сайф Кичик Осиёдаги Оқсарой шаҳрида паноҳ топади. Ватандан, дўстларидан (1292 йили Саъдий вафот этади) жудо бўлган шоир ғам-ҳасратда, моддий муҳтожликда яшайди. Табрэзга қайтишни истаб Фазонхонга (1295—1304) қасидалар ёзиб юборади. Аммо бунга муяссар бўла олмайди. Замонасининг айрим ҳукмронлари унга турли вазифа ва мансабни, ҳатто девонбеги вазифасини тавсия этадилар. Лекин сарой билан бевосита боғланиб қолишни истамаган шоир бу таклифларни рад этади. Ҳақиқатда ҳам Сайфи Фарғоний шеърлари орасида бирон тарихий шахс, ҳукмронни шахсан мадҳ этувчи ғазаллар учрамайди. Шоир тахминан XIV асрнинг бошларида ватанидан узоқда — Оқсаройда вафот этган.

Сайфи Фарғонийнинг бизга қадар катта ҳажмдаги шеърлар девони сақланиб қолган. Унинг 1348 йили Муҳаммад Али Оқсарой томонидан кўчирилган нусхаси, юқорида эслатганимиздек, ҳозир Истанбул университетининг кутубхонасида сақланади. Девоннинг нашрий нусхалари ушбу дастхат асосида амалга оширилган бўлиб, у 573 ғазал, 116 қасида, 13 рубоий, 4 қитъадан иборат.

Сайфи Фарғоний ўз ғазал ва қасидаларида Саъдий, Санойй, Аттор, Хоқоний, Рудакий, Анварий, Зоҳири Фарёбий сингари улкан санъаткорларнинг анъаналарини давом эттириб, дунёвий севгини куйлади, ҳаётга, гўзаллик, табиат кўркига муҳаббатни олқишлади, инсонпарварлик, ахлоқий-тарбиявий, ижтимоий-сиёсий фикрларни илгари сурди. Бу билан у форсий тил ва ундаги шеърят тараққиётига муҳим улуш қўшди. Шоир асарларида замона зулмидан, нодонларнинг бедодлигию ағёрларнинг ғаламислигидан шикоят қилинади, жамият иллатларига муносабат билдирилади:

Бозам аз жаври фалак ин дили ғамнок пур аст,
Бозам аз хуни жигар дидаи намнок пур аст.

(Фамгин кўнглимга фалак жаври тўлибдир, кўз ёшимга жигар қони тўлибдир).

Аммо ижтимоий ҳаёт иллатлари, зулм-зўрлик, тенгсизликдан шикоят, босқинчилик, ўзаро урушларни лаънатлаш, вайронага айланган ватан учун, абгор бўлган халқни учун қуюниш Сайфи Фарғоний қасидаларида ғоятда мукаммал ифодаланган. Ижтимоий-сиёсий, фалсафий мушоҳадалар кучли бўлган бу қасидаларда биз анъанавий мадҳиябозликни кўрмаймиз. Ҳатто, давр ҳукмронларидан бўлмиш Фазонхонга бағишланган уч қасидада ҳам замона носозликларидан шикоят мотивлари хийла кучлидир. Биз уларда мўғул истилоси натижасида култепага айланган шаҳарларнию хонавайрон бўлган бечораларни, дарбадар юрган халқни кўрамыз. Гўё шоир қасидаларида Чингизхон ҳужуми давридаги Ўрта Осиё халқлари ҳаёти манзаралари чизилгандек туюлади. Бир қасидасида истилочиларнинг давлатни бошқара олмай, уни идора этишни маҳаллий сотқин амалдорларга топширгани устидан кулса, қуйидаги байтларда уларни лаънатлайди:

Мардуми беақлу дин гирифта вилоят,
Ҳоли барра чун бувад, чу гург шубон буд.
Бингару имрўз бин, ки аз они киёнаст,
Мулк, ки дию парер аз они Каён буд.
Мулки шаётин шуда аз зулми таадди,
Он чи ба мерос аз они одамиён буд.

(Вилоятни ақлу динсиз кишилар эгаллади, бўри чўпон бўлгач, қўйнинг аҳволи нима кечади. Ўтган кунлар Каёнийлар мулки бўлган юрт бугун кимларнинг қўлига қолганини кўр. Инсониятдан қолган барча мерос зулм-зўрликдан шайтонлар мулкига айланди).

Мана бу байтларда эса мўғул истилоси давридаги халқнинг оғир турмуши, мамлакатнинг хонавайрон бўлгани аниқ таъкидланган:

Чу баста зери пой пил мулке,
Ба дасти ин овонон уфтода.

(Бу лаънатилар қўлига тушган юрт, филнинг оёғи остига тушган мулкка ўхшайди).

Гуфтам андар кунжи узлат рў ба девор оварам,
Чун кунам, дар шаҳри мо як хонаро девор нест.

(Фам-ҳасрат кўйида бир деворга юз ўгириб суянай десам, бизнинг бу шаҳарда девори бутун бирон уй топилмайди).

Қасидаларидан бирида шоир Фазонхонга Румнинг харобалиги манзарасини чизади ва уни юртни обод, элни маъмур қилишга чорлайди. Шаҳар нообод, халқ оч-яланғоч, дейди Фарғоний, ҳукмронлар жабр-зулмни кундан-кунга оширмақда, олиқ-солиқлар кўп, нархнаво баланд, лекин мазлумлар додига етадиган инсон йўқ. Шоир зодагонлар ҳаёти билан мазлумлар турмушини қиёслаб, меҳнаткаш халқ аҳволининг нақадар аянчли эканлигини рўйрост кўрсатган. Бу қасида Анварийнинг «Хуросон аҳлининг номаси» (инглиз олими Эдуард Броун қасидани «Хуросон кўз ёшлари» деб атаган)га ўхшатма тарзида ёзилгани учун турк олими Аҳмад Оташ уни «Рум кўз ёшлари» деб атаган.

Золимон мурдадилу мазлумакон навҳақунон,
Ҳеч дилсўзе набошад мурдаро бар навҳагар.

(Золиmlар қалби ўлигу мазлумлар нолакаш, ўликлар қандай қилиб тирик йиғловчиларга таскин беришсин).

Шундай қилиб, Сайфи Фарғоний қасидалари том маъноси билан замон иллатларини: зулм-зўрлик, суд-хўрлик, товламачилик, мунофиқлик, риёкорлик, таъмагирлик, муттаҳамлик, талончиликни қоралашга, диний урф-одатларни, шариат қоидаларини суистеъмол қилиб, халқни қуллик ва жаҳолатда сақлашни қаттиқ танқид қилишга қаратилган. Шоир илм-маърифатни тарғиб этади, нодонлар иззатдаю доналар хор-зорликдалигидан нолийди, ҳукмронларни инсоф, адолатга, инсонпарвар бўлишга чорлайди. Ўз аҳволдан нолиган шоир «жабр кўрган мазлумлар», «паришонхотир бечоралар» ғамидан афсус-надоматлар чекади, мўғул босқинчилари ва уларнинг маҳаллий малайларини «халқнинг гўштига тушган қуртга»га ўхшатади:

...Басе мардум зи сармо дар заминанд,
Чу барф андар зимистон уфтода,
Ба жои анбару мушқаш кунун ҳаст,
Газанда дар гиребон уфтода.

... Аё мазлуми саргашта ки хаста,
Чунон маҳруму ҳайрон уфтода.
Зи жаври золимон дар мулки хеш,
Ба хори чун ғарибон уфтода.

(Кўп халқ қишда ёққан қордек совуқдан ер билан битта бўлиб ётибди. Эндиликда (халқнинг) ёқасига муш-

ку анбар ўрнига газандалар ёпишиб олган. Эй саргардон мазлумлар, нечун бу қадар ҳамма нарсадан маҳруму ҳайронсан. Золимлар жавридан ўз ватанингда ғариблардек хор-зорликка йўлиқибсан).

Афсуски, бу ватандошимизнинг шеърлари ҳанузгача ўзбек тилига таржима қилинмаган. Ваҳоланки, Сайфи Фарғоний асарлари XIII асрнинг охири ва XIV аср бошлари Ўрта Осиё халқлари адабиётидаги ижтимоий-сиёсий руҳнинг тараққиётида муҳим ўрин тутди. У халқнинг куч-қудратига ишонган, уни эъзозлаган санъаткордир.

Оташ аст оби дидаи мазлум,
Чун равон гашт хушку тар сўзад.

(Мазлумларнинг кўз ёши оташдир, у аланга олса, ҳўлу қуруқ баробар ёнади).

Сайфиддин Фарғоний ижодини топиш, тарғиб ва ташвиқ этишда Ўзбекистон Республикаси ФА академиги Б. Аҳмедов, У. Каримов ҳамда А. Афсаҳовларнинг хизмати катта.

ЖАҲОНГАШТА ШАЙХ

Бир куни эрталаб тоғам Алоуддин томдан тараша тушгандай:

— Мен сени ўқитиб бўлдим, энди бошқа устоздан таълим оласан, деб қўшни маҳалладаги шайх Али Дўстийга олиб бориб топширди.

Мен у кишидан сўфизм таълимотининг зикр, сабр, сидқ, вафо, нафс, риёзат, фано сингари қоидалари бўйича дарс олардим. Кунлардан бир кун борсам, устозим нима юмуш биландир банд эканлар. Менга ҳовлининг бир бурчагида ётган катта харсанг тошни у бурчагига олиб бориб — олиб келишни буюрдилар. Мен чошгоҳгача шу ишни бажариб, терлаб-пишиб кетдим. Ва ниҳоят шайх ўз ишларидан бўшаб, мен билан сабоқ бошладилар. Гап орасида:

— Устоз, шундай катта тошни бекорга у ёқдан бу ёққа кўтариб бориб, кўтариб келишнинг фойдаси нима? — деб сўраб қолдим.

Муаллим бир оз жим турдилар-да, ковушларини оёқларидан ечиб олиб:

— Унинг фойдаси мана бу бўлади, — деб — орқамга, юмшоқ жойимга чунонам туширдиларки, кавшнинг наъли баданимда нақш боғлади.

Кейинчалик билсам шайх кўлига тушган ҳар бир шогирд ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан чиниқиши, бирон дақиқа ҳам бекор қолмаслиги, устозига ҳеч қандай ноҳўя савол билан мурожаат қилмаслиги, унинг ҳар қандай топширигини сўзсиз бажариши шарт экан.

Саид Али Ҳамадоний 1314 йили Эроннинг Ҳамадон шаҳрида зиёли оиласида дунёга келган. Отаси ёшлигиданоқ унинг тарбиясига жиддий эътибор беради. Падари вафотидан сўнг унинг тарбияси билан тоғаси Алоуддин шуғулланади. У ёш йигитчага математика, астрономия, табиёт, Шарқ юртлари жуғрофиясини ўргатади. Табиий фанларни мукамал эгаллаб бўлгач, Алоуддин жиянини Машриқ заминнинг машҳур файласуф шайхлари Маҳмуд Маздақоний ва Али Дўстий кўлига топширади. Ҳамадоний улардан сўфизм таълимоти бўйича дарс олади.

Кунлардан бир куни Маздақоний шогирдига шундай дейди:

— Сен бу дунёю у дунёга керакли барча билимларни ўрганиб бўлдинг. Аммо ҳаётни яхши билмоқ ва инсон қалбини тўғри тушунмоқ учун сафар қилиб, юрт кўрмоқ керак.

Шундан кейин Али Ҳамадоний 21 йиллик сафарга чиқади. Шарқнинг барча мамлакатларини кезиб чиқади, кўплаб шогирд ва муридлар орттиради, Арабистонда бўлади. У энди машҳур олим, сўфизм таълимоти жавонмардлик (борини йўқлар билан баҳам кўриб, йўғига шукр қилиб, фақат ўз хунари эвазига кун кечириб) оқимининг пешқадам донишманди сифатида шуҳрат қозонганди. Сафарларидан бирида Ҳамадоний 1372 йили Ҳатлон вилоятининг (Ҳозирги Кўлоб вилояти) Алишоҳ қишлоғига тушади. Бу ер шайхга ёқиб қолиб, бир умрга шу ерда яшайди, уйланиб, бола-чақали бўлади.

Кашмирда Исломнинг тарқалиши ва ислом маърифатини ерли халққа сингдирилишида Али Ҳамадоний катта хизмат қилган. У 1374 йили буюк Соҳибқирон Амир Темур маслаҳати билан 700 шогирдини олиб, Кашмирга борган ва бу ерда илмий мажлислар ўтказиб, ваъзлар айтиб, халқни ўзига эргаштиришга эришган. Шундан кейин умрининг қолган йилларини кўпроқ Кашмирда ўтказган Сайид Али Ҳамадоний 1384 йили вафот этган.

Али Ҳамадонийнинг ҳаёт йўли барчага бир ибратдир, у ҳар бир сўфи, шайх, дин арбобидан мукамал

билимдон, бирон касб эгаси, исломий фарз ва суннатларни, билимларни элга ўргатиб, ҳалол ҳамда фидоий бўлмоғини қатъий талаб қилган. Шунинг учун барча мурид ва шогирдлари бирон бир ҳунар эгаси бўлган. Ўзи қалпоқ тикишдан келадиган даромад эвазига кун кечирган. Шайхдан бизга қадар араб ва форсий тиллардаги шеърлар девони, «Шайхлар одоби», «Нафс маърифати», «Жавонмардлик асослари», «Давлатни бошқариш қоидалари» сингари юздан ортиқ катта-кичик ҳажмдаги асарлар мерос бўлиб қолган. Уларда олим илм ўрганишнинг аҳамияти, ҳунарнинг инсон фаолиятидаги ўрни, шайх, сўфиларнинг маънавий пок бўлиши, имон, эътиқоднинг мустаҳкам бўлмоғи, ким ва қайси эътиқодда бўлишидан қатъи назар барча одамларга яхшилик қилиш, бева-бечораларга нисбатан мурувватли бўлиш хусусида насиҳат қилади, йўл-йўриқлар кўрсатади. У ўз асарларида маърифатли, узоқни кўра биладиган, тадбирли, адолатпеша, инсонсевар, амир бошчилигидаги марказлашган, мустаҳкам давлат гоёсини илгари суради.

Али Ҳамадонийнинг шахси, унинг Амир Темур билан мулоқотлари ҳақида Шарқда кўп нақълар тарқалган. Уларда икки буюк шахснинг давлат, юрт, эл, илм-маърифат, инсондўстлик, мардлик ва жасорат, ўзи танлаган иш ва йўлда сабот ҳамда матонат кўрсатиш хусусида ажойиб, ибратомуз фикрлар мужассамланган.

Ривоятлар

Шоҳ Нуриддин Неъматулло Вали Ҳазрати Мирни кўргани борганларида у киши бетоб эканлар. Шунда бошларидаги саллаларини олиб, Шайхнинг муридларидан бирига бериб, дебдилар:

— Буни пирингга элтгин, пайтава қилсинлар ва ўз пайтаваларини лутфан берсинлар, мен салла қилиб ўрайман.

* * *

Али Ҳамадоний икки йил шайх Али Дўстий ҳузурида бўлиб, сўнг Маздақонга қайтаркан, ҳижрий 732 (1358) йили иккинчи куни Сайид хайри хуш қилиш учун устози ҳовлиси яқинига келибди. Уша куни шайх доимий одатига кўра ҳовлисидан чиқмабди. Дўстлари

Али Ҳамадонийга устознинг кулбасига кириб, хайрлашиб кетаверишни маслаҳат беришибди. Али Ҳамадоний хонага кириб, не кўз билан кўрсинки, Дўстий зикрга бош эгган ҳолда жон таслим қилган экан.

Али Ҳамадоний ва бошқа шогирдлар шайх Алини дафн этиб, учинчи кунни Маҳмуд хизматига етиб борибди. Ўша кунлари Сайиднинг муридлик муддати тугаган экан. Шунинг учун Маҳмуд Маздақоний Али Ҳамадонийга қуруқлик ва сув юзида сайр қилиш, жаҳонгашталиққа юз тутишини маслаҳат берибди. Шундай қилиб, Ҳамадонийнинг мусофирлик ҳаёти бошлабди.

* * *

Кунлардан бир кунни Али Ҳамадоний шайх Азконий хонақоҳида ётганида туш кўрибди. Тушида Азконий унга бир лочин туҳфа қилибди. Бунини шайх фарзанд деб тушунибди-да, тезда уйланибди. Оллоҳ таоло ҳақиқатда ҳам унга ўғил берибди, номини Муҳаммад қўйибди. Ўшанда Ҳамадоний қирқ ёшда экан.

* * *

Ҳамадоний нақл этибдур: Ҳаж сафарим ўн ой давом этди. Қаерда дам олиб ётсам, ҳақ субаҳонаху таолодан «тур, халқни исломга даъват эт», деган нидо келарди. Шунинг учун бирон манзилда муқим турмадим, бирон шаҳарда икки ойдан зиёд яшамадим.

* * *

Кашмир подшоҳи Султон Аловуддин тушида офтобнинг жанубдан чиққанини кўрибди. Шоҳ будда уламоларини йиғиб, туши таъбирини сўрабди. «Эй подшоҳ, дебди улар, Мовароуннаҳр заминидан бир киши келиб, ҳаммамизни мусулмон қилади», дебди. Ҳақиқатдан ҳам Али Ҳамадоний Кашмирга бориб, бутун халқни исломга даъват этибди.

* * *

Кунлардан бир кун Ҳамадоний Амир Барлос билан биргалиқда соҳибқирон Амир Темур ҳузурига борибди. Сўхбат давомида Жаҳонгир Шайхдан сўрабди.

— Устоди аржманд, нега қора либос кийиб, қора салла ўраб юрасиз?

— Улуғ амир, мен Ҳақ йўлида ҳар икки нафсни

шаҳид этганман. Уларга мотам тутиб, шундай хирқа кияман, — жавоб берибди Ҳамадоний.

* * *

Нақл этишларича, Али Ҳамадоний бир сафар 700 нафар саййидлар билан Кашмирга борибди. У ўз дўстлари ва яқинлари билан Алоуддин маҳалласидаги Абҳат (ҳозирги Чаҳрам) анҳори соҳилига жойлашибди. (Кейинчалик ана шу манзилда Шоҳи Ҳамадоний номли хонақоҳ ва жомеъ масжиди бунёд этилган). Ҳар куни Ҳамадоний аср намозидан сўнг бир баландликда одамларга панд ҳамда ваъз айтиб, уни маҳаллий тилга таржима қилдиран экан. Оддий халққагина эмас, ҳинд ва будда уламоларига ҳам ваъз айтаркан. Баъзан бундай мажлислар баҳсу мунозарага айланиб, Шайх ўз ақл-заковати, ўткир зеҳни, исломий тафаккури билан ғолиб келаркан. Натижада мажлис аҳлидан бир неча киши бир йўла исломни қабул этган кунлар ҳам бўлган экан.

* * *

Султон Баҳромшоҳ Саййиднинг муриди мухлисларидан бири экан. У бир неча кун шароб ичиб, бадмаст бўлибди, ёмон ишларга қўл уришга қасд этибди, яъни бировни қатл этишни мўлжаллабди. Иттифоқо кўзи уйқуга кетиб, тушида Али Ҳамадонийни кўрибди. У шоҳга қараб: «Эй подшоҳ, Худои таоло ва эрта қиёмат кунисидаги жазодан қўрқмайсанми? Нега бундай бадбинлик ва қотилликка қўл урмоқдасан?» дебди.

Уйқудан турган шоҳ ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, Али Ҳамадоний ҳузурига бориб, унинг қўлини ўпибди. Ана шу кундан эътиборан Баҳромшоҳ адолат билан ва Худодан қўрқиб ҳукмронлик қила бошлабди. Шунинг учун халқ уни «Шайх Султон» деб атай бошладилар. У баъзан Бадахшонни, кўпинча Балху Бадахшонни ўз тасарруфида тутаркан. Бир сафар Бадахшон ўзаро жангда унинг ҳарифи қўлига ўтиб қолибди. Шунда Али Ҳамадоний: «Эй Худо, тез кунда Бадахшонни шайх Муҳаммад қўлига қайтар», деб дуо қилибди. Ҳақиқатда ҳам кўп ўтмай Бадахшон яна Шайх Султон қўлига кирибди. У шайх таъсирида халқ учун кўп яхши ва хайрли ишларни бажарибди. Султон Ҳамадонийнинг «Воридоти амирия» рисоласини кўп мутолаа қилиб юраркан.

* * *

Али Ҳамадоний ҳалол ризқ топиб ейиш учун қалпоқ тикиш билан машғул бўларди. Айтишларича, бу касб унга тушида башорат қилинган экан. Кунлардан бир кун у ўзи тиккан қалпоқлардан бирини Султон Қутбиддинга туҳфа қилибди. Қутбиддин ўша қалпоқни доим тожи остидан кийиб юрар экан. Бир юз қирқ йил давомида ўша шажара ҳукмронлари бу анъанани давом эттиришибди. Аммо Султон Фатҳ шоҳ ўша қалпоқни ўз кафанига қўшиб дафн этишни васият қилибди. Тоқим шу қалпоқ туфайли гўр азобию қиёмат заҳмати камроқ бўлсин, деб умид қилган экан. Шундай қилишибди.

Машҳур донишманд Мавлоно Муҳаммад Они бу ишнинг хунук оқибатини қуйидагича нақл этган: давлат ва салтанат Шамсуддин хонадонидан бошқанинг қўлига ўтажак. Шундай ҳам бўлибди. Нақл этишларича, Ҳамадоний кулоҳи дафн этилгандан 37 йил ўтгач, Ғозичак номли бир баҳодир майдонга чиқиб, «шоҳамбарий» шажарасига барҳам бериб, тарих майдонига чаклар сулоласини чиқазибди ва улар 23 йил ҳукмронлик қилиб, Акбаршоҳ зарбаси, буюк Темур империяси таъсирида кулабди.

* * *

Кунлардан бир куни отасининг яқин бир ошноси Сайид Шаҳобуддин йўлда Ҳамадонийга учрабди ва унга 200 динор ҳадя берибди. Сайид ўша куни бир қанча дарвеш ва оддий кишиларни тўплаб, юз динорни харжлаб меҳмон қилибди. Шу зайлда кеч кирибди. Ҳамадоний уйқусида Расули Акрамни зиёрат қилибди. Пайғамбаримиз шайхни бундай текин пулни олмоқ ва меҳнатсиз нарсани қўлга киритмоғини ман этиб дебдилар: «Сен ҳалол касб эвазига ризқу рўзи топмоғинг лозим».

«Хулосат-ул-маноқиб» китобининг муаллифи Сайид Ҳамадоний қалпоқ тикиш билан тирикчилик қилар ва у бу касбни тушида башорат бўлгандан кейин ўрганган, унинг тиккан қалпоқлари ҳамманикидан чиройли бўларди, деб ёзиб қолдирган. Шунинг учун ҳам унинг аксарият муридлари бирон касб эгаси эканлар. Ишлаган ҳар бир мурид ёки шогирд ишсизлик ва танбалликдан йироқ бўлишаркан. Шайх туфайли Кашмирда-

ги «Боғи Сулаймон» маҳалласида ҳунармандчилик борган сари ривожланиб, ободлашиб кетибди.

* * *

Кашмир муслмонлари Сайид Ҳамадоний ваъз айтadиган жойда кўркам ёдгорлик барпо этишган. Бу ер илм-адаб аҳлининг зиёратгоҳи ҳисобланади. Кашмирликлар Ҳазрати имом Ҳусайнни эслаш маросимида Шайх қадам жойига келганда аламларини ҳам қилиб ўтадилар. Халқ қалбида бу зотга ҳурмат шунчалик зўрки, Кашмир дарёларидаги балиқчилар ундан мадад сўрайдилар. Кашмир аҳли ҳар йили зилҳижжанинг 6 кунини байрам қилиб, Ҳамадоний ҳақида суҳбатлар уюштирадилар.

* * *

«Мастурот» китоби муаллифининг ёзишича, Балх ҳукмронларидан бири Сайид Ҳамадонийнинг илмий кучи, кароматгўйлик қудратига ишонмай, мис ва пўлатдан отлар яссатираркан-да, «агар сен ўз қавмингдан қайтиб, менинг саройимга бўйин эгиб келмасанг, ана шу қизиб турган отлардан бирига ўтқизаман», деб сиёсат қиларкан. Лекин Сайид ҳақ йўлдан қайтмабди. Кунлардан бир кун подшоҳ қараса, яссатирган барча отлари тупроққа айланиб қолибди. Қилмишидан пушаймон бўлган шоҳ Шайхга қўл бериб, мурид бўлибди.

* * *

Али Ҳамадоний 1383 йили учинчи марта Кашмирга сафар қилиб, 1384 йилнинг зулқадаси бошларигача ўша ерда яшади. Шундан сўнг умра ёки Ҳаж сафарига бормоқ мақсадида ватанига қайтади. Йўлда Похли шаҳрига тушади. Шаҳар ҳокими Шайхдан бир неча кун шу ерда яшаб, ўз маърузаларидан халқни барҳаманд этмоғини илтимос қилади. Сайид ўн кун давомида катта анжуманларда ваъз айтиб, халқни ўз маърифатидан баҳраманд этгач, йўлга тушибди. Йўлда касал бўлиб, беш кун ўтгач, вафот этибди.

* * *

Ҳайдари Бадахший «Мастурот» рисоласида шундай ёзади: Али Ҳамадоний Хатлондалигида Ҳазрати Расулulloҳни тушида кўрган экан ва ул ҳазрат «сенинг хонинг шу ерда бўлади», деб башорат қилган эканлар.

Уйқудан турган Сайид бу башоратдан мамнун бўлибди. Чунки, у ўзини шу шаҳарга қаттиқ боғлиқ, деб юрарди. Бу воқеани шайх муридларига айтиб берган ва уларнинг «Сизнинг умр риштангиз қачон узилади» деб берган саволларига «мен мана шу воқеадан сўнг уч йилу бир кеча кундуз умр кўраман», дебди. Муридлари зор-зор йиғлашибди. Ҳақиқатдан ҳам Шайх ўзи айтган кунда вафот этибди.

* * *

Али Ҳамадоний вафотидан хабар топган Султон Кутбиддин жасадни Кашмирга элтиб, дафн этиш учун одам юборибди. Похли ҳокими эса, Сайидни ўз вилоятида дафн этмоқчи эди.

Хатлонлик муридлари эса устозни васиятига кўра мурдани ўзлари олиб кетмоқчи бўлишибди. Ҳар ҳолда орада қаттиқ тортишув рўй берибди. Мурдани ювиб-тараб, кафанга ўрагач, Шайхнинг мурид ва шогирдларидан бўлмиш Қавомиддин Бадахший дебди: «Кимда ким Шайхнинг мурдасини ўрнидан қимирлата олса, уни хоҳлаган ерига элтиб кўмиши мумкин». Бу гапдан ҳамма таажжубга тушибди. Кашмирликлар ва похли халқи бирин-кетин Сайид Ҳамадоний жасадини кўтариб кетишга уриниб кўришибди, лекин ҳеч ким ўрнидан қимирлатолмабди. Шундан сўнг Шайх Қавомиддин Бадахший «Энди навбат бизга келди» дебди-да, устози мурдасини бир ўзи икки қўлида даст кўтариб йўлга тушибди. Йиғилганлар ҳайрат бармоғини таажжуб дандони билан тишлаб, шайхни Хатлонга элтишга монъелик қилмабдилар. Шундай қилиб, Али Ҳамадонийни ўзи севган Алишоҳ қишлоғига элтиб, дафн этибдилар. Унинг мақбараси ҳамон мўътабар зиёратгоҳ ҳисобланади.

«ДИЛ БА ЁРУ...»

Ўн иккинчи ва XV асрларда Ўрта Осиё халқлари орасидан Шарқ ирфоний тафаккури тараққиётига улкан ҳисса қўшган бир тизим мутафаккир мутасаввуфлар етишиб чиқди. Исломиё аҳкомлар ўчоғи Бухородан етишиб чиққан Баҳовуддин Нақшбанд ана шундай сиймолардандир. У 1318 йили Бухоро яқинидаги «Қасри Ҳиндувон» (кейинчалик у олим шарафига «Қасри Орифон» деб атала бошланган) қишлоғида хунарманд

оиласида дунёга келган. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида шогирди Муҳаммад Порсонинг «Кудсия», «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд», Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул унс», Шарофиддин Роқимийнинг «Тарихи Роқимий», Амир Ҳамзанинг «Мақомоти Амир Саййид Кулол», Муборак ал-Бухорийнинг «Анисул толибин ва уддатус соликин», Хусайн Воиз Кошифийнинг «Рашаҳот-ул-айнул ҳаёт», «Футуватнома» асарларида қимматли далил ва маълумотлар мавжуд. Ана шу манбалар асосида тадқиқот олиб борган Е. Э. Бертельс, С. Олимов, А. Афсаҳзод, Х. Мирзозода, В. Зоҳидов, И. Мўминов, А. Муҳаммадқулов, О. Усмонов, А. Ҳайитметов ҳамда Н. Комилов сингари олимлар бу буюк файласуфнинг тўла биографиясини яратишга қисман эришишган.

Шу илмий хулосаларга қараганда туғма зийрак ва зукко бўлган Баҳовуддинни ёшлигиданоқ дастлаб Хўжа Муҳаммад Самосий тарбиялай бошлайди. Зеро бир неча йил бурун «Қасри Ҳиндувон»да бўлган Самосий яқин ораликда мана шу қишлоқда буюк бир шахс дунёга келишини башорат қилган эди. Унинг вафотидан сўнг эса Баҳовуддиннинг тарбияси билан ўша даврнинг машҳур мутасаввуфи Амир Саййид Кулол шуғулланади. Ана шу Саййид Амир Кулол Амир Темурнинг ҳам пири бўлган. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да ҳам ишорат бор. Кейинроқ эса Абул Холиқ Фиждувонийдан сабоқ олади. Олимнинг отаси Саййид Жалолиддин, онаси Биби Орифа бўлган.

Маълумки, Аҳмад Яссавий Бухоро мадрасаларини хатм этгач, устози Юсуф Ҳамадоний ўрнида мударрислик қилган. Ўша кезларда Саййид Кулол билан Абул Холиқ Фиждувоний Аҳмад Яссавийдан таълим олишган. Демак, Баҳовуддин Нақшбанд бевосита Яссавий шогирдларидан ҳисобланади. У етти яшарлигида «Қуръони Карим»ни тўла ёдлаб, хуш овоз билан қироат қилган.

Ўн бир яшар Баҳовуддинни Саййид Кулол ўзи билан Қаршига элтади. У бу ерда кўп китоб ўқийди, сўфизм назариясини пухта эгаллайди; устозларидан «махфий зикр» қодаларини ўзлаштиради; орифлик шартларини ўрганadi; ўн етти яшарлигида уйланади. Аммо Абу Муҳсин Муҳаммад Бакир ибни Муҳаммад Алининг «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд» китобида нақл этилишича, Саййид Амир Кулолдан дарс олиши туга-

гач, амакиси Баҳовуддинни Самарқандга элтади ва машхур дарвишлар ҳузурига элтиб, улардан таълим олдиртиради. Кунлардан бир кун Баҳовуддиннинг тушига ҳазрати Хизр кириб, «агар сен ҳақиқий сўфи бўлишни истасанг, хотининг билан алоқани узишинг керак», дейди. Шундан сўнг Баҳовуддин оиласи билан ажралишади. Умуман, унинг камолотида «ғойибдан нидо», «хуфя зикр» пайтида кўз олдига пайғамбар, Сулаймон Ҳаким Ота, Хизр, Иброҳим Адҳам, машхур авлиёларнинг келиши, башорат, ўзининг ноғиҳоний руҳий қудратга эга эканлигини сезиши муҳим омиллардан бўлган. Утмишда яшаган буюк мутасаввуфларнинг ҳаётида Хизр башорати ёки ундан таълим муҳим ўрин тутган.

Гарчи Баҳовуддин оиладан воз кечган бўлса ҳам ўзининг қатъий ақидаси «даст ба кору дил ба ёр»дан келиб чиқиб, деҳқончилик билан шуғулланган, отасининг ёнида туриб, дастгоҳда гулли ҳарирлар тўқиган, мисга гул-нақш тушириш билан шуғулланган. Унинг лақаби — Нақшбанд ҳам мисгарлигидан олинган. Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Баҳовуддин бир оз вақт шогирди Халил султон ёки Қазон султон даргоҳида яшаган ва унинг бой китобхонасидан фойдаланган, айрим масалаларда Султонга раҳнамолик қилиб турган.

Бухорога қайтиб келгач, олим шогирдлари Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Аттор билан бирга Хуросон, Эрон ҳамда Ироқ орқали ҳажга жўнайди. Улар йўлда Балх, Марв, Ҳирот, Нишопур, Бағдод ва Дамашқ каби ўнлаб шаҳарларда бўладилар: Юсуф Ҳамадоний, Боязид Бастомий, Жўнайд Бағдодий, Мансури Халлож, Абу Абдулло Маҳосиби сингари машхур сўфи-машойихлар, Шарқ сўфизм таълимотининг алломалари мақбараларини зиёрат қилади: «Анал ҳақ» ижодкорига катта ҳурмат кўрсатади.

Машхур тасаввуф донишманди, Бағдодда мадраса қурдириб, ўн йил давомида ўн уч фандан дарс айтган Абулқодир Гелоний-Ғавсул Аъзам (XII аср) Мансури Халложга хайрихоҳ бўлган, унинг ақидасини тарафдорлик қилган. Баҳовуддин Нақшбанд ҳам шогирди Муҳаммад Порсога «Мансур қалбида ишқ оташининг алангаси бор эди. Гирд-атрофдагилар ана шу шуълани кўра олмай, уни дастгирлик этмади. Мен ўшанда Халлож ёнида бўлганимда, уни қўллаб-қувватлардим», деган экан. Бу эса Нақшбанднинг «Худо билан қалбан

бирга бўлмоқ лозим, у бизнинг вужудимизда бўлмоғи даркор» деган фикри билан ғоятда мутаносибдир. Уч йилдан сўнг улар Бухорога қайтишади. Бундан кейинги барча ҳаётини Баҳовуддин Нақшбанд Худо йўлига хизмат қилишга: муридлару шогирдларга дарс айтиш, амри маъруф ўтказиш, уларга «зикри хуфя» қоидаларини сингдириш, кўпроқ дарвешлар даврасида бўлишга интилади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Агторлар унинг нутқлари, ҳикматли сўзларини ёзиб, тўплаб юрган. Ўтмишда яратилган «Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд мақомотларига» кирган барча гаплар, устознинг фикрлари, унинг даҳоси хусусидаги кўплаб маҳоботли афсоналар ана шу манбалардан олинган ёки уларга суяниб ёзилган.

Ҳазрати Баҳовуддин касалланиб қолгач, умр охирига етаётганини сезиб, Бухоро четидаги бир карвонсаройга бориб ўрнашган. Кўплаб шогирдлар, дарвешлар қуршовида бир неча кун яшаб, 1389 йилнинг март ойида оламдан ўтган. У ўзигача ўтган барча сўфи, машойихлар таълимотини пухта эгаллади ва бу соҳада ўзича қуйидаги йўналишни белгилади: таълимотининг асосини жавонмардлик — барча инсонларга яхшилик қилиш, ортиқча мол-дунёга ружў қилмаслик, ўз қўл кучи, кўз нури эвазига кун кечириш, бировларнинг дардига малҳам бўлиш, иложи борича қўлга киритилган ноннинг ярмини бир муҳтожга бериш, дилозор бўлмаслик, фарз ва суннатларни бировга кўрсатиш учун ёки бошқалар ижро этаётгани учун эмас, балки қалбдан хуфя бажариш ташкил этган. У асосан турли касб эгалари давраларида, усталар расталарию гузарларда, карвонсаройларда фаолият кўрсатган. Бунда ўн бир шарт дастур сифатида қўлланилган:

1. Хуши дар дам, яъни шу тариқат аъзоси — солик худо шарафига қилинадиган хуфя зикр пайтида хушҳол ва хушчақчақ юрмоғи лозим.
2. Назар дар қадам, яъни солик ҳамиша хушёр бўлиб, паришонхотирликка йўл қўймаслиги зарур.
3. Сафар дар ватан, яъни юксак ахлоқ соҳиби бўлган солик атроф-муҳит бағрида кезиб юрсин, юрт кўрсин, одамлар орасида бўлсин.
4. Хилват дар анжуман, яъни солик зоҳиран халқ билан, ботинан холиқ билан бўлсин.
5. Ёд кард, яъни солик худо ёди билан яшамоғи, зикрга фарқ бўлмоғи зарур.
6. Бозгашт, яъни солик ҳамиша худо ишқида ботинан муножот айтиб юрмоғи даркор.
7. Нигоҳдошт, яъни

солик хаёлини бир жойга йиғиб, хотиржам юрмоғи лозим. 8. Ёддошт, яъни солик ваҳдати вужуд таълимоти билмоғи керак. 9. Вуқуфи замони, яъни солик ҳамиша ўз вақтини ҳисоблаб юриши, унинг қанчаси яхшиликка, қанчаси ёмонликка кетганини билиб туриши зарур. 10. Вуқуфи адади, яъни солик ҳамиша ўзининг ягоналигини, танҳолигини назарда тутмоғи керак. 11. Вуқуфи қалб, яъни солик хуфя зикрда гарқ юриб, дилида Оллоҳни сақлаши билан хотиржам юрмоғи керак. Нақшбандийлик тариқати аъзолари, тарафдорлари олдига қўйиладиган бу талабларнинг тўрттаси, яъни «Хуши дар дам», «Назар дар қадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар анжуман» энг асосий шарт сифатида кенг тарқалган.

Баҳовуддин Нақшбанд 73 йиллик умри давомида Навоий таъбири билан айтганда кўплаб «авроқ мунақаш этган» бўлса-да, унинг тўла илмий мероси бизга қадар сақланиб қолмаган. Аммо «Чаноқ қалъа» (1909 йил), «Бухорои шариф» (1912 йил), «Шўро» (1914 йил) журнал ва газеталаридаги маълумотларга қараганда буюк мутафаккир тасаввуф назарияси ва амалиётига доир 13 та асар ёзган. Улар орасида «Ҳаётнома», «Далили ошиқон», «Одоб ал-соликин» («Муридлар одоби»), «Насиҳат ул-соликин» («Муридлар учун насихат») асарлари алоҳида аҳамиятга эга эканлиги уқтирилган. Лекин негадир Абдулаҳад Хўжаев ўзининг «Маҳдуми Аъзам» («Мулоқот» журнали, 3—4 сонлар, 1993 йил, 45-бет) мақоласида сўнгги икки асарни бу шайх китоблари сирасига киритган.

X—XI асрларда айрим мутасаввуф машойихлар орифликдаги таркидунёчиликка, мистика — ўзлигидан воз кечиш сингари хатти-ҳаракатларга ўзгача назар билан қарашга, сўфизм назариясининг баъзи жиҳатларига ислоҳ киритишга интиладилар. Тасаввуфнинг машҳур донишманди Абулҳасан Харақоний 3 ўғлининг бирини темирчига, иккинчисини дурадгорга, учинчисини қуролсозга шогирд қилиб беради. Муридларидан бири «ахир фарзандларингиз ҳунар эгаллаш билан банд бўлса, комиллик йўлидаги фарз ва суннатларни ўз вақтида бажара олмайдилар-ку?» деб сўраганида «ошиқларни қўли ишда, қалби ёрда бўлмоғи лозим, улар текинхўрлик, тамаъгарликка ўрганмасликлари керак», деб жавоб берган. Баҳовуддин Нақшбанд ана шу фикрни бир таълимот даражасига кўтаришга, сўфизмни

турмушга, инсон ҳаётига яқинлаштиришга муваффақ бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, сўфизм таълимотида ислохотчи, янгилик яратувчи унвонига муяссар бўлган Нақшбанд ҳаёти ва ижодий мероси энди ҳар томонлама чуқур ўрганилмоқда. Унинг асарларини топиш, тадқиқ этиш ва нашр қилиш шарқшунос ва файласуфларнинг галдаги вазифаларидан ҳисобланади.

НОЗИКТАБЪ БАДИҲАҒҲЎ

Машҳур шоир Жалолуддин Салмон ибн Хожа Алоуддин Соважий (1300—1375) баҳор ойида тўлиб-тошиб оқаётган Дажла дарёсини (Бағдод шаҳри яқинида) бир тепаликка чиқиб, томоша қилиб ўтирган экан, олдига юпун кийинган, устида наमत чакману қўлтиғида китоб билан бир йигит келиб, салом берибди:

— Кимсан, эй йигит? — сўрабди шоир.

— Мен ғариб бир шоирман, — жавоб берибди мусофир.

Шунда Салмон Соважий унинг иқтидорини синаб кўрмоқ учун қуйидаги мисрани ўқибди:

Бу йил Дажланинг рафтори ажаб мастонага ўхшайдир.

Мусофир йигит шу заҳотиёқ бадеҳа тарзида байтнинг иккинчи мисрасини айтибди:

Аёғи банддаю оғзида кўпик, ажаб девонага ўхшайдир.

Салмон тепаликдан тушиб, жулдирвоқи йигитнинг қобилиятига офаринлар айтибди ва улар бир умрга устод-шогирддай дўстлашиб қолибдилар.

Забардаст олим ва шоир Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират-уш-шуаро» китобида таърифланган бу дарвеш йигит жаҳонгашта шоир Носир Бухорийдир.

Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Шамсиддин Сомий ва бошқа Шарқ муаллифлари Носирни зукко шоир сифатида таърифлаган бўлсаларда, аммо унинг ҳаёт йўли ва ижодий мероси ҳақида аниқ маълумот келтиришмаган. Баъзи манбалар ҳамда шоир асарларидаги ишоралар, замондошлари билан мулоқотларига қараганда Носир XIV асрнинг бошларида Бухорода камбағал косиб хонадониди дунёга келган. Болалик ва йигитлик йиллари она шаҳрида ўтган. Эрон олими Саид Нафисийнинг таъкидлашича, Носир Бухоронинг «До-

руломон» мадрасасида олим Ҳамидуддиндан ва Балх мадрасаларида таҳсил кўрган. Шаҳардаги нотинчлик, охири мўғул ҳукмронларининг ўзаро тахт талашishi, халққа қилаётган бедодликлари шоирни она-Ватанни тарк этиб, нисбатан осойишта ўлкаларга юз туттиради. Шоир ўз даврининг буюк шайхи ва маърифатпарвар донишманди Хожа Муҳаммад Порсо билан дўст бўлган.

Шундан сўнг Носир Бухорий Ажам ва Араб мамлакатларининг Бағдод, Рай, Қуддус, Табрес, Ҳижоз, Шероз, Ироқ каби шаҳарларини кезиб чиқади, икки мартаба Маккада бўлади; Ироқда Салмон Соважий ва Табресда Камол Хўжандийлар билан учрашади. Кўп подшо ва зодагонлар шоирни сарой доирасидаги адабий муҳитга тортмоқчи бўлишади, турли мансабларни таклиф этишади. Лекин «дунё молига қўл силтаган» шоир фақат дарवेशона ҳаёт кечирishiни афзал кўради. Носир Бухорий 1381 йилдан кейин мусофиратда вафот этган. Унинг хоки Табрес атрофидаги шоирлар қабристониди, деб тахмин қилинади.

Ўтмиш тазкираларида Носир Бухорий катта ҳажмдаги девон тузганлиги таъкидланиб, турли йилларда тузилган баёз, мажмуа ва фехристларда шеърларидан байтлар келтирилса-да, аммо 60-йилларга қадар унинг дастхати номаълум эди. Филология фанлари доктори, профессор Исматулла Абдуллаев Носир Бухорий девонининг ҳозирча фанда ягона нусхасини Наманганда қўлга киритди ва у ҳақда «Носир Бухорий» деган рисо-ласини ёзди. Биз бу лавҳани ёзишда домланинг маълумотлари ва шоир девонидан фойдаландик.

Қўлёзма девон дебоча ҳамд ва наътлардан ташқари қасида, ғазал, қитъа, рубоий, маснавий, мухаммас, таржебанд, бир неча васфия (турли ҳайитларга бағишланган шеър)лардан иборат. Уларнинг жами 7 минг байтни ташкил қилади. Юқорида биз Носир бирон бир шоҳ ёки амир саройини ихтиёр этмаган, дедик. Ҳақиқатдан ҳам девонда мавлоно Шамсиддин Муҳаммад, Хожа Садриддин, Шайх Увайс, мавлоно Тожуддин, Хожа Убайдуллоҳ сингари илм-адаб аҳли, исломий аҳком уламоларига бағишланган қасидаларгина мавжуд, холос.

Носир Бухорий шеърлари тематик жиҳатдан ҳам, гоъвий, бадий нуктаи назардан ҳам ранг-барангдир. Гарчи шоир анъанавий муҳаббат мавзусида кўплаб ғазаллар битган бўлса-да, лекин уларда тасвирланган ишқ

кўпинча ҳақиқий ишқ талқини билан, комилликка майл билан қоришиб кетади; баъзан эса соф лирикадек туюлган газалларда ижтимоий руҳ омухта келади, айримларида лирик қаҳрамоннинг интим кечинмалари, саргардонликдаги оҳу зори, ватан соғинчи, дўсту ёрлар, хешлар ёди аралашиб кетади:

Саломимни еткурғил, эй сабо, мендин Бухорога,
Дегин, Мажнун дилининг табригин ул шаҳри Лайлога.
Хабар бергил кириб Ширин саройи ичра Фарҳоддин,
Олиб кетди дили танҳо ғарибни тоғу саҳрога,
Муяссар бўлса кўрмоқ сенга дилдорим жамолини,
Жаҳонда мартабанг ошгай, етарсан жойи аълога.

Аmmo Носир Бухорий шеърларининг етакчи мавзусини ватанпарварлик, инсонпарварлик, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини танқид, адолат ва риоятпарварликни тарғиб этиш, номардлик, пасткашлик, судхўрлигу тамаъгирликни қоралаш ташкил этади. «Дарвешга қаноат мулки таслим бўлса, у оламнинг султониدير» деган шоир сабру қаноат, хайру саховат, жавонмардлигу етимпарварликни олқишлади; у доимо ёрига садоқат кўрсатиб, фидоийлик билан унга интилиб, меҳр-мурувват тилайди:

Оинаи худой рухсори туст моро,
Бигузар, то бубинам дар оина худоро.
Дар каъбаи висолат гар бошадам мақоме,
Аз замзами ду дида об занам сафоро.

(Сенинг юзинг мен учун худонинг ойнасидир, олдимдан ўтгил, шу ойнада худони кўрай. Сенинг висолинг каъбасида мақом тута олганимда эди, икки кўзим замзамидан сафога сув сепган бўлардим). Шоир бу ерда ғоятда нафис тасвир яратиб, мантиқан кучли қиёслар яшаш билан бирга, мажозий ишқни, суфизм фалсафасининг «ишки кулл» ҳақидаги назариясига содиқлигини ҳам кўрсата олган.

Ғам-ҳасрат, ватан меҳри шоир қалбидаги жўшқин кайфиятларни сўндира олмайди. Танбур навоси, най ноласи, боданинг кайфиятию баҳорнинг жонбахш таровати унга таскин беради, табиат жилоси ипордек ҳид таратиб, кўзини яшнатади, киши қалби гул-гул яшнайди:

Баҳор келиб гуллар анжумани қизиди,
Лола тоғу саҳроларга ўз аламини тикди.

Сарв бошига чодирини тортиб, булбуллар
хонишга киришди,
Доналарни тарс ёриб, гунчалар юз кўрсатди.

Девондаги бундай ғазаллар шоирнинг чинакам ғўзаллик ва табиат ошиғи эканлигини кўрсатади. Улар форсий тилдаги шеърятда манзара тасвирига бағишланган лириканинг энг яхши намуналари ҳисобланади. Умуман Носир Бухорий шеърларида манзара тасвирига анча кенг ўрин берилганлиги унинг табиат ошуфталигидан далолат беради.

Шоир девонини варақлар эканмиз, уни чинакам дўстлик вассофи эканлигини ҳам билиб оламиз. Зероки бир қанча ғазаллар, қитъа ва рубойилар бевосита инсоннинг инсонга меҳр-оқибатли бўлиши, турли элат, дин ва мазҳаб кишиларининг иноқлигини тараннум этишга, дўстликка даъват қилишга қаратилган. Афтидан шоир ўз ватанида жуда катта обрў, шуҳратга эга бўлган. Чунки бир шеърда «эски, содиқ дўстлардан рубоб, шатранж, най ва шароб қолди, холос. Энди мен уларни қанча қидирмайин, бари бир тополмайман», дейди. Шунинг учун дўстнинг қадрига етмоқ, унга содиқ қолмоқ, «булбулдек гулдан айрилиб қолмасликка» интилмоқ зарур:

Агар дўстонро тавони боз ёфт,
Тавон аз паси марг жон боз ёфт.
Касеки аз фиरोқ ба васл расид,
Дубора ҳаёти жаҳон боз ёфт.

(Агар дўстларимни қайтадан топсам, ўлик танамга қайта жон киргандай бўларди. Кимки айрилиқдан кейин висолга етар экан, у иккинчи марта ҳаётга етишгандай бўлади).

Шоир ғазалларидаги дўстлик ва ҳамжиҳатлик ҳақидаги мулоҳазалар кенг қамровли. Уларда муаллиф худо бандаларининг бари тенг, шунинг учун улар бир бирига меҳрибон, хайрихоҳ, ҳамдарду ҳамдам бўлиб, яхшилик уруғини сепиб, бу дунёда «яхшилик» деган ном қолдириб яшашга интилиши зарур. Бир ғазалида Носир дунёдан шундай яшаб ўтгинки, сендан сўнг «фалондан яхши ном қолди, деб юришсин», деган хулосага келади.

Қайд этганимиздек, Носир Бухорий ғазалларида мавжуд ижтимоий тузум иллатларини қоралаш, адолатсизлик, зулм-зўрликни танқид қилиш хийла кучли. Ана

шундай ғазалларида шоир донолар назардан четдау
нодонлар иззатда бўлган, судхўрлик, риёкорлик, ик-
киюзламачилик авжига чиққан замонасидан нолийди,
ҳукмрон табақаларни, умуман, замондошларини ин-
софли, адолатли, хайр-саховатли, ҳалим, ростгўй, очиқ-
кўнгил, ширинсухан бўлишга чорлайди; ўз замонасида
инсоф, диёнат тансиқ бўлганидан азият тортади:

Носир инсоф дар жаҳон маталаб,
Ки дар офоқ аз ў наёби гард.
Хусрави одиле намонд магар,
Тождори хурўс хоҳад кард.
Парварад осмон бо хуни дилаш.
Ҳарки дар даври мо суҳанпарвар аст.
Кори дониш замин фуру бурдааст,
Зухал нахсу Зуҳра номард.
Заррае меҳр агар буди дар чарх,
Чеҳраи меҳри ў набуди зард.

(Носир дунёда инсоф ахтариб овора бўлма, бутун
офоқда ҳам унинг гардини тополмайсан. Бошида тожи
бўлган билан адолатсиз Хусрав шоҳ ҳисобланаверадим-
ми. Ундай бўлса, хўрознинг ҳам бошида тож борку.
Бизнинг замонимизда қуруқ вайсақиларни фалак дил
қони билан эъзозлайди. Илм қадрини ер ютиб юбор-
гани учун Зухал бахтсиз, Зуҳра номард бўлиб қолди.
Чархнинг табиатида заррача меҳр бўлганда, Қуёшнинг
юзи сарғаймаган бўларди).

Аммо шоир ақидасича, турмуш қийинчиликлари,
мунофиқлигу риёкорлик наздида ўзни мардона тут-
моқ, тақдир тақозосига ризолик билан, ҳалол меҳнат,
пешана тери билан ризқ топиб, сабр, қаноат билан
яшаб, нодонларга мутеъ, сарватмандларга эҳтиёжманд
бўлмасликка даъват этади; бир мутафаккир сифатида
панд беради; пасткашлик, тамаъгирликка йўл қўймас-
ликни уқтиради:

Оташ андар тамаъ зану чун хок,
Бар дари нокасон сифла магард.
Боядаш сад синон хори дид
Ҳар, ки як нон 3-нони дунон хўрад.

(Тамаъни оташда куйдириб, нокаслар эшигини ос-
тида тупроқ бўлиб юришдан сақлан. Пастлар дастурхо-
нидан бир нон егандан кўра, киши юзига юз хору
зорлик найзаси санчилгани афзал).

Хулоса қилиб айтганда, Носир Бухорий ижоди XIV

аср форсий тилдаги адабиётнинг ўзига хос зарварақларидир. Нозиктабъ ватандошимиз девонини ўзбекча таржимаси билан нашр этиш адабиётшуносу мутаржимларимизнинг муқаддас бурчларидандир.

ЖОНБАХШ ШЕЪРИЯТ

Форсий тилдаги шеъриятнинг энг кўзга кўринган сиймоларидан бири Камол Хўжандийдир. Зероки, у анъанавий ғазал жанрини мавзу ва ғоявий йўналиши жиҳатидангина эмас, балки ўзига хос бадиий нафосати нуқтаи назаридан ҳам янги поғонага кўтара олган санъаткордир.

Камолиддин Масъуд 1318—1321 йиллар орасида Хўжандда таваллуд топган. Унинг болалик йиллари она юртида ўтган. Кўҳна Урганчда таҳсил кўрган, бир неча йил Тошкентда яшаган. Навоий Хўжа Аҳрор Вали маълумотига асосланиб, Камолнинг отаси тошкентлик эди, деган. Ёшлигидан зеҳни ўткир бўлган Камолиддин замонасидаги араб тили ва адабиётини, сўфизм фалсафаси, ҳадису тафсирни пухта эгаллайди. Мадраса хатмидан кейин бўлажак шоир хажга бориш баҳонаси билан Ҳижозга жўнайди. Каъба тавофидан қайтишда Табризга тушади ва бир умрга шу ерда қолиб кетади. 1375—1383 йиллар Ироқ ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган Султон Хусайн Жалойири шаҳардан унчалик узоқ бўлмаган Валиёнкўҳдан шоирга мулк инъом этади. Камолиддин бу ерда Биҳишт отлиғ катта боғ барпо этади.

«Тарихи томм»нинг муаллифи Шарофиддин Роқийийнинг ёзишича, «ҳоким ана шу боғда Хонақоҳи Нодирий қуриб беради. У хизматкорлар каъбаси ва зоҳидлар қибласи бўлган. Султон бойлигининг ярмини шу хонақоҳга вақф қилиб берган».

Лекин шоирнинг бу осойишта ҳаёти узоққа чўзилмади. 1385 йили Дашти Қипчоқ ҳокими Тўхтамиш катта лашкар билан Табрзга ҳужум қилиб, шаҳарни талайди ва бошқа асирлар қатори Камолиддинни ҳам пойтахти Сарой шаҳрига элтади ва эъзозлайди. Гарчи Камолиддин саройда ардоқланган, Тўхтамишнинг сафарию зафарларида ҳамроҳ юрган бўлса-да, Табризни соғиниб мумтоз ғазаллар битади ва Амир Темур Тўхтамиш устидан ғалаба қозонгач, 1396 йили севимли шаҳрига қайтишга муваффақ бўлади. У Мироншоҳ билан дўст бўлган, ундан мурувватлар кўрган; шоир темурийларга атаб ға-

заллар ёзган бўлиши керак. Баъзи олимларнинг таъкидлашича, машҳур Эрон олими ва ёзувчилари Ризоқулихон Ҳидоят (XIX аср), унинг набираси Содиқ Ҳидоят (1956 йили вафот этган) Камол Хўжандий авлодларидан экан. Камол Хўжандий 1401 йили Табрезда вафот этади. Унинг қабри ўз боғида бўлиб, илм-адаб аҳли зиёратгоҳи ҳисобланади. Шоир айна пайтда тасаввуфнинг буюк алломаларидан ҳисобланади. Унинг каромат ва риёзатлари ҳақида Шарқда кўп ҳикоятлар тарқалган.

Камол Хўжандий шеърлар девонининг бир қўлёзма нусхаси бизгача сақланиб қолган. Остони Қудс (Машҳад), Боку, Душанбе, Санкт-Петербург шаҳарларидаги қўлёзмалар хазинасидаги дастхатлар нисбатан мукамал ва қадимийроқдир. Барча тазкиранавислар шоир девонининг 14 минг байтдан иборатлигини таъкидлашган. Аммо бизгача етиб келган нусхалардаги шеърлар 7 минг байт атрофида. Унда 4 қасида, 917 ғазал, 101 қитъа, 1 мустазод, 37 рубоий, 1 маснавий, 11 муаммо жамланган, ғазалларнинг кўпчилиги 7 байтдан иборат.

Камол Хўжандий шеърлари ғоявий-тематик ҳамда бадиий нафосат жиҳатидан ранг-барангдир. Аммо ғазалларнинг асосий мавзуси анъанавий ишқ-муҳаббатдир. Бу асарларда вафо ҳамда садоқат, инсондўстлик, самимийлик, ошиқнинг турли-туман кечинмаларию маъшуқанинг бетакрор ҳусну латофати, нозу карашмаси, ағёрнинг ғаламислигию тошбағирлиги ғоятда нафис бир тарзда, халқона соддалик билан чизилган. Ёрнинг вафосизлиги, ошиқ қалбига қадалган мужгон ўқлари дардини, нозик табассумию, ширин гуфтори баргараф этади; ҳижрон азобида куйиб, адою тамом бўлаётган ошиққа маъшуқанинг булут остидаги қуёшдек «ялт» этиб кўриниши жон бағишлайди. Шунинг учун ҳам Камол Хўжандий ғазалларидаги ишқ бу ҳаётга, яшашга, гўзалликка, яхшиликка меҳр, истиқболга ишонч ва умид билан қарашнинг жозибали инъикосидир.

Кўз ёшимни кўну қўшнилар кўриб, хайрон қолиб,
Дедилар: бузмасмикин бу сел бизнинг хонани,
Гарчи ғам дилни хароб этди ва лекин сен ўзинг.
Бир қадамла тиклагайсен кулбаи вайронани.

(Васифий таржимаси).

Профессор А. Ҳайтметов Аҳмад Тирозийнинг «Фунул-ул-балоға» (XV аср) асарига суяниб, шоир ўзбекча шеърлар ҳам ёзган, деган хулосага келган.

Камол Хўжандий ишқни ҳою ҳавас, ўткинчи инсоний ҳиссиёт деб эмас, балки ошиқнинг маънавий эҳтиёжи, ҳаётнинг мазмуни, деб тушунади. Шунинг учун маъшуқанинг нозу истиғносию жабру жафоси ошиққа куч-қудрат бахш этади, у висол онларини, ёрнинг лутфу карашмасини соғиниб яшайди, айрилиқ дардию жафодан нолимайди:

Гар тег кашад душману гар таъна занад дўст,
Қатъ аз тую савдои ту қатъан натовон кард.

(Душманим қатлим учун тиг тортиб, дўстим таъна қилса ҳам сен ва сенинг ҳасратингдан кечолмасман).

Камол Хўжандий ғазалларида табиатнинг бетакрор жозибаси, чашмаю анҳорларнинг зилол сувлари файзи ошиқ қалбидаги нозик ҳислар тизимига уланиб кетади. Шоир ғазалларида биз Наврўз латофатию булбуллар хониши, қўшчилар овозию боғбонлар хиргойисини ҳис этамиз, боғу-бўстонлардаги шеър баҳсию созу куй, тароналар унини эшитамиз:

Канори обу лаби чўйбору гўшаи боғ,
Хуш аст бо санами сарвқад ба шарти фароғ.

Демак, шоир учун анҳор лабию боғ сайри сарвқомат ёри билан файзли ва тотлидир.

Хуллас, Камол Хўжандийнинг ҳар бир шеъри ошиқ қалб торининг оҳанги, маъшуқанинг сеҳрловчи, жонбахш сиймосининг сувратидир. Шунинг учун улар ўқувчи қалбини ҳамиша тўлқинлантириб, гўзалликка, жўшқин ҳаёт қалбига даъват этаверади.

ПАҲЛАВОН ВА ШОИР

Маҳмуднинг галдаги Деҳлига сафари ҳинд ҳалқининг миллий байрамига тўғри келибди. Бундай айёмларда турли савдо расталари, халқ сайиллари, ҳар хил томошалар, мусобақалар уюштирилар экан. Маҳмуднинг шаҳар четидаги саройлардан бирига тушганини эшитган султон уни эртанги курашда иштирок этиши ва ёш сарой полвони билан беллашишини сўраб одам юборибди. Маҳмуд ёш баҳодирнинг иззат-нафсига шикаст етказишни ўзига эп кўрмай бу илтифотни рад этибди. Ўз марҳамати қабул қилинмаганини эшитган султон ғазаб отига минибди. Мулозимлар бу хабарни

Маҳмудга етказиб, курашда иштирок этишини ўтиниб сўрабдилар. У розилик билдирибди.

Одатда мусобақалардан олдин Маҳмуд мусофирлар мозори улуғларининг қадамжоларини зиёрат қилар экан. Ўша кеча ҳам шаҳардаги қабристонни зиёрат қилиб юрса, бир аёл эрининг қабрини қучоқлаб: «Эй худо, икки болам ва эримни олдинг, эртанги кун майдонда ёлғиз ўғлимнинг қўлини баланд қилгин» деб нола чекаётган экан. Маҳмуд бу хотин султон саройидаги паҳлавоннинг онаси эканлигини сезибди.

Эртаси кун кураш майдонида Маҳмуд ўзини ғоятда заиф ва лапашанг қилиб кўрсатибди. Ёш баҳодир икки-уч даврандан кейиноқ Маҳмудни чирпирак қилиб кўтариб урибди. Султон бу ғалаба шарафига катта зиёфат берибди. Тантаналардан сўнг ҳоким бошчилигида аркони давлат, барча хизматкорлар, меҳмонлар филларга миниб ўрмонга—овга жўнашибди. Чангалзорлар орасидан кетаётганда бехосдан султон тахтиравони ўрнатилган фил ботқоққа ботиб қолибди, кўп уринишибди, филни лойдан чиқазма олишмабди. Шунда Маҳмуд хизматкорларга филнинг олдинги оёқлари орасини ковлаб бўшатишни буюрибди. Шундай қилишибди. Бўшлиққа катта бир кундани ташлабдилар. Маҳмуд ана шу кунда устига тушиб, фил оёқлари орасига елкасини қўйиб, бир зўр билан икки оёғини ботқоқдан бўшатибди, фил ўзини ўнглаб ҳалокатдан қутулибди.

Ҳамма меҳмоннинг қудратига офаринлар айтибди. Овдан сўнг яна зиёфат бошланибди. Гап орасида султон Маҳмуддан:

— Кеча майдондаги заифлигингиз билан бугунги жасоратингизни қандай тушунса бўлади, — деб сўрабди.

— Эй, олийҳиммат султон! Бу йигит бир беванинг ягона фарзанди. Истиқболи порлоқ паҳлавон, лекин ҳали тажрибасиз. Мен у билан олишиб, майиб қилиб, умрига золим бўлишни истамадим. Аммо сиз ғазабланганингиздан сўнг кураш тушишга розилик бергандим, — дебди у.

— Тиланг тилагингизни, нима истасангиз муҳайё қиламан, — дебди султон.

— Менга ҳеч нарса керак эмас, сизнинг зиндонларингизда 200 дан ортиқ юртдошларим асир экан, ўшаларни озод қилсангиз, ватанимга бирга олиб кетсам бас, — дебди Маҳмуд.

Султон баҳодирга от-улов, сарполар берибди ва асирларни ҳибсдан бўшатибди. Маҳмуд ватандошлари билан Хоразмга қараб йўл олибди.

Машҳур файласуф олим, инсонпарвар шоир Паҳлавон Маҳмуд Пурёрвалий 1247 йили Хива яқинида пўстиндўз оиласида дунёга келган. Кўҳна Урганч ва Хива мадрасаларида таълим олди, турли билимларни пухта эгаллаш билан бирга жисмоний тарбия билан мунтазам шуғулланди, миллий кураш қоидаларини ўрганди. Йигитлик палласидаёқ кураги ерга тегмаган баҳодир, нозик дидли шоир сифатида шуҳрат қозонди. У Шарқнинг деярли барча мамлакатларида бўлиб, мусобақаларда қатнашди, фақат зафар қучди, тушган инъом-эҳсонларни, соврин, мукофотларни бева-бечораларга улашиб бериб, ўзи ота касби пўстиндўзлик билан кун кечирди. Паҳлавон Маҳмуд 1325 йили она шаҳрида вафот этган. Ҳамшаҳарлари унинг қabri устида муҳташам мақбара тикладилар. Ҳозир бу мақбара давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Паҳлавон Маҳмуд дин назарияси — фикҳ, фалсафа ва мантиққа доир бир неча рисоалар ёзган. Жумладан, жавонмардлик ҳақида «Канзул ҳақойиқ» рисоласини яратган. Рудакий, Ибн Сино, Хайём анъаналарини давом эттириб, форсий тилда рубоийлар битган, шеърларида Пурёрвалий ёки Қитойий тахаллусларини қўллаган. «Мажолисун-ошиқин» китобида шоир ҳақида қизиқарли маълумотлар бор. Шоир ўз рубоийларида чин инсоний севгини бетакрор нозикликда тасвирлайди, янги бадий-тасвирий воситалар ишлатади; зулм-зўрликни, тамаъгирлик, пасткашлик, риёкорликни қаттиқ қоралайди; ҳаллоллик, инсонпарварлик, мардлик ва маърифатни олқишлайди, кишиларни дўстликка, хушёрликка, илм ўрганишга даъват этади; айрим рубоийларида замонасидаги тенгсизлик, жабр — ситамдан шикоят қилади; меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаётига ачинади.

Ҳар ёқдан ғам отган тошни кўраман,
Кўз очсам чимирилган қошни кўраман.
Қачонгача поймол этиб фикримни,
Тизза кўзгусида бошни кўраман.

Номардлик, пасткашлигу нодонликни қоралаган шоирнинг куйидаги рубоийси ҳам ибратомуздир.

Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ.

Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ,
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ.

Шарқнинг буюк мутафаккири Абдурахмон Жомий «Силсилатуз заҳоб» — «Олтин занжир» дostonида шу рубойига яқин шеърлар битган, унинг гоёларини ўзига хос йўсинда давом эттирган. Демак, Жомий жавонмардлик ақидасидаги Паҳлавон Маҳмуд ижодини билган ва қадрлаган.

Шоир ҳаёти ва ижодий меросини ўрганиш, тўплаб таржима қилиш ва нашр эттиришда Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси Яҳё Фуломов ҳамда нозик дидли ёзувчи ва таржимон Тўхтасин Жалолов, шоир Матназар Абдулҳакимларнинг хизмати катта. Паҳлавон Маҳмуднинг шахсий ҳаёти ва рубойилари бизни доим инсонпарварликка, мардлик ва жасорат ҳамда ватанпарварликка чорлайверади.

Паҳлавон Маҳмуд ҳикматларидан

Кўзгуга берардим кечқурун сайқал,
Боқдим унга тиниқ бўлган бил маҳал:
Шунча кўп кўринди ўз айбимки, мен
Ўзгалар айбини унутдим тугал.

* * *

Кўрқоқлардан бирон чиққанмиди мард,
Хайрсиз одамдан лўлининг ити яхши.

* * *

Номард ит кабидир, мард — бир дарё,
Дарё ит дамидан нопок бўлмас.

* * *

Ҳамма дарддан кўра айрилиқ ёмон,
Ҳамма қайғудан ҳам ёмондир ҳижрон.

* * *

Ёмон билан улфат бўлма, юр йироқ,
Йўлингга дон сочиб, қўяди тузоқ.

* * *

Кийим эскиргани айбга қўшилмас,
Айб шунда, гар бўлса кийимда ёмон.

* * *

Токи бор ғайрату мардликдан асар,
Аҳлу аёлингни этма дарбадар.

* * *

Қора тош сира ҳам бўлмас ложувард,
Тоза қалбга асло юқмас чангу гард.

ФАХРУЗЗАМОН

Қадимий Шош, яъни Тошкентда яшаб ижод этган адиблардан бири Бадриддин Чочийдир. Бадриддин Муҳаммад 1285 йили зиёли оиласида туғилган. Болалиги Тошкентда ўтади, кейин Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида ўқийди. Бўлажак шоир шеърят ва санъат билан бирга, замонасидаги барча билимларни, хусусан, табиий фанларни яхши эгаллайди. Мамлакатдаги нотинчлик, тахт-тож учун курашларнинг авж олиб кетиши сабабли Бадриддин Муҳаммад Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳатга жўнайди. Кичик Осиё ва Арабистон ярим ороли шаҳарларини кезиб чиқади, Маккада бўлади. Тарихий манъбаларга қараганда, у ҳаждан қайтишда 1333 йили Ҳиндистонга боради ва Деҳли султони Тўғулук Муҳаммад саройига ишга киради. Адабий қобилияти, зукколигини муносиб тақдирлаб, Тўғулук Муҳаммад Бадриддин Чочийга 1344 йили Ҳиндистон султонлари томонидан таъсис этилган «Фахруззамон» — «замонасининг фаҳри» унвонини беради. Бадриддин Чочий бир қитъасида ўз қобилияти ҳақида фаҳрия сифатида қуйидагиларни ёзган эди:

Худовандо маро дар илми манқул,
Забону дидаи дил гашт бино.
Сўи маъқул тирам дастрас ҳаст,
Агарчи нестам чун пури Сино.

(Эй худо! Диний билимларда тилимни равон, дил кўзини равшан эттинг. Сино фарзанд бўлмасам ҳам дунёвий билимларда ўқим нишонга тегеди.)

Шуни алоҳида қайд этиш керакки ўтмишда Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга бориб яшаган ва ишлаган олим ҳамда шоирлар жуда кўп бўлган. Лекин улардан фақат Бадриддин Чочийгагина «Фахруззамон» унвони берил-

ган. Бадриддин Чочий 1346—1350 йиллар орасида Деҳлида вафот этган.

Шоир Деҳли султонлари даргоҳида ишлаган бўлсада, муҳтожликда яшаганга ўхшайди. Қуйидаги мисралар шундан далолат беради:

Заифтар шуда з-он мӯи дидаеки зи дард,
Дар оби дидаи худ хору пинҳон аст...
Ба шакли тори бирешим ки дар бари чанг аст,
Низору зор пур аз тоб сахт нолон аст.

(Дарддан заифлашган киприklar кўз ёшлари орасида хору пинҳондир. Унинг ҳолати калтақдан ҳар лаҳзада нола чекувчи чангнинг ипак торларига ўхшайди.)

Чочий, шубҳасиз кўплаб илмий асарлар, дostonлар ҳамда ғазаллар яратган. Ҳатто ўтмишда Бадриддин Чочий девонларидаги шеърларни шарҳловчи, изоҳловчи алоҳида китоблар, луғатлар тузилган. Тазкираларда (ўтмишда антологиялар шундай номланган) Бадриддин Чочийнинг Туғулуқийлар сулоласи тарихи тасвирига бағишлаб, Фирдавсийга эргашиб 30 минг мисрадан иборат «Шоҳнома» битганлиги ҳам қайд этилади. У 1345 йили 2 минг байтдан иборат шеърлар девонини тузган.

Бадриддин Чочий форсий тилдаги шеърятда қасида жанрини янги тараққиёт босқичига кўтарган санъаткордир. У анъанага кўра ўз қасидаларида у ёки бу тарихий шахсларни мақтамайди, балки Ҳиндистон табиатининг бетакрор гўзалликларини тасвирлайди, баҳорнинг жозибали манзарасини чизиш орқали ўқувчи қалбида табиат кўркига, ҳаётга, яшашга завқ-шавқ уйғотади. Бадриддин Чочий ғазал ва рубойларида ўзига хос бадиий санъатларни ишлатади, турли хил мажозий образлардан ҳаётий лаҳзалардан усталик билан фойдаланади. Шунинг учун ҳам ўтмишда «Бадриддин Чочий қасидаларининг шарҳи» деган, шоир шеърларини тушуниш ва таҳлил қилишга ёрдам берадиган алоҳида китоблар яратилган. Чунончи, 1848 йили Чочий шеърларига Муҳаммад Усмон Қайс икки жилдлик шарҳ яратади ва уни «Нусхаи Усмонхон» деб атайди. Афсуски, ана шу забардаст адиб меросидан бизга юздан зиёд қасида, ғазал ва рубойларигина етиб келган, холос. Мазкур шеърлар Бадриддин Чочийнинг чинакам табиат ошиғи, гўзаллик шайдоси, инсонпарвар шоир эканлигини кўрсатади. Шоир ўз асарларини ўша давр анъанасига кўра форсий тилда ёзган. Бадриддин Чо-

чий асарларини Шарқ илм-фанининг билимдони, шоир ва таржимон Анисий ўзбек тилига таржима қилган.

Бу катта ижодий меҳнат ҳамон рўёбга чиқмаётир, яъни Чочий асарларининг таржимасини нашр этиш пайсалга солиб келинмоқда.

ИНСОНДЎСТЛИК КУЙЧИСИ

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий 1320—1321 йиллар орасида Эроннинг жанубидаги Шероз шаҳрида, қосиб оиласида дунёга келади.

Шамсиддин Муҳаммад қобилиятли, зеҳни ўткир бола бўлган. Отадан эрта етим қолган Муҳаммадни онаси нонвойга шогирдликка беради. Бўлажак шоир бир вақтнинг ўзида ҳам ўқийди, ҳам нонвойга дастёрлик қилади, маърака ва йигинларда Қуръон ва бошқа китобларни ҳушовоз билан ўқиб бериб, рўзгор тебратади. Ҳушовозлиги, беҳато ўқиш ва ёзиши Муҳаммадга шуҳрат келтиради: уни Ҳофиз деб чақира бошлайдилар.

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз жуда эрта ижод қила бошлаган. У бир умр ўқиш, ижод билан банд бўлган санъаткор ва мутафаккирлардан ҳисобланади. У шеърларида «Қирқ йил ўқигани»ни алоҳида таъкидлаган. Ҳофиз умрининг охирига қадар она шаҳри Шерозда яшади. У 1389 йили шу ерда вафот этди.

Халқ ўзининг сеvimли фарзандини машҳур Мусалло боғига дафн этди.

Ҳофиздан бизга қадар катта ҳажмдаги ғазаллар китоби етиб келган. Шоир ўз ғазалларида ҳамиша инсонни улуғлади, чин муҳаббатни, дўстлик, ҳамжиҳатлик, ватанпарварлик ҳамда инсонпарварлик ғояларини тарғиб қилди. Кишиларни ҳалол меҳнат эвазига кун кечиришга, бу дунё ноз-неъматларидан, табиат кўркидан кўпроқ баҳраманд бўлишга чорлади.

Ҳофиз умр бўйи ёмон кишилардан узоқ юрди, давлатмандлар, шоҳ ва сарой хизматига бормади. Шунинг учун шоир риёкор ҳукмрон табақалар томонидан таҳқир қилинди, камситилди. Ҳофиз кўпгина шеърларида ўзаро феодал урушлар ва мавжуд ижтимоий тузум келтириб чиқарган хонавайронлик, зулм-зўрликка нисбатан ғазаб ва нафратини ифодалайди. Чунончи, қуйидаги рубоийсида Ҳофиз замон бошига солган ғам, аламдан ҳасрат чекади:

Умримнинг ҳосили бўлди фақат ғам,
Йил ичра ҳар қандай пайтларда ҳам.
Ғамдан бошқа топмадим мен бир улфат,
Дардан бўлак топмадим вафоли ҳамдам.

Ҳофиз ижодида илм-фанни, ростгўйлик ва меҳри-
бонликни, маърифатни тарғиб этиш ҳам етакчи ўрин-
ни эгаллайди. Шоир кишиларни ҳамиша бир-бирига
ҳамдам, ҳамлард, инсон фарзандига доим ғамхўр бў-
лишга чақиради, дилозорлик, мунофиқлик, такаббур-
ликни қоралайди; инсонпарварлик, оддий меҳнаткаш
ҳақида қайгуриш Ҳофиз ғазалларининг ўқ мавзуидир.
Шоир яратган май, ринд, маъшукқа, ошиқ ва маъшук
образлари кейинги давр санъаткорлари ижодида анъа-
на сифатида давом этди. Навоий «Девони Фоний»даги
кўп ғазалларини Ҳофизга жавоб тарзида яратган. Гёте,
Гейне, Пушкин, Есенин каби шоирлар ижодидаги кўп
ғазаллар Ҳофизга татаббу тарзида ёзилган. Гёте «Фарбу
Шарқ» девонини ёзишда унга эргашган.

Ёмондан узоқ бўл, яхшига ёндош,
Умринг зое кетгач, дилинг бўлур ғаш.
Ёлгон бевиқор қилур одамни,
Ёлгон шармисор қилур одамни.

Ҳофиз ҳикматларидан

Кимки заҳмат чекмади,
Роҳатга ҳам етмади.
Меҳр уруғин экмаган термас яхшилик гулин.

* * *

Сиртдан кўринганчамас ҳар нарсани ичи ҳам,
Баъзи ширин нарсанинг ўртасида заҳри ҳам.

* * *

Ёлгончидан ордир оқиллар иши,
Ёлгончини одам демас ҳеч киши.

* * *

Яхши бўлғай ўртага тушса синов тажрибаси,
Бу синовда қора бўлғай лофчиларнинг чеҳраси.

Саргардонликда

Шероз ҳокими Шоҳ Шужоънинг сарой шоирларидан бўлган лаганбардор Имоди Фақеҳ Ҳофизнинг шоншухрати, истеъдодини кўролмасди. Кунлардан бир кун Фақеҳ Ҳофизни динсизликда айблаб, Шужоъга чақади ва дарҳол тутиб, тошбўрон қилишга ундайди. Шужоъ шоирни дарҳол тутиб келишни буюради. Мулозимлар Ҳофизни қидиришга тушадилар. Шоирнинг саройидаги дўст ва мухлислари бу шум хабарни унга етказадилар. Ҳофиз ўша тунни бир дўстиникида ўтказиб, эртаси азонлаб Язд шаҳрига қочиб кетади.

Язд Шероздан унчалик узоқ бўлмаган Шеркўҳ тоғининг жанубий этакларида жойлашган кичик шаҳар эди. Унга шоҳ Шужоънинг жияни Яҳё ҳокимлик қиларди. Ҳофиз йўлда Истахр ва Анжирак шаҳарларида тўхтаб, бир неча кунда етиб келади. Лекин бу ерда ҳам шоирни нохушлик кутиб олади. Шаҳардаги масжидлардан бирининг мусофирхонасига жойлашган Ҳофиз бир ғазал билан келганлигини шоҳ Яҳёга етказди. Аммо хасис ва зикна Яҳё буюк шоирга эътибор бермади, илтифот кўрсатмади. Бу сафаридан ғоятда пушаймон бўлган Ҳофиз яна Шерозга қайтмоқчи бўлади. Лекин гариблик, моддий муҳтожлик уни шу ерда қолишга мажбур этади.

Шоир ватанидан узоқда ғам-алам билан кун кечиради. Тунлари мусофирхонада бўйра устида ухлар, кундузлари эса бева-бечоралар, дарвешлар билан суҳбатлашарди. Она юртини қўмсаб, дард-алам тўла шеърлар ёзарди.

Ноёб кўлёма

Ҳофиз Шерозий ёшлигиданоқ хушовоз қиссахон бўлиш билан бирга чиройли ҳуснихат эгаси ҳам эди. Замонидаги жуда кўп илм-адаб аҳлига китоблардан нусхалар кўчириб бериб, шу йўл билан тирикчилик ўтказишга тиришган. Тошкентдаги Беруний номли Шарқшунослик илмий-текшириш институтида 1355 йилнинг апрель-май ойларида Ҳофиз томонидан Шерозда кўчирилган китоб сақланмоқда. Бу китоб машҳур шоир Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Искандар ойнаси», «Ширин ва Хусрав», «Мажнун ва Лайли». «Саккиз жаннат» дostonларидан иборат.

Ҳофиз девонини кўчирган хаттот

Ҳофиз асарларини халқ орасида тарқатишда илм-фан аҳллари катта хизмат қилишган. Устоз Абдулқодир Муродий ана шундай билимдонлардан ҳисобланганлар. Домла Муродий асримизнинг бошидаёқ Ҳофиз шеърларини қайта-қайта кўчирганлар. Тошкентда нашриёт ташкил қилинганидан сўнг Ҳофиз ғазаллари бир неча бор асл нусхада босилади. 1913 йили «Фуломия» нашриёти чоп этган Ҳофиз девонини Муродий домла кўчириб берган эдилар. 1958—1962 йиллари Тошкент бадиий адабиёт нашриёти нашр этган Ҳофиз ҳамда XII асрда яшаган шоир Камол Хўжандий девонларининг араб алифбосидаги саҳифаларини ҳам домла Муродий битганлар. Ўзлари ҳам «Ўрта Осиё хаттотлари» (1974) асарини яратганлар. Бу рисола Хуросону Мовароуннаҳр хаттотлик санъати тарихи хусусида ягона китоб ҳисобланади.

ЗОКОНЛИК ҲАЖВЧИ

Ҳайбатуллоҳўжа Хислатнинг «Мушук ила Сичқон» қиссасини ўқиган бўлсангиз керак. Бу дostonда ўзбошимча, золим, худбин мушук устидан сичқонлар қандай ғалаба қозонгани ибратли тасвирланган. Ана шу қизиқарли қисса асли форс-тожик адиби Убайд Зоконий қаламига мансуб. Хислат бобонгиз уни сизларга мослаб ўзбекчалаштирган.

Серзавқ шоир, ажойиб ҳикоялар устаси ва дostonнавис Убайд Зоконий 1280 йилда Эроннинг Қазвин вилоятидаги Зокон шаҳарчасида амалдор оиласида дунёга келди. У дастлаб Зоконда ўқиди. Ўша даврдаги Шарқнинг илмий маркази бўлмиш Бағдод мадрасаларида таълим олди. Ўқишни тугатгач, Қазвинда бир оз давлат идораларида ишлайди. Кейин Шерозга қайтиб, машҳур шоир Хўжа Ҳофиз билан танишади. Гарчи Шероз ҳокими шоҳ Шужоё саройида паноҳ топган бўлса-да, тахт-тож талашишларнинг янада кучайиши натижасида Убайд гоҳ Бағдод, гоҳ Қазвинда сарсонун саргардон, муҳтожликда яшади. Шоир 1370—1371 йиллар орасида ўз ватанида вафот этди.

Убайд Зоконийнинг катта ҳажмдаги шеърлар девони, дostonлари, «Дилкушо», «Даҳ фасл» («Ўн фасл»),

«Сад панд» («Юз панд»), «Ахлокул ашроф» («Улуғлар ахлоқи») сингари кўплаб ахлоқий-таълимий, ижтимоий фалсафий руҳдаги рисолалари сақланиб қолган. Аксарияти насрда, баъзилари наср ва назмда ёзилган мазкур асарларида ёзувчи ота-боболарнинг кутлуғ анъаналарини тарғиб этади, аждодларнинг маънавий, моддий меросларига менсимасдан қарайдиган феодал зодагонлар ва руҳонийларни қаттиқ танқид қилади, қоралайди. «Ришнома» қофияли наср ва назмда битилган ҳажвий асар бўлиб, ахлоқий-таълимий ҳикоятлар билан зийнатланган. Унда баъзи ғайриинсоний хислатлар танқид қилинади. Энг муҳими шундаки, кўп умрини муҳтожликда ўтказган ёзувчи меҳнаткаш халқ ҳаётига ачинади, юртни вайрон, элни қашшоқ қиладиган урушларни, разолат ва жаҳолатни қаттиқ танқид қилади. Шунинг учун ҳам риёкор руҳонийлар, давлатни зулм-зўрликка суяниб бошқарган ҳукмронлар, лаганбардор шоирлар Убайд Зоконийни таҳқирлаганлар, бадном қилишга уринганлар. Лекин булар ёзувчи иродасини бука олмаган, асарларидаги танқидий руҳни сўндира олмаган. Меҳнаткаш халқни мадҳ этган ёзувчи, таъмагирлик, маддоҳлик, лаганбардорлик, бахиллик, судхўрликни қоралаган, ҳокимларни адолатга чорлаган.

Юқорида таъкидланган «Мушук ила Сичқон» қиссасида шоир имо-ишоралар билан Кимрон шоҳи Муборизиддин билан Шероз ҳокими Абӯисҳоқи Инжу ўртасидаги жангу жадалларни қоралаган. Шунинг учун ҳам бу дostonни шоир гувоҳи бўлган тарихий воқеалар асосида ёзилган реалистик асар дейиш мумкин.

Убайд Зоконий ҳикматларидан

Бир киши Мавлоно Азудиддиндан сўради:

— Нега халифалик даврида кишилар худолик, пайғамбарлик даъво қилишарди-ю, энди ҳеч ким бундай даъво билан чиқмайди?

— Бизнинг давримизда халқ зулм ва очликдан шу даражада адою тамом бўлганки, худони ҳам, пайғамбарни ҳам эшлашга мажоллари етмайди, жавоб берди у.

* * *

Бир киши дўстидан сўради:

— Кўзим оғриб қолди, нима қилсам экан?

— Ўтган йили тишим оғриганди, суғуриб ташладим, — жавоб берди дўсти.

* * *

Бир воиз минбарда ваъзхонлик қилаётган экан, мажлис аҳлидан биров хўнграб йиғлай бошлабди. Шунда ваъзхон хитоб қилибди:

— Эй халойиқ, анови кишидан сўранглар-чи, нега бунчалик йиғлайди?

Ҳалиги киши ўрнидан турибди-да, дебди:

— Эй мавлоно! Нима деб алжираётганингни тусунмадим. Аммо бир қизил эчким бор эди. Соқоли сенинг соқолингга ўхшарди. Икки кун бурун ўлиб эди. Сен соқолингни қимирлатганда ўша эчким кўз олдимга келиб ўпкам тўлди, йиғлаб юбордим.

* * *

Рамазоннинг ўн бешинчи куни «рўзахўрлик»да айблаб, бир кишини ҳибсга олишди.

— Рамазон ойининг неча куни ўтди? — сўради ҳалиги киши.

— Ўн беш куни ўтди, — жавоб беришди.

— Неча кун қолди? — яна сўради маҳбус.

— Ўн беш кун.

— Ундай бўлса, мен бечора рамазоннинг нимасини еб қўйибман, — дебди у таажжубланиб.

«Юз панд»дан

Чин дўстга фидойи дўст бўлинг.

* * *

Кашандаларга қарши курашинг.

* * *

Мастларни ҳибс қилишга ёрдам беринг.

* * *

Вақтни ғанимат тутинг.

ҲИКМАТЛАР ГУЛДАСТАСИ

Шарқу Фарбада Саъдий, Шайх Саъдий номи билан шуҳрат қозонган, кўп халқларнинг улкан шоирлари ўзларига устоз деб билган мутафаккир санъаткорнинг асл номи Мушаррафиддин ибни Муслиҳиддин Абдуллоҳдир. У 1189 йили шерозлик давлат хизматчиси оиласида дунёга келади. Саъдийнинг отаси Шероз ҳокими Саъд бинни Занжи саройида хизмат қилган. Отаси Саъдийни ўқитиш билан жиддий машғул бўлади, лекин кўққисдан вафот этади. Етим қолган Саъдий ва укасига оз миқдорда бўлса ҳам давлат нафақа тайинлайди. Шерозда тахт-тож учун кураш авж олган бир пайтда 1226 йили Саъдий Бағдодга бориб, «Низомия» мадрасасида таҳсил кўради. Ўша даврнинг машҳур олими Абдулфароҳ Абдурахмон ибни Жазвий (1186—1257)дан дарс олади. Мадраса таҳсилидан сўнг Эрон, Жанубий Оврўпа, Кичик Осиё, Араб ҳамда Урта Осиё, Ҳиндистон ва Хитой мамлакатлари бўйлаб сафарга чиқади. Ўттиз йил давомида турли юртларни кўради, ҳар хил халқлар орасида бўлади, баъзан мусофирларни, савдо карвонларини ҳимоя қилиб, қароқчилар билан бўлган жангларда иштирок этади, салбчилар қуршовида қолиб асир тушади, бир дўсти уни қутқариб олади. Умрининг охириги йилларини Саъдий мунофиқ ва разил кишилардан йироқда — гўшанишинликда ўтказган, ижодий ишлар билан машғул бўлган. Саъдий узоқ яшаб, 1292 йили вафот этади. У дафн этилган боғ ва мақбара Шероз меҳнаткашларининг қадамжоларидан биридир.

Саъдий Шарқ ижодкорлари орасида энг заҳматкаш ва жаҳонгаштасидир. У 30 йил илм ўрганди, 30 йил саёҳат қилди, 30 йил бадиий ижод билан шуғулланди.

Саъдий қасида, ғазал, рубоий, қитъа ва бошқа жанрлардаги шеърлардан таркиб топган «Тойибот», «Бадоеъ», «Хавотим» деб номланган тўртта девон тузган. Уларда Саъдий буюк шоир сифатида юксак ғояларни янги босқичга кўтарган.

Саъдий беназир шоир ва мутафаккир сифатида мактаб яратган санъаткор. Юз йилдан ортиқ умр кўрган Саъдий даврнинг барча билимларини чуқур эгаллаб, юрт кўриб, халқ орасида юриб, чинакам олим, мураббий, инсонпарвар санъаткор бўлиб етишди. Шеърий ва насрий ҳикоя ва масалларидан ташкил топган «Гу-

листон» ва «Бўстон», «Соҳибнома» асарлари унга жаҳоншумул шуҳрат келтирди. Саъдий ўз ҳикояларида бошқа Шарқ мутафаккирлари сингари халқ фаровонлиги, юрт тинчлигию ободонлигини одил подшо ша-рофатидан, деб биледи. Унинг ақидасича, подшо илм-маърифатли, одил бўлса, мамлакатни илмга, дониш-мандларга суяниб бошқарса, зулм-зўрлик, жаҳолат ва разолатни ер юзидан йўқотса, давлат мустаҳкам, юрт обод, фуқаро тўқ ва тинч бўлади.

У илм ўрганиш, меҳнатсеварлик, таъзим-тавозе, катталарга ҳурмат, кичикларга иззат, ота-онага эътибор (тил ва муомала, сўзлаш одоби, ширинсуханлик) ва бошқа жуда кўп масалаларда улкан мураббий, мутафаккир сифатида панд-насиҳат беради. Айни чоқда ёзувчи судхўрлик, товламачилик, тамаъгирлик, танбаллик, ёлгончилик, фирромлик, иккиюзламачилик, фирибгарлик сингари ғайриинсоний иллатларни аёвсиз лаънатлайди ва покиза кишиларни бундай ярамасликларга қарши курашишга чорлайди.

Саъдий Шерозий асарлари ўзбек халқи орасида қадимдан машҳур ва манзурдир. Хусусан, унинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари ўтмишда Ўрта Осиё мадрасаларида асосий қўлланма сифатида ўқитилган. Сайфи Саройи, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Муродхўжа домла, Сидқий Хондойлиқий бу китобларни ўзбек тилига таржима қилишган.

Алишер Навоидан тортиб, барча ўзбек адиблари Саъдийни ўзларига устоз деб билган, унинг даҳосидан ижодий баҳраманд бўлишган. Навоийнинг «Ҳайратул аброр», «Маҳбубул қулуб», Авлонийнинг «Туркий гулистон» асарларида Саъдий ижодининг бевосита таъсири бор.

Саъдий асарларини тадқиқ ва таржима қилишда шоирлардан Чустий, Муинзода, Фафур Фулом, олимларимиздан профессор Шоислом Шомуҳаммедов ва Рустам Комиловларнинг хизматлари катта. Саъдийдаги тинимсиз риёзат чекиш, юрт кўриш, дунё кезиш, муттасил, сабот-матонат билан илм ўрганиш, бадий ижодда мўъжаз баёнлигу соҳирлик барча замонлар аҳли учун юксак ибрат намунасидир.

Саъдий ҳикматларидан

Мисрда икки ака-ука яшар эдилар. Улардан бири султонга хизмат қилар, иккинчиси эса, ўз меҳнати билан кун кечирадиган бечора киши эди. Кунлардан бир куни акаси камбағал укасига қараб:

— Султон хизматиغا борсанг-чи, эртаю кеч меҳнат қилиш азобидан қутулардинг, — дебди.

Камбағал укаси унга шундай жавоб берибди:

— Сен нега меҳнат қилмайсан, миннатдан қутулар эдинг. «Амир хизматида олтин камар билан бел боғлаб тургандан кўра, арпа нон еб, қуруқ ерда ўтирган яхши», деганлар.

Амир хизматида мунгли ва абгор,
Қўлларинг кўксингга қўйгинча ҳар гал.
Куйса ҳам қўлларинг майли, биродар,
Кафтингда оҳак тош олганинг афзал.

* * *

Қачон сўзки, дилбанду ширин бўлур,
Сазовори тасдиқу таҳсин бўлур.
Бир айтдингми, айтма уни ўзга дам,
Тўйиб бир едингми етар ҳолва ҳам.

* * *

Йиллар ўтиб кетди тепангдан ғир-ғир,
Отанг мозорига бордингми бир дам.
Отанг хотирига нима эзгулик —
Қилдингки, ўғлингдан кутасан сен ҳам.

* * *

Сўз айни савоблигини билмагунча гапирма,
Унга соз жавоблигини билмагунча гапирма.

* * *

Камолу фазлдан бебаҳра бўлсанг,
Оғзинг оча кўрма, тилингни тийгил.
Одамнинг ўз тили қилур шарманда,
Пуч ёнғоқнинг вазни келгандек енгил.

* * *

Оз-оздан йиғилиб бўлади бисёр,
Дона-дона ғалла тўлдирар омбор.

* * *

Агар бўлсанг нодон улфатга ҳамдам,
Нодон қаторига қўшилдинг ўзинг ҳам.

* * *

Чу кўрдинг кўр киши йўлинда чоҳдир,
Индамай ўтирсанг, катта гуноҳдир.

* * *

Ҳарчанд ўқибсан-билимдонсан,
Агар амал қилмадинг — нодонсан.

* * *

Ўз аҳдига вафо қилмаган киши,
На севимли бўлур ва на иззатманд.

* * *

Ажабланма ўйлаб-ўйлаб сўз деса,
Ҳаётда камолга етган бир кекса.
Ўйламасдан туриб ҳеч урмагил дам,
Соз сўзла, агар кеч сўзласанг ҳам.
Аввал ўйлаб, сўнгра сўзла, ур нафас.
Тўхтат, ҳеч ким сенга демасидан «бас!»

МАЪРИФАТНИ ОЛҚИШЛАБ

Ямуниддин Абдулҳасан Амир Хусрав ибни Амир Сайфулдин Маҳмуд Деҳлавий 1253 йили Ҳиндистоннинг Патёли деган шаҳарчасида дунёга келади. Бу тарих шоир асарларида ўзи томонидан ҳам қайд қилинган. Амир Хусравнинг отаси Амир Сайфулдин Маҳмуд шахрисабзлик бўлиб, авлоди туркий элатларнинг лочин уруғидан. Аммо у Ўрта Осиёга мўғуллар ҳужумининг дастлабки йилларидаёқ тарки ватан этиб, Деҳли ҳукмрони Шамсиддин Элтутмиш (1211—1236) саройига хизматга киради. Сайфулдин Маҳмуд 1261 йили мўғулларга қарши жангда ҳалок бўлади. Хусравни ўша даврнинг маърифатли кишиси бўлган бобоси Имодулмулк ўз тарбиясига олади.

Бўлажак шоир хушхат бўлгани учун отаси Хусравни хаттот қилиб тарбиялаш мақсадида хушнавис мунши Қози Саъдуддин Муҳаммад ҳузурига юборади. Аммо болада хатдан кўра шеъроятга завқ ва рағбат кучлилигини сезган Саъдуддин уни замонасининг фозил шоири Хожа Азизуддин билан таништиради. Азизуддин

кичкинтонинг шеърий салоҳиятини синаш мақсадида «мўй» (соч), «байза» (тухум), «тир» (ўқ), «харбуза» (қовун) каби маъноси бир-биридан узоқ сўзлар иштирокида шеър айтишни сўрайди. Бола дарҳол бадиҳа тарзида рубоий ўқийди:

Ҳар мў, ки дар зулфи сияҳи он санам аст,
Сад байзаи анбарин дар он мўй зам аст.
Чун тир мадон рост дилашро, зеро,
Чун харбуза дандонаш доруни шикам аст.

(Ул санам қора зулфининг ҳар мўйига юз анбар тухуми жамланган. Дилини ўқдек тўғри-рост деб англама, қовун сингари унинг тишлари бағрига жойлашган. Яъни ёрнинг жабру жафоси қалбида пинҳон).

Шу воқеадан сўнг бўлажак шоир устози ва бобоси раҳбарлигида адабиёт, шеърий санъатлар, тарих, мусиқашунослик, мантиқ ва бошқа фанларни пухта эгаллашга киришади. Йигирма ёшида Хусрав истеъдодли шоир, қомусий билим соҳиби — олим, созанда ва бас-такор сифатида шуҳрат қозонади. Бунни сезган Мўлтон ҳокими Кушлихон шоирни саройга жалб этади. Лекин орадан икки йил ўтгач, Деҳли ҳокими Фиёсуддин Балабон (1265—1267) саройига тортилади. Умуман, Хусрав Деҳлавий умри давомида етти ҳукмроннинг даргоҳида хизмат қилади. Давлат арбоби сифатида шуҳрат топиб, амир унвонига эга бўлади. Хусрав Деҳли ва бошқа шаҳарлар ҳукмдорлари саройидаги хизматда бўларкан, жангу жадалларда, мўғулларга қарши курашларда қатнашади. Шундай жанглардан бирида дўсти Ҳасан Деҳлавий билан асир тушиб қолади. Аммо бахтли бир тасодиф туфайли икки дўст қатлдан қутулиб қоладилар. Шоир умрининг охириги ўттиз йилини Деҳлида ўтказди. Тарихий манбалар ва асарларидаги ишораларга кўра, узоқ йиллар масъул вазифаларда ишлашга ва ҳукмронлар унинг илми, шоирлик обрўсидан ўз манфаат, шуҳратлари йўлида фойдаланишга интилганликларига қарамай, Хусрав Деҳлавий камтарона ҳаёт кечирган. Улуғ шоир 1325 йили Деҳлида вафот этади.

Амир Хусрав Деҳлавий, ўз таъбири билан айтганда, «ҳали тишлари тўкилиб юрган гўдаклик онлариданоқ» ажойиб лирик шеърлар бита бошлаган, кейинчалик форсий тилдаги шеъриятни янги тараққиёт чўққисига кўтарган. Шоир умр бўйи ёзган шеърларини «Тухфат ус-сифар» («Ёшлик туҳфаси») «Васат ул-ҳаёт» («Ҳаёт

ўртаси»), «Фурат ул-камол» («Камолот ибтидоси»). «Бақияи наҳия» («Сараларнинг сараси»), «Ниҳоят ул-камол» («Камолот чўққиси») номи билан беш китобга жамлаб, Шарқ адабиётида девон тузишни бир адабий анъанага айлантирган.

Амир Хусрав Деҳлавий ғазалнинг кўпроқ энгил вазнларида ғоятда мўъжаз, шакл ва мазмун жиҳатидан содда, оммабоп асарлар яратиб, инсоф ва адолатни куйлайди, розолат ва қабоҳатни қоралайди. Шу сабабли ҳам Хусрав лирикаси равонлиги, энгил ўқилиши ва шеърхон қалбига тез етиб бориши билан бошқа ғазалнавислар ижодидан фарқ қилган. Маъшуқанинг ҳусну жамолини таъриф этганда ҳам муҳаббатнинг ҳаётбахш, руҳафзо хислатини таъкидлаганида ҳам, ағёр иғвосию жафоси, ёрнинг нозу таманносига боғлиқ руҳий кайфиятларини чизганда ҳам, шоир ҳамиша бадий баркамоллик, айни пайтда, соддаликка эришади. Хусравнинг лирик қаҳрамони гўзаллик ошиғи, у ҳамиша маъшуқадан вафо ва садоқат истайди, висолга етишиш умиди, завқ-шавқи билан яшайди. Шоир ёрнинг гўзаллигини қай даражада сеҳрли чизса, ошиқ ҳис туйғуларининг энг нозик ва ранг-баранг ҳолатларини ҳам шу қадар моҳирлик билан ифодалайди.

Амир Хусрав асарларида юксак инсоний фазилатларни, ахлоқ-одобни тарғиб этади, замон ва нобоп кишилардан чеккан азиятларини қаламга олади. Мўғул истилочилари Ҳиндистонга муттасил ҳужум қилиб турган, ўзаро феодал урушлар авжига миниб, мамлакат ва меҳнаткаш халқнинг аҳволи оғирлашган бир замонда яшаган Хусрав шеърларидан бирида шундай нолийди:

Хуш эрди умр ўтса бир замон хуш,
Менга эмас, шундай хуш замон йўқ.
Фалак ваъда этар меҳрини, лекин,
Дилим айтарки, меҳри ончунон йўқ.
Агар шодликнинг нархи бўлса юз жон,
Сотиб олгум, фалак дерки, ҳамон йўқ.
(*Чустий таржимаси*).

Инсон маънавий баркамоллигини тараннум этган Хусрав Деҳлавийнинг сон-саноксиз байтлари халқ ҳикматларига айланиб, диллардан дилларга, тиллардан тилларга кўчиб юради:

Истасанг дунёда бахту саодат,
Айлагил қардошлар дийдорин одат.
Бу кўҳна оламда айлагил бунёд,
Бир нарсаки, халқинг этсин сени ёд.

(Ш. Шомуҳамедов таржимаси).

Хусрав Дехлавий Шарқ шеъриятида дostonнавислик анъанасини давом эттириб, Жомийнинг таъкидлашича, «Низомий «Хамса»сига ҳаммадан яхшироқ жавоб айтган шоирдир». У Низомийдан руҳ ва файз олиб, уч йил (1299—1301) мобайнида «Матлаъ ул-анвор» («Нурларнинг чиқиши»), «Ширин ва Хусрав», «Мажнун ва Лайли», «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат»), «Оинаи Искандарий» дostonларидан иборат «Хамса» яратади. Хусрав дostonларида Низомий асарларининг шакл ва сюжети, образлар силсиласини асосан сақлаган ҳолда улуғ озарбайжон шоири тараннум этган ғояларини янгича куйлади, уларга тоза мазмун бағишлади. Масалан, Низомийнинг «Махзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») дostonига жавобан битилган «Матлаъ ул-анвор»да шоир зулм-зўрлик, қабоҳат ва разолат, риёкорлик ва мунофиқликка нафрат, ахлоқ-одоб, илм-маърифат, инсоф ва адолат масалаларига доир ижтимоий, дидактик руҳдаги оригинал ҳикоялар яратади. «Ширин ва Хусрав»да эса, Хусрав образи шон-шавкатли, адолатли, ҳамиша осойишталикка интилувчи, эл ва юрт гамини егувчи, инсон, илм-ҳунар соҳиби сифатида талқин этилади. Айни пайтда шоир Хусрав табиатидаги айшу ишратга берилишни, шуҳратпарастликни қоралайди. Фарҳод образини ҳам шоир чин ошиқ, баҳодир, заҳматкаш, моҳир ҳунарманд, покдоман инсон сифатида меҳр билан тасвирлайди. Шоир «Хамса»сининг барча дostonлари мазмунан баркамол, бадийлик нуқтаи назаридан беназир асарлардир. Шу жиҳатдан Жомий ва Навоий каби буюк сўз санъаткорларининг Амир Хусрав Дехлавий асарларига юксак баҳо берганликлари бежиз эмас.

Хусрав Дехлавий «Қирон ас-саъдаи» («Икки саодатли сайёранинг кўшилиши»), «Мифтоҳ ул-футуҳ» («Ғалабалар калити»), «Хазойин ул-футуҳ» («Ғалабалар хазинаси»). «Дувалроний ва Хизрхон», «Нуҳ сипеҳр» («Тўққиз қават осмон») сингари ўнлаб дoston, насрий асарлар ҳам яратди. Булар, бир томондан, шоир ижодининг тобора камолотга етиб, дунёқарашининг ранг-

баранг қирралари намоён бўла борганлигини, гуманист мутафаккирни замонасининг долзарб масалалари ғоят қизиқтирганлигини кўрсатади. Масалан, халқлар дўстлиги, хотин-қизлар қадри, ақл-заковати ва ҳақиқий ишқ-муҳаббатни олқишлаган шоир мусулмон йигит Хизрхон билан ҳинд қизи Дувалроний ишқий саргузаштини тасвир этиш орқали ҳиндлар билан мусулмонлар ўртасидаги мазҳабчиликнинг ёмон оқибатларини кўрсатади. Ҳиндистон халқларини мустаҳкам бирликка чорлайди. Бу эса ташқи ҳужумни даф этиш ва мамлакатни хонавайрон қиладиган ўзаро феодал урушларнинг олдини олиш, ички низоларга барҳам беришнинг асосий омили эди. Иккинчидан, тарихий воқеаларга бағишланган мазкур асарларнинг аксариятида шоир султонларни адолатга, иттифоққа ундайди, даҳшатли урушларнинг аянчли оқибатларидан изтиробга келади: факт ҳамда воқеалар тасвири ёки баёнида Ҳиндистоннинг табиати, илм-фани, маданияти, адабиёти, санъати, урф-одатларига доир ажойиб маълумотлар беради. Унинг «Тўғулукнома», «Тарихи Деҳли» каби асарлари ҳам шундай характерга эгадир. Шоир адолат ва одил шоҳ ҳақидаги фикрларини кўпинча афсонавий ёки ҳаётий тамсиллар билан асослаб, қиссадан ҳисса чиқаради.

«Эъжози Хусравий» («Хусрав мўъжизаси») асари катта илмий қимматга моликдир. Адабиётшуносликка доир бу асар беш рисоладан иборат бўлиб, умуман, Шарқ шеърлятидаги бадиий санъатларни ўрганишда энг муҳим манба ва дастуриламал ҳисобланади.

Амир Хусрав Деҳлавий асарлари қадимдан аслида ҳам, таржимасида ҳам халқимиз орасида машҳур ва манзур. Хусрав меросининг кўпчилик дастхатлари юртимизда қайта-қайта кўчирилиб, кенг тарқалган, илм-адаб аҳли анжуманларида мунозара ва муҳокамаларга сабаб бўлган. Чунончи, илм ва маданият ҳомийлари Улугбек ва Бойсунқур Мирзолар Амир Хусрав Деҳлавий «Хамса»си устида кўп баҳслашганлар. Зайниддин Восифий «Бадоеъ-улвақоеъ»да 1515—1525 йиллар Шошдаги адабий йиғинларда кўпинча Хусрав ижоди борасида суҳбатлар қизиб, тортишувлар бўлиб турганлигини ёзган. Бойсунқур Мирзо шоир девонларининг бир неча нусхаларини қиёсан ўрганиб, унинг 120 минг байтини тўплаган. Ҳусайн Бойқаро эса, Хусрав Деҳла-

вийнинг 18 минг байтдан иборат мухтасар девонини кўчиртирган.

Хусрав Деҳлавий ижодининг ўзбек адабиётига таъсири кучли эканлигининг боиси ҳам шунда. Аксарият забардаст шоирлар уни ўзларига устоз, деб билганлар. Алишер Навоий «Хамса»ни яратишда Хусрав Деҳлавий ҳам «руҳ» ва «қувват» бахш этганини алоҳида эҳтиром билан таъкидлайди. Шоир деярли барча асарларида Хусрав номини тилга олади. Навоийнинг машхур «Тухфат ул-афкор» («Фикрлар совғаси») қасидаси «ҳинд» сеҳргари»нинг «Дарёи аброр» қасидасига жавобан битилган, «Девони Фоний»даги бир қанча ғазаллар Хусрав Деҳлавий шеърларига татаббуъ тарзида яратилган. Алишер Навоий «Мажолисун нафоис», «Соқийнома» асарларида шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига алоҳида тўхталиб ўтади. «Ягонаи замона», «Ишқ ва дард аҳлининг раҳбар ва пешвоси», деб юксак баҳо беради. Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Мунис Хоразмий, Муҳаммадризо Огаҳий ва бошқа сўз санъаткорлари ҳам Хусрав Деҳлавий даҳосидан баҳра топганлар.

Огаҳий ўзбек китобхонларини шоир ижоди билан янада яқиндан таништириш ниятида «Ҳашт биҳишт» дostonининг насрий таржимасини яратади.

Буюк «ҳинд соҳири» (Навоий) ҳаёти ҳамда ижодий меросини тадқиқ ва тарғиб этишда ўзбек олимлар баракали меҳнат қилмоқдалар. Профессорлардан Ш. Шомухамедов, М. Имомназаров ҳамда доцент Б. Мусаевнинг рисоалари эълон қилинди. Тошкент Шарқшунослик институтидаги «Хорижий Шарқ халқлари адабиёти» кафедраси ҳузуридаги хусравшунослик маркази иккита илмий тўпламни оммалаштирди. Шоирнинг ғазаллар мажмуаси, ҳикматлари тўплами нашр этилди. Бу улкан ишда профессор Ш. Шомухамедовнинг хизмати каттадир.

Хусрав Деҳлавий ўзи куйлаган юксак гуманистик ғоялар билан асрларга ҳамроҳ ва ҳамдамдир. ЮНЕСКОнинг қарорига мувофиқ жаҳон тараққийпарварлари, илм-адаб аҳли улуғ шоирнинг 700 йиллик юбилейини кенг нишонлади.

Хусрав Деҳлавий ҳикматларидан

Ҳалол ишлаб топсанг гар арпа донин,
Яхшидир егандан биров оқ нонин.

Иш вақти бўлмагин ғофил, паришон,
Охири меваси бўлур пушаймон.

Дўстларинг кўпаяр фаровонликда,
Уларни синаб кўр нотавонликда.

Мева берса дарахт битта булоғдан
Шу дарахт яхши минг мевасиз боғдан.

Нимаики ўзинга бўлмабди даво,
Бошқага ҳам уни кўрмагил раво.

Ёмон нафсингни одобга ғулом қил,
Одобсизни одобинг бирла ром қил.

Ёш ҳар қанча ишда бўлсин ибратли,
Кўп кўрган кексанинг иши ибратли.

Тўғри ўйлаб, тўғри юрса ҳар киши,
Билгилки, маҳкамдир унинг ҳар иши

Бу эски оламда бир нарса бунёд,
Айлаки, мангуликка халқинг этсин ёд.

Ҳаётда қолдирса ким абадий ном,
Энг бахтли одам шу, хулласи калом.

Ишга яраб қолса илминг бир муддат,
Яна оширмоққа айлагил шиддат.

Қисқа сўзлик, қара, не яхши ҳолдир,
Сергаплик тамоман дилга малолдир.

Мардлар каби сен ҳунар талаб эт,
Хунарсизлардан узоқ-узоқ кет.

То қадам қўймасанг дастёрликка,
Ҳеч ким келмас сенга дўсту ёрликка.

Улуғлик шарафин истаган одам,
Кичикларга айлар ҳиммату карам.

ҲАЁТ ШАЙДОСИ

Ўрта Осиё мўғуллар тарафидан истило қилинган XIII—XIV асрларда босқинчилар таҳқир ва таъқибига қарамай, ўз она тилида ижод қилган шоир, ёзувчи ва таржимонлардан бири Сайфи Саройидир.

Сайфи Саройи 1321 йили Хоразмнинг Қамишли деган жойида хунарманд-қуролсоз оиласида дунёга келади. Дастлабки билимини ўз юртида олган Сайфи ўқишни давом эттириш учун Олтин Ўрда давлатининг маркази Сарой шаҳрига боради. Бу ерда у кунт билан ўқийди, шоир сифатида танилади. Бу ҳақда унинг ўзи қуйидагиларни ёзади:

Қамишли юрт менинг тувғон элимди,
Билинг, ғурбатга келтурган билимди.
Келиб бўлдум саройда шеър фидойи,
Саройнинг шоири, элнинг гадойи.

Лекин ўзаро феодал урушларнинг авж олиши, тахтож учун курашнинг кучайиб кетганлиги, марказлашган давлат яратиш учун интилаётган Амир Темурнинг Олтин Ўрдага шиддатли зарбаси туфайли Сайфи Саройи юртини тарк этади. У аввал Эронга, сўнг Туркияга боради. Шоир сарсон-саргардонликда, муҳтожликда кечган кунларидан нолиб шеърлар битади:

Ўсиб тупроғим узра найзалар мен эвдан айрилдим,
Ватандан бенишон ўлдим-да, ўзга юрта эврилдим.
Нечун менга фалак жавр айлади, қандай гуноҳим бор,
Илоҳо айла кам жавринг, мен элга содиқ ул эрдим.

Замондан, мавжуд ижтимоий тузумдан нолиш шоирнинг бошқа ғазалларида ҳам кўзга ташланади.

Сайфи Саройи умрининг охириги йилларини Мисрда ўтказиб, тахминан 1396 йили шу ерда вафот этган.

Сайфи Саройининг ҳаёт йўли ва ижодий мероси ҳали мукамал ўрганилмаган. Адиб меросини тўплаш тадқиқ этишда филология фанлари номзоди Насрулло Даврон анча хайрли иш қилган. Бизгача шоирнинг бир қанча ғазал, қасида, рубойи ва маснавийлари, «Сухайл ва Гулдурусун» достони етиб келган. Бундан ташқари Сайфи Саройининг 1391 йили Мисрда Саъдийнинг «Гулистон» асарини ўзбек тилига таржима қилгани ҳам маълум. Бу Саъдий асарининг туркий тилларга илк таржимаси бўлиб, алоҳида қимматга эга. Чунки,

таржимон асл нусха матнига эркинроқ, ижодий ёндашган: асар услубини ўзбек насрига, халқ ҳикоятларига яқинлаштирган, бир хил мазмун ва ғояга эга бўлган ҳикоялардан баъзиларини тушириб қолдирган; муқаддима, хотима тарзда, наср оралиғида келадиган панд-ҳикмат характеридаги шеърларни кўпинча ихчамлаштирган, айрим ҳолларда ўзидан янги байтлар қўшган. Аммо бу ўзгартиришлар Саъдий асарининг туб моҳиятига зарар етказмаган. Таржима буюк санъаткорнинг халқпарварлик, адолатсеварлик, касб-ҳунарга, илмга меҳр қўйиш, ҳалолу пок, диёнатли, хайр-эҳсонли бўлишга даъват каби юксак ғояларини ўзбек халқига яқинлаштиришга хизмат қилади.

Сайфи Саройи ўз шеърларида яхшилик, гўзаллик ва чин инсоний севгини, ҳаётга муҳаббатни қуйлади, маърифатни тарғиб этди, кишиларни реал ҳаётга, эл-юртига меҳр қўйишга чорлади. Асарларида ўзига хос ранг-баранг бадиий-тасвирий воситаларни қўллайди, халқона ибораларни ишлатади. Шоир учун халқининг марҳамати, ватани, ҳаёт файзи ҳамма нарсадан афзал:

Хабарсизман у дунё жаннатидан,
Увурмам юз элимнинг раҳматидан.
Инонмам бўлгучи дорул вафоя,
Ёруғлик баҳрасин топсам кифоя.

«Суҳайл ва Гулдурсун» достонида шоир Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг ўғли Суҳайл билан Темурнинг қизи Гулдурсун ўртасидаги севги саргузаштини тасвирлаган.

Амир Темур Кўҳна Урганч учун Тўхтамиш билан қилган жангда ғалаба қозонади. Кўп лашкар қирилади, Тўхтамиш ўлдирилади. Унинг баҳодир ўғли Суҳайл бошчилигидаги асирлар Урганч қўрғонига ҳайдаб келинади: ҳамма ёқ ял-ял яшнаган, боғу роғларда мевалар фарқ пишган, мўл ҳосилдан деҳқон юзи гулгун, лаби хандон. Аммо баҳодир Суҳайл ғамгин, бошига жафо тоши ёғилган; ҳеч ким унга мадад қўлини чўзолмайди:

Суҳайл ҳусни эрур Юсуфдин олий,
Этар мот олмани юзининг оли.
Бийик ардамлари бор, сўзи ширин,
Бўлур ошиқ ани кўрганда Ширин...
Фақат ҳолини кўрганлар этур оҳ,
Учар атрофда қушлар дардли ҳамроҳ.

Бўлуб мутриб гулистонларда булбул,
Қилур минг турли нағма бирла гул-гул.
Гунаш дунё юзиндин чоғга ботти,
Узулган гул текин тупроқда ётти.

Суҳайл зиндонда ётғонида тушида Соҳибқироннинг
қизи Гулдурсунни кўриб севиб қолади:

Бу тушда бир пари боғда юрармиш,
Юриб боғ ичра ул гуллар терармиш.
Деюб анга Суҳайл; «Не гул терурсан?
Ўзинг гулдон-да кўркли гул эурсан?
Недур зотинг, париму ё одамизод?
Манга айт одингни, доим этай ёд!...»
Жавоб кутди, бўлиб у ишқ аро маст,
Вале тақдир кулуб, тез бермади даст.
Физолтек силкиниб, қочти париваш,
Суҳайл кўнглига ташлаб катта оташ!...

Гулдурсун ҳам эл оғзида дoston бўлиб кетган гўзал
ва паҳлавон Суҳайл таърифини кўп эшитиб, уни бир
кўриш иштиёқида юрганди. Асирларни зиндонга эл-
таётганларида қиз дугоналари билан гул сайрида юр-
ганди ва иттифоқо кўзи Суҳайлга тушди:

Суҳайлни кўрдию айланди биртек,
Гунаш гирдинда юрган мисли ертек.
Ўзин гул билдию булбул-Суҳайлни,
Ани севдию таслим этди майлни.
Ва не чора қисин булбул қафасда,
Керак гул гунчаси озод нафасда...

Малика посбонга инъом бериб, йигит билан аҳд-
паймон қилишади ва зиндондан чиқиб қочишади. Фа-
лак ҳам буларга ҳамдамлик кўрсатди, тун ғанимлар
кўзидан пинҳон тутса, ой йўллариини ёритади:

Алар кўйди иккиси йўл сари пой,
Боқиб турғонда йўлға зар сочиб ой.

Оч, чанқоқликдан тинкаси қуриган қизни қолди-
риб, Суҳайл сув, физо қидириб кетади. Қайтганида Гул-
дурсун ўлган бўлади:

Менга яхши деди ёр бирла ўлмак,
Не лозим ғам билан дунёда қолмак.

Шу сўзни айтти, тиф урду ўзига,
Кўринмай қолди кенг олам кўзига.
Суҳайл оҳидин шу дам қўпти бўрон,
Анингтеки бузулди чархи даврон.
Алар узра тўкулди, кўмди гупроқ,
Бу сирни танҳо саҳро билди кўпроқ.

Сайфи Саройи ижоди, хусусан, «Гулистонни бит туркий» янада жиддий ўрганишни тақозо этади.

Сайфи Саройи ҳикматларидан

Оқил ўз сўзин ўрнида сўзлагай,
Ҳам жавобини муносиб кўзлагай.

* * *

Сирингни кўнгулда сақлагил берк,
Мушфиқ сенга йўқ жаҳонда сентек.

* * *

Айтма деб ани бир кишига айтма,
Турмаским, ани эшитса тинч-тек.

* * *

Қил ҳазар душман сўзиндан, эй рафиқ
Неким ул айтса, анинг аксини эт.

* * *

Аё, келган жаҳонга, эзгулик эт,
Ёмон ишни ёмонларга кўюб кет.

* * *

Ор кўрма билмагани сўрмага,
Сўрмайинча илм ўрганмас киши.

НИГОРИСТОН СОҲИБИ

Ўн бешинчи асрнинг атоқли маданият арбобларидан бири, истеъдодли шоир, адабиёт ва санъатнинг жонкуяр ҳомийси бўлган Бойсунқур 1397 йилнинг 16 октябрида Шоҳрух оиласида дунёга келади. Бойсунқур тадбиркорлиги, ишчанлиги, билимдонлиги билан тенгдошларидан ажралиб турарди. Шунинг учун ҳам отаси 1414 йили 17 яшар Бойсунқурни Тус, Машҳад, Оби-

вард, Ҳабушан, Нисо, Астробод, Мозандарон, Шумулқон, Журжон каби вилоятларга ҳоким қилиб тайинлайди. У давлатни иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксалтиришга, илм-фанни тараққий эттириш, қўшни мамлакатлар билан муносабатни яхшилашга алоҳида эътибор беради. Бойсунқур Мирзо 19 яшарлигида Шоҳруҳ давлатининг вазири қилиб тайинланади. Отаси сафардалигида давлатни у бошқарган.

Унинг ишбилармонлиги, санъат ва маданият аҳлига ҳайрихоҳлиги, мамлакатни ободонлаштиришдаги ишларини замондошлари ғоятда завқланиб ёзиб қолдирганлар. Машҳур тарихчи Абдураззоқ Самарқандий: «У ўзининг давлати гулшанида эҳсон ниҳолидан бошқа нарсани экмади. Давлат аҳволининг ташвиши унинг равшан замиридан жой олган эди», — деб ёзган. Ҳирот ҳамда Машҳаддаги Гавҳаршодбегим масжидлари безагию катибаларини Бойсунқур Мирзо бажарган.

Бойсунқур Мирзо вазирлик ишини олиб бориш билан бирга бадиий ижод, маданий-маърифий, илмий ишлар билан ҳам шуғулланарди. Ўша вақтда у Ҳиротда жуда катта кутубхона ташкил қилиб, қирққа яқин хаттот, саҳҳоф (муқовачи), варроқ (қоғоз тайёрловчи), наққош, лаввоҳ (лавҳа чизувчи) ва бошқа ҳунар эгаларини шу ерга тўплайди. Улар хушнавис хаттот Мавлоно Жаъффар Табрезий бошчилигида қўлёзма йиғиб кўчириш, безаш ва тарқатиш билан шуғулланганлар. Давлатшоҳ Самарқандий унинг мана шу фаолиятини таърифлаб: «Шаҳзода Бойсунқур ҳунарпарвар ва ҳунармандликда жаҳонда машҳур бўлди. Шеърият ва хаттотлик унинг замонида ривож топди. Ҳунарманд ва фазл эгалари унинг авозасини эшитиб, теварак атрофдан хизматга келдилар. Хушхат котиблардан қирқ киши унинг кутубхонасида китобат қилиш билан машҳур эдилар. Бойсунқур Мирзо ҳунармандларни эъзозлаб, шоирларни дўст тутар эди», — дейди.

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, Бойсунқур кутубхонасида китоб кўчириш билан бирга, китобларга зар билан лавҳалар чизиш, гўзал нақш ва суратлар солиш, ўтмиш мутафаккирларининг ижоди ва таржимаи ҳолига доир фактларни тўплаб ўрганиш, ноёб китобларнинг нусхасини кўпайтириш, айрим ижодкорларнинг мукамал куллиётини яратиш каби илмий ижодий ишлар ҳам кенг йўлга қўйилган. Масалан, Бойсунқур устод Сайид Аҳмад наққош, Хўжа Али мусаввир,

сахҳоф Қавомиддин Табрузийга Аҳмад Бағдодий чизган суръатлардан нусха кўчиришни топширади. Чунки, Аҳмад Бағдодий Амир Темур учун чизган суратлар мажмуаси (альбом)даги айрим расмлар нурсизланиб, ўз жилосини йўқотаётган эди. Бойсунқурнинг илм даргоҳида бажарилган ишлар, кўчирилган, нафис санъат билан зеб берилган қўлёзмаларнинг баъзилари бизга қадар етиб келган. Абулқосим Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома»си, «Калила ва Димна», «Жомеъ ут-таво-рих» каби асарларнинг мавжуд нодир нусхалари ана шулар жумласидандир.

Маълумки, Эрон ва Ўрта Осиё халқларининг қадимга халқ оғзаки ижоди материаллари воқеаномалар асосида ёзилган «Шоҳнома» жаҳонда энг кўп тарқалган мумтоз асарлардан ҳисобланади. Бу асар ўтмишда шу даражада кўп кўчирилиб тарқатилганидан унинг қайси бири тўла ва асл нусхаси эканлигини аниқлаш қийин бўлган. Чунки, котиблар кўчириш пайтида айрим дostonларни қисқартириб, тушириб қолдиради ёки Фирдавсий асарига ўзларидан янги эпизодлар, лавҳалар қўшар эдилар. Бу ҳолни кўрган Бойсунқур Мирзо «Шоҳнома»нинг 41 та нусхасини тўплатади. Кутубхонада хаттот ва олимлар томонидан 1425—1430 йиллар давомида қиёсий ўрганиш натижасида «Шоҳнома»нинг асл нусхаси тикланади. Бу асарни машҳур хаттот Жаъффар Табрэзий кўчиради, кутубхона мусаввирлари эса китобни ажойиб лавҳалар ва суратлар билан безайдилар. Бойсунқур Мирзо эса унга «Муқаддимаи Бойсунғурий» номи билан сўзбоши ёзади. Бойсунқур унда Фирдавсийнинг ҳаёти ва ижодига доир қимматли маълумотларни баён этаркан, «Шоҳнома»нинг ёзилиш тарихи, шоирнинг фожиавий ҳаёт йўли, асарнинг манбалари, афсонавий образлар, насрий «Шоҳнома»га доир ажойиб маълумотлар келтириб, Фирдавсий ижодини тўғри баҳолайди. Мана шу нусха ҳамда «Бойсунқур муқаддимаси» ҳозиргача Фирдавсий ижодини тўлиқ ўрганиб, «Шоҳнома»ни илмий танқидий нуқтаи назардан тиклашда ноёб манба ҳисобланиб келинмоқда. Унга уч хаттот 22 та расм чизган. Ўша нусха Эроннинг Кохи Гулистон китобхонасида сақланмоқда.

Бойсунқур Мирзо Амир Хусрав Деҳлавийнинг ижоди ва адабий меъросини ўрганиш ҳамда тўплаш билан ҳам шуғулланган. У шоир девонига кирган шеърларидан 120 минг байтини, девонига кирмаган ғазаллари-

дан эса 2 минг байтини жамлаб, уни китоб ҳолига келтиради. Бойсунқур Мирзо истеъдодли шоир, хушнавис хаттот ҳам бўлган. Алишер Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Сайфиддин Али Сафий каби санъаткорлар унинг ўзбек ва форс-тожик тилларида гўзал шеърлар ёзгани ҳақида хабар берадилар. Лекин ҳанузгача унинг шеърлар девони топилмаган. У олти хил хатни мукамал билган. Айниқса, сулс ёзувида ундан ўтадиган топилмасди.

Бойсунқур Мирзо ўнлаб шоирлар, санъаткорлар ва олимларни ўз паноҳига олиб, уларга моддий ва маънавий ёрдам ҳам берган. Ўз даврининг машҳур шоирларидан Бобо Савдой, Муҳаммад Паҳлавон, Котиби Нишопурий, Мавлоно Юсуф Амирий, Амир Рукниддин Нузлободий, Амир Шоҳи Сабзаворий, Ҳофиз Юсуф Андигоний ва бошқалар бевосита Бойсунқурнинг моддий ёрдамидан файз топганлар.

Бобо Савдой унинг бевосита ҳомийлиги, кўп муруватлари туфайли катта шуҳратга эга бўлган. Унинг боғи Сафедида доим мушоира мажлислари бўлиб турган экан.

Кўплаб санъаткорлар, хаттот ва мусаввирлар ҳам Бойсунқур Мирзонинг марҳаматидан четда қолмаганлар. Машҳур олим Хўжа Абдулқодир Мароғий, хушнавис хаттот Шамсиддин Ҳиравий, бастакор ва хонанда Хўжа Юсуф Андугоний, таррох ва меъмор устод Қавомиддин, ўз замонасининг пешқадам мусаввири мавлоно Халил шулар жумласидандир. XV асрнинг биринчи ярмида Ҳиротда қад кўтарган гўзал иморатларнинг кўпчилиги устод Қавомиддин ва унинг шогирдлари томонидан қурилган. Бойсунқурнинг моддий ёрдами ва ҳомийлигида ижодий камолатга етган Хўжа Юсуф Андугоний, кейинчалик Ҳирот мусиқа мактабининг пешвоси ҳисобланган. Ҳусайн Байқаро ҳам мусиқа билимини ундан ўрганган. Ўз даврининг машҳур хаттотлари Жаъффар Табрезий, Мавлоно Заҳририддин Азҳар Табрезий, Мавлоно Маъруф Бағдодий ва бошқалар Бойсунқур кутубхонасида ижодий иш билан шуғулланганлар.

Алишер Навоий Бойсунқурнинг фаолиятини қуйидагича таърифлайди: «Бойсунқур Мирзо хуштаб ва сахий ва айёш ва хунарпарвар подшо эрди. Хаттот ва наққош ва созандадин ва гўяндадин мунча беназир кишиким, анинг тарбиятида ороға кирди, маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида пайдо бўлмиш бўлғай».

Хуллас, XV асрнинг биринчи ярмидаги Ҳирот адабий ва маданий ҳаётини ривожлантиришда Амир Темурнинг невараси, Улуғбекнинг укаси Бойсунқур Мирзо фаол қатнашиб, катта амалий ишларни бажарган. У маданият ва санъат ҳомийси сифатида кўплаб ижодкорларнинг етишиб чиқишига сабабчи бўлган. Доцент Н. Норқуловнинг аниқлашича, «Нигористон»да тиббиёт, жуғрофия, ҳандаса, ўсимликшунослик билан шуғулланувчи олимлар гуруҳи ҳам бўлган. Шоир Юсуф Амирийнинг «Даҳнома»сидаги қуйидаги байтлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди:

Кечиб олдида юз турлук дақойиқ,
Маориф бирла анвои ҳақойиқ.
Бири ҳайъат биёзидин териб гул,
Бири ҳикмат шафосидин бериб мул.
Бири Иқлидис ашқолин ҳал қилиб,
Бири кўк жадвалида мадҳал қилиб,
Бири фикҳ ичида асраб мақомин,
Бири мантиқ сари элтиб каломин.

Машҳур шарқшунос М. М. Дьяконов Темурийлар даври маданий ҳаёти ҳақида фикр юритиб: «Навоий, Жомий ва Беҳзод даври Ҳироти — XV асрнинг иккинчи ярми Ҳирот маданий юксалиши ва гуллаб яшнаши сарчашмаларини Шоҳрух даври Ҳиротидан қидириш керак», — деган. Шубҳасиз, бу давр маданиятининг юксалишида Бойсунқур Мирзонинг хизмати катта.

Бойсунқур 1433 йили вафот этади. Гавҳаршодбегим мадрасасига дафн этилади. Амир Шоҳий, Сайфиддин Наққош Исфаҳонийлар марсия битган. Унинг уч ўғли — Рукниддин Мирзо Алоуддин, Қутбиддин Мирзо Султон Маҳмуд, Мирзо Абдулқосимлар қолган.

ЗАМИНИДА ОСМОН ЯРАТГАН ОЛИМ

Машҳур рус олими В. Бартольд «Улуғбек ва унинг даври» китобида қуйидаги ҳикояни ёзиб қолдирган: «Мадраса биниси битай деб қолганда, у ердаги одамлар Улуғбекдан мадрасага кимни муддарис қилиб тайинламоқчисиз, деб сўраганларида, Улуғбек, барча фанлардан хабардор бўлган бирор одамни қидириб топаман, деб жавоб берган. Шу ерда гиштар орасида ифлос кийимда ўтирган мавлоно Муҳаммад Улуғбекнинг бу гапини эшитиб қолган ва шу онда ўрнидан туриб,

бу вазифага мен лойиқман, — деган. Шундан сўнг Улуғбек уни имтиҳон қилган ва Мавлоно Муҳаммаднинг чинакам билимдон одам эканлигига ишонч ҳосил қилади ва уни ҳаммомда ювинтириб, яхши кийинтириш ҳақида буйруқ берган. Мадрасанинг очилиши кунда Мавлоно Муҳаммад нутқ сўзлаган. Мавлоно Муҳаммаднинг нутқини Улуғбек ва Қозизода Румий билан бирга 90 доно ҳам тинглаган. Риёзиётдан баҳс этган бу ваъзни Улуғбек билан Румийгина тушуниб етганлар».

Ҳа, Улуғбек илм-фанни, олимларни эъзозлаган буюк аллома эди. У 1394 йили Ҳиротда туғилади. Тўрт ёшидан бошлаб унинг тарбияси билан бувиси Сароймулкхоним ва бобоси Амир Темур шуғулланадилар, Шоиртабиат, билимдон, ривоятгўй Ҳамза бинни Али Тусий (Хўжа Ориф Озарий) шаҳзоданинг хизматига тайинланади. У ёш Улуғбекнинг тарбияси билан жиддий шуғулланади, адабиёт, тарих билан боғлиқ нақллар, ривоятларни қироат қилади. Ҳатто Амир Темур севимли неварасини сафарларда, юришларда ҳам бирга олиб юрган. Хусусий муаллимларда ўқитган. Саид Шариф Журжонийдан риёзиёт бўйича дарс тинглаган. Улуғбек ёшлигиданоқ диний ва дунёвий билимларни мукамал эгаллайди. Амир Темур 1405 йилда Ўтрорда фавкулудда касалга чалиниб вафот этади. Тўрт йил мобайнида Амир Темур ўғиллари орасида тахт-тож учун давом этган жангда Шохрух ғалаба қозонади. У ҳозирги Ўрта Осиё ерларини бирлаштириб, пойтахти Самарқанд бўлган Мовароуннаҳр давлатини тузади ва 15 яшар ўғли Улуғбекни унга ҳоким этиб тайинлайди. Пойтахти Ҳирот бўлган Хуросон давлатини эса ўзи бошқаради.

Бошқа ҳукмронлар сингари Улуғбек кучи, ақл-заковатини жангу жадалларга, юрт олиш, бойлик орттиришга эмас, адолат билан ҳукм суриш, мамлакатни обод қилиш, адабиёт, илм-фанни ривожлантиришга сарфлайди, Улуғбек атрофига «Ўз даврининг Афлотуни» деб ном қозонган машҳур математик, астроном Қозизода Румий, Улуғбек ва Қозизодаларнинг шогирди, «Ўз замонасининг Птоломейи» таниқли математик ва астроном Али Қушчи, математик ва астрономлар Мансур Коший, Али ибн Муҳаммад Биржандий, Мирам Чалабий, 1416 йили астрономик асбоблар ҳақида рисола ёзган Фиёсиддин Жамшид, Муҳаммад ибни Умар Чағминий каби олимлар жамланган эдилар. Улуғбек

ана шу олимлар маслаҳати, кенгаши, ҳамкорлигида математика, астрономия, геометрия каби фанларга доир тадқиқотлар олиб боради. Самарқанд шаҳри атрофидаги Обираҳмат сойи ёқасида расадхона қурдиради. Унга дастлаб Гиёсиддин Жамшид, кейин Қозизода Румий, Али Қушчилар мудирлик қилишган. Расадхона атрофида муҳташам бинолар, гўзал боғу-роғлар барпо этиради. Уч қаватдан иборат бўлган бу расадхонанинг баландлиги 50 метр бўлган. Унда Гиёсиддин Жамшид устурлоб ёрдамида осмоний жисмларни кузатган, 1018 та юлдузнинг мувозанати аниқланган. Расадхонада олиб борилган кузатишлари натижасида Улуғбек 1437 йили «Зижи Кўрагоний» рисоласини ёзиб тугатади.

Асар назарий қисм ҳамда расадхонадаги тадқиқотлар якуни — Улуғбек тақвимидан иборат.

Профессор Х. Ҳасановнинг уқтиришича, Обираҳмат расадхонасида 70 та олим ишлаган. Улар Берунийнинг «Қонуни Масъудий» асаридан ҳам фойдаланганлар.

Улуғбек илмий кузатишлар олиб бориш ва мадрасада фалакиёт илмидан ваъз айтиш билан бирга маданий ишларга ҳам жиддий эътибор берди, кўплаб мадраса, хонақоҳ, масжид, карвонсаройлар қурдирди. Олдинроқ қурила бошлаган Бибиҳоним масжиди, Гўри Амир мақбараси, Шоҳизинда ансамблини ниҳоясига етказди. Отаси Шоҳруҳ Ҳиротда диний билим донишмандлари қуршовида шариат ва динни мустаҳкамлаш учун курашаётган бир вақтда Улуғбек маърифатни, илмни ривожлантириш учун интилди, адабиёт, илм-фан аҳлларини эъзозлади. Буюк олим Улуғбек руҳонийлар фатвоси ва ўғли Абдулатифнинг бевосита розилиги билан 1449 йили ёлланган қотил Аббос томонидан ўлдирилди.

Улуғ кишилар, даҳолар жисман ўлсалар-да, лекин уларнинг номи ўз асарларида мангу қолади. Улар ёққан маърифат чироғи, илм зиёси халқ йўлини ёритиб боради, авлоддан авлодга ўтиб, тараққийпарвар инсониятга хизмат қилаверади. Шунинг учун ҳам кўпгина ўтмиш мутафаккирлари Улуғбекни адолатли султон, донишманд мураббий, аниқ фанлар устози сифатида тилга оладилар, мадҳ этадилар, халқ эса ўзининг ардоқли фарзанди ҳақида ҳикоятлар, ривоятлар тўқиган. Машҳур туркийгўй шоир Саккокий Улуғбекка бағишлаб қасидалар ёзди. Бу шеърлар лаганбардорлик мадҳияси бўлмай адолатпеша олимга берилган ҳаққоний таъриф-

дир. Улуғ бобомиз Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида «Улуғбек мадҳияси» деган махсус боб мавжуд, унда шоир Улуғбекни заминда осмон яратган олим деб таърифлайди:

Расадким боғламиш зеби жаҳондир,
Жаҳон ичра яна бир осмондир.
Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки андин ёзди «Зичи Кўрагоний».
Қиёматга деганча аҳли айём,
Ёзарлар анинг аҳқомидин аҳком.

Ўша замон тарихчиларининг ҳамда ёзувчиларнинг асарларида ҳам ана шундай таърифлар кўп. Чунончи, «Бобурнома»да, Сайфиддин Али Сафийнинг «Турли тоифалар ҳақидаги латифалар», Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» («Ажойиб воқеалар») сингари китобларида биз Улуғбек ҳақидаги кўплаб ҳаётий ҳикоялар ва ривоятларни учратамиз. Чунончи, Бобур: «Яна бир олий иморати пуштаи Кўҳақ доманасида расаддурким, зиж битимакнинг олотидур. Уч ошёнлиқдир. Улуғбек Мирзо бу расад била «Зичи Кўрагоний»ни битибдурким, оламда ҳоло (ҳозир) бу зиж мустаъмалдур. Ўзга зиж била кам амал қилурлар», деб ёзиб қолдирган.

Улуғбек ижодини ўрганишда машҳур олимлар Т. Қори Ниёзий, Б. Аҳмедов, А. Ашраповларнинг хизматлари катта.

Улуғбек ва сайёҳ («Бадоеъ-ул вақоеъ»дан)

Кунлардан бир кун бир киши Улуғбек Мирзо ҳузурига келиб, таъзим-тавозеъдан сўнг шундай арз қилибди:

— Эй шоҳим! Менинг бошимга бир мушкул иш тушди. Уни ҳал қилиш менингина эмас, барча доғнишмандларнинг қўлидан ҳам келмаяпти. Мен Хурсон карвонига ҳамроҳ бўлиб, Ироқдан Самарқандга келмоқда эдим. Карвон Жайхун лабига етгач, мен бир чеккага бориб, либосларимни ечдим. Менда бир парча лаъл бўлиб, уни чарм халтачага тикиб, билагимга боғлаб олиб юрардим. Ўшал лаъл халтачани ҳам билагимдан ечиб, кийимларим устига қўйдим-да, ювиниш учун сувга тушиб кетдим. Сувдан чиқсам ҳалиги лаъл қўйган жойимда йўқ. Ўша атрофда бегона одам кўринмасди.

Шунинг учун йўқолган нарсамни ўртоқларимдан сўраб-суриштиришга уялдим. Лаъл қандай ғойиб бўлиши мумкин?

— Бу жумбоқни ечиш учун бир йил сабр қилишингга тўғри келади. Шу орада ўша лаълинг топилса яхши. Мабодо топилмай қолса, унинг қимматини мен тўлайман, — дебди Улуғбек Мирзо.

Ҳалиги киши шукрона бажо келтириб кетибди. Шундан сўнг подшоҳ девонбегини чақириб, ўзига қарашли юрт аҳолисининг ўша йили подшоликка қанча тўлов ва солиқ топширганини ном-баном ёзиб беришни буюрибди. Девонбеги шоҳ фармонини бажарибди.

Улуғбек Мирзо рўйхатни бирма-бир кўздан кечириб чиқиб, ўзида сақлабди. Янги йил кириши билан шоҳ девонбегини чақириб, шоҳлик даромади ҳақида ўтган йилгидек ҳисоб-китоб топширишни сўради. Шоҳ солиштириб кўраркан, Қорақўлдан ўтган йили давлатга эллик танга солиқ тўлаган бир кишининг бу йил подшолик хазинасига 500 танга кирим топширганини кўриб қолибди. Улуғбек Мирзо ўша кишини топиб олиб, хилватда ўз ҳузурига киритишларини буюрибди.

Подшоҳ фармонига кўра ҳалиги кишини топиб келтиришибди. Улуғбек Мирзо у билан суҳбатлашиб, сўрабди:

— Сенинг солиқ тўлашингда икки йил орасида катта фарқ содир бўлибди. Бундан чиқди сен отангдан қолган ёки бошқа бирон йўл билан катта бойликка эга бўлибсан. Ростини айт, шунча бойликни қаердан топдинг?

— Мен тўқувчиман, Қорақўлда яшайман, — дебди ҳалиги киши. Кунлардан бир кун ўз ишим билан банд бўлиб ўтирсам, бир қарға учиб келиб рўпарамдаги дарахт шохига кўнди. Унинг тумшугида гўштга ўхшаш бир нарса бор эди. Ўша нарса қарға оғзидан тушиб кетди. Олиб қарасам туморга ўхшатиб тикилган чарм экан. Очсам ичидан офтоби оламдек ярқираб турган лаъл чиқди. Уни Худонинг садақаси деб билдим-да, Самарқандга элтиб, бир гавҳаршуносга кўрсатдим. Уни кўриши билан гавҳаршуноснинг ранг-рўйи лаълдек чарқлаб кетди ва мендан сўради:

— Буни қаердан топиб келтирдинг?

Мен бу нарсанинг қимматбаҳо тош эканлигини энди тушундим-да, жавоб бердим:

— Қаердан келтирганимни сўраб-суриштириб нима

қиласан. Истасанг, нархини келишиб ол. Бўлмасам мо-
лимни қайтариб бер.

— Неча пулга сотмоқчисан? — сўради у.

— Икки минг олтин тангага сотаман, — дедим мен.

Узоқ талашиб-тортишиб 1500 тангага сотдим. Пу-
лини олиб, тўғри бозорга бордим: бир қул, бир кани-
зак ва бошқа қимматбаҳо нарсалар сотиб олдим, бир
отни эгар-жабдуғи билан олиб тўғри Қорақўлга бор-
дим. Ўз тирикчилигимни, уй-рўзғор анжомларимни ба-
давлатларникига ўхшатиб яхшилаб олдим. Камбағал-
ликдан қутулиб, мол-дунёли бўлганимни кўрган қўш-
нилар мендан сўрашди:

— Бунча мол-дунёни қаердан топдинг?

— Самарқанд шаҳрида бир бадавлат қариндошим
бўларди. Иттифоқ у вафот этиб, давлати менга мерос
қолди, — жавоб бердим мен.

Мирзо Улуғбекнинг буйруғи билан ўша гавҳаршу-
носни келтирибдилар. У гавҳарни сотиб олганига иқ-
рор бўлибди ва яшириб қўйган жойидан келтириб кўр-
сатибди. Подшо уни олиб эгасига берибди. Гавҳаршу-
носни эса инсофсизлик қилиб, ўша лаълнинг баҳоси-
ни паст ургани учун жазолабди.

Ёлғончининг изза бўлиши

Кунлардан бир куни бир киши Улуғбек Мирзо ҳу-
зурига келиб арз қилибди:

— Эй подшоҳи олам! Мен Самарқанддан Бухорога
сафарга чиққанимда ҳамён-халтамда минг танга пулим
бор эди. Шаҳардан чиқиб, икки фарсах (16 километр)
йўл юргач, бир дарахт соясига—сув бўйига дам олгани
ўтирдим. Мен энди овқатланаётган эдим, шаҳарга ке-
таётган бир дўстим пайдо бўлиб қолди. Уни дастур-
хонга таклиф этдим. Бирга овқатландик. Ҳамённи ўзим
билан элтишни лозим кўрмадим-да, уни ҳалиги дўс-
тимга бериб, шаҳарга боргач, уйга элтиб беришни ил-
тимос қилдим. Сафардан қайтиб келгач, билсам ўша
дўстим ҳамённи уйимга элтиб бермабди. Унинг олдига
бориб омонатимни сўрадим.

— Жинни бўлдингми?! Мен сени ҳам, ҳеч қанақа
дарахт-парахтни ҳам кўрган эмасман, жавоб берди у.

Улуғбек Мирзо ўша одамни чақириб келтирибди ва
икки дўст шоҳ ҳузурида рўбарў бўлишибди. Ўша одам

«мен у дарахтни ҳам, бу одамни ҳам кўрмаганман», деб сўзида қатъий туриб олибди.

Улуғбек Мирзо даъвогарга «ўша дарахтдан уч-тўрт барг келтиргин, мен унинг воситасида ҳақиқатни аниқлайман», дебди. Даъвогар йўлга тушиши билан шоҳ унинг шеригига бир ҳикоятни айта бошлабди. Воқеанинг энг қизиқ жойига борганда шоҳ:

— Даъвогар ўша дарахтнинг олдига етиб бордимикан? — деб савол ташлабди.

Ҳикоятни завқ билан тинглаётиб, ғафлатда қолган ҳалиги киши бехосдан:

— У дарахт шаҳардан анча узоқда, ҳали етиб бормаган бўлиши керак, — дебди.

Улуғбек Мирзо кулиб юборибди-да ва:

— Ахир сен «мен бу одамни ҳам, дарахтни ҳам кўрмаганман», — демабмидинг, қандай қилиб дўстингнинг у ерга етиб бормаганини билдинг! Яхшиси ёлгон гапирмай, омонатини эгасига топшир, — дебди.

У киши айбига иқрор бўлибди ва омонатни эгасига қайтариб берибди.

Камбағал ва қози

Кунлардан бир кун бир киши Улуғбек Мирзо ҳузурига арзга келиб дебди:

— Мен Рум сафарига тайёргарлик кўраётганимда беш минг тилла ортиқча маблағим бор эди. Мен ана шу пулларни бирон-бир диёнатли кишига топшириб, сафардан қайтгач, олмоқчи бўлдим. Қанча ўйласам ҳам замона қозисидан кўра диёнатли кишини топа олмадим ва ўша олтинларимни бир офтобага солиб, қозига омонат топширдим. Сафардан қайтгач, ўша омонатимни қозидан талаб қилувдим, у:

— Жинни бўлиб қолибсан шекилли, нега менга туҳмат қиласан? Мен сени кўрмаганман ва танимайман ҳам. Бундан кейин менинг олдимга келиб, бунақа номаъқул гапларни гапирсанг, туҳмат қилсанг, одамларимга буюраман, уриб тишларингни синдиришади, тилингни суғуриб олишади, — деб дўқ урди. Нима қилишимни билмайман, шоҳим. Сиз менга йўл кўрсатинг, ёрдам беринг, — дебди шикоятчи.

— Мен эртага қозининг уйига бораман. Мен у ердан чиқиб, отга миниб кетмоқчи бўлаётганимда етиб келиб, шу арзингни айт, — дебди Улуғбек.

У киши кетибди. Улуғбек қозини чақиртириб дебди:

— Менинг бойлигим ва жавоҳирларим шу даражада кўпайиб кетдики, хазинага сиғмай қолди. Мен ана шу мол-дунёни ҳеч ким билмайдиган бирон жойга яширмоқчиман. Тоқим вафотимдан сўнг фарзандларим олиб харж этсинлар. Хазинада турса, мен ўлганимдан сўнг талон-тарож бўлиб кетади. Лекин мен бу масалада ҳеч кимга ишонмайман. Кимгаки ишонсам, у ўлимимдан сўнг албатта тонади. Шунинг учун бу шаҳарда сиздан кўра ҳалол, ростгўй одам йўқ, деб билдим. Зероки, сиз пайғамбарнинг ноибисиз, омонатга диёнат билан қарашда ҳеч ким сизга тенг кела олмайди. Ўша молларни сизнинг уйингизга қўйишга қарор қилдим, тоқим ўлимимдан сўнг авлодларим кунига ярасин. Бу сирни сиз билингу мен билайин. Бошқа ҳеч ким хабар топмасин.

Бу гапларни эшитган қози хурсандлигидан ёрилиб ўлай дебди, зўрга ўзини тутиб олибди. Ва бармоқларини кўзларига босиб, шоҳ илтимосини қабул этибди.

Шундан сўнг Улуғбек унга дебди:

— Мен эртага сизнинг уйингизга бораман. Икковлашиб хазинани қўйиш учун жой белгилаймиз. Шундан сўнг молларни яширинча ташиб ўша ерга беркитамиз.

Эртаси куни Улуғбек қозининг уйига борибди. Қози ҳовлисининг тўрт томонини диққат билан кўздан кечирибди. Ва ниҳоят, хазина учун бир жойни тайинлабди.

Улуғбек қозининг уйидан чиқиб, отига минган чоғида ҳалиги одам келиб, ерга тиз чўкиб, арз қила бошлабди:

— Жаҳонпаноҳ! Мен қозининг уйига омонат қолдириб эдим.

Бу сўзларни эшитган ва даъвогарни кўрган қози саросимага тушиб қолибди ва «Агар инкор этсам, Улуғбек менга шубҳа билан қарайди, мендан ранжиб ўз хазинасини менинг уйимга қўймаслиги мумкин», деб ўйлаб:

— Сен қанақа одамсан ўзи? Жинни-пинни эмасми-сан? Бу гапни подшога арз қилиш шартмиди? Сен қачон омонатингни сўрадингу мен бермадим, — дебди.

Шундан сўнг қози хизматкорига қараб:

— Бор, фалон жойдаги боғичли обдастани келтир, — дебди.

Хизматкор ичи тўла областани келтирибди. Қози уни ўша ерда — подшоҳ ҳузурида эгасига топшириб, ўзининг «тўғрилигию, ҳалоллиги»ни исботлабди.

ИЛМУ УРФОН ПЕШВОСИ

Ҳужрада юпунгина кийинган бир мўйсафид ва мадраса талабалари либосидаги икки йигитча ўтирибди. Улар кимнидир зориқиб кутишмоқда. Шу пайт хонага кавуш-махси кийган, эғнида яхтак-қўйлак, бўз авра-астарли чакмон, қўлида тасбеҳ ушлаган 45—50 ёшлар чамасидаги уй эгаси кириб келди. Салом-алиқдан сўнг тўрдаги кўрпачага ўтирди-да:

— Ҳўш тақсир, сизни қандай юмуш бизнинг ҳузуримизга етаклаб келди, — сўради ҳалиги киши мўйсафиддан.

— Ҳазратим, мен бир бечора косибман, Ҳиротнинг Говкушон маҳалласида истиқомат қилурман. Девон хизматкорларидан бири ўз ҳаммомининг сувини менинг хонам орқасидан ўтказиб қўйган. Девор зах тортиб, нураш хавфи бор, хонам қуласа, мен уни қайта қура олмайман. Соҳибмансабга айтсангизу ҳаммом сувини бошқа ёқдан ўтказса, — дебди у ялинган бир оҳангда.

— Сизларнинг не арзингиз бор?! — Йигитларга мурожаат қилди уй эгаси.

— Биз Машҳадданмиз. Низомия мадрасасида таҳсил олурмиз. Бир неча кундирким икковимизнинг маошимиз тугади. Сиздан нажот сўраб келдик, пирим, — таъзим қилди муллабаччалардан бири.

Қўлидаги тасбеҳ доналарини бирма-бир санаб ўтирган уй эгаси бир оз хаёл суриб турди-да, сўнг деди:

— Уста Мир Мақсуд, мен шу бугуноқ Амир Низомиддин Алишер Навоийга нома битурман. Ўша соҳибмансаб сизга зарар етказмайди. Сизларга бўлса, — деди у йигитларга мурожаат қилиб, — Улуғ Амир шу бугундан эътиборан вақф мулки (масжидга қарашли ер, мулк ва иморатлардан олинадиган даромад) ҳисобидан ҳар ойга, албатта маош тайинлайдилар.

Ҳазратнинг ҳар бир айтган гаплари албатта, амалга ошажагини билган мезбонлар таъзим-тавозелар-ла раҳмат айтиб, ҳужрадан чиқиб кетишди.

Улуғ бобомиз Навоий ҳурмат қилган, бу баобрў, оддий халқ, илм толибларига ғамхўр шахс ким? Бу

буюк зот Шарқнинг улкан шоири ва мутафаккири, бева-бечораларнинг пушти-паноҳи, илм-адаб аҳлининг пешвоси, Навоийнинг дўсти, маслакдоши, устод Абдурахмон Жомийдир. Бўлажак аллома Абдурахмон 1414 йили Жом шаҳрининг Харжурд маҳалласида маърифат соҳиби Аҳмад ибни Муҳаммад Даштий оиласида дунёга келади. Ёш Абдурахмон оиласи Ҳиротга кўчиб келади ва у Низомия мадрасасида таҳсил кўради. Бу ерда у Хожаали Самарқандий, Саид Шариф Журжоний, Мавлоно Шаҳобиддин Муҳаммад, Мавлоно Саъиддин Тафтазоний сингари олим ва мударрислардан илм ўрганadi. Жомий мадрасага келганда кўп китобларни ўқиб чиққанди. Абдурахмоннинг иқтидори шу даражага етадики, тез орада айрим устозлари ва мударрислар билан бемалол баҳс юритадиган бўлади. Шунинг учун уни Ҳиротдаги таълим қониқтирмай қолади ва ўқишни давом эттириш учун Самарқандга жўнайди. Жомий бу ерда машҳур олим Қозизода Румий тарбиясини олади. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Қозизода шогирдининг баъзи илмий мунозаралардаги эътирозларини мамнуният билан қабул қилган, унинг илмий кучига таҳсинлар ўқиган. Чунончи, атоқли олим Мавлоно Фатхуллои Табрзий: «Улуғбек мадрасаси битгач, Қозизода унга мударрис этиб тайинланди. Мадрасанинг очилишига бағишланган тантанада сўзлаган нутқида йиғилганларга қарата Самарқанд пайдо бўлгандан бери бирон бир йигит илмий қувват ва салоҳиятда Жомий сингари мартабага етиша олмади, деб хитоб қилди», деб ёзиб қолдирган. Ҳиротга қайтиб келгач, Жомий Марв, Бағдод яна Самарқанд, Эрон ва араб мамлакатлари шаҳарлари бўйлаб сафар қилади, Маккада бўлади ва 1473 йили қайтиб келиб, умрининг охиригача Ҳиротда яшаб, 1492 йили вафот этади.

Жомийдан бизга қадар илм-фаннинг турли масалаларига доир рисоалар, кўплаб бадиий асарлар мерос қолган. Тўртта шеърлар девони, етти дostonни ўз ичига олган «Ҳафт авранг» («Етти тахт») асари, «Баҳористон», «Арўз ҳақида рисола», араб тили дарслиги, «Рубоий шарҳи», «Мусиқа ҳақидаги рисола», «Муншаот», «Қофия ҳақида рисоалар» шулар жумласидандир. Ўтмиш тазкираларида Жомийнинг юзга яқин асар ёзганлиги қайд этилади.

Абдурахмон Жомий бутун умрини илм ўрганиш, ижод қилиш ва ёш илм-адаб аҳлига ғамхўрлик қилиш-

га, шоҳ ва шаҳзодалар ўртасидаги можароларни даф этишга, бева-бечоралар, талабалар, етим-есирларга ёрдам беришга сарфлаган мутафаккирдир. Унинг бизга қадар Навоийга ва бошқа давлат арбобларига камбағалларни ҳимоя қилиш, уларга моддий кўмак бериш ҳақида ёзган юзлаб мактублари сақланиб қолган.

Жомий ўз асарларида инсоф ва адолатни куйлади, деҳқон ва ҳунармандларни жамиятнинг моддий неъматларини яратувчилар сифатида улуғлаб, ҳукмронларни уларни эъзозлашга, фуқарога зулм-ситам қилмасликка чақирди: маърифат ва адолатни жамиятнинг асосий моҳияти, деб тушунди. Бошқа санъаткорлар сингари Жомий ҳам шоҳларни одил ва золимга ажратиб, мамлакатнинг хуррамлигию элининг хушбахтлигини уларнинг фаолиятига боғлади. Жумладан, «Силсилатуз заҳоб» («Олтин занжир») дostonида одил шоҳ ҳақида гапириб, куйидаги ҳикояни келтиради: бир кекса деҳқон ер ҳайдаётиб бир хум олтин топиб олибди. У хумни кўтариб, подшоҳ ҳузурига борибди. Подшоҳ кўпни кўрган, икки юз йил яшаган бир қарияни чақириб, бу хум тарихини сўрабди. У шундай нақл қилибди: ўтган шоҳнинг даврида бир киши бошқа бировдан боғ сотиб олибди. Боғдан олтин тўла хум чиқибди. Боғбон эски хўжайинни чақириб, олтинларини бермоқчи бўлиб: «Хум савдога кирмаган эди, шунинг учун у сизники, олинг», дебди. «Йўқ тақсир, — дебди боғнинг олдинги эгаси,— бу хум сизники». Икковлари орани очиқ қилиш учун хумни кўтариб, шоҳ олдига боришибди. «Бу пуллар энди сизники, — деб ҳукм чиқарибди одил шоҳ, — уни ўғлингизни уйлантиришга, қизингизни турмушга беришга сарфланг».

Жомий «Ҳафт авранг» дostonлари таркибидаги ҳикоят ва масалларда, «Соломон ва Ибсол», «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Искандар хирадномаси» дostonларида ҳам зулм-зўрлик, мунофиқлик, риёкорлик, пасткашликни қоралаб, халқпарварлик, тинчликсеварлик, адолатпарварликни улуғлаган, дўстлик, чин инсоний севгини юксак бадиийликда тараннум этган. «Баҳористон» асарида Жомий ўзидан олдин яшаб ўтган шоирларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот бериб, асарларидан намуналар келтирган, кўплаб ҳикоя ва масалларда илм-маърифатни, инсонийликни, яхши ахлоқни тарғиб этган. Бу ҳикоялар жуда катта таълим-тарбиявий аҳамиятга эга.

Абдурахмон Жомийнинг шеърят назарияси, мусиқа ва тилшуносликка доир асарлари ўша давр адабиётшунослигида муҳим ҳодиса бўлди. Кейинги асрлар Шарқ халқлари адабий-эстетик қарашлари тараққиётига сезиларли таъсир этди. Унинг «Баҳористон»и ва айрим рисоалари ўтмишда мактаб ҳамда мадрасаларда ўқув қўлланмаси вазифасини бажарган.

Алишер Навоий билан Абдурахмон Жомий умрининг охиригача устоз-шогирд бўлган. Навоий ўзининг барча асарларини Жомий маслаҳати билан ёзган, уларнинг биринчи ўқувчиси ҳам Жомий бўлган. Ўз навбатида улкан мутафаккир айрим китобларини Навоий маслаҳати ёки хоҳиши билан яратган. Жумладан, қўлёзма дафтарларда тарқоқ юрган шеърларини девон ҳолига келтиришни Жомийга Навоий маслаҳат берган. Баъзи рисоаларни шоир Навоийнинг бевосита истаги билан ёзган. Жомий «Лайли ва Мажнун» ҳамда «Искандар хирадномаси» дostonларида Навоий таърифига алоҳида боблар бағишланган. Алишер Навоий Жомий билан дўстлиги хусусида «Хамсатул мутаҳаййирин» («Беш ҳайратланиш») асарини ёзган, унинг «Қирқ ҳадис», «Муҳаббат шаббодалари» ва бошқа асарларини ўзбек тилига эркин таржима қилган.

Алишер Навоийнинг «Хамса» ёзиш ниятини биринчи бўлиб Жомий қўллаб-қувватлаган, унга юксак баҳо берган. Шунинг учун ҳам «Хамса»нинг ҳар бир дostonи муқаддимасида Навоий бошқа хамсанавислар қаторида Жомийга ҳам алоҳида боб ажратиб, уни даҳо шоир, маснавий устаси, меҳрибон устод сифатида таърифлайди.

Жомий билан Навоий ўртасидаги устоз-шогирдлик, ўзаро ҳамкорлик бир умрга ажралмас дўстлик қадим-қадимдан бир сарзаминда яшаб, ҳаёт аччиқ-чучукларини бирга тотиб келаётган ўзбек ва тожик халқлари биродарлигининг олий намунасидир. Жомий асарлари ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам ўзбек тилига қайта-қайта таржима қилиниб, нашр этилиб келинмоқда.

Жомий ҳикматларидан

* * *

Китобдан яхши дўст йўқ жаҳонда,
Ғамхўринг бўлгай у ғамли замонда.
У билан қол танҳо, ҳеч бермас озор,
Жонингга юз роҳат беради такрор.

* * *

Илминг бўлса қочма амалдан,
Илминг қиммати амали билан.

* * *

Илм—барча ҳунарнинг тожи—бебаҳо,
Илм—ҳамма қулфнинг калити—аъло.

* * *

Сенга улуғлик лозим бор жойда,
Отанг обрўйи бермайди фойда.

* * *

Илм олишга белингни чоғла,
Бошқа ҳар ишдан қўлингни боғла.

* * *

Устод, муаллимсиз қолса бир замон,
Нодонликдан қора бўларди жаҳон.

* * *

Энг яхши одам шу — кимдан халқига,
Қандайдир наф тегар ҳар куну ҳар дам.

* * *

Дўстга агар қўшилса дўст-ёр,
Орзу оғочи бўлур ҳосилдор.

* * *

Ҳар ким билан ошнолик истама,
Ҳар ошнодан рўшнолик истама.

УЛКАН МУАРРИХ

Ўтмишда Ҳирот шаҳридан кўплаб тарихчи, зироат-шунос, фикҳ, тил билимлари донишмандлари, адабиёт-шуносу мусиқашунослар етишиб чиқди. Машҳур адиб, тарихчи Хондамир оламга донг таратган ана шундай донишмандлардан биридир.

Гиёсиддин ибни Ҳумомиддин Хусайний-Хондамир 1475 йили Ҳиротда зиёли оиласида дунёга келади. У дастлабки таълимни хусусий муаллимлардан олади, сўнгра Ҳирот мадрасаларида таҳсил кўради, Жомий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро билан маслакдош бўлади. У замонасидаги кўпгина билимларни эгаллайди, бобоси Мирхонднинг анъаналарини давом эттиради. Ҳусайн Бойқаро саройида китобдор, Ҳирот мадрасаларида мударрис бўлиб ишлаган олим 1528 йили Деҳлига бориб, аввал Бобур, кейин унинг ўғиллари ҳузурида яшайди. Ҳумоюннинг барча юришларида тарихчи сифатида ҳамроҳ бўлади. Хондамир 1535 йили Ҳиндистонда вафот этган. Олимнинг ҳаёти ва ижодий мероси Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиклари, адабиёт-шунос ва шарқшунослардан Иззат Султон, Бўрибой Аҳмедов, доцент Наим Норқуловлар томонидан ўрганилган. Доцент Ҳасан Қудратуллаев бўлса ёзувчи асарларидан айрим парчаларни аслида—форсийда оммалаштирган; машҳур олим Порсоҳон домла Шамсиев «Мақорим ул-ахлоқ»ни ўзбекчалаштирган.

Хондамирдан бизга қадар уч жилддан иборат «Хулосат ул-ахбор», «Дастур ул-вузаро», «Қонуни Ҳумоюн», «Чор унсур», «Мақорим ул-ахлоқ» сингари асарлар етиб келган. Бундан ташқари, у бобоси Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарининг еттинчи жилдининг бир дафттарини ҳамда хотимасини ёзган.

Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ибни Маҳмуд Мирхонд 1433 йили Балхда туғилган. Унинг отаси Бурҳониддин Ховандшоҳ асли Бухоро саййидларидан бўлиб, Балхга кўчиб борган. Мирхонд Ҳирот мадрасаларида таълим олган. Темурийлар саройига яқин турган олим Навоийнинг илтимосига кўра 7 жилддан иборат «Равзат ус-сафо» асарини ёзган. Унда энг қадимги даврлардан тортиб, XV асрнинг бошларигача ўтган пайғамбарлар, халифалар, амиру подшоҳлар ҳақида маълумотлар берган. Ҳирот илмий ва адабий доирасида катта обрўга эга бўлган Мирхонд 1498 йили вафот этади.

Хондамирнинг асарлари, бир томондан, XV асрнинг охири, XVI асрнинг биринчи чорагидаги Шарқ мамлакатлари тарихини, хусусан, Ҳиндистон, Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эга. Олим уларда ўзигача бўлган араб ва форс тарихчиларининг китобларидан кенг фойдаланади, ўз фикрларини айрим ривоят ҳамда ҳаётий ҳикоятлар билан тасдиқлашга интилади. Айниқса, ушбу рисолаларда темурийлар салтанатининг инқироzi, уларнинг шайбонийлар, сафавийларга қарши олиб борган жанги, Ҳиндистондаги салтанатдорлиги анча батафсил ёритилган. Олимнинг «Ҳабиб ус-сияр» асари, хусусан, жуда катта илмий ва амалий аҳамиятга эга. Чунки, муаллиф унда Ҳиндистон, Хуросон ҳамда Мовароуннаҳр каби ўлкаларнинг табиати ҳақида анча пухта маълумотлар беради. Хондамирнинг ҳайвонлару паррандалар тўғрисидаги изчил мулоҳазалари бу жойларнинг ҳайвонот олами тарихини ўрганишда, зотлари йўқолиб кетган баъзи дарранда ва қушларни аниқлашда бебаҳо манба ҳисобланади. Бу далиллар XV—XVI асрларда Ҳирот табиий фанларни тадқиқ этиш маркази бўлганлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

Бир куни мақтовга лойиқ Амир фикрини чархлаш учун Мавлоно Фасиҳиддин Соҳиб билан шатранж ўйнамоқда эди. Шу пайт тўсатдан Амир Бурҳониддин Атоулло кириб келди. Ул ҳазрат иззат ва ҳурмат таомилларини бажо келтириб, илтифот ва кўнгил сўраш йўли билан:

— Қаердан ташриф буюрдилар ва қандай юмушлар бор? — деб сўрадилар.

— Ҳар кун шаҳардан «Ихлосия» мадрасасига қатнашдан қутулиш учун кўпдан бери унинг атрофидан бир ҳовли сотиб олиш иштиёқида юрардим. Ҳозир эса ўшандай жой топдим ва уч минг динор кепакийга сотиб олмоқчиман. Бироқ бу борада бир амалдор пайдо бўлиб, бу маблағ устига бир оз қўшмоқда. Сотувчи эса ҳовлисини ўшанга сотмоқчи. Умид шуки, мулозимларингиз у кишига ҳовлини сотиб олишдан воз кечиш ва менга қолдириш ҳақида шафқат юзасидан бир қоғоз ёзсалар. Дарё кўнгилли Амир бу сўзларга жавоб бермасдан, ўртадаги шатранж машғулотини тугатишга киришди. Шунинг учун у жаноб ташвишланиб: «Менинг илтимосим олий ҳазрат кўнгилга оғир тушди»,

деб ўйлади. Шатранж ўйини тугади. Эҳсон ва саҳоват соҳиби Амир ул зотга муружаат этиб:

— Агар фақирлардан бири майдони кенг, иморати кўп, ҳавоси ёқимли ва суви ширин, мадрасага яқин ҳовлини сизга инъом этса, сизга муносиброқ бўладими ёки ўша ўзингиз айтган ҳовлини қўлга киритиш учун ҳаракат қилинсинми? — дедилар.

Улуғ насаблик ул жаноб бу сўзни эшитиб, шодлик ва хурсандлик билан миннатдорчилик изҳор этдилар.

Ушбу ҳикоят Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» асарининг тўққизинчи мақсади (боби)дан келтирилди. Унда зикр қилинган талаба «Бадоеъ ус-саноеъ» («Бадий санъатлар») асарининг муаллифи, машҳур шоир, адабиётшунос, мударрис Атоулло Маҳмуди Хусайнийдир. Кейинчалик олим ўз асарида Навоийдан кўрган муруввати учун миннатдорлик билдириб, улуғ Амир ҳақида илиқ сўзлар ёзиб қолдирган.

Ҳа, Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» асари, унинг ўз таъбири билан айтганда, «болалиги ва йигитлик палласида кўп марҳаматлар кўргани» ҳазрат Навоийга бағишланган энг баржаста асардир. Ун мақсаддан иборат бу асарни Хондамир тугатиб, ҳали хушнавис қилиб улгурмасдан Алишер Навоий оламдан ўтади. Олим кўзида нам, дилда ғам билан китоб охирида шоир вафоти тафсилотларини ҳам битади.

Мазкур асар Навоийнинг ҳаёти, фаолияти, ижодий мероси хусусида энг мукаммал маълумот берадиган мўътабар манбалардандир. Зероки, рисолада Хондамир Навоийнинг таржимаи ҳоли, у яратган боғу роғлар, қаздирган ҳовуз, ариқлар, давлат арбоби сифатида олиб борган ишлари, ўз маблағи ва подшолик ҳисобидан қурдирган равоқ, табобатхона, хонақоҳ, мадрасаю бошқа жамоат бинолари, ёш адиблар, олиму фузалоларга ғамхўрлик, ҳамтенг ва устозлари билан муносабати ва бошқалар хусусида хийла батафсил фикр юритган, асарларининг рўйхатини келтирган.

Хулоса қилиб айтганда, Хондамир XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярми давридаги Хуросон фанининг энг ёрқин юлдузлари сифатида абадий порлаб, ўз ворисларига маърифат нурини сочаверади.

*ДАХОААР
ДАБРАЦИДА*

ҲАМИША БЕДОР ҚАЛБ

Маънавиятимиз тарихида шундай сиймолар борки, улар фаолиятини маълум бир соҳа билангина боғлаб ўрганиш мушкул. Чунки, бундай зоти киромийлар ўз мартабалари, вазифаю мавқелари тақозоси ўлароқ ўзлари яшаган ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига дахлдордирлар. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ана шу зумрага кирадиган буюк шахслардан ҳисобланади.

Бўлажак султон, илм-фан, адабиёту санъат ҳомийси, кўп аҳли фазлнинг тарбиятгари Ҳусайн Бойқаро 1438 йили Ҳиротда зодагон оилада дунёга келади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур уни «Каримут-тарафайн», яъни ҳар икки томондан ҳам насаби Амир Темурга боғланади, деган. Унинг отаси Фиёсиддин Мансур Мирзо ҳам, онаси Феруза бегим ҳам бевосита Соҳибқирон авлодидан. Етти ёшида отадан етим қолган Ҳусайн Мирзо ўн тўрт ёшигача илм ўрганиш билан машғул бўлди. 1452 йили Абулқосим Бобур Мирзо саройига ишга кирган Ҳусайн Мирзо ижтимоий-сиёсий ишларга шўнғиб кетди. Бир оз вақт Самарқандда бўлган Ҳусайн Мирзо яна Ҳиротга қайтиб, Абулқосим Бобур саройида хизматни давом эттиради. Хуросон ҳокими 1457 йили вафот этади. Ҳусайн Марв, Жом ва Моҳан вилоятлари ҳокими Санжар Мирзо ҳузурига боради ва унинг қизи Бека Султон бегимга уйланади. 1469 йилнинг март ойигача турли вилоятларда жангу жадаллар билан юрган Ҳусайн Бойқаро Абусайид Мирзо вафотидан сўнг Ҳиротни эгаллайди, натижада унинг номига хутба ўқилади. Апрель ойида Навоий Самарқанддан келиб, дўстини бу зафар билан муборакбод этиб, «Ҳилолия» қасидасини ёзади. Ёдгор Муҳаммад, Султон Аҳмад Муштоқ ҳамда Улуғбек Кобулийлар исёнлари, ўғиллари билан бўлган можароларни ҳисобга олмаганда Ҳусайн Бойқаро яқин. 38 йил давомида мамлакатни қаттиққўллик, тadbиркорлик билан бошқаради. Жасоратли ва тadbиркор ҳукмрон, маънавият ва маърифат пушту паноҳи, зукко донишманд, нуктафаҳму нозикбин шоир Ҳусайн Бойқаро 1506 йили юрак хасталигидан вафот

этган. Унинг 13 қизи, 14 ўгли бўлган. Шаҳаншоҳнинг жасади Хиротда ўзи қурдирган мадраса ичидаги мақбарага дафн этилган. Ҳозир мақбара вайрон бўлган, қабр ва унинг устига ўрнатилган «Санги ҳафт қалам» сақланиб қолган. Унинг замонида Хуросон мулкида нисбатан тинчлик, адолат ўрнатилади, иқтисодий ҳаёт, савдо-сотик ривожланади, юзлаб карвонсаройлар, работ, кўприк, мактаб, мадраса, масжид, хонақоҳ, ҳаммом, табобатхонаю етимхоналар, сув ҳавзалари қурилади, каналлар қазилади, боғлар барпо этилади: султон, шаҳзодалар, амирлар, ҳатто, малика-бегимлар ўз номларидан масжид, мадраса қуришга киришиб кетишади. Ҳирот чинакам маданий қурилиш майдонига айланади. Айрим биноларнинг қурилиши узоқ давом этган. Жумладан, зилзила пайтида шикастланган Ҳирот Жомъеси таъмирига 6—7 ой вақт кетган; 403 гумбаз, 133 равоқ ва 44 та устунга эга бўлган бу бино бевосита Алишер Навоий назорати остида қайта тикланган. Сарчашмаларда Ҳусайн Бойқаро ва Навоийлар сайъ-ҳаракати билан қад ростлаган иншоотларнинг ўзи юзга яқин эканлиги қайд этилган.

Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида турли юртлардан Ҳиротга юзлаб олимлар, санъаткорлар оқиб келишади. Зероки бу ерда маънавиятга ҳомийлик қилинар, Жомий, Навоий сингари устодлар яшашарди. Натижада табобат, тарих, тил, адабиёт, ҳандаса, тасвирий санъат, китобат санъати, қоғоз ишлаб чиқариш, мусиқа, томоша санъати, масхарабозлигу кўзбойлағич, кўғирчоқбозлигу муқаллидлик, хуллас, илм-фан, маънавиятнинг барча жабҳалари гуллаб-яшнади. Кўплаб ёш ижодкорлар балоғатга етиб, бебаҳо дурдоналар яратишди. Султон Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳирот маданий ҳаётининг гуркираб яшнаши ҳақида Бобур «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замона эди. Аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис, Ҳирий шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким, бир ишга машғуллиги бор эрди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай», — деб ёзади «Бобурнома»да. Камолиддин Беҳзод, Маҳмуд Музаҳҳиб, Султон Али Машҳадий, Биноий, Васиций, Кошиций, Ҳилолий сингари ўнлаб алломалар ана шу муҳитда камолга етганлар. Султон Ҳусайн Бойқаронинг бу соҳадаги жонбозлигини Абдураҳмон Жомий билан Алишер Навоий каби даҳолар қўллаб-қувватлаб турдилар. Хусусан, Алишер

Навоий унинг фаолиятини йўналтиришда ҳамиша саркорлик, ҳамрозлик вазифасини ўтади.

Хусайн Бойқародан бизга қадар шеърлар девони ва бир рисола мерос қолган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек тилини давлат тили, ўқиш-ўқитиш, бадий ижод тили даражасига кўтарган Хусайн Бойқаро — Хусайний она тилида гўзал ғазаллар битган. Унинг ижодини ўрганишда Олим Шарафитдинов, Ҳоди Зарифов, Абдуқодир Ҳайитметов, Суюма Фаниева ҳамда Турғун Файзиев каби олимлар жиддий меҳнат қилишган.

Хусайнийнинг яқин дўсти, бутун сиёсий ва маданий фаолиятида энг яқин кўмакдоши Навоий «Мажолис-ун нафоис»нинг саккизинчи мажлисини шоир ижодига бағишлаган. «Ул ҳазратнинг хўб ашъори ва марғуб абёти бағоят кўпдур ва девон ҳам муруттаб бўлубтур» деган Навоий шоир ғазалларининг биринчи байтларини келтиради. Айни пайтда муаллиф ҳар бир матлаънинг мазмун, ғоявий йўналиш ҳамда бадийлиги жиҳатидан тўлиқ баёни ва таҳлилини ҳам беради. Хусайний девонидаги ғазаллар фақат ишқ мавзусида бўлиб, унда лирик қаҳрамон кечинмаларининг бошқа санъаткорлар илғай билмаган қирралари юксак санъаткорлик билан тасвирланади, ғаройиб лавҳалар китобхон кўз ўнгида жилваланади, камёб бадий сўз воситалари қўлланилади: агар масиҳо нафаси бир неча ўликка жон бахш эта олса, маъшуқанинг лаъли лаби, ширин гуфтори «юз минг ўликни» тирилтиради:

Ғар Масиҳо умрида тиргузди бир неча ўлук,
Дилбарим юз минг ўлукни тиргузур гифтор аро.

Қуйидаги байтларда эса ошиқ қалби туғёнининг ўзгача оҳанглари айрича бадийликда, Хусайнийга хос нозикликда ифодаланган:

Кўнглаки гулгунмидир ё гул юзининг аксидир,
Ё кўёшнинг тобидин гардун уза қўймиш саҳоб.

Томса бағрим қони ўқидин, чиқар кўнглимдин оҳ,
Дуд ўлур чун қонини ўт узра томизса кабоб.

Фалак узра бўлган қизил алвон ёримнинг кўйлагими ёки гул юзининг аксими? Ё кўёш нурими? Ёр ўқи теккан ошиқ бағридан оққан қон таъсирида тортган тутуни, ўт узра кабоб қони томгандаги кўтарилган ту-

тунга ўхшайди. Мижгон ўқидан жароҳатланган ошиқ ҳолати оташ устида жизғаноқ бўлаётган кабобни эсла-тади.

Бошқа бир ғазалда ёр дудоғи олдида Исо нафаси кесилиб, обиҳаёт шарманда бўлди, лаълингдин хижо-лат тортиб лола қизарди, навог суюлиб кетди, деса тубандаги мисраларда янги манзарани кузатамиз: ошиқ учун ёр кўйи юз фирдавс гулзорича бор; унинг жаври ханжари ўтлуғ кўнгулга осойиш бахш этади. Хуллас, маъшуқанинг нозу карашмаси ҳам, жабру жафосию ҳижрон азоблари ҳам ошиққа таскин беради:

Эмдиким бўлдум гирифторинг, туман минг ноз ила,
Бевафолик расму оинини қилдинг ошкор.
Айласам лаъли равонбахшинга жоним фидо,
Ханжари мужгон била жонимни айларсан фиғор.
Гунчадек кўнглум бошинга уйрулурни истаса,
Анда, эй гул, ғамза нешиндек солурсан хор-хор.

Ғазал мақтаёида фикр келажакка умид руҳи билан тугайди ё тангри ёр кўнглига раҳм берсин ёки лирик қаҳрамонга бардош ато этсин. Чунки, у маъшуқасисиз ҳаётни тасаввур этолмайди, шунинг учун доим унга интиқ. Бадиий тасвирда шоир ҳам фикрнинг тадрижий тақомилига жиддий эътибор беради, ҳам қўлланилаётган тасвирий воситалар таносибини назарда тутайди:

Сарв узра гул кўрмаган бўлсанг, қаду юзини кўр,
Жони ширин истасанг, лаъли шакарборига боқ,
Эйки жаннат равзаси ичра тиларсен сарву гул,
Гулшани кўйига кир, қад бирла рухсориға боқ.

Шоирнинг «Хижил», «Йўқ», «Ниҳон» радифли ўн-лаб ғазаллари ҳам мумтоз шеърятимиздаги яқпора ғазалларнинг энг яхши намунаси ҳисобланади. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, «Оқибат бўлғай васли дилхоҳинг сенинг» деган Ҳусайний ёрнинг жабру-жафоси, бевафолигидан шикоят замирига даврондан етган азият, ташвишлардан дилгирлигини сингдириб юборади. Бундай ҳолатларда Соқийга мурожаат этиб, «Дам-дам соғар» узатиб «дардини» дафъ этишни илтижо қилади. «Ҳар неча тухми вафо эксам, жафо берди самар», холиқ мени жавр тортишга яратгандек «кўнглима бир неча андуҳи даврон», «Жонимға даврон жаври ҳам» деган шоир бир ғазалида қуйидагиларни таъкидлайди:

Кеча-кундуз жонима, ваҳким бололар юз кўюб,
Шом то субҳ уйку йўқдин кўнглима юз минг ситам.
Эй Ҳусайний, мотамим шарҳини дедимки ёзай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушиди, ҳам куйди қалам.

Юз балоларга гирифтор бўлган лирик қаҳрамон дарди, изтироби шу даражада оташборким, унинг шарҳини ёзмоқчи бўлса, қоғозу қалам ёниб кетади. Бундай дардчил байтларни ўнлаб ғазалларда учратиш мумкин.

Навоийдан тортиб барча тазкиранавислар Ҳусайнийнинг «Қилни қирқ ёрадиган» шеършунос эканлигини таъкидлаганлар. Бир адабий баҳсда Ҳусрав Деҳлавий байтини ҳаммадан кўра Ҳусайний мантиқан тўғри таҳлил этиб, барчанинг эътирофига муяссар бўлгани ҳам буни тасдиқлайди. Шоир асарларидаги мутлақо янги юзлаб бадий тасвирий воситалар, радифу қофиялар, ўзбекона сўзлар шундан далолат беради. Ёр лабидаги қора холни «бол устига кўнмиш чибин»га, маъшуқанинг қомату рухсорини «сарв узра унган гул»га қиёслаш, хатти меҳрни «хатти мусҳаф»га тенглаштириш ўша давр ғазалиётида фақат Ҳусайний қаламига хос ҳодисадир. Шоир бошқа замондошларидан фарқли ўлароқ араб ва форсийча сўз ҳамда тасвирий унсурларни жуда кам қўллайди. Ишлатганда ҳам «турктоз», «ҳам-сол», «саъди кавкаб», «моҳрухсор», «ғайр аз» каби ўша вақт ўзбек шоирларида учрамайдиган сўзларнигина ишлатади.

Хулоса қилиб айтганда, Ҳусайний асарлари XV аср ўзбек ғазалиётининг муайян зарварақларини ташкил қилади. Шоир ижодини ўрганиш ва чоп эттиришда олимларимиз маълум ютуқларни қўлга киритган бўлсалар-да, аммо унинг санъаткорлик маҳоратини маҳсус тадқиқ этиш адабиётшунослигимизнинг галдаги вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

ЮКСАК АХЛОҚ ТАРҒИБОТЧИСИ

Кошифий Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоийнинг назари тушган, Ҳусайн Бойқаро билан шахсан ошно бўлиб, фарзандларига дарс айтган улкан санъаткордир. У тахминан 1440—1450 йиллар орасида Сабзавор вилоятининг Байҳақ ноҳиясида дунёга келган. Бўлғуси адибнинг болалик ва дастлабки таҳсил йиллари ўз ватанида ўтган, ўзининг илмсеварлиги, зукко нотиқлиги

билан эл ҳурматини қозонган. Сўнгра у Нишопур ва Машҳад шаҳарларига бориб, замонасидаги барча билимларни қунт билан ўрганеди. 1470 йили Ҳиротга келиб, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг суҳбатларида иштирок этади, воиз, олим, мударрис сифатида шуҳрат қозонади, илмий, ижодий ва таълим-тарбия ишлари билан машғул бўлади. 1505 йили шу ерда вафот этади.

Асл касби нотиқлик бўлган Кошифий умр бўйи табиий ва ижтимоий фанлар соҳасида илмий асарлар ёзди, бадиий ижод билан шуғулланди. Ундан бизга қадар, математика, тарих, астрономия, ахлоқ, фалсафа адабиёт, нужум, тарбия, наср ва назм назарияси, иншо қоидаларига доир 37 та асар мерос бўлиб қолган. Улар орасида «Искандар ойнаси», «Ахлоқи Муҳсиний», машҳур ҳинд масали «Калила ва Димна»нинг мутлақо қайта ишланган янги форсий нусхаси — «Анвори Суҳайлий», илми нужумга доир «Сабъаи Кошифий» (етти рисоладан иборат), мактуб ёзиш ва иншо битишга доир «Махзан ус-иншо», ҳисоб илмига доир «Рисола дар илми аъдод», ганчкорлик кимёсига доир «Мафотех ул-кунуз фи кимё», мурувват ҳамда жавонмардликка доир «Футоватномаи султоний», «Саҳифаи Шоҳий», «Равзатус шуҳадо» («Шаҳидлар боғи»), «Рисолаи Ҳотамия» каби асарлари Шарқу Фарб илм-адаб аҳли орасида хийла машҳурдир. Бу китобларнинг аксарияти ёш авлод тарбиясига, мактаб ва мадраса таълимига мослаб ёзилган илмий-таълимий рисоалардир. Адиб бадиий асарларида «Кошифий — кашф этувчи» тахаллусини қўллаган. Катта йиғинларда, диний маросим, тадбир ва байрамларда нутқ сўзлашга, ваъз айтишга моҳир бўлгани учун Воиз деб ном олган.

Ҳусайн Воиз Кошифий ўз асарларида инсондўстлик, ватанпарварлик, адолатпарварлик, мардлик ва жасорат, поклик ва саховат, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, камтарлик, хайр-мурувват, меҳр-оқибат сингари ғояларни илгари суради, улкан мутафаккир сифатида панд-насиҳат беради. Адибнинг 1500—1501 йиллари ёзилиб, Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Абдулмуҳсин Мирзога бағишланган «Ахлоқи Муҳсиний» асари соф таълим-тарбияга бағишланган асардир. Қирқ бобдан иборат бўлган китобда ёзувчи ибодат, ихлос, шукр, ризо, ҳаё, шафқат, адаб, ҳиммат, сабот, адл, авф, яхшилик ва марҳамат, таъзим-тавозу, аҳдга вафо, омонат

ва диёнат, ғайрат, шижоат, сиёсат, ҳақ ва ҳуқуққа риоя қилиш каби кўплаб инсон камолоти учун муҳим бўлган сифатларни таърифлайди. Ҳар бир бобда ана шундай фойдали муаммолар хусусида ўзининг назарий фикрларини баён этар экан, уларнинг афсонавий, тарихий ва ҳаётий ҳикоятлар билан исботлаб боради, қиссадан ҳисса шаклида насихатомуз байтлар билан яқунлайди. Бу асар ўтмишда инглиз, немис, ўзбек, турк тилларига таржима қилинган.

Кошифийнинг асарлари Ўрта Осиё халқлари фалсафий, илмий-назарий, ахлоқий-таълимий қарашлари тарихида муҳим ўрин тутди. Хусусан, унинг фалсафий қарашлари силсиласида сўфизм таълимотига доир мулоҳазалари муҳим аҳамиятга эгадир. Буюк бобомиз Алишер Навоий Кошифийни адиб, нотик, нозик таъб шоир сифатида алоҳида эъзозлаган. «Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий тахаллус қилур, сабзаворликдур. Йигирма йилдурки, шаҳардадур ва Мавлоно зифунун ва рангин ва пуркор воқеа бўлубдур. Оз фан бўлғайким дахли бўлмағай (яъни, у билмаган фан кам — Х. Х.). Хусусан ваъз, иншо ва нужум анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутаййин ва машҳур ишлари бор».

Кошифий «Анвори Суҳайлий»ни яратар экан, кўҳна ҳинд масалларини қайта ишлайди, ўзидан янги ҳикоя ва мақолалар киритади; ўтмиш ва замондош форсигўй шоирларнинг ҳикматомуз байтларини қиссадан ҳисса тарзида матнга сингдириб юбориб, асарнинг дидактик моҳиятини янада оширишга эришган. Натижада анъанавий сюжетлар янгича моҳият касб этиб, ўзига хос бир масаллар мажмуаси ҳосил бўлган.

Адибнинг фикрича, инсон камолоти заминини илм ҳосил қилиш ва касб ўрганиш, пок диёнатлилик, имоннинг бутунлиги ташкил этади. Оллоҳга яқинлашмоқ учун ҳам азият чекмоқ, маърифатли бўлмоқ, ҳалол меҳнат жараёнида тоат-ибодат қилмоқ, ҳунар эгаллаб, ақлзаковат билан камолотга интилмоқ зарур. Олимнинг бир неча рисоаларида Қуръон суралари, оят ҳамда ҳадислар келтирилиб, шарҳланган, тасаввуф ва унинг оқимлари хусусида мушоҳада юритган. Бу эса унинг диншунос аллома эканлигини ҳам кўрсатади.

Ўтмиш мактаб ва мадрасаларида «Ахлоқи Муҳсиний» ва «Анвори Суҳайлий»лар дарслик сифатида ўқитилган. Айрим шарқшуносларнинг аниқлашича, ҳозирги кунларда ҳам Эрон ва Ҳиндистон олий ўқув юртлари-

да бу асарлар ахлоқ ва тарбия қўлланмалари сифатида ўқитилар экан. Машҳур маърифатпарвар шоирларимиз Сидқий Хондайлиқий ва Абдулла Авлонийлар ўз педагогик рисолаларида Кошифий меросидан файз топган.

Кошифий ижодини ўрганиш ва тарғиб этишда Р. Мукулмонқулов, Х. Алиқулов, М. Аҳмедов, Э. Вазиров, С. Воҳидов каби олимларнинг ҳиссаси катта. Адибнинг «Бадоеъ ул-афкор фи саноеъ-ал ашъор» («Бадиий фикрлар ва шеърӣ санъатлар», Москва, 1977), «Анварӣ Суҳайлий», «Футувватнома». (Душанбе, 1977—1991) сингари асарлари нашр этилган. Афсуски, бу ажойиб адиб, нозиктаъб шеършунос, ахлоқ-одоб назариётчисининг асарлари ҳозирги ўзбек тилига таржима қилинмаган. Лоақал «Ахлоқи Муҳсиний»нинг 1858 йилги Огаҳий бажарган ўзбекча табдили нашр этилмаган.

Тил одоби

Сендан тил одоби қандай бўлади, деб сўрасалар, шундай жавоб бер: Яхши фикрни ифодалаш учун оғиз очиш лозим, ёмон гап учун оғизни берк тутгин.

Агар сендан қандай ҳолатларда гапириш маъқул, деб сўрасалар, шундай жавоб бер: дилда пинҳон бўлган нарсаларни изҳор қилиш учун, мазлумларга ёрдам қўлини чўзиш ва марҳумларнинг доду фарёдига етиш учун.

Нималардан тилни тийиш даркор, деб сўрасалар, шундай дегин:

Биринчи: ёлғон гапиришдан, зеро ёлғончилик душмандир.

Иккинчи: ваъдага хилоф иш қилишдан, чунки бу иккиюзламачилик нишонасидир.

Учинчи: гийбат ва бўҳтондан, сабаби бу фосиқлар ишидир.

Тўртинчидан: жанжалдан, хусуматдан, гап ташишдан ва шайтоннинг васвасаси бўлган айбжўйликдан.

Бешинчи: ўзни мақташ ва таърифлашдан тийилиш, чунки булар ўздан кетиш, такаббурликнинг аломатидир.

Олтинчи: хизматкорларни лаънатлашдан ўзни тийиш, чунки бу золимлар феълидир.

Еттинчи: Ёмон дуо ва ҳақоратдан.

Саккизинчи: одамларнинг ранжишига сабаб бўладиган кулгу ва масхаралашдан.

Жавонмардлик одоби

Агар сендан жавонмардлик одоби неча турли бўлади, деб сўрасалар, олти хилдан иборат, деб жавоб бергин.

Жавонмардликнинг зоҳирий белгилари қуйидагилардан иборат:

Б и р и н ч и: тилни ғийбат ва бўҳтондан, ёмон суҳан айтишдан тийиш:

Ғар мард эрсанг тилингни сақла,
Ғийбату бўҳтону дилозорликдан асра.

И к к и н ч и: қулоқни ёмон сўзни эшитишдан асраш. Зероки, ғийбатга қулоқ солмоқ ҳам ғийбатчилик саналади:

Сўнгра ёмон сўздан қулоқни берк тут,
Ёмон гап ақлни хиралаштиради.

У ч и н ч и: кўриш зарур бўлмаган, яъни ботил нарсаларни кўришдан (сўздан) асрамоқ:

Кўзни юмгину қалбни қўлдан берма,
Ёмон нарсага назар солмасанг бас.

Т ў р т и н ч и: ҳаром нарсани олиш ва халққа озор етказишдан қўлни тиймоқ:

Қўлингни зулм-озордан йиғ,
Инъом-эҳсонга очиқ тут.

Б е ш и н ч и: гина ва адоват қўзғаладиган, гап терадиган жойга оёқ қўймаслик:

Борилмас ерга оёқ босмагил,
Тўғри йўл юриб, муродга етгил.

О л т и н ч и: нафсни ҳаром таом ейишдан тийиш:

Халқ наздида иффат асра,
Кўнглинг мардликка яйрат.

ФАНОИЙ ВА ПУРЁРВАЛИ

Ўтмиш мутафаккирлари, хусусан машойихлар ҳақида маноқиб ҳамда тазкиралар яратиш Шарқ илмий адабий ҳаётида ўзига хос бир анъанага эга. Ун бешинчи асргача ана шундай тазкиралардан ўндан зиёди яратилган. Улар орасида Фаридиддин Аттор, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Сайфиддин Али Сафийларнинг асарлари алоҳида қимматга молик. Бу адибларнинг «Тазкират-ул-авлиёлари», бир томондан, ўзларигача яшаб ўтган ирфоний тафаккур донишмандлари ҳаёти, ижодий мероси, ақидалари, улар ҳақидаги нақллар, ҳикматлари, ўзга бандаларига насиб этмаган ноғиҳоний руҳий қудратлари ҳақида яхлит маълумот берса, иккинчи томондан, ўша орифлар яшаган давр ижтимоий-фалсафий қарашлари тарихини, турли сўфистик оқим ва таълимотларнинг пайдо бўлиши, ўзига хос жиҳатларини ўрганишда ҳам энг нодир манбалар ҳисобланади.

Шоир ва адабиётшунос Камолиддин Ҳусайн Фанойининг «Мажолис-ул-ушшоқ» китоби ҳам ана шу туркумга кирадиган асарлардан ҳисобланади. Фанойининг ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида маълумот жуда кам. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Мавлоно Фанойий ҳам Машҳадлиғдур. Бу матлаъ анингдурким:

Мани жўлидамў бо ақл аз он бегонаги дорам,
Ки дар ишқи парирўе сари девонаги дорам, —

(сочи тўзиган мен ундан бегонаман, чунки бир пари юзли ишқида девонаман) деган маълумотни беради. Бошқа тазкираларда шоир ҳақида маълумот учрамайди. У XV асрнинг ва XVI асрнинг биринчи чорагида яшаган санъаткордир.

«Мажолис-ул-ушшоқ» муқаддимасида адиб Навоий билан «дабистонда ҳамсабақ бўлганини», китоби «Ҳусайн Бойқаронинг бевосита тахти назари остида» яратилганлигини уқтирган.

Бундан ташқари ҳамд ва наътлардан сўнг «Ишқ» тавсифига батафсил тўхтаган шоир фард, рубоий, байт, қитъа, ғазал, шеър рукнлари остида бир қанча шеърлар келтиради. Муқаддима катта ҳажмдаги маснавий, Жомий, Аттор, Румий каби шоирлардан келтирилган ғазаллар билан якунланади. Мажлислар таркибидаги муаллиф қаламига мансуб шеърлар ҳам Фанойининг

хийла иқтидорли шоир эканлигидан далолат беради. Қўлёзма билан нашрий нусхалардаги шеърларнинг жанр хусусиятларида ҳам, байтлар миқдоридан ҳам жиддий тафовут мавжуд. Афтидан, ноширлар «Мажолис-ул-ушшоқ»нинг мукамалроқ нусхасидан фойдаланганга ўхшайдилар.

Тазкирада «Ҳазрати Имом Жаъфар Содиқ разияллоху анху»дан тортиб, Хусайн Бойқарогача 78 бобда аксарият машҳур машойихлар ҳамда илм ва давлат арбоблари ҳақида ғоятда қизиқарли маълумотлар берилади. Мансури Халлож, Жунайд Бағдодий, Боязид Бастомий, Саъдиддин Тафтазоний, мавлоно Муҳаммад Табадгоний, шайх Нажмиддин Розий, Абулҳасан Харрақоний, Шайх Нажмиддин Бохарзий, Шайх Азизиддин Насафий, Фаридиддин Аттор, Қосими Анвор, Амир Имоиддин Насимий, Мажудиддин Санойилар хусусидаги маълумотлар бу зотлар сиймосини янада тўлароқ тасаввур этишга ёрдам беради. Муаллифнинг ўтмиш мутафаккирлари ҳақидаги тафсилот ва маълумотлари икки жиҳати билан киши диққатини ўзига жалб этади: биринчидан, адиб у ёки бу мутафаккирнинг ҳаёти, ижтимоий келиб чиқиши, маслага ҳақида фикр юритар экан, кўпинча туғилган йили, манзили, болалик ва йигитлик онлари, қайси касб эвазига кун кечириши, фаолияти ҳақида батафсилроқ маълумот беришга интилади. Айни пайтда ўша донишманднинг дунёқараши, устоди-пири, насл-насабини ҳам уқтирадиким, бу унинг руҳий оламини чуқурроқ идрок этишда муҳим омил ҳисобланади. Масалан, «Илм-адаб аҳли орасида Мавлоно Муҳаммад Мағрибий номи билан шуҳрат қозонган Мавлоно Муҳаммад Ширин шайх Абдурахмон Исфароиний муридларидандир», «Мавлоно Хусайн Хоразмий Кубравий шайх Нажмиддин Кубро саҳобаларидандир». Иккинчидан, ҳар бир шайх сиймосини китобхон назарида тўлароқ намоён этиш мақсадида Фаноий ўша мутафаккир ҳаётида рўй берган фавқуллода руҳий ҳолатлардан, илмий ва жисмоний қудратию кароматларидан энг диққатга молик лавҳаларни келтириб ўтади. Шайх Зуннун Мисрий, Иброҳим Адҳам, Абулҳасан Харрақонийлар фаолиятлари билан боғлиқ баъзи тафсилотлар бунга мисол бўла олади.

Бошқа тазкиранавислардан фарқли ўлароқ Фаноий Шарқ илм-фани, ирфоний аҳкомлар тараққиёти, иж-

тимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёт равнақида муҳим ўрин тутган, маънавият ва маърифат ривожининг бошида туриб, унга ҳомийлик қилиб, йўналиш бериб борган буюк тарихий шахслар фаолияти баёнига ҳам китобдан муносиб ўрин ажратган. Жумладан, Хайрулҳоқимин ибни Сабуктегин, Султон Маъсуд, Абулфаттоҳ Султон Жалолуддин Маликшоҳ, Муҳаммад бинни Маликшоҳ, Искандар бинни Маликшоҳ, Алп Арслон, Абулфаттоҳ Иброҳим Султон, Ҳусайн Бойқаролар ҳақидаги тафсилот ва маълумотлар ҳам ғоятда завқлидир.

Бундан ташқари китобда Шайх Камол Хўжандий, Қосими Анвор, Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, Хусрав Деҳлавий, Шайх Низомий Ганжавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий каби даҳолар ижоди ҳам хийла кенг ва атрофлича баён этилган. Умар Мардий ҳамда Камол Хўжандийларнинг форсий ва туркийда баробар ижод қилганликлари махсус қайд этилган. Ушбу санъаткорларга бағишланган мажлисларни бошқа маълумотлар билан қиёсий ўрганиш шубҳасиз Шарқ адабиётига доир қарашларимизнинг айрим жиҳатларини тўлдиришга хизмат қилади.

«Мажолис-ул-ушшоқ»нинг энг мароқли мажлисларидан бири «Хоразм Хайёми» — Паҳлавон Маҳмуд Пурёрвалийга бағишланган фаслдир. Зероки, унда муаллиф, бир томондан шоирнинг ижтимоий келиб чиқиши, касб-кори, илмий иқтидори, жаҳонпаҳлавонлиги ҳақида қимматли маълумотлар беради, тасаввуф тариқида яхши шеър, расо рисолалар битилган яхши рубоийлари борлигини, «Ал ҳақойиқ» китобини ёзганлигини, Паҳлавон Маҳмуднинг жавонмардлик хислатини баён этаётиб, ёзувчи унинг кураги ерга тегмаган баҳодирлигини кўрсатадиган учта ҳикояни батафсил нақл қилади. Унда шоирнинг танги, жўмард, инсондўст, айни пайтда ватанпарвар инсон эканлиги ўз ифодасини топган. Нақл этишларича, Пурёрвалийнинг донғи Ҳинд шоҳи Жўна қулоғига етиб борибди. Жўна кўп инъом-эҳсонлар ваъда қилиб, бир заргар йигитни Хоразмга жўнатибди. Жўна таклифини келтирган чопарга Паҳлавон Маҳмуд қуйидагича жавоб берибди:

Заргарбачае кўфт: «Роҳи Мўлтонро»,
Овард ба ман қоидаи Султонро.
Он жоки ману ҳиммати пирони ман аст,
Ба як жав нахарам Жўнаю Ҳиндустонро.

(Заргар йигит йўл босиб келиб, Султон номасини бериб, «Мўлтонга бор», деди. Ватаним ва устозларим хоки турган жойда Жўнаю Ҳиндистонни бир арпага олмасман).

Мана шу рубоидан сўнг яна гап Паҳлавон Маҳмуднинг жўмардлиги ҳақида кетади-ю бир нақл келтирилади: Иккинчи сафар Деҳли султонининг таклифини рад этмай, Ҳиндистонга боради. Шу ўринда муаллиф Паҳлавон Маҳмуднинг султон саройидаги ёш баҳодир билан кураш тушиши ҳақидаги машҳур ривоятни келтиради. Ҳикоя охирида қўйидаги байтлар билан бошланадиган 22 мисрадан иборат шеър шоир тилидан келтирилади:

Мо санги ният ба тарозу ниҳодаем,
Суду зиёни хешро ба як сў ниҳодаем.
Саргаштағони бодияи меҳнату ғамем,
Дар роҳи висол ҳамин рў ниҳодаем.
Бар гардани умеди тани нотавони худ,
Занжирҳо аз он хамгесў ниҳодаем.

(Биз тарозуга ният тошини қўйганмиз, фойдаю зиёнимизни бир ёққа қўйганмиз. Биз меҳнату ғам саҳросининг саргашталариданмиз, висол йўлида шу қўйга юз бурганмиз. Нотавон танимизнинг умид гардонига ўша гажак сочлардан занжирлар солганмиз).

Шеърда орифнинг маслак йўлида собитқадам, фидоийлиги ранг-баранг ташбеҳларда, гоятда таъсирчан ифодаланган.

Диққатга сазовор жиҳати шундаки, мажлисда гоҳ муаллиф, гоҳ Паҳлавон Маҳмуд тилидан келтирилган байтларнинг барчаси (улардан бирида «Фаной» таҳаллуси қўлланилган) поклик, имон-эътиқодли, фидоий мусулмон бўлиш, мардлик, олийжаноблик тарғибига бағишланган. «Маснавий» рукунида келтирилган мана бу байтлар фикримизни тасдиқлайди.

Чи неки гуфт он марди сухандон,
Бад он сўфии саргардону ҳайрон.
Ки сўфию имому шайху зоҳид,
Си моҳ рўзадору хилватнишини обид.
Мураққаъ пўшу жамжамдору ҳожи,
Масалагиру масжиджўю ножи.
Хатибу воизу муфтию қози,

Мударрису фатҳҳои ҳоли мози.
Ҳама кишту шудгорат басомон,
Вақтаст агар гарди мусулмон.
Мусулмони дораи ину он аст,
Ки он аз илми хоссаи хоси жонаст.

(У сўзамол донишманд, ўша ҳайрон ва саргардон сўфига кўп яхши айтган: Эй сўфи имому шайху зоҳид: ўттиз кун рўзадору кунжакнишину обид: мураққапўшу ҳашамлию ҳожи, масала айтиб, масжид қидириб юрувчи ножи: имому муфтию, воизу қози, мударрису, ўтмишу ҳозирни билгучи, ҳамма экину текининг кўкка совирилгай, сенинг мусулмон бўладиган вақтинг етди. Мусулмонда ҳамма нарса бордир, zeroки у жонга хос бўлган илмдир).

Демак Паҳлавон Маҳмуд ақидасича, мансаб, мартаба, амал, давлат, мол-дунёга ҳирс қўйиш, унга ружў этиш исломий аҳқомга зид: у мўминни ҳақ йўлидан ғафлатга тортибгина қолмай, балки имоннинг мустаҳкамлиги-бутлигига ҳам футур етказди: чунки у «жонга тааллуқли илмдир».

Паҳлавон Маҳмуд ҳақидаги мажлис «Сайёр рубоийга» айланган форс-тожик адабиётининг «Одам отаси» Рудакий қаламига мансуб, инсонпарварликни тарғиб этувчи

Гар бар сари нафси худ амири-марди,
Вар бар дигаре нукта нагири-марди,
Марди набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитода биғири-марди,

(Ўз нафсингни тия олсанг, бировга қаттиқ гапирмансанг, мардсан. Йиқилганни тегиб ўтган мард эмас, қоқилганни суяб қўйган марддир.) деган машҳур рубоий ва ҳамадонлик ёш йигитнинг Пирёрвалийга шогирд тушиши ҳикояти билан тугайди. Демак, Фаноий Паҳлавон Маҳмудни, бир томондан, атоқли олим, моҳир рубоийнавис шоир сифатида тасвирласа, иккинчи томондан, бутун Шарқда донг таратган баҳодир, инсонпарвар, ватандўст, ҳамиша бева-бечора, йўқсиллар, бекасларнинг пушту паноҳи сифатида таърифлаган. Шоир сиймоси ҳамма замонларда барча табақа кишиларига ибрат бўлиб қолаверади.

ШОҲ ВА ИЖОД ТАНОСИБИ

Шўролар ҳокимияти даврида, хусусан, коммунистик мафкура зуғуми шароитида ўтмишдаги жуда кўп давлат арбобларининг фаолиятлари қасддан ўрганилмай, эътироф этилмай келинди. Зуллисонайн шоир ҳамда илм-маданият ҳомийси Убайдий ижоди ҳам шундай таҳқирга учраган. Ваҳоланки, Абулғози Убайдуллоҳ Баҳодирхон бин Маҳмуд султон бин шоҳ Будоғ султон бин Абулхайрхон-Убайдий амирлашкар, хон ва шоир бўлган.

Убайдуллоҳхон 1486 йили зодагон оиласида дунёга келади, хусусий муаллимларда хат-саводини чиқаргач, мадрасаларда ўқийди, диний ва дунёвий билимларни эгаллайди. Ҳасанхўжа Нисорий «Музақкири аҳбоб» тазкирасида Убайдуллоҳхоннинг зукколиги, билим олиш йўлидаги заҳматкашлиги хусусида гапириб, «илм йўлида тиришқоқлик намунасини кўрсатганлар, ҳеч қачон баракатли вақтларини беҳуда ва бекор кетказмаганлар», деб ёзади. (Ҳасанхўжа Нисорий, «Музақкири аҳбоб», 1993, Исмоил Бекжон таржимаси, 23-бет).

Мадраса хатмидан сўнг «Убайдий» ёки «Қул Убайдий» тахаллуслари билан шеърлар ижод қила бошлаган шоир амакиси Шайбонийхон қўшинида ноиб ва амирлашкарлик қилади. Сарчашмаларнинг гувоҳлик беришича, шайбонийлар сулоласида энг жасоратли ва шиддаткори Убайдуллоҳхон бўлган. У уч минг қуролланган чавандозлари билан шоҳ Исмоилнинг олтмиш минглик лашкарини тор-мор қилган, унинг шарофати билан Мовароуннаҳр сафавийларнинг ҳужумидан халос бўлган. Убайдуллоҳхон 1533 йил, Абу Саид бин Кўчкинчи хон вафот этгач, хонлик тахтини эгаллайди ва пойтахтни Самарқанддан Бухорога кўчиради. Чунки Кўчкинчи хон авлодлари Убайдуллоҳхоннинг тахтни эгаллашига қаршилиқ қилади. Убайдуллоҳхон қаттиққўллик билан юртни бошқариб, хонлик ҳудудида нисбатан одилона ҳукм суриб, 1540 йили 54 ёшида вафот этади.

Убайдуллоҳхон даврида Бухоро хонлиги иқтисодий, маданий жиҳатдан юксалади, илм-фан, адабиёт, маданият ривож топади, шаҳар ободончилигига, масжид, мадрасалар, хонақоҳу йўллар қурилишига жиддий эътибор берилади. Устоди ҳамда раҳнамоси Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг муриди Амир Абдулло Яманий номи билан аталган Мири Араб мадрасаси, Мирак Саид Фиёс боғи, Кўҳак дарёсига қурилган Меҳтар Қосим кўприги

Убайдуллоҳхон замонида бунёд этилган энг муҳташам обидалардандир.

Убайдуллоҳхон ўз замонасининг дурбин лашкарбошиси, тадбиркор хони бўлиш билан бирга, илм-адаб аҳли ҳомийси, ижоднинг кўп соҳаларида қалам сурган зукко донишманд бўлган. У мусиқа, қироат, ҳадису тафсир илмларида устод даражасига етган: бир неча мусиқа асбобларини яхши чала олган, хушхон ҳофиз сифатида давраларни қизитган, Куръонни тафсир этган, қорилар учун махсус қўлланма яратган, ҳадисларни шарҳлаб рисола битган. «Тарихи Рашидий»да Убайдийнинг бу ва бошқа хислатлари куйидагича таърифланган: «То Абу Саидхонгача анингдин ёши чўнгроқ киши қолмади. Хон тахтга ўлтурди. Адлу эҳсон насими бирла дунёнинг димоғини муаттар қилди... Убайдуллоҳхон подшоҳ эрдик соҳибдиёнат ва парҳезкор. Ҳамма дин, миллат, мулк, давлат, сипоҳ ва райиятлар ишини шарънинг андозаси бирла файсала берур эрди... Ниҳоят сахий, навъ-навъ фазилатлар бирла ораста эрди. Ўз қўли бирла неча Каломулло футуб (китобат) қилиб эрди.

Шеър ва девонлари арабий, форсий ва туркийда айтибдурлар, ҳоло бор. Илми мусиқийга кушиш айлар эрди. Алғараз подшоҳ эрдик, жами сифатларда баркамол эрди. Анинг тириклик вақтида Бухородаги фузало ва булағолар, халойиқ ва алойиқ Ҳиротдин — Мирзо Ҳусайн замоносидин ёд берур эрди» («Тарихи Рашидий», қўлёзма 10191/11, 224 б-варақ). Шундан сўнг Рашидиддин Мирзо Ҳайдар Убайдий қилқалам хаттот эди, «етти навъ хат футур» эди, Куръон ва бошқа кўп китобларни ўз қўли билан кўчирган, «замона котибларининг устоди» эди, деб мақтайди ҳамда девонлари орасида арабий ғазаллар девони хийла шуҳрат топганини уқтиради. Ҳасанхўжа Нисорий ҳам шоирнинг араб тилидаги ғазалларини таърифлаб, «Ёр жамоли ҳайратга солур, қадди камоли кўзни олур» мазмундаги мисра билан бошландиган бир шеърини намуна сифатида келтиради. «Тарихи томм» муаллифи Шарофиддин Роқимий (XVII аср) ҳам Убайдуллоҳхоннинг маданий қурилишларга катта эътибор бергани, бадий ижод аҳлига ҳомийлик қилганлигини тўлқинланиб ёзиб қолдирган ва Мири Араб мадрасаси қурилиши тарихини келтирган.

Убайдийдан катта ҳажмдаги адабий мерос қолганига қарамай, ҳали улар жиддий ўрганилмаган, девонла-

ри тўла тасниф қилинмаган. «Ёзувчи» нашриёти 1994 йили Кул Убайдийнинг «Вафо қилсанг» номли ихчам шеърлар мажмуасини чоп этди. Тўпламни профессор А. Ҳайитметов мухтасар сўзбоши билан нашрга тайёрлаган. Олимнинг таъкидлашича, Убайдийнинг ҳар уч тилдаги шеърларини жамлаган девони 1533 йили Мир Ҳусайн ал-Ҳусайний томонидан кўчирилган ягона нусхаси Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг захирасида 8931-рақам билан сақланмоқда. Унда газал, рубоий, туюқ, қитъа, нома, муаммо, маснавий, ҳикмат, «ёр-ёр», таржеъбанд каби лирик тур жанрларидаги шеърлар жамланган. Демак, Убайдий шеърляти жанр жиҳатидан ҳам, мавзу ҳамда гоявий йўналиши нуқтаи назардан ҳам ўзига хос ва ранг-барангдир. Шоир маъшуканинг шаклу шамойили, рафторию гуфторини, ҳаётбахш лутфу назокатию, нозу карашмасини мутлақо янги ташбеҳлар, сўз ўйинлари, ибора ва ифодалар орқали тасвирлашга интилади, фикрни ихчам ва тадрижий такомилда ривожланиб, авж нуқтага етишига эришади. «Билдим», «Керак», «Тиларман» радифли газаллар ана шундай хусусиятга эга. Шоир учун ёр висолини ўйлаш ғам тунини мунаввар этади, жамолининг шамъи ҳижрон кечасини ёритади, ёрнинг лаъли лаби Хизр суви—Оби ҳаёт ўрнини босади. Қуйидаги байтларда ана шундай фикр изчил давом этади:

Фурқат тун айёми висолингни тилармен,
 Ҳижрон кечаси шамъи жамолингни тилармен.
 Ҳайвон суйини Хизр кўзим қошида қўйса,
 Найлай ани, кўзумга зилолингни тилармен.
 Гар жону кўнгул қилса талаб холу хатингни,
 Мен жоду кўзинг бирла ҳилолингни тилармен.

Газалнинг мақтаигача лирик қаҳрамоннинг ёрига интилаётгандаги ички туйғулари ана шундай омиёна сўз ва иборалар, бир кўринишда жўн, аммо гоятда жозибали ташбеҳлар орқали ифодаланиб боради. Шоир назарида ҳақиқий ошиқ муҳаббат йўлида куймоғи, фидойий, бағри бирён бўлмоғи, сўзлари дардли, кўзлари намнок бўлмоғи зарур. Ишқнинг бундай тасвири фақат Убайдийгагина хосдир:

Ишқдин ғунча каби кўнгли тўла қон керак,
 Юзи ҳам сориқу гулдек яқоси чок керак.
 Ишқ жон бермаку бош ўйнамоқу куймақдур,
 Ошиқ ул ишларида чобуку чолок керак.

Убайдий шеърларида ўзбек тилининг ранг-баранг бадий имкониятидан саррофона фойдаланган, янги-янги сўз ва ибораларни кашф этиб, адабий тил меъёрига дохил этган, анъанавий ибораларнинг янги қирраларини намойиш этган.

Маълумки, форсий тилда «солеки накўст, аз баҳораш маълум аст» (йилнинг қандай келиши баҳоридан маълумдир), деган ибора бор. Шоир уни «йилеки яхши келур, билгирур баҳориндин», деган мисра сифатида осонгина қўллайди. Бундан ташқари у «бу гулистондин ғараз ул икки наргисдур манга», дидаи гирёнимда сурати кўринсин учун уни кўнгил лавҳида нақш эттим, кўзим йўлингга дурлар сочадир, кўнглим фалакдек саргардон, бошимдаги фатила соч қушлар уя қуриш учун йиққан хордир сингари ўнлаб образли лавҳалар яратар экан, қуйидагича манзара чизади:

Шомдек зулфунгни олғил субҳ юздин, — дедим,
Дедиким: «бўлғон эмастур кеча кундуздин йироқ.
Кўзки, билмон неча юмдум васл айёмидаким,
Кўз юмиб очкунча бўлдум ул қаро кўздин йироқ.

Бунга ўхшаш юзлаб қуйма байтлар Убайдий поэтик тили бой ва хилма-хил эканлигини кўрсатади. Мазкур сеҳрангиз ҳодисани алоҳида тадқиқ этиш шоир ижодий бисотини кашф этиш имкониятини беради.

Убайдий ғазалларида тақдирдан нолиш, замондан шикоят оҳанглари ҳам учраб туради. Бундай мулоҳазалар кўпинча маъшуқанинг жафосию агёрнинг ғаламислигидан азият чекиш билан қоришиб кетади. Бир рубойида санъаткор «Ўлмаи ситаму ғаму аламдин қутулуб» бўлмас эмиш, деган хулосага келса, «Замонадин» радифли ғазалида ҳеч бир замонда жароҳат аҳлига марҳам етмаслигини дард ва ҳасрат билан таъкидлайди:

Бир лаҳза кўнглим ўлмади беғам замонадин,
Тўйди замона мендину мен ҳам замонадин.
Етмай кўнгулга, эй ҳамдамим, етар —
Юз минг ғаму алам анга ҳар дам замонадин.
Жамиятеки бор эди кўнглум диёрида,
Ул доғи бўлди бир йўли барҳам замонадин.

Убайдий шеърларининг талайгина қисмини орифона, ахлоқий-таълимий ҳикматлар, панду насиҳат руҳидаги асарлар ташкил қилади. Шоир назмининг бу хусусиятига диққат қилган Нисорий қуйидагиларни ёз-

ган: «Тасаввуфда фикрлари мазмуни асосли ва кучли намоён бўлар, баланд маъноларни дилписанд иборатлар билан баён қилар эди. Ва мана бу рубоийни Ҳазрат Маҳдумий Мавлоно Косонийга, сирлари муқаддас бўлсин, юборган:

Аҳволи ним, эй дуст, яке бинам,
Ҳар чиз, ки бинам, ҳама бо у бинам.
Мустағрақи «ху» чунон шудам дар ҳама ҳол,
«Ху» гуяму, «ху» бишнаваму «ху» бинам.

(Ярим аҳволимни, эй дўст, бир кўраман, нимани кўрсам барчасини у билан бирга кўраман. Барча ҳолатда ҳам «ху»га шунча фарқ бўлибманки, фақат «ху» дейман, «ху»ни эшитаман ва «ху»ни кўраман). Айни пайтда Убайдий бир қанча байтлари, қитъа, рубоий ҳамда туюқларида дўстлик ва садоқатни, поклигу ҳалоллик, ростлигу ростгўйликни тарғиб этади, бадбинлик, жаҳолату риёкорликни қаттиқ танқид қилади, китобхонни неқбинлигу адолатпешаликка даъват этади:

Гар уруш тушса ики ҳамдам аро,
Бот анинг тадбирини этмак керак.
Биридин айб ўтса зоҳир, ул бири,
Узр айтиб, айбини ёпмак керак.

Айрим байтларида шоир ҳаёт тажрибасидан, ажодлар сабоғидану ўзгалар рафторидан панд, ибрат олишга чорлайди, надоматга қолмаслик учун «насиҳат ганжидан» баҳраманд бўлишга ундайди, «Шайтон беадаблигидан шарманда бўлди, одам одоби билан юксалди», дейди:

Ўқ киби туз бўлса ҳар ким, солур ўзин илгари,
Ё киби ким эгри бўлса, ўзин солур кейин.
Ўқни кўрки тузлукдин илгари борур мудом,
Ёга боққим, эгриликдин муттасил қолур кейин.

* * *

Зинҳор адаб ўрганинг, эй аҳли талаб,
Ким бордур адаб гули саодатқа сабаб.
Шайтонки адабсиз эрди, қолди маҳрум,
Одамни кўрунг—не ерга еткурди адаб.

Ҳатто «От олинг» радифли туюғида санъаткор ёшларни бу дунёда касб-кор эгаллашга, яхши ишлари билан «яхши» деган ном қолдиришга ундайди.

Жасоратли ва тадбиркор хон, исломий аҳкомлар

донишманди ва тарғиботчиси, ҳофиз ҳамда муסיқашунос, уч тилда баробар ижод қилиб, «зуллисонайн санъаткорлар устози» даражасига етган Убайдий мероси жиддий ўрганиш ва чоп этишни кутмоқда. Шоир ижоди мумтоз адабиётимиздаги камёб ҳодисадир.

КЎҲНА ЧОЧ ОШИФИ

Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро ҳамда Ҳусайн Воизи Кошифий каби машҳур санъаткорларнинг назари тушган, уларнинг тарбиясини олган шоир ва ёзувчилардан бири Восифийдир. Кошифий 12 яшар боланинг нотиклик санъатидаги маҳоратига таҳсин айтган. Навоий бўлса Восифийнинг шеърӣ топишмоқ-муаммо ечишдаги зеҳни ва топқирлигига тан берган. Чунончи, Восифийнинг замондоши Амир Муҳаммад у ҳақда шундай нақл этади: «Восифий кўп ишларда даврнинг дурдонаси ва замонасининг яғонаси эди: биринчидан, унинг билаклари шу даражада бақувватки, Хуросонда ҳеч бир баҳодир уни енга олмаган, сарпанжасини бука олмаган, иккинчидан, унинг тез юриш ва югуриш маҳорати шу даражага етдики, 65 фарсанг (520 километр)дан иборат Машҳад — Ҳирот йўлини икки кунда босиб ўтган, учинчидан сувда сузишда ҳам унга тенг келадиган одам топилмасди. Кунлардан бир кун Ҳиротнинг Боғизағонида Фаридун Ҳусайн Мирзонинг буйруғи билан Восифийнинг икки кўли ва икки оёғини боғлаб, ҳовузга ташлаб юбордилар. У ана шу ҳолатда пешиндан оқшомгача ҳовузда сузиб юрди, тўртинчидан, у хушхон ҳофизликда ҳаммадан ўзарди, бешинчидан, у Мавлоно Ҳусайн Воизнинг шогирди эди. Мавлоно хушовозликда Восифийни ўзидан устун кўярди, олтинчидан, у ҳар қандай кишининг овози ва ҳаракатига айнан тақлид қила оларди, еттинчидан, муаммо ечишда унга етадиган донишманд топилмасди, саккизинчидан, бир кунда «Қофия», «Шофия» номли машҳур китобларни битта хатога йўл қўймай, олий даражадаги хуснихатда кўчирарди, тўққизинчидан, ниҳоятда чидамли эди. Айтишларича, 10 кеча-кундуз ҳеч нарса емай юравераркан, ўнинчидан, бадиҳа тарзида шеър айтиш, машҳур шоирлар асарларига ўхшатмалар яратишга уста эди. Агар хоҳласа, бир кечада атоқли шоирларнинг 50—60 байтли қасидасига жавоб айта оларди».

Восифий 1485 йили ҳиротлик маърифат шайдоси Абдужалил оиласида дунёга келади. Бўлажак шоирнинг болалик йиллари Ҳирот гоҳ Шайбонийхон, гоҳ Эрон шоҳи Исмоил қўлига ўтиб турган бир вақтга тўғри келди. Шунга қарамай Восифий кунт билан билим олди, Ҳирот мадрасаларида ўқиди. 12—13 ёшида кўп фанларни пухта эгаллаб, шеърни яхши тушунадиган иқтидорли йигитча сифатида илм-адаб аҳли назарига тушди, Навоийнинг олқишини олди. У ҳуқуқшунослик, мантиқ, астрономия, математика, тилшунослик ва замонасининг бошқа барча билимларини пухта ўрганди. 1510 йили шоҳ Исмоил Шайбонийхонни ўлдириб, Ҳирот шаҳрини ишғол этади. Восифий ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса ҳам кўп дўстларини қатл этилишидан халос этади. Хуросон ва Мовароуннаҳрда дарбадарликда юради. Сайрам, Бухоро, Уратепа, Хўжанд, Самарқанд, Тошкент шаҳарларида бўлади. Наврўз Аҳмад ҳамда Келди Муҳаммадхонлар ҳукмронлиги даврида Тошкентда бўлган Восифий муаллимлик қилади, шаҳар илм-адаб аҳлига раҳбарлик лавозимида ишлайди. Адиб тахминан 1552—1555 йиллар орасида шу ерда вафот этади.

Восифийнинг ижодий мероси «Бадоеъ-ул вақоеъ» хотира-саргузашт асари, бир қанча ўзбек ва тожик тилидаги шеърларидан иборат. «Бадоеъ-ул вақоеъ» юзлаб ҳикоят, ривоят, латифа, хотиралардан ташкил топган. Бу асар Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти, тарихи, илмий, маданий, адабий муҳити, халқ санъати, турли элатларнинг келиб чиқиши, урф-одати, қўғирчоқбозлик, масхарабозлик, театр томошасини билишда, Жомий, Навоий, Беҳзод, Ҳусайн Бойқаро, Паҳлавон Муҳаммад, Жалолиддин Юсуф сингари ўнлаб маданият арбоблари фаолиятини ўрганишда ноёб манба ҳисобланади. Ёзувчининг Тошкент шаҳри маданий ҳаёти, унинг боғу роғлари ҳақидаги мулоҳазалари хусусан диққатга сазовордир. Унинг 150 мисрадан иборат «Тошкент ва унинг боғу роғлари васфида» деб номланган қасидасини ўқир эканмиз, биз кўҳна шаҳримизнинг ўша даврдаги ҳолатини кўз олдимизга келтирамиз. Восифий Тошкентдаги мунозаралар, адабий анжуманлар ҳақида фикр юритар экан, аксарият пайтларда шоҳномахонлик қилинишини, Ибн Сино, Ҳофиз, Камол Хўжандий, Жомий, Навоий, Котибий каби шоирларнинг ижоди ҳақида баҳс бўлиб туришини уқтиради. У Тошкентда яшаб ижод этган

шоир Фиркатий, адабиётшунос, астроном Мавлоно Қатилий, шоир Мавлоно Конибодомий, Саид Туркистоний, Мавлоно Нодирий, Мавлоно Матлабий, олим ва рассомлардан Мавлоно Самарқандий, Шоҳ Ҳусайн, Жамолиддин Юсуф ва бошқаларни ҳурмат билан тилга олади. Бундан ташқари қасидада Тошкентнинг равон сувлари, боғу роғлари, ҳайратомуз биноларию турли-туман мевалари завқ билан тасвирланади:

Сувларини кўрганда бу оби ҳаёт,
Тортиниб зулматга яширинди бот.
Бурак анҳорларнинг сувлари равон,
Жаннат боғларида салсабилсумон...
Ҳусайни узумин қилгин тамошо,
Дурдона янглиғ кўп қимматбаҳо.

Зайниддин Маҳмуд Восифий ёзиб қолдирган нодир ҳикоятлар, ажойиб воқеалар бизга қадимий маданиятимиз ҳақида қимматли маълумотлар бериш билан бирга, ҳамиша қалбимизга қувонч, чеҳрамызга табассум бахш этади: жасоратга, гўзалликка, инсонпарварликка меҳр қўйишга ундайди. Шунингдек, бу ҳикоятлар Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаган баъзи адиб ва давлат арбоблари ҳаётининг айрим жиҳатларини ўрганишга ҳам ёрдам беради.

Куйида Восифийнинг Навоий ҳақидаги ҳикояларидан намуналар келтирдик.

* * *

Бу фақир мавлоно Соҳибдорога она томонидан қариндош бўларди. Бир куни отам билан у кишининг уйига бордик. Камол аҳлюю фазилат арбобларидан анча киши бор экан. Бу фақирнинг отасига хитоб қилиб, ўғлингиз толиби илм, хушхон ҳофиз ва паҳлавон шоир экан. Ҳар қандай номи айтилмай ўқилган мушкул муаммони ечаркан, деган шов-шув юради, деб бир муаммо ўқидилар, мен топдим...

Биз уйимизга қайтиб кетдик. Бир оз фурсат ўтгач, мавлоно Соҳибдоронинг хабарчиси келиб, хоҷам сизни сўрамоқдалар, деди. Биз етиб боргач, мавлоно деди:

— Амир Алишер ҳузурларига борган эдик. Мирнинг одати шуки, ҳар куни мени чақириб, бутун шаҳарда бўлиб ўтган ажойибу фаройиб ҳодисалардан нени кўрдингиз ва нима гаплар эшитдингиз, деб сўрайдилар. Мен жавоб бердим: «Бир кишини учратдим. Ўзи 16 ёки 17 ёшда. Номи айтилмай ўқилган ҳар қандай

мушкул муаммони топади. Толиби илмликда, ҳофизу шоирликда катта иқтидори бор». Мир таажжуб билан, сен уни имтиҳон қилдингми, дедилар. Мен бир мушкул муаммонинг номини айтмай ўқиган эдим ечди, дедим. Ҳазрати Мир менга у кишини бизнинг ҳузуримизга нега олиб келмадинг, деб эътироз билдирдилар. Мен ўз гапларимдан пушаймон бўлдим. Чунки, Мирнинг суҳбати ҳайратли ва даҳшатангиздир. Масалан, бирор мажлисда бирор фозилнинг номини сўрасалару айтиб беролмасангиз, қойийдилар. Мабодо бир муаммо ўқилсаю тополмасангиз, шарманда ва хижолат бўлишингизга сабаб бўлади. Энди ҳозирлигингизни кўриб эрта эртароқ бу ерга келиб туRINGиз, Ҳазрати Мир сиз билан кўришмоқ иштиёқидалар.

Кечқурун уйга қайтдим, ажойиб кайфият мени чулғаб олди. Илон чаққан кишидек у ёқдан-бу ёққа ағаб, ухлаёлмадим. Фақирнинг отаси изтиробимдан воқиф эдилар:

Эй жони падар, чи ҳол дори,
Аз рўи чи дард беқарори?
(Эй, жоним ўғлим, нечуксен,
Не дард учун сен беқарорсан?)

Мен у кишига: «Э, ота! Нимасини сўрайсиз. Эртага Мир Алишер мажлисига боришим лозим. Ҳолим не кечарини билмайман», дедим. Отам кўз ёши қилиб, дедилар: «Эй жоним ўғлим, сен бир инсон суҳбатидан бу қадар кўркув ва ваҳимадасан?» Тасалли бердилар.

Алқисса, эрта билан Мавлоно Соҳибдоро уйига етиб келдим. Мендан бошқа у кишининг ҳузурда яна уч толиби илм бор экан. Мавлоно Соҳибдоро менга вақтида келдинг, бу уч ёшни Мирнинг ҳузурда таъриф қилганман, дедилар. Уларнинг бири Муаммой эди. Маҳорати шу қадар эдики, уни бу санъатда мавлоно Ҳусайн Нишопурий билан тенглаштирар эдилар. Иккинчиси қасидагўйликда шуҳрат топган эди. Учинчиси маснавийни жуда яхши айтар эди. Олий мажлисга кириб бордик. Мажлис аҳли ва ҳазрати Мир ўз надимлари билан ҳозир эканлар. Жаноби Мир биз томон қарадилар. Фақирга ишора қилиб, номини айтмай ўқилган муаммони еча оладиган дўстимиз шу кишими, дедилар. Мавлоно Соҳибдоро: бали, ўша маҳдум, деб жавоб бердилар. Мавлоно Муҳаммад Бадахший суҳбатга аралашдилар: «Маҳдумлар, Худо ҳаққи муаммо ечишда

сиздан ўтадигани йўқ-ку?..» Мир дедилар: «Мен унинг муаммо ечишга иқтидорини кўздан билдим. Зеро, унинг фикрлари кўзларидан зоҳир бўлиб турибди». Кейин шу муаммони ўқидилар:

Боғро бин хазон бефарру аз жо шуда,
Булбулаш барҳам зада минқор ў ногўё шуда.

(Боғни кўр, хазонрезликдан кўрки қолмабди, тожи ўрнида эмас, булбулнинг тумшуғи йўқолиб, куйлашдан қолибди).

Иттифоқо, мен бу муаммони ёд билардим. Ўйла-ниб қолдим: номини айтиб, ўзимни гўлликка солиб, мажлисни ўтказаверсамми ёки тўғриси айтишимми? Оқибатда ростини айтишга аҳд қилдим. Дедим: маҳдум, мен бу муаммони ёд биламан. Ҳазрати Мир бир оз бошларини эгиб турдиларда, ёнидагиларга, азизлар биласизларми, бунинг сўзи не маънони билдиради? Ўз қудратини изҳор қилиб, бунисини биламан, бошқасини айтинг, демоқчи. Мир бошқа муаммони ўқимадилар. Анчагина лутфомуз сўзлар айтиб сўнгида мавлоно Соҳибдорога «биз унинг даъвосини қабул қилурмиз», дедилар.

ЗАРИФ ҲИКОЯТЛАР УСТАСИ

Алишер Навоий даври Ҳиротида кичик ҳикоя жанри, айниқса, тез ривожланади. Чунки, XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида бу шаҳарда ўзига хос бир адабий муҳит вужудга келганди. Дастлаб Абдураҳмон Жомий, кейинчалик Навоий сардорлик қилган бу катта ижодий мактабда илмий-назарий баҳслар, қиссахонликлардан ташқари воизлик, латифагўйлик, лутф ва зарофатга жиддий эътибор бериларди. Мушоираю мубоҳисларда адиб ва ноқиллар ўз нутқларида ўтмиш ва замон воқеалари, буюк кишилар ҳаёти ва фаолияти хусусида ҳикоятлар келтиришар, Куръони Кариму Пайгамбар ҳадисларидан қироат қилишарди. Кейинчалик бундай ҳикоятлар «Ҳабибус сияр», «Макорим ул-ахлоқ», «Мажолисун ошиқин», «Бадоеъ-ул вақоеъ», «Нафаҳотул унс», «Футувватнома» сингари асарлар таркибига киритилди. Улуғ адиб Хусайн Войиз Кошифийнинг ўғли Сафий ҳам ана шундай ҳикоматомуз ҳикоятлар муаллифларидан биридир.

Мавлоно Фахриддин Али Сафий 1463 йили Сабзаворда дунёга келади. Унинг болалиги она шахрида ўтади, йигитлик йиллари Ҳирот мадрасаларида ўқийди. Кейинчалик Самарқандга бориб, Хожа Убайдулла Аҳрорга мурид бўлади ва котиблик қилади. 1504 йилдан бошлаб Фахриддин Ҳиротнинг Жомеъ масжидида отаси ўрнида воизлик қилади ва мадрасаларда дарс айтади. Ҳирот Бухоро амири Убайдуллахон томонидан қамал қилинганда адиб бир йил давомида зиндонда ётади, озод бўлгач, Гуржистонга ҳижрат қилди. Эрон сафавийларининг Ҳирот учун жанглари пайтида Сафий шаҳарга қайтиб, воизлик ишини давом эттирди. У Абдураҳмон Жомийдан таълим олган, Восифий билан яқин дўст бўлган. Сафий 1534 йили Ҳиротда вафот этади.

Фахриддин Али Сафий нозиктаъб шоир, фикҳ донишманди, зарофатли ҳикоянавис, нуктадон муаррих сифатида кўплаб асарлар ёзган, таржималар қилган. Аммо бизга қадар адабий меъросидан «Рашахот-ул-айн-ул ҳаёт», «Маҳмуд ва Аёз», «Кашф-ул-асрор», «Латоиф-ут тавоиф», «Луғатнома» сингари асарларнинг дастхатларигина етиб келган, холос.

Ўзбекистон ФА академиги Бўрибой Аҳмедовнинг таъкидлашича, «Рашахот-ул-айн-ул ҳаёт»ни ёзишда Сафий Хожа Муҳаммад Порсонинг (1419 йили вафот этган) «Фасл-ул-хитоб», «Шаҳобиддин-Ибни Амир Ҳамзанинг (1405 йили вафот этган) «Мақолоти Амир Кулол», Муҳаммад ал-Бухорийнинг (XII аср) «Маслак-ул-орофин», Мавлоно Муҳаммад Қозининг (1516 йили вафот этган) «Силсилатун орифин ва тазкират ас-сиддиқин» асарларидан ижодий фойдаланган» (Б. Аҳмедов. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. 1991, 159-бет).

Ушбу асарда ёзувчи нақшбандия тариқати шайхларининг ҳаёти ва фаолиятини ёритган. Китобнинг Хожа Убайдулла Аҳрорга бағишланган қисми муаллифнинг устози билан бўлган мулоқотлари, кундаликлари, шахсий кузатишлари таассуроти асосида ёзилган. «Рашахот» нақшбандия тариқати тарихи, унинг тарқалиши, бу сулук алломаларининг маънавиятини билиш жиҳатидангина эмас, балки XV аср охири ва XVI аср бошларидаги Мовароуннаҳр иқтисодий, ижтимоий ҳаётини ўрганишда ҳам қимматли манба ҳисобланади. Бундан ташқари ундаги баъзи маълумотлар Хожа Убайдулла Аҳрор ва Абдураҳмон Жомийларнинг ижодий биографиясини

яратишда, ирфоний тафаккур тарихини ўрганишда тадқиқотчиларга асқотмоқда. Шунингдек, ушбу рисола ўша даврдаги Мовароуннаҳрдаги феодал муносабатларни, хўжалик юритиш, солиқ тизими, қўшни ўлкалар билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларни ўрганишда ҳам тарихий аҳамиятга эгадир. Бундан ташқари рисола Шарқнинг буюк машойхлари фаолиятини ўрганишда ҳам муҳим сарчашмалардан бири ҳисобланади.

Сайфиддин Али Сафий зариф ҳикоятлар устаси сифатида шу давр адабиётида ўзига хос мавқега эга. Зероки, у Шарқ адабиётида биринчилардан бўлиб ўзига-ча ўтган буюк тарихий шахслар, адиблар ҳақидаги ҳикоятларни турли китоблардан йиғди, халқ оғзидан ёзиб олиб «Латоиф-ут-тавоиф» («Турли тоифалар ҳақидаги латифалар») китобини (1481) яратди ва Туркистон ҳокими Муҳаммад Сайфулмулукка тақдим этди. Асар муқаддима ва хотимадан ташқари 24 бобдан иборат бўлиб, мавзу ҳамда ғоявий йўналиши жиҳатидан ранг-баранг латифаларни ўз ичига олган. Ёзувчи уларда ҳалоллик, ростгўйлик, поклик, таъзим-тавозе, зукколик, суҳандонлик, нуктасанжлик, меҳнат эвазига кун кечирish ва бошқа кўп инсоний хислатларни тарғиб этади, инсонпарвар адиб сифатида оддий меҳнаткаш халқни таъриф ва тавсиф этади. «Латоиф-ут-тавоиф» жуда катта илмий, адабий қимматга эга. Чунки, унда адиб Рудакий, Фирдавсий, Анварий, Лутфий, Жомий, Навоий, Мирзо Бойсунқур, Улуғбек сингари 88 та шоир ва ёзувчи ҳақида маълумот беради, асарларидан баъзи намуналар келтиради; 20 та бадиий-шеърый санъат хусусида баҳс юритади ва уларни ишончли мисоллар билан исботлайди. Шу китоб туфайли айрим ҳикоятлар кейинчалик асардан асарга ўтиб юрувчи нақлларга айланди. Буюк бобомиз Навоий «Мажолисун-нафоис» асарида Сафий истеъдодига юқори баҳо бериб, шундай ёзади: «Мавлоно Ҳусайн Воизнинг ўғлидур. Бағоят дарвешваш ва фонийсифат дардманшева йигитдир. Ҳирйдан Самарқандга ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор суҳбатиға мушарраф бўлур учун борди ва андоқ дерларким анда қабул шарафин топиб, иршод ва талқин саодатиға сарафроз ўлуб, яна Хуросонга келди. Таъби хуб воқеъ бўлубтурким, бу матлаъ анингдурким:

Бо лаби лаълу хату ғолиягун омадаи,
Ажаб ораста аз хона бурун омадаи.

(Лаълдек қизил лаб ва хуш ис билан келиб, ажойиб безак билан уйдан чиқибсан).

Демак, Фахриддин Али Сафийнинг барча асарлари жуда катта илмий-маърифий аҳамиятга эга. У ўша давр Мовароуннахр халқлари маънавияти ҳамда адабий, ахлоқий қарашлари тарихини ўрганишда камёб дурдоналар ҳисобланади.

Сафий ҳикоятларидан

Шиддатли жанглardan сўнг Ҳабаш подшоси Яман ҳокими Сайфи Зиязан устидан ғалаба қозонди. Сайфи юртидан қочиб, Эрон шоҳи Анушервондан мадад сўради. У ўз лашқаридан уч минг йигитларни ажратди.

— Эй, Анушервон, эллик минглик лашқарга уч минг сипоҳий қандай бас кела олади, — сўради Зиязан.

— Кўп ўтинни озгина оташ ҳам ёндириб юборади, — жавоб берди Анушервон.

* * *

Искандар Эронга қарши лашқар тортишга тайёргарлик кўраётганини эшитган Доро уни ваҳимага солмоқчи бўлиб, «Доро шоҳ саксон минг йигитлар орасида жавлон урмоқда», деган гап тарқатади. Буни эшитган Искандар «чаққон қассоб учун қўйнинг кўп бўлиши аҳамиятсиз», деган хабар юборади.

* * *

Бир сипоҳи Хорун ар-Рашиддан инъом тилади.

— Шундай узун соқол билан ақлинг кирмабди, мендан эҳсон сўрайсан, — деди Хорун ар-Рашид.

— Тақсир, кишининг соқоли ўсса, ақли кўса бўлади, деган нақлни эшитмаганмисиз, — деди сипоҳ.

Бу лутф Хорун ар-Рашидга хуш ёқди ва сипоҳийни инъомдан сероб этди.

* * *

— Шўрвани араб тилида нима дейдилар, — сўрашибди бир арабдан.

— Сахун! — жавоб берибди араб.

— Совугини-чи? — яна сўрашибди.
— Биз шўрвани совутмасдан ичиб қўямиз, — таъкид-
лабди у.

* * *

Ота-бола айбдорни ҳоким олдига элтиб, аввал ота-
сини юз дарра урдилар, финг демади. Сўнгра ўғлини
ётқизиб, бир дарра уриб эдилар, нола-фарёд чекди.

— Ўзингга юз дарра суққанда «вой» демадинг, нега
энди буни бир дарра ургандаёқ фарёд чекасан, — сў-
рабди жаллодлар.

— Олдинги калтақлар менинг танамга ботганди, бу
зарбалар эса, жигаримга тегмоқда, — дебди ота.

* * *

Бир Саййид билан омнинг ўзаро хусумати бор
эди. Мунохиша пайтида Саййид «Во Муҳаммадоҳ!» деб
бақирса, оми «Во одамоҳ!» деб қичқирди.

— «Во одамоҳ»нинг маъноси нима? — сўрашди оми-
дан.

— У ўзини Муҳаммаднинг фарзанди санаб, «Во
Муҳаммадоҳ» демоқда. Мен эса «мен одам фарзанди-
ман» деяпман. У Муҳаммад авлодидан эканлигини ис-
ботлаши лозим, менинг одам фарзанди эканлигимга
ҳеч шубҳа бўлмаса керак.

* * *

Бир донишманддан сўрадилар:

— Қай маҳалда овқатланиш маъқул?

— Бадавлат киши қорни очиққанда, камбағал эса,
таом топганда егани маъқул, — жавоб берди дониш-
манд.

* * *

Балх бозоридан ўтиб бораётган Анварий бир изди-
ҳомни кўрди ва бориб қулоқ солса, бир киши қасида-
ларини ўз номидан ўқир, ҳозирлар офарин айтишарди.

Анварий олдинроққа ўтиб сўрабди:

— Дўстим, ўқиётган шеърларингиз қайси шоирни-
ки?

— Анварийники!

— Анварийни танийсизми?!

— Нима деяпсиз ўзи, Анварий менман, — дўқ қи-
либди шеърхон.

— Тавба, шеър ўғрисини эшитгандиму шоир ўғри-
сини эшитмаган эканман, — дебди кулиб Анварий.

Шайх Камоли Хўжандий шеърларида «ит» сўзини, Ҳасан Деҳлавий эса «дилбанд» калимасини кўп ишлатишаркан. Бир шоир буларнинг бирга муқоваланган девонларини бир кишининг қўлида кўриб:

— Буларни ажратиб, бир-биридан узоқроқда тут, яна Камолнинг «итлари» Ҳасаннинг «дилбандларини» еб қўймасин, — дебди шўхлик билан.

УСТОДГА ЁДНОМА

Ўн бешинчи аср Шарқ илм-фани зарварақларини кўздан кечирар эканмиз, ҳар бир саҳифа бўстонида улуғ бобокалонимиз, устод санъаткор Алишер Навоийнинг муборак нафаси эсиб туради. Зероки, бу обидалар Навоий маслакдоши ёки шогирди ёки шоирнинг моддий ва маънавий кўмаги билан камолотга етган ижодкор ёхуд улуғ шоир ижод мактабидан сабоқ олиб, унинг қутлуғ анъанасига содиқ бирор санъаткор томонидан яратилган бўлади. Машҳур ёзувчи Садриддин Айнийнинг аниқлашича, Суҳайлий, Сайфий, Осафий, Биноий, Котибий, Ҳилолий, Кошифий, Мушрифий, Биҳиштий, Фаҳрий сингари ўнлаб форс-тожик шоирлари бевосита Навоийнинг моддий ва маънавий ёрдамида камолот чўққисига кўтарилган.

«Бадоеъ-ус саноеъ» асарининг муаллифи Атоулло Маҳмуди Ҳусайний ҳам гениал мутафаккир ёрдами, мададидан баҳраманд бўлган ижодкорлардан ҳисобланади.

Атоулло Маҳмуд Ҳусайний XV асрнинг 30—40 йиллари ўртасида Нишопурда туғилди. Атоулло Ҳиротда таҳсил кўради, тез орада «адабиёт билимдони» сифатида шуҳрат қозонади. Истеъдодли адабиётшуноснинг довуғини Навоий ҳам эшитади. Навоий Атоулло билан шахсан танишиб, уни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди. Машҳур тарихчи Фиёсиддин Хондамирнинг «Макорим-ул-ахлоқ» асарининг тўққизинчи бобида ҳикоя қилинишича, Ҳиротнинг «Ихлосия», «Султония» сингари катта мадрасаларида мударрислик қилган Атоуллога Навоий давлат ҳисобидан маош ажратган ва «жаннатмисол» ҳовли инъом этган. «Хулосат-ул-ахбор», «Макорим-ул-ахлоқ», «Мажолис-ул-нафис» каби манбалардаги маълумотларга қараганда, На-

войи Атоуллонинг ҳаёти ва фаолиятини доим кузатиб борган, ўз ҳузурига чорлаб, адабиётшунослик масалалари бўйича суҳбатлар қурган, бадиий санъатга доир асар яратишга ундаган. «Бадоеъ-ус-саноеъ» ана шу кўмак ва даъват натижасида юзага келган.

Атоулло Маҳмуд Ҳусайний адабиётшуносликка доир бир неча асарнинг муаллифи, истеъдодли шоир ҳисобланади. Афсуски, ҳозиргача ана шу забардаст донишманднинг ҳаёти ва ижодий мероси эътибордан четда қолиб келмоқда. Айрим мақолалардаги Атоуллога доир фикрлар чалкаш, ноаниқ. Истеъдодли шарқшунос олим профессор Р. Муслмонқулов яқин ўн йил давомида олимнинг ижодий меросини ўрганди, дунё дастхат хазиналаридаги асарларининг нусхаларини қиёсий таҳлил этиб, «Бадоеъ-ус-саноеъ»нинг илмий-оммавий нашрини («Ирфон»—1974) яратади. «Атоулло Маҳмуд Ҳусайний ва форс-тожик шеърини поэтикаси масалалари» рисоласини ёзди. Олимнинг кўп йиллик заҳмати натижасида шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий мероси мукамал аниқланди. Тадқиқотчи китобга ёзган сўз бошиси ва илмий рисоласида Атоулло ва унинг «Бадоеъ-ус-саноеъ» асарининг яратилиши ҳақида фикр юритиб, Алишер Навоий билан Атоулло ўртасидаги яқин дўстлик, ижодий ҳамкорликни алоҳида қайд этади. XV аср адабий-назарий қарашларида катта бир воқеа бўлган бу асар бевосита Навоийнинг хоҳиши, моддий-маънавий ҳомийлиги туфайли яратилганлигини исботлайди ва «бу бир томондан, у (Навоий)нинг олижаноб инсон, олим ва адибларнинг мураббийси ҳамда ҳомийси эканлигини кўрсатса, иккинчи тарафдан, ўзбек ва тожик халқларининг икки улуғ фарзанди ўрталаридаги самимий муносабатларни кўрсатади».

Ҳақиқатда ҳам Навоий билан Атоулло бир-бири билан доим мулоқотда бўлган, бир-бирларининг ижодий ишларини ҳамиша кузатиб борган. Масалан, Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Атоуллонинг истеъдоди ҳақида самимий фикрларни айтиб, бир ўринда «Бадоеъи Атоий» номли асар ёзётганлигини таъкидласа, кейинроқ бу асарни битиб, «баёзга борғони»ни айтади.

«Бадоеъ-ус-саноеъ» «Дебоча» ва «Хотима»дан ташқари яна уч катта бобдан иборат. Унда 150 га яқин сўз санъати ва қисман адабиётшунослик терминларининг қонун-қоидаларини баён этиб, изоҳни беради, машҳур шоирлар ва ўз шеърларидан намуналар келтиради. Кўп

адабиётшунослардан фарқли ўлароқ Атоулло санъат ва терминларни мукамал ёритади, муфассалроқ шарҳлаб, характерли далиллар келтиради. Асар жуда катта адабий, назарий, илмий аҳамиятга эга бўлиш билан бирга, адабиёт тарихини, айрим адабий-тарихий ҳодисалар ва фактларни ўрганишда ҳам ғоятда қимматли манба ҳисобланади. Зероки, Атоулло элликка яқин шоирлар ижодидан мисоллар келтирган, машҳур санъаткорлар билан бир қаторда ҳали илм-адаб аҳлига кам маълум бўлган Баҳромий, Ризоий, Нишопурий, Котибий, Назирий каби ижодкорларнинг шеърларидан ҳам намуналар берган.

«Дебоча»да Атоулло ўз асарини «мулку миллатнинг қуввати» Алишер Навоийга бағишланганини алоҳида таъкидлайди. Бундан ташқари олим «Бадоеъ-ул-саноеъ»нинг кўп жойларида, турли муносабатлар билан Навоийни қайта-қайта тилга олади, унга атаб ёзган шеърларини илова қилади, шоир асарларидан байтлар келтиради. Атоуллонинг Навоий ҳақидаги фикр ва шеърлари улуғ шоир ҳаёти ва ижодининг айрим томонларини ўрганишда жиддий аҳамиятга молик. Ўз устоди, ҳомийсига атаб битилган мазкур асарнинг кўп ўринларида Навоий билан бўлган муносабати ҳақида самимий ва мамнуният билан ёзади. Чунончи, Алишер Навоий ниҳоятда муҳташам мадраса қурдиргани, 1486 йилнинг 9 июлида унинг очилиш маросими бўлганини қаламга олади:

Чун мадраса сохт Мир бо илму адаб.

Фармуд маро ифодаи аҳли талаб.

Чун дар шашўми моҳи ражаб кард ижлос.

Таърих талаб аз «шашўми моҳи ражаб».

(Мир (Навоий) илму адаб билан мадраса қуриб, мени унга мударрис этиб тайинлади. Бу воқеа ражаб ойининг олтинчисида бўлгани учун унинг тарихини «шашўми моҳи ражаб»дан топ).

Дарҳақиқат «шашўми моҳи ражаб»нинг тарих моддаси ҳижрий 891 йил, ражаб ойининг олтиси, мелодий 1486 йил 9 июль бўлади. Айрим насрий ва шеърий мисраларда эса, бевосита буюк шоирнинг ҳаёти ҳамда фаолияти билан боғлиқ саналар, воқеалар зикр қилинади.

Куйидаги тўртликда Алишер Навоийнинг Астрободга ҳоким этиб юборилиши санаси ўз ифодасини топган:

Он мири олисайр — Алишер
К-ўрост камоли фазлу тадбир,
Чун кард қабул боз аморат,
Таърих шудаи: «аморати мир».

(Фазлу тадбирда камол бўлмиш ул олижаноб мир Алишер яна амирликни қабул этганда тарихи «аморати мир» бўлди).

«Аморати мир»нинг тарих моддаси ҳижрий 892, мелодий 1487 йил бўлади.

Саҳли мумтанеъ — (осону номумкин) истилоҳини шарҳлар экан, Атоулло Навоийнинг «туркий ва форсий тилдаги асарлари» ҳам «саҳли мумтанеъ»дир, дейди-да, «бу китоб ул ҳазратнинг давлат ва ҳимматлари, даъватлари билан ёзиб битказилди» (204-бет), деб алоҳида таъкидлайди.

Атоулло Маҳмуд Ҳусайний мададкори ва ҳомийси Навоийга асарларининг манзур бўлишини истар, «унда бирон бир хато учраса, узр рақамин чекиб, мушк ҳиди анқиб турувчи қаламлар билан ислоҳ этишларини» (12-бет) хоҳлар эди. Алишер Навоий ўз вақтида «Маълум эмаским, бу фанда ҳаргиз ҳеч киши онча жомеъ ва муфид китоб битмиш бўлғай» («Мажолис-ун-нафоис»), деб рисолани юксак баҳолаган эди.

Атоуллонинг «Бадоеъ-ул-саноеъ» асари шарқшунос олим Алибек Рустамов томонидан ўзбек тилига ҳам (1981) таржима қилинган. Таржима хусусида шуни таъкидлаш лозимки, «Бадоеъ-ул-саноеъ» назарий асар бўлгани учун услуби оғир, адабий терминлар XV аср адабиётшунослиги анъаналарига қатъий риоя қилинган ҳолда қўлланилган. Мутаржим асл нусхани бусбугун сақлашга муваффақ бўлган. Матндаги кўпгина термин ва ибораларнинг тутиб қолиниши, шеърий парча, мисолларнинг аслини текст таркибида келтириб, мазмуни ёки шарҳини изоҳда берилиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Ўрта Осиё халқлари адабий-эстетик қарашлари тарихини айрим жиҳатларини ўрганиш, Навоий фаолиятининг баъзи томонларини янада тўлароқ тасаввур этишга ёрдам берадиган бу китоб ҳозирги адабиётшунослик, айниқса, арузшуносликда муҳим дастуруламал бўлиб қолади.

ЧЕХРАКУШОЛАР САРВАРИ

Ўн бешинчи аср Шарқ илм-фани, маданияти тараққиёти тарихида ўзига хос бир палла бўлди. Зероки, Амир Темур 150 йиллик мўғул истилосига барҳам бериб, тадбиркорлик, жасорат ва ақл-заковат билан улкан бир империяни ташкил этди. Унинг бемаҳал вафотидан сўнг тўрт йил ворислик учун жанг бўлган эрсада, аммо Шохрух даврида 40 йил жиддий урушлар юз бермади. Темурий шаҳзодалар тўпланган сон-саноксиз бойликлару турли минтақалардан марказларга жалб этилган ҳунармандлар, олимларни, маданият, илм-фан, санъат, бадиий ижод, меъморчиликни равнақ топтиришга сафарбар этдилар. Натижада Ҳирот, Самарқанд, Балх, Бухоро шаҳарларида маданий ҳаёт, санъат гул-гул яшнади. Жумладан, Мирзо Бойсунқур ташкил этган Ҳирот «Нигористон»ида кўплаб санъат ва ҳунар мактаблари ташкил этилади; уларда «юзлаб ҳунар эгалари» (Хўжандий) тарбияланади, булар бутун Шарқ нафис санъати, илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшадилар. Ана шулардан бири даҳо санъаткор — «Монии Соний», «Шарқ Рафаэли» Камолиддин Беҳзоддир.

Камолиддин Беҳзод 1455 йили Ҳиротда зиёли оиласида дунёга келади. Ёшлигида ота-онасидан етим қолган Беҳзод мустақил савод чиқаради. Наққошлиғу чехракушоликка меҳр қўяди. Йигитлик онларида шоҳ китобдори Амир Рухуллоҳдан рассомлик сирларини ўрганади, кейин эса ўзи мустақил суратда Ҳусайн Бойқаро китобхонасида китобларга зийнат беради, ихчам суратлар-миниатюралар чиза бошлайди. Бу орада у Султон Али Машҳадий ва Саидахмад Табризийлардан наққошлик бўйича дарс олади. Беҳзод камолоти ва ижодининг равнақида Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг маънавий ҳамда моддий ҳомийликлари муҳим омил бўлади. Ҳусайн Бойқаро эса уни 1487 йили ўз саройининг китобдори этиб тайинлаб, чорбоғи ўртасида махсус ижодхона қуриб беради. Китобхонадаги музаҳҳиб, халқор, заркўб, лаввоҳ, саҳҳоф, жадвалкаш, наққош ва қоғозрезу давотчилар бевосита Беҳзод раҳбарлигида ишлашарди. Худди шу даврда Ҳирот нафис китоб ва тасвирий санъатининг марказига айланади, юзлаб китоблар, баёзлар кўчирилиб, зийнатланиб, маданиятимизнинг зарварақларига айланади.

Исмоил Сафавий 1512 йили Ҳиротни забт этгач,

ҳаммаёқни вайрон қилади, маърифат масканларининг кули кўкка совурилади, кўплаб ҳунар эгалари, жумладан, Беҳзодни Табрэзга элтади. Беҳзод бу ерда ҳам шоҳ китобхонасида ишлайди ҳамда тахт вориси ёш шаҳзода Таҳмасибга рассомлик сирини ўргата бошлайди. 1524 йили Исмоил Сафавий вафот этиб, ўрнига 12 яшар Таҳмасиб тахтга ўтиради. Лекин сарой атрофидаги маш-машаларга бардош беролмаган Беҳзод Ҳиротга қайтиб, яна ижодга шўнғийди ва 1535 йили вафот этади. Унинг қабри Ҳирот яқинидаги Мухтор тоғи этагида, мақбараси илм-адаб аҳлининг зиёратгоҳи сифатида сақланмоқда.

Беҳзоддан бизга қадар ранг-баранг жанрларда кўплаб асарлар қолган. У Шарқ тасвирий санъатини жанр, мавзу, гоъвий йўналиш, тузилиши, ранглар таносиби, шакл ва воқеалар мутаносиблиги жиҳатидан янги тараққиёт чўққисига кўтаради; оддий ҳаётий воқеа-ҳодисалардан тортиб, машриқзаминда кенг ёйилган анъанавий лавҳалар асосида гўзал миниатюралар чизди, даҳо алломаларнинг шоҳ асарларини, тарих китобларини безади; замонасидаги буюк шахсларнинг аксини-портретини яратди.

Рассомнинг дастлабки миниатюралари Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган Саъдийнинг «Бўстон» асарига 1478 йили чизилган асарлардир. Бу дастнавис Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида сақланмоқда. Ундаги ўндан ортиқ миниатюраларда шоҳлар, зодагонлар, олиму фузалолар, ошику дарвешлар, дашту сахро, боғу-роғлар, анҳору чашмалар сеҳрангиз бўёқларда тасвирланади. 1488 йили «Бўстон»ни Султонали Машҳадий Ҳусайн Бойқаронинг хоҳишига кўра кўчиради, Ёрий Музаҳҳиб зийнатлайди. Беҳзод эса унга 6 та сурат чизган ва тагига «Амали Беҳзод» деб қайд этган. Ушбу дастхатдаги асарларда табиат манзаралари—гулзору ўрмонзорлар, зилол сувли чашмаю анҳорлар, шоҳлару сипоҳийлар, илм-адаб аҳли, ошику маъшуклар, сарой аъёнлари, оддий меҳнаткаш халқ вакиллари сиймоси юсак санъаткорлик билан тасвирланган.

1467 йили Шерали Хаттот машҳур тарихчи Шарфутдин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини кўчирган. Мазкур дастхат АҚШнинг Балтимор шаҳридаги Жон Хопкинс университети кутубхонасида сақланмоқда. Асардаги 12 расмнинг саккизтаси Беҳзод мўйқаламига

тааллуқли. Уларда шоҳ саройидаги қабул маросимлари, жанг манзаралари, бинокорлик жараёнию, ов палласи акс топган. Характерлиси шундаки ушбу миниатюраларда иштирок этувчилар қиёфаси табиат манзаралари, қасру уй анжомлари билан ғоятда мутаносиб-пайваст тарзда тасвирланган; ҳар бир шахс ўз қиёфасига эга, анжому либослар шарқона миллий руҳ ҳамда шаклдадир; оммавий лаҳзалар тасвирида санъаткор ранглар таносибининг энг нозик жиҳатларини сақлашга эришган.

Шайх Саъдий ҳикоятига чизилган «Доро ва йилқибоқар» миниатюрасида Шаҳаншоҳнинг осмонўпар тоғ этагидаги ям-яшил ўтлоқда йилқибоқарлар билан учрашиб, киборларга хос шавкат, виқор ва келбат билан суҳбати, иккинчи отбоқарнинг саночдан қимиз олиб тавозеъ билан узатиши акс топган бўлса, «Амир Темур саройида қабул» суратида мутлақо бошқача манзара кўзга ташланади. Боғ ўртасидаги муҳташам сарой. Ўртада Амир Темур салобат тўкиб ўтирибди. Ўнг қўлда сарой аёнлари, чап қўлда эса турли мамлакатлардан Соҳибқирон қабулига келган меҳмонлар. Улардан ташқари икки киши эшик олдида турибди, бир неча қора танли аёллар ҳам бор. Рассом ана шу катта-гавжум шахсларнинг ҳар бирини фақат ўзига хос қиёфада, кўринишу ҳаракатда, либосу нигоҳда турли-туман рангда тасвирлаган. Айни пайтда яхлит мазмун ифодаланиши, ягона композицион қурилишга эга бўлишига эришган. Бошқа бир суратда «Хеванинг забт этилиши» манзарасини ниҳоят даражада кўтаринки, жанговар руҳда тасвирлаганки, асарни томоша қилган киши Бехзоднинг муҳораба лаҳзаларини, аломон жанг манзараларини кичик ҳажмдаги суратларда нақадар юксак маҳорат билан акс эттира олганлигининг гувоҳи бўлади.

Агар Бехзод ижодининг дастлабки йилларида кўпроқ тарихий, замонасининг долзарб мавзуларида (масжид қурилиши, туялар жанги, Доро саргузашти, Амир Темур саройида қабул маросими), қаҳрамонлик мавзуларида асарлар яратган бўлса, кейинчалик кўпроқ анъанавий, халқ оғзаки ижоди ва лирик қаҳрамонлар тинчликларини яратишга киришади. Жумладан у Низомий Ганжавий «Хамса»си, Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Мажнун ва Лайли» (1492), Фаридиддин Атторнинг «Мантукут тайр» (1494) асарларига ғоятда гўзал миниатюралар чизган. Бу асарлар дoston ёки ҳикоятда

тасвирланган воқеанинг мўъжаз бир тарзда ўзида мужассамлаштиргани, қаҳрамонларнинг ҳар бири ўзига хос бир тарзда ифодаланганлиги билан киши диққатини ўзига тортади. Масалан, Низомий «Хамса»сига чизилган «Лайли ва Мажнун мактабда» номли сурат ўзининг ҳар жиҳатдан мукамаллиги билан диққатга молик. Тўрт томони нақшинкор бинолар, майсазору гуллар, сермева дарахт оғушидаги синфхонада бир гуруҳ болалар дарс ўқимоқда, бошқа бир тўдаси эса болаларга хос шўху шанглик билан ўйнашмоқда, овқатланишмоқда, баъзилари либосларини киймоқда. Аммо Лайли билан Мажнун маҳзун, чор атрофдаги воқеага бепарво, аллақандай хаёлот оламига ғарқ, бир-бирларини зимдан кузатиб ўтиришибди. Хусрав Деҳлавийнинг «Мажнун ва Лайли» достони асосида яратилган «Дўстларининг Мажнунни отаси ҳузурига келтиришлари» миниатюраси ҳам бенаво ва номурод ошиқнинг зоҳирий ҳамда ботиний дард-аламини бокира бир тарзда акс этганлиги билан мумтоздир. Беҳзод ҳар бир асарда воқеанинг ҳаққоний, жозибадор тасвирланишига, шакл ва мазмун мутаносиблигига эришишга, тасвирда иштирок этган ҳар бир шахс қиёфаси, либосию хатти-ҳаракатини айрича бўлишига, рангларнинг турли хил, айни пайтда тиниқ, шаффоф чиқишига эришган буюк санъаткордир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Беҳзод Шарқ миниатюра санъатига ҳаётийлик, ҳаққонийликни-реализмни олиб кирган ижодкордир. Зероки, у тарихий, замонавий мавзуларда ўнлаб асарлар яратиш билан бирга ўзи бевосита мулоқотда бўлган, мурувват кўрган маслакдошлари, замондошларининг суратларини чизиб, тасвирий санъатимиз тарихига портрет жанрини олиб кирди. Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Абдуллоҳ Ҳотифий, Султон Али Машҳадий, Ҳоким Муҳаммад, Султон Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон каби тарихий шахсларнинг портрети Беҳзод мўйқалами туфайлигина бизгача етиб келган. Маълумки, Заҳриддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да Ҳусайн Бойқаронинг шаклу шамойили, афту андомини сўз билан ғоятда комил тасвирлаган. Агар биз Бобур тасвирини Беҳзод чизган «Султон Ҳусайн Бойқаро» суратига қиёсласак, мусаввир асарининг нақадар ҳаққонийлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қиламиз.

Камолиддин Беҳзод ижоди кейинги асрлар Хуросону Мовароуннахр, Ҳиндистон миниатюра санъати ривожига сезиларли таъсир этган. Қосим Чехракушо, Маҳмуд Музаҳҳиб, Мулло Дарвеш Муҳаммад, Дўсти Девона, Муҳаммадмурод Самарқандий сингари мусаввирлар Беҳзод миниатюралар мактабидан бевосита сабоқ олиб, унинг илғор анъаналарини муваффақият билан давом эттирган санъаткорлардир.

Беҳзод ижодини тадқиқ ва тарғиб этишда санъатшунос, файласуф, тарихчи олимлардан М. Ашрафий, Ў. Пулодов, О. Усмон, И. Низомиддинов ҳамда Н. Норқуловларнинг хизматлари катта. Жумладан, Ориф Усмонов «Камолиддин Беҳзод ва унинг наққошлик мактаби» (1974) рисоласини чоп эттирган.

ЗАМОНА ҲОФИЗИ

Ҳирот илм-адаб аҳли орасида дув-дув гап: шоирлар орасида бир йигитча пайдо бўлибди, ҳофизаси кенг, ғазални даҳанака ижод этаркан, қироати басо мақбул эмиш. Амир Низомиддин Алишер Навоий кунлардан бир кун Соҳиб Дорога:

— Ўша бадеҳагўй йигитчани бизнинг навбатдаги шеърят мажлисимизга таклиф этсангиз, ўзининг хушилхон хонишидан бизни ҳам баҳраманд этса, — деди.

— Хўп бўлади Амири Кабир, — таъзим қилди Соҳиб Доро.

Навоийнинг хос хонасига Ҳиротнинг энг сара шоирлари жамланган. Устод Абдурахмон Жомийнинг фотиҳаси билан мушоира бошланди. Бирин кетин Риёзий, Аҳлий, Фазлий, Суҳайлий, Ҳотифийлар янги ғазалларини устодлар ҳузурда ўқидилар. Навбат янги меҳмонга етганда у таъзим билан ўрнидан турди-да, бир ғазал ўқиди. «Ҳам» радифли ғазал мақтаида «Ҳилолий» тахаллуси қўлланилганди. Ушбу шеърни маҳлиё бўлиб тинглаб ўтирган Навоий шоир қўлидаги қоғозни олди-да:

— Бундай бокира ғазалга яримта тахаллус етарли эмас, у бутун бўлиши керак, — деб «Ҳилолий»нинг устидан хат чизиб, «Бадрий» деб ёзиб қўйди.

Шундан сўнг бу шоир ўз ғазаларида «Ҳилолий» ёки «Бадриддин Ҳилолий» тахаллусини ишлатадиган бўлди.

«Замонасининг Ҳофизши Шерозийси» деб донг таратган, Жомий ва Навоийдек буюкларнинг нафаси теккан, уларнинг бевосита ҳомийлигидан баҳраманд бўлган Ҳилолий XV асрнинг 70-йилларида Астрободда дунёга келади. Алишер Навоий «Мажолис-ун-нафоис» («Гўзал мажлислар») тазкирасида уни «туркийнаход» деб атайди. Бўлажак шоир ибтидоий таълимни ўз шаҳрида олгач, 1491 йили ўқишни давом эттириш мақсадида Ҳиротга келади ҳамда Навоий ва Жомийлар эҳтиромига мушарраф бўлади. Улар мадраса толиби Ҳилолийни ўз паноҳларига оладилар: маънавий ва моддий кўмакларини аямайдилар. Аслида заҳматқаш, илмга чанқоқ йигит ана шу мададкорлик туфайли тез орада «Шеърятнинг барча жабҳаларида маҳорат пайдо қилди ва ўз замонасининг яғонасига айланди» (Фахрий Ҳиротий). Ҳилолийнинг фавқуллодда қудрати, илм эгаллашдаги бетиним интилишлари, ижод заҳмати йўлидаги бардоши ҳақида ўша давр адабиётшуносларию тарихчиларидан Восифий, Соммирзо ва Хондамирлар кўп илиқ фикрлар ёзиб қолдирган. Жумладан, Бобур Ҳилолийнинг қувваи ҳофизаси ҳақида фикр юритиб, «ўттиз-қирқ минг шеър биларди. Низомий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларини ёддан ўқирди», — дейди.

Ҳаёт саҳнасида Жомию Навоийларнинг бирин-кетин ўтишлари, Ҳусайн Бойқаро (1506)нинг вафоти гулгул яшнаган Ҳирот, ундаги илм-адаб аҳли бошига кўп кулфатлар келтирди: шаҳар хонавайрон қилинди, кўркам бинолар, мадрасаю мактаблар, нигористону табобатхоналарнинг кули кўкка совурилди, кўп фозил кишилар нисбатан осойишта Ҳинду Арабга ҳижрат қилдилар. Ўз юртида яшаб қолган адиблар сафавийлар, шайбонийлар ҳамда Убайдуллохон тарафдорлари томонидан таъқиб, қувғин қилинди, қатл этилди. Жумладан, Жалолиддин Огаҳий номли шоир Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасига татаббу тарзида асар яратиб, бир неча байтида замонидаги зулм-зўрликни танқид қилади. Шу «гуноҳи учун» Ҳирот ҳокими Амирхон фармонига кўра адибнинг тилини кесадилар; шеърларидаги кескин мулоҳазалари сабабли Аҳмад Табасийнинг ўнг қўли ва тилини кесиб ташлайдилар.

Ана шундай қонли ва мусибатли кунларда ҳам Ҳилолий Ҳиротни тарк этмайди. 1529 йили Убайдуллохон Хуросонга ҳужум қилиб, халқни талайди, Ҳирот

аҳлига зуғумлар ўтказди, маърифат аҳли таҳқир этилади. Бу бедодликка чидай олмаган Ҳилолий Бухоро хонининг босқинчилигини лаънатлаб иккита рубойи ёзади. Шоирга ҳасадгўйлик ва бахиллик назари билан қараб юрган Мавлоно Бақрий ва Мавлоно Шамсуддин Қўхистонийлар Убайдуллоҳхонга бу рубойларни жўнатиб, фитна уюштирадilar. Натижада «Ягонаи даврон ва нодираи замон» Ҳилолий 1529 йилнинг октябр ойида Ҳиротда қатл этилади.

Ҳилолий нозикбин шоир, эҳтиросли олим, забардаст дostonнавис бўлган. Афсуски, унинг мукамал ижодий мероси бизгача етиб келмаган. Саид Нафиси, Камол Айний, Аълохон Афсаҳзод сингари олимларнинг аниқлашларича, Ҳилолийнинг ҳозирча битта шеърий девони, уч достони ҳамда қофия илмига оид рисолаи маълум. Шоир девони ғазал, қасида, рубойи, қитъа, чистон, соқийнома, мухаммас каби жанрлардаги асарлардан иборат.

Юқорида таъкидланганидек, Ҳилолийнинг йигитлик йиллари Жомию Навоийдек буюк даҳолар қаноти остида кечди; бу зотлар ўлгач, хусусан, Ҳусайн Бойқародек илму урфон мадаккори вафотидан сўнг юз йилга яқин даврда гул-гул яшнаган маърифат нури сўна бошлади, бутун Хуросон айниқса, Ҳирот шаҳри ғоратгарлар оёғи остида пайҳон бўлди; барча ижод соҳиблари Шарқнинг тўрт томонига зада бўлган қушлардай тўзиб кетдилар, қолганлари эса кўрқуву даҳшат исканжасида яшашга маҳкум этилгандилар. Мана шу ҳодисаларнинг барчасини Ҳилолий кўрди, бошидан ўтказиб, бевосита шоҳиди бўлди. Шунинг учун ҳам шоир девонини кузатар эканмиз, биз навқирон қалбнинг гўзаллигу шодликка интилишини, гул гаштию баҳор латофати, маҳбубанинг нозу истиғносию майнинг руҳафзо файзи тараннуми, васфига дучор бўламиз. Бундай кезларда шоир чинакам табиат шайдоси, гўзаллик мубталоси, чин севги фидойиси сифатида кўз олдимизда гавдаланади. Ғазалларда биз гул, баҳор, бўстон, май, соғар каби тимсолларни кўп учратамиз:

Хез, то имрўз бо ҳам соғари саҳбо кашем,
Хешро доман кашон то домани саҳро кашем.
Боғу бўстон дилкаш асту кўҳу саҳро ҳам хуш аст,
Ҳар кучо гўйи бисоти айшро ончо кашем.

(Тур, бугун биргаликда тонг майини сипқарайлик, бир-биримизнинг этагимизни тутиб, сахро четига бо-райлик. Боғу-бўстон дилкашу сахрою тоғлар дилрабо, қаерни истасанг, ўша ерда айшу роҳат қилайлик.)

Аммо Ҳилолий шеъриятидаги бундай ҳаётбахш, кўтаринки руҳни кўпинча замондан, нобоп маслакдошлардан, сарватдору давлатмандлардан шикоят, баъзан уларни рўйи-рост танқид эгаллайди. Шоир ёрнинг тошбағирлигию бевафолиги, ағёрнинг ғаламислигию бузгунчилиги, кажрафтор фалакнинг нобоплиги замирида бевосита нобакор ҳокимлару талончи хону-султонларни назарда тутуди, танқид қилади, фалак шўъбадабозлигидан қон қақшаб нолийди. Ғазаллардаги «ситамкаши даврон», «дилтанги фалак», «сар дар хок», «куштаи ғам», «жабрдидаи фалаки кажрафтор», «расвои олам» каби сўз ва ибораларда бевосита адибнинг ғам-ҳасрати, доду фарёди ўз аксини топган. Хуллас, Ҳилолий лирикасида мавжуд ижтимоий тузум иллатларини фош этиш, адолатпарварлик, ижтимоий руҳ хийла кучли. Жуда кўп ғазалларида «кажрафтор фалак», «чархи кажрафтор», «бузилган замон» сўз ва ибораларини қўллаб, шеърнинг танқидий руҳини янада оширишга эришади. Бир байтида шоир менинг бу нолаю фиғоним ой юзли ёр дастидангина эмас, балки бу кулфатларни менинг бошимга тескари айланувчи чарх солди, дейди:

Нолаи ман ин ҳама з-он моҳи хушрафтор нест.

Ҳарчи бо ман кард даври чархи кажрафтор кард.

Баъзан бутун бир ғазал шикоят мотивида, танқидий руҳда ёзилганлигини ҳам кузатиш мумкин.

Ҳилолий ўз асрининг ғазал устаси бўлиш билан бирга маснавийда моҳир санъаткор ҳисобланади. Ундан бизга қадар «Сифатул ошиқин», «Шоҳу Дарвеш» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonлари сақланиб қолган. Ҳилолийнинг ҳар уч дostonи ахлоқий-таълимий, инсондўстлик, адолатпешалигу ишқ-муҳаббат тасвирига бағишланган. Чунончи, «Шоҳу Дарвеш»да тасвирланишича, ҳаётдаги турли-туман тўсиқлар, рақибнинг фитнаси, айрим нобоп гуруҳларнинг бахилликлари ҳам мактабдаги ўқиш, меҳнат, ҳаётдаги зиддиятларни матонат билан енгиб ўтиш жараёнларида шаклланган Шоҳ ва Дарвеш ўртасидаги метиндек дўстликка раҳна соломлайди. Шоҳ отасининг васияти ва дўстининг мас-

лаҳатига кўра юртни ақл-заковат билан, адолат билан бошқаради, фуқаропарварлик йўлини тутати.

Низомийнинг «Махзан-ул-асрор», Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаъ-ул-анвор», Жомийнинг «Тухфат-ул-аҳрор» дostonларига ўхшатма тарзида яратилган «Сифат-ул-ошиқин» дostonида Ҳилолий вафо ҳамда садоқат, ҳалолу поклик, илм ўрганиш, меҳнатсеварлик, жавонмардлик, хайру саховат, ҳаё ва тавозу, тил ва сўзлашув одоби, ҳалимлик ва ширинсуханлик, инсондўстлик сингари масалалар хусусида панд-насихат беради. Аини пайтда 20 бобдан иборат бу маснавийда муаллиф зулм-зўрлик, жаҳолат ва разолатни, тамаъгирилигу дилзорликни, бағритошлиғу аччиқсўзликни, танбаллиғу бепарволикни, судхўрлиғу гаразгўйликни гайриинсоний хатти-ҳаракатлар сифатида қаттиқ қоралайди. Санъаткор ҳар бир мулоҳазасини турли масал ва ҳикоятлар билан, ўзи яшаётган турмушдан олинган бирон лавҳа орқали асослаб, тасдиқлаб боради.

Гарчи Ҳилолий «Лайли ва Мажнун»ни ёзишда устозлар анъанасидан бевосита файз топган бўлса ҳам, аммо воқеалар тавсилоти, тимсоллар талқини, хусусан, бадиий тасвирида ўзига хос бир санъаткор эканлигини кўрсата олган. Чунончи, Лайли ва Мажнунлар ўқиётган мактаб, қабилалараро илм маскани сифатида тасвирланиб, унда юзта ўғил бола, юзта қиз бола биргалликда таълим оларди, Мажнуннинг отаси катта қабила бошлиғи, энг бадавлат кишилардан, деб тасвирланади. Ҳилолий назарида Лайли ҳийла дадил, ошиқ аҳволига куйинади; унинг дардига малҳам бўлишга интилади; ўзининг олийжаноб мақсадига эришиш йўлида ҳаракат қилади, ҳар қандай тўсиқларни ҳам енгиб ўтиш пайдан бўлади.

Хуллас, устозлар васияти ҳамда анъанасига содиқ қолган Ҳилолий ўз асарларида ҳаётга, гўзалликка, инсонга муҳаббат ғояларини тарғиб этди; қатли ом, зулм-зўрлик авж олган кунларда жонини жаллодга тикиб бўлса ҳам адолатни, фуқаропарварликни ёқлади. Шунинг учун ҳам унинг асарлари ҳамиша халқ билан ҳамроҳ: элликдан зиёд ғазаллари «Шашмақом» таркибидан жой олган; машҳур адибимиз Огаҳий «Шоҳу Дарвеш» дostonини ўзбек тилига таржима қилган.

«ШОҲНОМА» ХОН МУСАВВИР

Юртимизнинг энг кўҳна шаҳарларидан бўлмиш Самарқанд қадим-улайёмдан илм-фан, тасвирий санъат, бадиий адабиёт ҳар томонлама тараққий топиб, турли даврларда ўз мавқеини сақлаб келаётган шаҳардир. Афросиёб ва бошқа мавзеларни қазिश пайтида қадим-шуносларимиз қўлга киритган ашёлар ушбу шаҳар худудида яшаган аждодларимиз қадимги замонларда ёғоч ва ганж ўймакорлиги, наққошлигу мис кандакорлиги хунарлари, ранг тасвир ҳамда ганжда қиёфани ифода этишда юксак тараққиётга эришган, мумтоз асарлар яратишганлигини исботлашган. Афросиёб қалъаси деворларидаги манзара тасвири, сипоҳлар, элчилар, хонаки ҳамда ёввойи қушларнинг мой бўёқдаги тасвирлари бу фикрни яна бир қарра тасдиқлайди. Ана шу анъана Самарқандда китобат санъатининг ривожланиши билан XV—XVIII асрларда янада давом эттирилди ва ўзига хос бир миниатюра мактаби вужудга келди. Самарқанд миниатюра доираси тараққиётида машҳур мусаввир Муҳаммад Муроднинг ҳиссаси, айниқса, каттадир.

Муҳаммад Мурод Самарқандий XVI асрнинг охирида Самарқандда туғилган. Ёшлигидан чехракушолликка қизиққан, хусусий муаллимлардан хаттотлик ва китоб наққошлиги бўйича дарс олган. Кейинчалик Улуғбек мадрасасида таълим олиб, илмий маъқул ва манқул (диний ва дунёвий билимлар) бўйича яхши савод чиқарган. Мадраса хатмидан сўнг у китоб кўчириш ва уларни рангли суратлар, нақшларла безаш билан шуғулланади. Аммо мусаввирнинг жонзотлар, хусусан, инсон ташқи кўриниши, табиат манзаралари, сарбозлару жанг жараёнларини гоёта маҳорат билан чиза бошлаганини сезган мутаассиб уламолар уни таъқиб эта бошлайдилар. Бунини сезган рассом дўсти Муҳаммад Нодир Самарқандий билан махфий тарзда Ҳиндистонга кетишга мажбур бўлади. Бобурийлар сулоласи ҳукмронлари замонида Агра ва Деҳлида яшади, дўсти Муҳаммад Нодир билан биргаликда Аграда санъат мактаби ташкил этди. Муҳаммад Мурод Самарқандий ўз мактабида ўнлаб мусаввирларни тарбиялаб етиштиришга муваффақ бўлади. Ҳинд тасвирий санъатининг атоқли вакиллари Басрант, Биҳаши, Гужаратий, Иброҳим Қаҳҳор, Банвари Хурд, Сури Гужаратий, Парвин, Ром Дас ва бошқалар бевосита Муҳаммад Муроднинг

шогирдларидирлар. Мусаввир XVII асрнинг биринчи чорагида Дехлида вафот этган. Муҳаммад Мурод Самарқандий ҳаёти ва ижодий меросини топиш ва ўрганишда профессорлар И. Низомиддинов ҳамда М. Ашрафийларнинг хизматлари катта.

Маълумки тасвирий санъат оламида «чехракушолар сарвари», «Шарқ Рафаэли» деб донг таратган Камолдин Бехзод Хуросону Мовароуннаҳр халқлари тасвирий санъатини янги тараққиёт чўққисига олиб чиқди. У кичик ҳамждаги рангли суратларда табиат тасвири, киборлар суҳбати, қабул маросими, ошиқлар учрашуви, муҳориба асноси, донишмандлар баҳси, инсон ташқи қиёфасини ғоятда нафис, мукамал тасвирлашга эришди; ранглар таносибини сақлаш, тасвирланаётган шахслар қиёфасининг ўзига хослигига эришиш мусаввир асарларининг нозик жиҳатларидандир. Муҳаммад Мурод Самарқандий Бехзоддаги ана шу ўта нафислигу бокира кўтаринкилик руҳини муваффақият билан давом эттирган санъаткордир. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, мусаввир Шарқ мутафаккирларининг ўнлаб асарларини безаган, уларга юзлаб миниатюралар чизган; Ҳиндистоннинг бетакроп табиатининг муайян гўшалари рассом мўйқалами орқали қоғоз юзида қайта жонланган, теурий зодагонларнинг аксини яратган. Лекин бундай асарларга Муҳаммад Мурод имзо чекмагани сабабли уларни аниқ ажрата олиш қийин. Аммо шунга қарамай санъатшунослар ватандошимиз миниатюраларининг услубига қараб маълум миқдорини муайян этишга эришганлар. Уларнинг бизгача мукамал сақланиб қолганлари 200 дан ортиқдир.

Мусаввирга жуда катта шуҳрат келтирган асари Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сига чизилган ва Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 1811 рақамидаги дастхат таркибида сақланаётган 115 миниатюралардир. Бундан ташқари Муҳаммад Мурод томонидан Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларига чизилган миниатюралари Париж миллий кутубхонасида ҳам мавжуд. Муҳаммад Мурод Самарқандий Мовароуннаҳрда яшаб ижод этган мусаввирлардан асарлари энг кўп бизгача етиб келган рассом ҳисобланади. Муҳаммад Мурод билан ҳамроҳликда Ҳиндистонга келган Муҳаммад Нодир Самарқандий Бобурийлар сулоласининг «Шаҳаншоҳлик мураққаъси» (Империя альбому)ни тузган. Баъзи санъатшунослар му-

раққаъдаги шаҳзодалар портрети Муҳаммад Мурод қаламига мансуб деган фикрни билдирмоқдалар. Чунки, бир қанча портретлар манзара тасвири замирида чизилганким, бу услуб Муҳаммад Муродгагина хосдир. Йигитлик онларидаёқ «Шоҳнома»дек буюк асарда тасвирланган тимсоллар сиймосини баркамол тасвирлай олгани ҳам бу мулоҳазани қувватлайди.

Маълумки, Фирдавсий «Шоҳнома»си яратилгандан бери турли асрларда юзлаб котиблар уни қайта-қайта хушнавис қилдилар, наққошлар турли лавҳалар билан безадилар; мусаввирлар ҳар бир дoston воқеасига мос расмлар чиздилар. XIII асрдан бошлаб Миср, Табриз, Исфаҳон, Шероз, Ҳирот, Марв, Урганч, Тошкент, Деҳли, Самарқанд шаҳарларида «Шоҳнома» дастнависларига турли-туман услубдаги чеҳракушолар миниатюралар чиздилар. Улар орасида 1556—57 йилларда кўчирилган «Шоҳнома» нусхасига Муҳаммад Мурод томонидан чизилган суратлар энг кўп ва хўп ҳисобланади. Зероки, мусаввир ҳар бир дostonдаги воқеа жараёнига, шоир ижодий ниятига мос суратлар чизган. Буюк шоир «Шоҳнома»да халқ қаҳрамонлиги, инсондўстлик, ватанпарварлик, мардлик ва жасорат, адолатли шоҳ бошчилигида марказлашган давлат учун кураш, жанг ўрнига сулҳнинг афзаллиги, халқлар дўстлиги, тинч-отув яшаш, ишқ-муҳаббат каби ҳамиша инсониятни лол қолдириб келаётган ғояларни баланд пардаларда куйлаган, жаҳолат ва разолатга нисбатан заковат ва маърифатни қарши қўйган, зулмат устидан ҳамиша нур-рўшноликнинг ғалаба қилиши тарафдори бўлган.

Муҳаммад Мурод Самарқандий 115 миниатюраларида Фирдавсий дostonларидаги ана шу юксак инсонпарварлик, адолатпешалигу маърифатпарварлик ғояларини ўта лиризм ва юксак кўтаринкилик, жанговарлигу шердиллик руҳида ранг-баранг лавҳалар орқали тадрижий такомилда тасвирлашга эришган.

«Темирчи Кова кўзғолони», «Заҳҳокнинг Фаридун томонидан асир олиниши», «Золи Зарнинг Меҳроби Қобулий билан суҳбати», «Фаридуннинг ўғиллари Яман шоҳи ҳузурда», «Рустамнинг туғилиши», «Бежон ва Манижа», «Таҳминанинг Рустам билан учрашуви» сингари ўнлаб асарлар бу фикрни тасдиқлайди. Чунончи, Шаҳзодаларнинг Яман шоҳи томонидан имтиҳон қилинишида Фирдавсий асарида кўзда тутилган ният ва дoston воқеаси ихчам тарзда мукамал акс топган.

Ўртада шаҳаншоҳ ўтирибди. Унинг чеҳраси, келбат ва салобати кўпни кўрган, донишманд эканлигини кўрсатиб турибди. У қўлларини кўтариб Салм, Тўр ва Эражларга мурожаат қилмоқда. Рўпарада ўтирган шаҳзодалар бош эгиб нимтаъзимда. Фақат Эражнинггина икки қўли олдинда — таъзимга қовушган. Эраж билимдон, заковатли, инсондўст, акалари эса такаббур, шаҳзодалиги тутиб турибди. Чап томонда эса Яман шоҳининг қизлари қизил, жигарранг, нофармон рангдаги арабий либосларда ўтирибди. Бошлари таъзимда. Олдиндаги дастурхонга уч шаҳзодага мўлжалланган тожсимон тилсим анжомлари қўйилган. Суратда барча чизиқ, лавҳа, лаҳза ва ранглар ниҳоятда уйғун ва мутаносиб, саволжавоб, суҳбатнинг самимийлиги яққол сезилиб турибди. Заҳҳокнинг ҳибсга олиниши тасвирида эса халқ қудратининг разолат устидан ғалаба қозониши оломон руҳияти орқали кўрсатилган. Жанглар тасвири, Рустамнинг Оқ фил, Акван дев билан олишуви, Анўшервони Одилнинг сарой аъёнларига насиҳати, темиртирноқ руйинатан Исфандиёр келбати тасвирлари ҳам «Шоҳнома» сюжетларига мутаносиблиги, нозик ранг, мўъжаз тасвирлар орқали юксак ғояларнинг ифодаланиши жиҳатидан диққатга сазовордир. «Гулистон»га чизилган икки миниатюра остига муаллиф имзо чеккан «Шаҳзода», «Шива Парвати» суратлари ҳам ўзининг композицион бутунлиги, ранг танлаш ҳамда тасвирланаётган сиймо руҳий дунёсини ҳам изчил акс эттирилганлиги билан алоҳида қимматга молик.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки Муҳаммад Мурод Самарқандий ижоди махсус ўрганишга арзирли мерос. Унинг «Шоҳнома»га чизган миниатюраларини алоҳида альбом сифатида нашр қилинса, нур устига аъло нур бўлар эди.

САРКАРДА ШОИР

Ўн биринчи асрдан бошлаб Ҳиндистон форсий ва туркий тиллардаги шеърят равнақиға улкан ҳисса қўшиб келган минтақаға айланади. Шижоатли қўшин бошлиғи, доно давлат арбоби Байрамхон ана шундай ҳиндистонлик туркийғўй форсийзабон шоирлардан бири эди.

Ўн олтинчи асрда яшаб ижод этган Муҳаммад Байрамхон 1504 йили Ғазнада туғилиб, 1555 (айрим

манбаларда 1561 йил ёзилган) йили Ҳиндистоннинг Патна шаҳри яқинида ҳаж сафари пайтида Муборак Лаханий томонидан ўлдирилади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Байрамхон ҳарбийлар хонадонидан бўлиб, ота-боболари туркманларнинг Баҳорлу қабила-сидандир. Отаси Сайф Алибек Фазна вилоятининг ҳокими бўлган, онаси эса Балх ҳоқимининг қизи эди. Отасидан ёш етим қолган Байрамхон Балхга — она томонидан қариндошлари ҳузурига боради. Хат-саводини чиқаргач, Балх ва Бадахшон мадрасаларида ўқийди, диний, дунёвий, хусусан, ҳарбий билимларни пухта эгаллайди. Натижада файласуф олим, лашкарбоши, давлат арбоби, бастакор ҳамда шоир сифатида шуҳрат қозонади.

Ўз шижоату жасорати билан алоҳида ажралиб турган Байрамхон ўша йиллари Бадахшон волийси бўлган Ҳумоюн қўшинига сарбозликка қабул қилинади. Ушанда у энди 17 ёшга тўлган йигитча эди. Байрамхон турли ички можароларда зўр мардлик ва қаҳрамонлик кўрсатади. Шунинг учун ҳам у Бобур вафотидан сўнг Ҳумоюнга бош маслаҳатчи бўлиб келади. У Ҳиндистондаги бобурийлар сулоласини мустаҳкамлаш, кенгайтиришда энг кўп жасорат кўрсатган қўмондонлардан ҳисобланади. Ҳатто, у Каннауж яқинидаги жангда Шершоҳга асир тушади. Бахтли тасодифга кўра қочишга муваффақ бўлган Байрамхон икки йилдан сўнг (1542) кўп сарсонликлардан кейин яна Ҳумоюн даргоҳига кириб келади.

Ҳумоюн давлатини мустаҳкамлаш, ака-укаларни муросасага келтириш, бобурийлар душмани Шершоҳга қарши курашда Эрон шоҳи Тоҳмасбнинг ёрдамини уюштириш ва бошқа давлат аҳамиятига молик тадбирларни амалга оширишда Байрамхон ҳал қилувчи шахс бўлган. Шунинг учун ҳам Ҳумоюн унга Қандаҳор ҳокимлигини инъом этган, ўз ўғли Акбарнинг «оталиқи»ни унга топширган. Бундан ташқари бобурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида Байрамхон турли ҳарбий вазифалар ҳамда давлат лавозимларида хизмат қилади; Акбаршоҳ замонидан бош қўмондон даражасигача кўтарилди. Хуросону Мовароуннаҳрдан Ҳиндистонга бориб қолган машҳур кишилардан Байрамхонгина «Хони хонон», «Вакилуссалтана» ҳамда «Этимодуддавла» мартабаларига эришган. Саройдаги ғаламисликлар, айрим сафдошларининг фитналари туфайли

бир оз вақт Байрамхон билан Акбар муносабатлари бузилиб, ўзаро душманга айланган бўлсалар-да, умрининг охири йилларида яна саройга қайтиб, ўз лавозимига тикланиди. Лекин шундай буюк шахс фитна туфайли номардлар қўлидан ҳалок бўлади.

Байрамхон туркий, форсий, ҳамда ҳинду тилларида мумтоз шеърлар яратган. Унинг туркий тилдаги шеърлари девони 359 байтдан, форсий тилдагиси эса 608 байтдан иборат. Девонларда ғазал, маснавий, рубоий, қитъа, фард, тарих каби жанрлардаги шеърлар жамланган. Шоирнинг Ҳумоюн ва Акбарларга бағишланган бир неча қасидалари ҳам сақланиб қолган. У ўз шеърларида Саъдий, Ҳофиз, Хусрав Деҳлавий, Жомий ҳамда Навоий каби санъаткорларнинг қутлуғ анъаналарини давом эттириб, инсонпарварлик ғояларини, севги-муҳаббатни юксак бадиийликда ифодалашга муваффақ бўлган.

Байрамхон анъанавий муҳаббат мавзусини тасвирлар экан, кўпроқ маъшуқа чиройи, нозу карашмасини, ошиқнинг садоқатини ўзига хос нафислик, ўйноқликда ифодалашга, рангин бадиий-тасвирий воситалар ишлатишга, соф туркий ибора ва бирикмаларни қўллаб, услубда айрича бир равонликка эришишга интилади. «Санга», «Сочинг», «Бўлмасам», «Хандонгинам», «Худройлиғ», «Инонма», сингари ўнлаб ғазаллари ана шундай халқона, равон, мусиқий ғазаллар ҳисобланади. Аксарият классикларимизнинг ғазалларида ёрнинг сочи мушки анбар таратувчи аъзо, ошиқ гарданига ташланган занжир, тузоқ тимсоли сифатида тасвирланади, ишлатилади. Байрамхон тасвирлаётган маъшуқанинг сочи гўзаллик тимсоли, ошиққа нур, рўшнолик бахш этадиган бир мўъжиза. Ялдо кечаси ёр сочини паршон қилиб тарагани учун ҳаммаёқ ёришиб кетади. Ошиқ ёрига содиқлик изҳор этар экан, ундан ҳам садоқатли бўлишни ўтинади:

Ҳар неча эй бевафо, васлингга лойиқ бўлмасам,
Ишқ аҳли бўлмайин, ишқингда содиқ бўлмасам.
Топмайин сендин муроде, эътиқодим бўлмаса,
Сен менга бўлгил муҳолиф, гар мувофиқ бўлмасам.

Маълумки, Байрамхон даврида мусулмонлар билан Ҳиндистондаги бошқа эътиқод вакиллари ўртасида жиддий келишмовчиликлар юз берар, баъзан бундай зиддиятлар қирғинбарот жангларга сабаб бўларди. Шоир

айрим ғазаллари, бир қанча рубойларида ана шу ғайринсоний ҳодисаларни бир мутафаккир сифатида қоралаб, инсонпарварлик, халқлар дўстлиги, тотувликни тарғиб этарди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, шоир асарларида мавжуд ижтимоий муҳит иллатларини танқид қилиш, айрим дин арбобларидаги иккиюзламачилик, феодал зодагонлар ўртасидаги бузғунчиликни қоралаш, оддий меҳнаткаш халққа зулм-зўрлик ўтказишга ачиниш оҳанги хийла кучли. Айниқса, туркий ва форсий тиллардаги қитъаларида ижтимоий адолатсизликни фош этиш анча устун. Бир форсий қитъасида шоир: «Эй, Хожа, узугингга адолат ва ҳақиқат ҳикматини ёздиргансану етиму беваларнинг ҳаққини ейсан, молини таллайсан. Сенинг шуҳратингу давлатинг камбағаллар гарданига юкланган», дейди.

Байрамхон рубойлари ўзининг шакли, мавзу доираси, бадий унсурлари жиҳатидан Бобур шеърларини эслатади. Чунки, бу саркарда шоир ҳам худди Бобур сингари замоннинг тескари айланишини лаънатлайди, аччиқ қисматидан зорланади, юксак инсоний хислатлар, одамийлик, илм-маърифатни тарғиб қилади:

Байрамга баса ғариблик кор этди,
Фурбат ани хору, зору, бемор этди.
Ё рабки балоларга гирифтор ўлсун,
Ҳар ким ани ғамларга гирифтор этди.

Юқорида таъкидлаганидек, саройдаги ғаламисликлар, «бек атка»даги такобур ва мансабга кўз олайтириш туфайли Акбар билан ўзаро низога боришади. Шоҳ ҳам дастлабки пайтларда ўз «пушту паноҳи»ни кечирмайди. Қуйидаги рубойда Байрамхоннинг бошига тушган ана шу мудҳиш кунлар ўз ифодасини топган:

Аввал мени хизматингга маҳрам қилдинг,
Базмингаро ҳамзабону ҳамдам қилдинг.
Охирида илтифотни кам қилдинг,
Расвои тамоми алам қилдинг.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, Байрамхон қасидалари, айрим ғазаллари, хусусан, рубойларида ахлоқий-таълимий мулоҳазалар, инсонпарварликка, илм ўрганиш, касб-ҳунар эгаллашга даъват, мазлумларга раҳм-шафқатли бўлишга ундаш ҳам хийла устун.

Ҳар сўзки ғаразғу деса, эй ёр инонма,
Арбоби ғараз сўзига, зинҳор инонма.

Шоир уч тилда баробар ижод этгани учун, баъзи ғазаллари, рубойларидаги алоҳида байтлар «Ширу шакар»га ўхшаб кетади:

Жон топар юз Масиҳ лаълингдан,
Лаби лаълинг кужо, Масиҳ кужо.

Хуллас, буюк саркарда, донишманд мураббий, шоир Байрамхоннинг туркий ва форсий тилларидаги ижоди XVI аср бобурийлар даври Ҳиндистондаги шеърятининг зарварақларини ташкил этади. Шоир ижодини ўрганишга С. Фаниева ҳамда Р. Иномхўжаевлар муносиб улуш қўшишган.

ТАРИХЧИ ОЛИМ ВА САЙЁҲ

Ўрта Осиёлик шоир, тарихчи, табиб, адабиётшунос, сайёҳ Маҳмуд ибн Валининг номи 80-йилларга қадар илм-адаб аҳлига таниш эмас эди. Ўзбекистон Республикаси ФА академиги Бўриной Аҳмедов «Баҳрул асрор» китобини форсийдан рус тилига таржима қилгандан сўнг унинг сиймоси китобхонларга маълум бўлди. Мутаржимнинг аниқлашича, бўлажак донишманд Маҳмуд ибн Вали 1595—1596 йиллар орасида Балхда туғилади. Маҳмуднинг отаси мир Муҳаммад Вали Косонсой саййидларидан бўлиб, Шайбоний амирларидан бўлмиш Пирмуҳаммадхон ҳукмронлиги (1546—1567) даврида — йигитлик палласида Балхга келиб қолган. У ўз даврининг донишмандларидан ҳисобланиб, «Мири Хислат» тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. Маҳмуднинг акаси Амир Абдулбори бўлса табиб ва фикҳ олимларидан экан.

Маҳмуд ибн Вали ўз давридаги барча билимларни кунт билан эгаллайди. Йигитлик онларидаёқ хуштаъб шоир, кўп билимларни пухта эгаллаган, фикҳ бўйича баҳсларда ўзғирлик қиладиган олим сифатида танилади. Шунинг учун ҳам машҳур диншунос шайх, олимнинг поччаси Миракшоҳ Ҳусайний 19 яшар Маҳмуд ибн Валини ўзига мурид қилиб олади. У ўз даврининг улкан табиби ва фикҳшуноси Миракшоҳ Ҳусайнийдан кўп нарса ўрганади, унинг бой кутубхонасида муттасил китоб мутолаа қилиш имкониятига эга бўлади. Маҳмуд

ибни Вали Ибн ал-Фақиҳ, Муқаддасий, Истахрий, Закриёи Қазвиний, Банокатий, Вассоф, Ҳамидуллоҳи Қазвиний, Рашидиддин Жувайний, Мирхонд сингари олимларнинг асарлари билан устози Ҳусайний даргоҳида танишишга муяссар бўлганлигини ёзиб қолдирган.

1625 йили (Мирақшоҳнинг вафотидан кейин) Маҳмуд ибн Вали «ўқиган ва билганларини ўз кўзи билан кўриш» мақсадида қарвонга ҳамроҳ бўлиб, Ҳиндистон ва Сарандибга йўл олади. Маҳмуд бу ўлкаларни етти йил кезиб чиқади: Деҳли, Лохур, Пешовар, Агра, Ҳайдаробод, Калькутта, Бихар, Виджнянагар, Гонконда сингари ўнлаб шаҳарларда бўлади, ҳинд ва Ҳейлон халқлари юртларининг тарихи, географияси, ҳайвонот олами, маданияти, касб-корини ҳар томонлама пухта ўрганган. 1631 йили сафардан қайтгач, Маҳмуд ибн Вали Балх ҳокими саройи китобдори вазифасига тайинланади. Олим умрининг охиригача шу мансабда ишлайди ва XVII асрнинг 60-йиллари ўрталарида вафот этади.

Маҳмуд ибн Вали адиб, минералог, ўсимликшунос, табиб, фикҳшунос, тарихчи ва географ олим сифатида ўзидан кейин ўнлаб асарлар қолдирган. «Равойиҳа таййиба» («Ёқимли тароват») «Муҳаббатнома», «Нажми соҳиб» («Ерқин юлдуз»), «Рисолаи баҳория», «Ахлоқи Ҳусайний», «Баҳр-ул асрор» ҳамда 50 минг байтдан иборат шеърлар девони шулар жумласидандир. Афсуски, бу асарларнинг аксариятини дастхати бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган.

Маҳмуд ибн Валига олим сифатида шуҳрат келтирган асар, ҳар бир жилди тўрт қисмдан иборат етти жилдлик «Баҳр-ул асрор»дир. Мазкур асар Балх ҳокими Нодир Муҳаммадхон топшириғига мувофиқ 1645—1651 йиллар орасида форсий тилда ёзилган. Муаллиф ушбу китобни битишда ўзидан олдин ўтган Ибн ал Фақиҳ, Табарий, Истахрий, Ибн Ҳукал, Масъудий, Абу Дулаф, Яъқубий Муқаддасий (IX—X асрлар), Ёқут Ибн Фадлон, Закриёи Қазвиний, Ал Гарнатий (XI—XII асрлар) сингари ўнлаб арабийнавис ва форсий қалам олимларнинг асарларидан, ўзининг бевосита сафар кундаликларидан фойдаланган. Бундан ташқари мусанниф рисоласининг баъзи ўринларида «Гершаспнома», «Тарихи Кўрағониён» номли илмий жамоатчиликка кам маълум манбаларга ҳам суянганини уқтиради.

«Баҳр-ул асрор» тарих китоби бўлса-да, қомусий характердаги асардир. Зероки, унда адиб, бир томондан,

Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Сарандиб, Шарқий Туркистон ва бошқа ўлкаларнинг тарихи, географияси, этнографияси, маданияти ҳақида маълумот беради. Иккинчи томондан эса, тилга олинган мамлакат, юрт, вилоят, ноҳия, қаря, қишлоқ халқларининг ўзга эллар билан муносабати, эътиқоди, урф-одати, касб-кори, ҳарбий санъати, ҳунармандчилик, деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик, халқнинг маданий-маънавий юмуши, савдо-сотиғи, дунё бозорига чиқарадиган маҳсулотлари ҳақида аниқ далиллар келтиради. Бундан ташқари китобнинг алоҳида қисмларида турли қитъаларнинг ҳайвонот ва ўсимлик олами, қазилма бойликлари, сув, чашмаларининг маъданлари, доривор ўсимликлари, халқ табобати удумлари хусусида ҳам завқланиб ёзади ва қизиқарли маълумотлар беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Маҳмуд ибн Вали тарихий фактлар, воқеаларни, турли манзилгоҳлар манзарасини тарихчи нигоҳи билан кўради, кузатади, ёзувчи диди билан идрок этиб, саҳифага туширади. Асарнинг бадиий-эстетик қимматини ошириш мақсадида шеърий парчалар билан безатади. Натижада бундай саҳифалар у ёки бу тарихий воқеа, юрт тасвирига бағишланган бадиий лавҳани эслатади. Ёзувчининг ота юрти тасвири фикримизни исботлайди. «Косон Фарғона Ахсикентига қарашли манзилгоҳдир. Унинг гўзал далаларию мафтункор саҳролари ҳамда дилрабо иқлими кўрар кўзни қамаштиради. Ноҳия боғу роғларию экинзорлари равзаи ризвонни эслатади. Жаннатосо бўстонларию ерларининг серҳосиллиги ҳадду ҳудудсиз. Меваларидан ўрик, шафтоли, узум ва қовунлари ҳаддан ташқари зебо ва тотлидир.

Бу ернинг аҳолисидан, айниқса, саййидларидан бўлмиш икки уруғ алоҳида мартабага эга. Уларнинг бири-ни ойма саййидлари, иккинчисини эса, тайёқ саййидлари дейилади. Даҳбеднинг энг машҳур саййидларидан Маҳдуми Аъзам, Хўжа Исҳоқ, Хўжа Ҳошим, Хўжа Солиҳлар асли косонликлардир. Ушбу сатрлар муаллифнинг отаси ҳам косонлик бўлиб, худо раҳмат қилгур Бурҳониддин Қилич авлодларидан эди. Унинг насли тайёқ саййидларига бориб тақалади». Фарғона вилоятининг маркази бўлмиш Андижон ҳақида сўз юритар экан, Маҳмуд ибн Вали шаҳар халқининг сипоҳийлик, жангариликка ўчлигини, халқ доимий ҳарбий тайёрликда юриши, турли-туман қуроғлар ишлаб чиқарили-

ши, ҳатто қўшчилар ҳам иш пайтида ўзлари билан ҳарбий қурол олиб юришлари ва бунинг сабабини ба-тафсил ёзиб қолдирган. «Аҳси гўзал ва обод шаҳар, шайх ва олимлар маскани, шоир Асириддин ҳам Аҳси-катийдир», дейди муаллиф. Бухоро араб тарихчилари томонидан «Ислом гумбази», «Илм ва олимлар чашма-си» деб аталаркан.

Хулоса қилиб айтганда, Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр-ул асрор» («Сирлар уммони») асари Ўрта Осиё ва Хуросон, Ҳиндистон, Сарандиб, Қошғар юртларининг тарихи, илм-фани, маданияти, географияси, табиати, аҳолиси, турли ижтимоий табақалар ҳақида мукаммал маълумот берадиган мўътабар китобдир. Бундан ташқари, ушбу китоб XII—XIV асрлар орасида араб ва форсий тилда Шарқ тарихи, илм-фани, география-сига оид битилган ўнлаб нодир китоблар, улардаги кам-ёб фикрлар ҳақида ҳам маълумот берадиган қимматба-ҳо манбадир. Қомусий билим соҳиби, ватандошимиз Маҳмуд ибн Валининг асарлари ҳанузгача ўзбек тили-га таржима қилинмаганлиги афсусланарли бир ҳолдир.

СОҲИР САНЪАТКОР

Кўхна машриқзаминда шундай даҳо санъаткорлар етишиб чиққанки, уларнинг асарлари бутун инсоният-ни ҳамиша лол қолдириб келаётган муаммоларнинг назарий ҳамда амалий жиҳатларини ҳал этишга ёрдам беради. Мирза Абдулқодир Бедил ана шундай буюк инсонлардандир. Бўлажак файласуф шоир, нозикбин адиб, фикҳ донишманди, табиатшунос олим 1644 йили Ҳиндистоннинг Азимобод шаҳрида ҳарбий хизматчи оиласида дунёга келди. Унинг боболари асли шаҳри-сабзлик бўлган. Бедил бир яшарлигида отадан етим қолади, онаси тарбиялаб, 5,5 яшарлигида мактабга бе-ради. У 7 яшарлигида яхшигина савод чиқаради. Амаки-си Мирза Қаландар ва тоғаси Мирза Зарифлар ҳо-мийлигида Бедил замонасидаги барча диний ва дунёвий билимларни мукаммал эгаллайди. Бедил 17 яшарлигида тоғаси билан Удеса шаҳрига сафар қилиб, машҳур руҳ-шунос Шоқосим Хувалло қўлида уч йил таълим олади. Ҳинд, араб ва форсий тилларни ҳамда уларда яратилган бадий адабиётни пухта ўзлаштиради. Бедил 10 яшар-лигида шеър ёза бошлаган бўлса ҳам, баъзи ғаламис ижодкорлар унинг иқтидорига шубҳа билан қарашгани

учун асарларини дўстларининг илтимоси билангина 20 ёшида китоб ҳолига келтиради. Бу орада Мирза Зариф ва Мирза Қаландарлар оламдан ўтадилар. 21 ёшида Бедил батамом мустақил ҳаёт йўлига киради.

Ўша йиллари Бедил шаҳарни тарк этиб, Деҳлига боради ва Шоҳқобулий номли донишманд билан танишиб, сўфизмнинг мажзубия оқимини қабул қилади. Ундан сеҳргарлик-психологик таъсир илмини ўрганади. Бедил 25 яшарлигида уйланиб, Аврангзебнинг ўғли Аъзамшоҳ даргоҳида навкарлик хизматида бўлади. Бедилнинг шоирлигини сезган Аъзамшоҳ ундан ўзи ҳақида қасида ёзишни истади. Ҳеч қачон ҳеч кимга маддоҳлик қилмаган хур фикрли Бедил бу хоҳишни бажармай, навкарликдан воз кечиб, Акбарободга боради: Зухурий, Иззат номли шоирлар билан танишиб, адабий мажлисларда иштирок эта бошлайди, шоир ва фозил Мирза Комгор билан ошналик пайдо қилади. Лекин бу ердаги ўзаро келишмовчиликлар, турли тоифадаги зиёлилар ўртасидаги зиддиятлар шоирга маъқул тушмай, Деҳлига қайтиб кетади.

Аммо Аврангзебнинг зулми, нодуруст сиёсати туфайли вазият оғир бўлиб, турли вилоятларда ғалаёнлар бўлмоқда эди. Шунинг учун Бедил дўстлари маслаҳати билан Панжобга кетишга мажбур бўлади ва Лоҳур, Мўлтон, Кашмир, Сарҳинд каби шаҳарларни кезиб чиқди, шоиру фузалолар билан суҳбатда бўлди, қадимги ҳинд тарихи, эпосу ривоятларини ўрганишга киришди. Шундай қилиб, 1696 йилгача Бедил умрини саёҳатда, сарсонликда ўтказди, ҳинд халқининг ҳаёти, маданияти ва қадимги ёзма ҳамда оғзаки ижод ёдномалари билан яқиндан танишди; тахт-тож учун кураш, ҳиндулар ва мусулмонлар ўртасидаги мазҳабчилик курашларининг фожеали оқибатларини ўз кўзи билан кўрди, бундан қаттиқ изтироб чекди. Худди шу йиллари Франция, Англия, Португалия каби Оврўпа давлатлари ана шу ички ихтилофлардан фойдаланиб, Ҳиндистоннинг айрим ороллари ҳамда океанга чиқадиган қўлтиқ ва бандаргоҳларни босиб ола бошладилар.

Мамлакатдаги ана шу дахилий воқеалар, ташқи томондан бўлаётган, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий таҳдид Бедил дунёқарashiдаги ижтимоий-фалсафий, ахлоқий, маърифий қарашларнинг кескинлашишига сабаб бўлди. Натижада у ўзининг лирик шеърлари, маснавийларию илмий асарларида ватанпарварлик, инсон-

дўстлик, турли дин ва мазҳабдаги қавмларнинг ҳамжиҳатлигини тарғиб этди, маърифатпарварлик байроғини баланд кўтарди.

Шоир умрининг охиригача муттасил ижод қилиб, кўплаб лирик шеърлар, қасидалар, маснавийлар, ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий руҳдаги асарлар ярата бошлайди. Бедил 11 ҳукмрон давридаги ижтимоий-сиёсий воқеаларга гувоҳ бўлиб, 77 йил умр кўриб, 1721 йили вафот этган. Бедилдан бизга қадар форсий тилда яратилган 130 минг байтдан иборат шеърӣ асарлар, бир неча жилдлик насрий обидалар мерос бўлиб қолган.

Адиб асарлари орасида «Тилсими ҳайрат», «Тарк-киббот ва таржеъот», «Тури маърифат», «Муҳити аъзам», «Ишорат ва ҳикоят», «Чор унсур», «Руқаъот», «Ирфон», Рубоиёт», «Ғазалиёт», «Комде ва Мудан» каби шеърӣ ва насрий китоблари Шарқ халқлари орасида хийла машҳур. Бедил ўз асарларида ватанпарварлик, инсондўстлик, маърифатпарварлик, халқлар дўстлиги, турли элат ва миллатлар бирлиги, комил инсон тарбияси, меҳнатсеварлик ғояларини илгари суради; кишиларни илм ўрганишга, касб-ҳунар эгаллашга, ҳаётга тетик кўз билан қарашга даъват этади. Айни пайтда шоир танбаллик, очкўзлик, мақр, тамаъгирлик, ҳукмрон табақаларга лаганбардорлик, хиёнат, судхўрлик, кибр-ҳаво, жоҳиллик сингари ғайриинсоний хислатларни қаттиқ танқид қилади. Бедил Ҳиндистоннинг бетакрор табиатининг рангоранг жилоларда тасвирлашга муваффақ бўлган шоирдир. Жумладан «Тури маърифат» маснавийсида (1687) Байрот тоғи атрофлари шу даражада сеҳрли ва жозибали тасвирланганки, дostonнинг ҳар бир фасли китобхон қалбида гўзал табиатнинг инсонга инъом этган барча неъматларига меҳр, завқ-шавқ уйғотади, ҳаётсеварлик руҳини тетиклаштиради. Ўн бир минг байтдан иборат «Ирфон» (1712) маснавийсида эса шоирнинг фалсафий, тасаввуфий, ахлоқий ва ижтимоий қарашлари ифодаланган. Қомусий характердаги бу асарда Бедил ижтимоий ҳаёт ва коинот, инсоннинг зоҳирӣ ва ботинӣ моҳияти хусусидаги мулоҳазаларини кўплаб ҳаётӣ ҳикоят ҳамда масаллар билан исботлаб беради; инсонни барча мавжудоднинг энг комили, деб атайди; деҳқонларни жамиятдаги энг зарур ва олийжаноб касб эгалари сифатида алоҳида таърифлайди. Шунингдек, асарда адиб-

нинг адабий-эстетик қарашлари ҳам ўз ифодасини топган. Бедил ижоди Сайидои Насафий, Мирза Ғолиб, Аҳмад Дониш, Нақибхон Тўғрал каби шоир ва адиблар ижодига баракали таъсир этган. Улар шоир асарларини тўғри тушуниб, халқ орасида бедилхонликлар уюштириш билан бирга, унинг шеърларига пайравликда янги ғазаллар яратганлар.

Бедилнинг бадиий ва илмий мероси ўтмишда ва ҳозир ҳам халқимиз орасида машҳур ва манзур бўлган. Мактаб ва мадрасаларда Бедил асарлари махсус ўқитилган; шоир ғазаллари, рубоий ва қасидаларини тушунишни осонлаштириш учун қўлланма тарзида махсус шарҳлар битилган; Бедил куллиёти қайта-қайта китобат қилинган, тошбосма усулида бир неча бор нашр этилган. Характерлиси шундаки, гулободлик Саъдихон домла ҳовлиларида Чустий, Хуршид, Ҳабибий, Боқий, Анисий ва бошқа санъаткорлар тўпланишиб, бедилхонлик қилишган. 20-йиллардаёқ юртимизда Бедил ижодини ўрганишга қизиқиш бошланди. Атоқли адиб ва олимлар Абдурауф Фитрат ҳамда Садриддин Айнийлар Бедил ижодига доир бир неча мақолалар ёзди.

Бугина эмас, 60—70 йилларга келиб, Бедил ижодини тадқиқ этиш, асарларини ўзбек тилига таржима қилиш кенг қўламда олиб борилди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, машҳур жамоат арбоби Иброҳим Мўминов Бедилнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари хусусида бир қанча мақолалар, китоблар ёзган, докторлик рисоаларини ҳимоя қилган. Профессор Шавкат Шукуров эса шоирнинг меҳнат ва меҳнат аҳли ҳақидаги қарашлари хусусида докторлик диссертацияси ҳимоя қилган, махсус тадқиқот яратган, илмий рисола чоп эттирган.

Бедил асарларини бевосита аслиятдан ўзбекчалаштиришда шоирларимиз бирмунча ютуқларни қўлга киритишган. Жумладан, таниқли шарқшунос адиб, халқаро Фирдавсий мукофоти совриндори, профессор Шоислом Шомуҳамедов Бедил рубоийларидан бир гулдаста яратди. Бу таржима икки марта алоҳида китоб шаклида нашр этилди. Адибнинг «Комде ва Мудан» достони шоир Назармат томонидан ўзбекчалаштирилган. Ана шу таржима асосида кейинчалик «Икки дил достони» бадиий фильми яратилди. Бедил асарларини ўзбек тилига таржима қилишда Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол ҳам заҳмат чекиб келмоқда.

АЛИИ СОНИЙ ДЕРЛАР

Тарих — Шарқ классик адабиётининг энг мўъжаз, аммо кенг тарқалган жанрларидан бири ҳисобланади. Шеършунослар унинг вужудга келишини IX аср билан боғлайдилар. Аммо тарихнинг жанр сифатида тўла шаклланиши X—XI асрларда юз беради. Бу даврларда бир байт ёки тўртликда у ёки бу тарихий сана, бирон бир буюк шахс — давлат арбоби, адиб, машойихнинг туғилган йили, вафот этган санаси қайд этилади. Бора-бора бу жанрда сўз ўйини ёки ҳарфлар қайди (таъкиди) орқали муҳим бир воқеа, санани ифодаланганлигига ишора қилинади. Бунда бир томондан, байтда бирон бадий санъат, ибора ишлатилишига эришилса, иккинча томондан, араб графикасидаги ҳарфларнинг қайси рақамни ифодалаши ҳисобга олинган. Тарихнинг маънавий, ноқис, зоид, қитъаи тарих каби турлари мавжудким, улар санъаткордан ўзига хос зукколикни талаб этган. Масалан, шоир байтда бир ёки икки сўзга ўқувчи диққатини жалб этиб, унинг тарих моддасига ишора қилади:

Сару саркардаи арбоби сухан,
Аз ғамободи жаҳон хуррам рафт.
Гуфт таърихи вафоташ Озод,
«Мирзо Бедил аз олам рафт»

(Сўз мулки арбобларининг саркардаси бу жаҳон ғамхонасидан шод кетди. Унинг вафоти тарихини Озод «Мирзо Бедил оламдан кетди», деб таъкидлади).

Охирги мисра ҳарфлари миқдорини топиб, бир-бирига қўшсак, Бедил вафот этган 1721 йил чиқади.

Ўтмишда шоир ва ёзувчилар йўл-йўлакай турли воқеа ва ҳодисалар санасига бағишлаб тарих ёзишдан ташқари, бир неча асрларда юз берган воқеалар йилномасига бағишланган махсус тарих китоблари ҳам яратилган. Саид Аълам Шарофиддин Роқимийнинг «Тарихи томм» асари ана шундай китоблардан биридир. Адибнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар етарли эмас. Туғилган ҳамда вафот этган йили ҳам аниқланмаган. Унинг ёшлиги Андижонда ўтган. Ўқиш мақсадида Самарқандга келиб, шу ерда мадрасани хатм этади ва муқим яшаб қолади. Биз Роқимийнинг ижодий фаолияти қачондан бошланганлигини билмаймиз. Унинг бизга қадар 1680 йили ёзилган катта

ҳажмдаги «Тарихи томм» асари маълум. Муаллиф 1701—1702 йиллари рисоланинг мухтасарроқ бир нусхасини ҳам яратган. Ана шу нусха 1913—1914 йиллари тошбосма усули билан Вазеҳнинг «Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкиратул асҳоб» тазкирасига илова тарзда чоп этилган. Ушбу нусханинг бизга қадар бир неча дастхати сақланиб қолган. Асар жуда катта илмий, адабий тарихий, маърифий, эстетик аҳамиятга эга. Унда ўнлаб фикҳ донишмандлари ҳақида ҳам кўп маълумот бор. Яқинда ана шу нодир китобни профессор Ҳайдарбек Бобобеков шахсий хазинасида сақланаётган нусхасини нозикбин шарқшунос, доцент Наим Норқулов форсийдан ўзбек тилига таржима қилди. Биз асл нусхани ҳам, ўғирмани ҳам синчиклаб ўқиб чиқишга муяссар бўлдик. Китоб шу хилдаги бошқа асарлардан бир неча жиҳатлари билан жиддий фарқ қилади.

Дастлаб шуни таъкидлаш лозимки «Тарихи томм»да 1633—1644 ҳамда 1645—1701 йиллар давомида Эрон ва Ўрта Осиёда юз берган воқеалар, содир бўлган ҳодисалар, яшаб ўтган тарихий шахсларнинг ҳаёти ҳамда фаолияти ҳақида маълумот мавжуд. Ундаги тарих-шеърлар мундарижа, гоёвий йўналиш жиҳатидан гоётда ибратли, насрий киритма ёки хотималар далилларга бой ва қизиқарлидир. Тарихларни мавзу доирасига кўра шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин. Бир силсила тарихлар Шарқ ижтимоий-сиёсий ҳаёт даргаларининг туғилган йиллари ёки вафоти, бирон урушдаги галаба ёки бирон ўлкани забт этиш саналари, бир сулоланинг салтанатдорлик муҳлати, бирон шаҳар ёки обиданинг бунёд этилишига бағишланган тўртликлардир. Бундай шеърлар бизнинг Ўрта Осиё халқлари тарихи, давлатдорлиги ҳақидаги билимимизни мукаммаллаштиради, тафаккуримизни чархлайди. Масалан, муаллиф Соҳибқирон Амир Темур вафот этган йилига бағишланган тарихларни келтирар экан, «Ул ҳамиди сифатлар ҳаётининг муддати етмиш икки йилу икки ой 8 кун бўлди. Соҳибқироннинг эр авлодидан вафот вақтида ўттиз олти нафари ҳаёт эди... Соҳибқироннинг мукаррам қизларидан исмат пардасида бўлган ва уҳоб лиҳофидаги мағрур ўн етти нафари мавжуд эди», деб аниқ таъкидлаган ва Амир Темур вафоти санасига бағишланган саккизта тарихни келтирган. Убайдуллохоннинг Нажми Сонийни дафъ этиб, Мовароуннаҳрни эронийлар босқинидан батамом халос этганини алоҳида қайд этар

экан, муаллиф «уруғларидан бирон чўнг бўлатурғонда тахтни ихтиёр этмасдилар», деган фикрни баён этади. Асли яманлик бўлган Мири Араб билан Убайдуллоҳхон ўртасидаги устод-шогирдлик, пиру муршидлик ҳақидаги қизиқарли маълумотлар Мири Араб мадрасасининг қурилиши тарихини шеърга солиш муносабати билан келтирилган. Мирзо Улуғбек, Шайбонийхон, Амир Шайхимлар ҳақидаги далиллар ҳам асосли ва хийла мароқлидир.

Мазкур рисоладаги тарихларнинг катта қисми XV—XVI асрларда Эрону Турон сарзаминларида яшаб ўтган машхур машойихларнинг ҳаёт саналарига бағишланган. Биз бу фаслларда ҳам ранг-баранг лавҳалар, далилларни учратамиз. Хусусан Саид Али Ҳамадоний, Лутфуллоҳ Нишопурий, Баҳовуддин Нақшбанд, Тафтазоний, Муҳаммад Порсо, Қосим Анвор, Ҳасан Кубровий, Хожа Убайдулло Аҳрор, Шайх Худойдод, Махдуми Аъзам, Абубакр Тойободий, Қози Поянда Зоминий, Хожаги Амканагий, Юсуф Қарабоғий сингари ўнлаб машойихлар хусусидаги лавҳалар ҳам катта илмий ва бадий қимматга эга. Зероки, Роқимий тарих баҳонаи сабаби билан, бир томондан, бу зоти бобаракотларнинг ҳақ йўлида чеккан риёзатларини баён этса, иккинчи томондан, уларнинг илм ўрганиш, халқ орасида исломий аҳкомларни тарғиб ва ташвиқ этиш борасида чеккан заҳматларини қайд этади: каромат ва башоратларидан баъзи лавҳалар чизади. Агар халифа ҳазрати Али ислом давлатини мустаҳкамлаш, унинг худудини кенгайтиришда катта жасорат кўрсатган бўлса, шайх Саид Ҳамадоний Мағрибу Машриқни пиёда кезиб, юз минглаб ғайридинлар қалбини ислом нури билан ёритишга муяссар бўлган алломадир. Шунинг учун «Ул зотни «Алии Соний» дер эрдилар... Уч навбат рубъи маскун аксарини сайр қилди. Шу саодатли йўлда бир минг тўрт юз нафар валийнинг суҳбатига мушарраф бўлди». Асарда жуда кўп машойихларнинг ҳаётлари ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган маълумотлар, китобларининг аниқ рўйхати берилган. Ҳозирга қадар илмий-назарий адабиётларда тошкентлик фикҳ донишманди, «Самарқанд вилоятининг аълам-ул уламози» даражасига етган Амир Фатҳий ҳақида маълумотлар кам. Роқимий 1635 йили вафот этган Фатҳий хусусида қуйидагиларни ёзган: «Хуллас, бул фазилатлар баҳри муҳити, ҳикмат ва камол манбаининг тасниф ва таълифла-

ри жуда кўп. Жумладан «Китоби жомеъ-ул маъқул ва манқул», икки жилддан иборат «Китоби зодил охират»: биринчи жилди «Қисас-ал анбиё», иккинчи жилди «Салот ир-Раҳмон»дир. Бошқа асарлари ҳам кўп. Шунча фазилатларга қарамай, гоҳида шеър ҳам битур эрдилар». Роқимийнинг ажодлари асли тошкентлик экан. Чунки китобда «Фатҳий менинг бобокалоним эдилар. У кишининг айрим асарлари кўлөзмаси менда сақланади», деган фикр мавжуд.

Маълумки, ўтмишда кўҳна Хуросону Мовароуннаҳрда етишиб чиққан сўз санъаткорларининг аксарияти жаҳонгаштаю жаҳондида бўлган. Шу сабабли уларнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолиятлари хусусидаги далиллар ҳам дунёга сочилиб кетган, турли сарчашмаларда сабт этилган. Вақтлар ўтиши, янги дастхатларнинг топилиши муносабати билан бу буюк зотлар фаолиятининг янги қирралари муайянлашиб боради. «Тарихи томм» ана шундай далилларга бой, серфайз дастхатлардандир. Унда Ҳофиз, Саъдий, Камол, Жомий, Навоий, Биноий, Бобур, Кошифий, Котибий, Мушфиқий сингари улкан санъаткорларнинг шахсияти баёни ва асарлари тавсифи ҳам анча бойдир. Улар бу адибларнинг таржимаи ҳолини янада мукамалроқ тасаввур этиш, ижодий ниятларининг баъзи жиҳатини тўла идрок этишга кўмаклашадди. Ҳозиргача адабиётшуносликда Тўхтамишхон Табрэзни фотат қилганда Камол Хўқандийни ҳам Сарой шаҳрига асир қилиб элтган, шоир бу ерда гарибона умр кечирган: Амир Темур Тўхтамишни енгач, шоир яна Табрэзга келиб, Валиёнқўҳдаги «Биҳишт» отлиғ боғида ночор ҳаёт кечирган, мазмундаги фикр мавжуд. «Тарихи томм»даги мулоҳазалар бу фикрни тузатади ва тўлдиради. «Вилоят фатҳ этилгандан кейин ҳазрати Шайхни Тўхтамишхон фармониға кўра Дашти Қипчоққа — Сарой шаҳриға олиб кетганлар. Ул жойларнинг об ҳавоси фотатда яхши эди, Ҳазрати Шайх таъбиға хуш келди. Ўша ҳолда бу матлаъ ул Ҳазратнинг хуршед каби таъблари уфуқидан тулуъ қилди. Матлаъ:

Агар сарой ҳамин аст, дилбарони саройи,
Биёр бода, ки фориг шавам зи ҳар ду саройи.

(Агар Сарой шаҳри шу бўлса, эй сарой дилбарлари!
Менга бода келтиринглар, токи ҳар икки олам ташвишдан қутилай).

Тўрт йилдан кейин Шайх Табрэз вилоятиға қайт-

дилар. Султон Ҳусайн Нўён Табреш вилоятида ҳазрати Шайх учун Хонақоҳи Нодирийни қурдирди. У хизматкорлар Каъбаси ва зоҳидлар қибласидир. Бу иморатнинг пештоқи ниёз аҳлининг меҳробидир, дарвозалари файз эшигидек аҳли диллар учун ҳамиша очиқ. Олий мартабали султон мулкининг кўпини ўша хонақоҳ учун вақф қилиб берганди.

Ҳазрати Шайх амирзода Мироншоҳ давлати ва салтанати давригача ҳаёт эдилар. Санайи 793 йилда (мелодий 1391) қазо котиби ул зот ҳаёти девони матлаъини мамот мақтаиға киритди. Табрешнинг Сурхоб мавзеидаги Валиёнқўҳда ул зот мадфундулар. Нурларга тўла қабри лавҳиға бу матлаъни рақам қилганлар. Матлаъ:

Камол аз Каъба рафти бар дари дўст,
Ҳазорат офарин, мардона рафти.

(Камол, Каъбадан дўст эшигиға кетдинг, минг офарин, мардона кетдинг).

Шарқ адабиётшунослигию фикҳ фанида Абдурахмон Жомийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти хийла пухта ўрганилган. Ҳатто, у ҳақда «Хамсатул мутаҳаййирин», «Мақомоти Жомий» сингари китоблар ҳам яратилган. Шарофиддин Роқимий ҳам Жомий вафотиға аталган тарихларни келтиришдан олдин шоирнинг ажодлари, ота-онаси, ватани, Навоий билан устоз-шоғирдлиги ҳақида батафсилроқ нақл этади, 40 та асарининг рўйхатини беради, тавсифлайди. Муаллифнинг мана бу қайдлари, айниқса, эътиборға лойиқдир: «Айтишларича, ул зотнинг волидаи шарифлари замон ҳодисалари ва даврон инқилоби туфайли Исфаҳондан Хуросон мулки тарафиға кўчганлар. Жом вилояти Харжурд қасабасида Ҳазрати Зиндафили Аҳмади Жом турбати яқинида мақом тутганлар. Кейин, шу ерда оила қурганлар».

Улкан лирик шоир, забардаст дostonнавис Урфий Шерозийнинг ҳаёт йўли ғоятда мураккаб кечган. Бир умрга муҳтожликка маҳкум этилган шоир ҳеч кимға бош эгмаган, бировға тамаъ қўлини чўзмаган. Кўп амирлару шаҳзодалар уни ўз даргоҳларига тортмоқчи бўлишган, аммо бунга эришолмаган. «Тарихи томм»да Урфийнинг Ҳиндистонда кечган умри хусусида қуйидаги лавҳа келтирилган: «Ул зот подшоҳи Жам суҳбатидан ўзини канорға тортиб юрди. Қанча таклиф қилишмасин, даргоҳни ихтиёр этмади. Охири бир кун Мавлоно Урфий учун бир пора олтин жўнатишди. Ул

Мавлоно болахонасида ўтирганича подшоҳ инъомини истиқбол этмади ва ушбу рубоийни бадеҳа тарзида айтди. Рубоий:

Урфии мо дили ҳуд дигаргун накунад,
Дарюза ба жуз дарун пурхун накунад.
Сомони биҳишт агар аз ин кўча кашанд,
Уммеди сар аз дарича берун накунад.

(Урфимиз ўз қалбини ўзгартирмайди, ошуфта дилини фақат пурхун этади. Тақдир биҳиштни шу кўчадан ўтказса, умид бошини даричадан ташқари чиқармайди).

Форс-тожик шеърятининг забардаст сиймоларидан бири Абдураҳмон Мушфиқий нозиктаб ғазалгўй, салиқали дostonсаро бўлиш билан бирга ўткир ҳажвчи сифатида Шарқда машҳурдир. У, ҳатто ҳозиржавоб зарофатгўй донишманд тарзида халқнинг иккинчи Насриддин Афандисига айланган. Айни пайтда Мушфиқий пешқадам математик, астроном ҳамда раммол ҳам экан. «Тарихи томм»даги маълумотлар адиб ижодининг ана шу камёб саҳифалари хусусидаги тушунчамизни ойдинлаштиради: «Мушфиқийнинг таъби обу тоби илми ҳикматдан Жолинуc каби бохабар, ҳайъат бобида Батлимуc эрди. Ҳисоб илмида шундай комил эдики, оқиллар ақли унинг тасаввуридан ожиз ва зако аҳли зеҳни уни фаҳмлашдан қусурли ва ноқис эди». Айрим тадқиқотчиларнинг асарларида «Улуғбекдан сўнг Мовароуннаҳрда математика ва астрономия фанлари мутлақо таназзулга юз тутди», деган мушоҳадалар мавжуд. Мушфиқий ва Ҳожи Юсуф Ҳайъатийлар ҳандаса ҳамда ҳайъатшунослик соҳасида эришган ютуқлари бундай фикрлар асоссиз эканлигини исботлайди. «Тарихи томм» ҳали жиддий ўрганилмаган. Улардаги айрим тарихлар марҳум шарқшунос А. Жувонмардиевнинг «Ҳарфлар рақамларга айланганда» (1966) китобида келтирилган ва изоҳланган, холос.

Хулоса қилиб айтганда, Шарофиддин Роқимийнинг асари халқимиз тарихи, маданияти, илм-фани, бадиий адабиёти, фалсафий ҳамда исломий тафаккури тарихидан ранг-баранг далилларга бой манба. У қанчалик тез чоп этилиб, оммалаштирилса, илм-адаб аҳли шунчалик хушнуд бўладилар. Асарнинг мукамал нусхасини топиш ва ўзбек тилига ўгириш матншунос ҳамда мутаржимларимизнинг кечиктирилмас вазифаларидан биридир.

ХАКИКАТИ ВА
МАЪРИФАТИ
МОЪБАРОДОРАВИ

КОМИЛЛИККА ЙЎЛЛОВЧИ БАЙТЛАР

Ўтмишдаги мактаб ва мадрасаларимизда, хусусий муаллимлар ихтиёридаги таълим тизимида Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, Ҳафтияк, Чор китоблар билан бирга машҳур зулҳисонаин лирик шоир, дostonнавис, исломий аҳкомларнинг жонфидо тарғиботчиси Сўфи Оллоҳёрнинг «Саботул ожизин», «Маслак-ул-муттақин» асарлари ҳам бир дарслик сифатида ўқитилган. Афсуски коммунистик мафкура ва шўроларнинг шовинистик сиёсати бу адиб ижодини ўрганиш, нашр этиб ўргатишга йўл қўймади. Халқимиз миллий мустақилликка эришгандан сўнг бошқа исломий шеърият сингари Сўфи Оллоҳёр ижоди ҳам жиддий ўрганила бошланди, «Саботул ожизин» нашр қилинди. Хусусан, филология фанлари доктори Иноятулло Сувонкуловнинг бу соҳадаги изланишлари-ю заҳматкашлиги таҳсинга лойиқ.

Бўлажак санъаткор 1644 йили Каттақўрғоннинг Минглар қишлоғида зиёли оиласида дунёга келади. Отаси Темир Ёр ўғлининг тарбияси билан жиддий шуғулланди: у 12 ёшигача ўз қишлоғида ўқийди, кейинчалик Бухорога бориб, мадрасаларда билим олиб, замонасидаги барча фанларни ўрганади, бадиий ижод сеҳрини эгаллайди, ўзбек ва тожик тилларида асарлар ёза бошлайди. Мадраса хатмидан сўнг Сўфи Оллоҳёр бир неча йил Бухоро амирининг Ҳисор ва Кубодиён туманлари солиқ маҳкамаларида ишлайди, «Шумлиғим, расволиғим тегди вилоят халқига», деб кейинчалик адиб ўзининг ана шу фаолиятидан надомат чекади.

Сўфи Оллоҳёрнинг исломий ақидалар яловбардори даражасига етишида унинг шайх Наврўзга қўл бериб, ундан дарс олиши, машҳур Офоқхўжа эшон, оташзабон шоир Машраблар билан мулоқотлари, оддий меҳнаткаш халқ ҳаёти, руҳияти билан яқинроқ танишуви муҳим босқич бўлган. Умрининг кўп қисмини сўфистик гоёларни тарғиб этиб, комиллик сари интилган забардаст шоир 1721 йили Вахшиворда вафот этган. Профессор И. Сувонкуловнинг уқтиришича, бу сана

«Саботул-ожизин»нинг бир дастхати ҳамда «Шарҳи Сўфия» китобида аниқ кўрсатилган.

Сўфи Оллоҳёрдан бизга қадар катта ҳажмда ижодий мерос қолган. Турли мажмуалар, баёзларда сақланиб қолган лирик шеърлар, «Мурод-ул-орифин», «Маслак-ул-муттақин», «Махзан-ул-мутеин», «Сабот-ул-ожизин» каби ахлоқий-таълимий, ижтимоий фалсафий маснавийлар шулар жумласидандир. Бундан ташқари И. Сувонқулов шоирнинг «Мевалар мунозараси» номли манзумаси ҳам мавжудлигини аниқлашга муяссар бўлган.

Сўфи Оллоҳёр ўзбек ва тожик тилларида битилган лирик шеърларида, бир томондан, дунёвий муҳаббатни, ёрнинг чиройи ҳамда нозу истиғносини турлитуман бадиий бўёқларда тасвирласа, иккинчи томондан, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини, одамлар орасида учрайдиган гина-адоватни танқид қилиб, уларни пок ва рост йўлга даъват этади: нафис бадиий воситалар, ташбеҳлар ишлатади, мутлақо ўзига хос қиёслар яратади:

Кўрк учун тушти зилоли лаъла мушкин хатту хол,
Тузди суҳбат Хизр ила Кавсар қироғинда ҳилол.
Наргиси мастинг хумори бодадин гулгунмудур,
Ё будурким лолазор ичра тушан ваҳший физол.

Биринчи байтда ёрнинг лаъли зилоли соҳилида турган мушк таратувчи хат (қора тук) ва хол жаннатнинг Кавсар ҳовузи лабида Хизр билан суҳбатлашаётган ойга ўхшатилса, кейинги мисраларда, бодадин гулгун бўлган ёрнинг хумор кўзлари лолазорга тушган ҳуркич-ёввойи кийикка ўхшатилади. Қуйидаги байтлардан ҳам шоирнинг чинакам ҳаёт гўзалини васф этганлигини, маъшуқанинг вафосию жафоси ошиқ учун бирдай тотли, фарахбахш эканлигини ҳис этамиз. Шунга кўра шоир ўз ёрини турли хил ҳаётий деталларга ўхшатади:

Сен бу нозиклук била ё хур, ё айёрсан.
Ё пари, ё лола, ё гулшани баҳорсан.

«Ўлмас» радифли газалида шоир солиқнинг мақсад йўлида риёзат чекмоғлиги, албатта, устод-пирга эргашмоқ, қўл бермоқ лозимлиги, бу йўлдаги ҳар қандай тўсиқ, монъеликни «Жон чекиб, ғусса ютиб, жигарни қон қилиб» мардонавор енгиб ўтмоқ зарурлигини уқтиради:

Бошини доша уруб, дони элакдин ўтмай,
Мушт емай, ўт ичина солсалар, нон ўлмаз.
Эй йигит маслаҳатинг билгали бир пир керак,
Бекамон ўқ неча тузлик ила паррон ўлмас.

Умрининг асосий қисмини ҳақ йўлига, ирфоний билимлар тарғибига, сўфизм таълимотини кенг халқ оммасига сингдиришга сафарбар этган Сўфи Оллоҳёр зулм-зўрлик, такаббур, судхўрлик, вафосизлик, лоқайдлик, таъмагирлик, танбаллигу беҳунарликни; мансаб-мартаба, мол-дунёни деб жанжалкашлик қилиш, дил-озор, ноиттифоқ бўлишни қаттиқ қоралайди; замондошларига танбеҳ беради, бир мутафаккир сифатида панд-насиҳат қилади. «Арзимас» радифли ғазали ана шундан шаҳодат беради:

Дўстлар, бу бевафо дунёда молу-мулк учун,
Бир-бирингни оғритиб ношод қилмоқ арзимас.
Мансабу дунё учун аҳли ҳукумат олдида,
Қўл қовуштуриб турибон дод қилмоқ арзимас.
Олиғу солиғ билан мулло-ю хожа — барчани,
Юз жафоу жабр ила афтода қилмоқ арзимас.
Турку тожик ўзбеку, саҳронишинларни мол учун,
Кечаю кундуз уриб, ношод қилмоқ арзимас.

Демак, маълум муддат давлат хизматини адо этган шоир ўз замонасидаги феодал ўзаро низоларни, меҳнаткаш халқ бошига кулфат тушираётганларни ўз лирик шеърларида рўй-рост танқид қилган, ҳукмрон табақаларни инсондўст, адолатли бўлишга ундаган. Тожик тилидаги ғазалларида ҳам ҳикматомуз байтлар кўп-лаб учрайди.

Сўфи Оллоҳёр маснавийлари мавзу доираси жиҳатидан ҳам, ғоявий йўналиши нуқтаи назаридан ҳам ўзбек дидактик шеърлятида катта ҳодиса бўлди. Зероки уларда шоир комиллик сари йўллайдиган барча шарт ҳамда қарзларни бирма-бир баён этади; ислоний фарз ва суннатларнинг моҳиятини тушунтиради, уларни бажариш йўл-йўриқларини шарҳлайди, кўрсатади. Шунинг учун ҳам бу манзумалар ўтмишда мактаб ва мадрасаларда асосий қўлланмалардан бири ҳисобланган. Жумладан, «Саботул-ожизин», «Мурод-ул-орифин» китобларида асосан, Муршид ва Муриднинг бурч ҳамда вазифалари, сўфиларнинг дунёқарашини, қандай билимларни ўрганиши ҳақида мулоҳаза юритилсада, шоир толиблик, таъма қилмаслик, аҳд, вафо, сидқ, муҳаббат,

саховат, тўғрилиқ, хиёнатдан йироқ бўлмоқ, чин эрга эргашмоқ ва бошқа жуда кўп ҳаётий масалалар хусусида фикр юритади; имонда собитқадамлик, аҳдга вафо инсон камолотида муҳим босқичдир. Шоир фикрича, инсон умр бўйи илм ўрганмоғи, маърифат касб этмоғи лозим; ҳар қандай ҳолатда ҳам хокисорликни унутмаслик даркор.

Муяссар бўлса тиллодин санга тахт,
Ўзингдин пастга зинҳор айтмагил сахт.

Инсон ақли етадиган ишни қилиши, қўлдан келадиган юмушни бажармоғи лозим. Аини пайтда аҳдига содиқ, ваъдасига вафодор бўлиши зарур. Бажара олмайдиган ишга қўл уриб, ваъда бериб, аҳдида турмаслик инсонни бу дунёу у дунё бадном қилади:

Хилоф этган забунлардан забундур,
Бу дунёу у дунёси нагундур.
Хилоф этсанг агар айғон сўзингдин,
Кўтар эркаклик отини ўзингдин.
Чиқормоғил оғиздин, қилмас ишни,
Қилурман, дема қўлдан келмас ишни.
Керак эрман, деганнинг ваъдаси туз,
Агар туз бўлмаса, ондин кўнгул уз.

Сўфи Оллоҳёр кишиларни билим эгаллаш, касб ҳунар ўрганишга даъват этар экан, ҳалол меҳнат билан пешана терисини тўкиб, ризқу рўз топиб ейиш, пок ва покдомон яшашни, бировлар миннати жаврини тортмасликка, сабр-қаноатли бўлишга ундайди, таъмагирликни қоралайди:

Худойим ҳар на берса қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат.
Бу меҳнат бирла топсанг парча нон,
Кишининг миннатидин улдур осон.
Таъма нонига лаб очгунча ўл оч,
Таъма бўйи кўринмай бўйдин қоч.

Хуллас, Сўфи Оллоҳёр асарларида китобхонни ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, одамохун бўлиш, ёшлиқдан илм-маърифат эгаллаш, садоқатли, қаноатли, ризоли, таъзим-тавозели, имон-этиқодли бўлишига ўргатади; ғайриинсоний, ғайришаръий ишлардан парҳез қилишга ундайди. Булар эса комилликнинг асосий белгиларидандир. Демак, шоир асарлари инсондўстлик ва маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган экан.

САРОЙ АДАБИЁТИ ХУСУСИДА

Кишилик жамияти пайдо бўлгандан бери маданият, илм-фан ҳамда маънавиятнинг бошқа шохобчалари, асосан, шаҳарларда — у ёки бу ҳукмдорнинг, ҳокимиятнинг атрофида, ўрда билан боғлиқ ҳолда вужудга келган, ривожланган¹. 32 хунарли манзилгоҳлар — шаҳарларда вужудга келган илк феодал давлатларнинг зодагонлари, кейинчалик, шоҳлар ўз юртлари худудида, саройларида илм-адаб аҳли қанча кўп бўлса, шунча қувонишган. Зероки, олиму фозиллар, бадиият соҳиблари салтанатнинг кўрки бўлиб, унинг шуҳратини орттирган. Чунончи, Эрон шаҳаншоҳи Хусрав Парвиз (570—628 йиллар ҳукмронлик қилган) севикли ёри Шириннинг маслаҳати билан Мадойин қасри — Тоқи Хусравни бунёд этар экан, турли ўлкалардан даъват этилган меъморлар, ганчкор, ўймакор, тоштарош, мисгар, оҳанрез, нақбкан, гармобасозлар ёрдамида ўнлаб саройлар қурдиради. Шундан сўнг у Эронун Хуросон, Мовароуннаҳрдан икки мингдан зиёд чеҳракушо, сангбур (мармарга сайқал берувчи, ҳайкал ясайдиганлар), адиб, раққоса ва раққос, ҳофиз, ноқил ва ровийлар, оҳангсозларни жамъ этиб, турли хил дасталарни тузиб, махсус ижодхоналар ташкил этади. Фирдавсий, Низомий, Саолибий Мадойин қасридаги санъат аҳлини алоҳида санаб, таърифлашган; Хоқоний Шервоний бўлса «Мадойин айвони» номли қасида ёзган. Ҳарбий ва тўй маросимлари, диний маросимлар, фасл маросимларига оид дасталарга Саркаш, Саркаб, Некисо Чангий, Сорун сингари бастакорлар, қизлар гуруҳига эса 300 оҳанг муаллифи шоира, раққоса ва бастакор Озадвар Чангий раҳбарлик қилган. Уларнинг ягона сардори Борбад Марвазий бўлган. Характерли жиҳати шундаки, Тоқи Хусрав атрофига уюшган барча хунар эгалари хос қароргоҳларда яшаганлар, шоҳлик хазинасидан маош билан таъминланганлар. Шунинг учун ҳам кандакорликдан шоирликкача ижоднинг барча соҳаси юксак даражада тараққий топган.

Ўрта аср Шарқи тарихига синчиклаб назар ташласак, деярли барча даврларда ҳукмрон синфларнинг илғор тоифалари илм-фан, маданият, санъат ва бадиий ижод ривожига алоҳида эътибор берганларини кўра-

¹ Ушбу лавҳа проф. А. Ҳайитметов билан ҳамкорликда ёзилган.

миз. Улар ижодкорларга жамиятнинг энг пешқадам вакиллари сифатида қараб, фаолиятларини кузатиб борган, баъзан йўналиш берган, ўз ҳимояларига олиб, иложи борича рағбатлантириб туришга интилган.

Араб халифалигида нисбатан осойишталик вужудга келиб, босиб олган ерлардаги халқларнинг хуружу исёнлари пасайгач, Маъмун (786—833) Бағдодда «Байтул ҳикма» деб аталмиш махсус илмгоҳ ташкил этади ва Эрону Хуросон ҳамда Мовароуннаҳрдан юздан зиёд олимларни таклиф этади, янги тиббий ва математик мактаблар очади. Улар илм-фаннинг деярли барча соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борадилар, жаҳоний аҳамиятга молик асарлар яратадилар. Таборак, Тус ҳамда Исфаҳон расадхоналари Мовароуннаҳрдан борган олимлар иштирокида давлат маблағи ҳисобига қурилган. Носир Хисравнинг гувоҳлик беришича, худди шу йиллари Балх, Марв, Тус, Ҳалаб ва Шом шаҳарларида ер ости қувур сувлари (водопровод), ташландиқ ва оқовалар йўли (канализация) қурилишига шоҳлик хазинасидан катта маблағлар сарфланган.

Араб халифалиги емирилиб, Эрону Мовароуннаҳрда янги миллий марказлашган давлатлар пайдо бўлиши билан маҳаллий шоҳ ва амирлар халқнинг кўҳна анъана, удумларини қайта тиклаб, ривожлантиришга жазм этдилар. Улар халқ тили, маданият, илм-фан билан биргаликда инсоннинг маънавий камолотида муҳим ўрин тутган бадий адабиётга ҳам алоҳида эътибор бердилар. Натижада сомонийлар, қорахонийлар, газнавийлар, хоразмшоҳлар, салжуқийлар, ширвоншоҳлар (XI—XIII асрлар) сулоалари ҳукмронлиги даврида форсий ва туркий тиллардаги адабиёт ўзининг янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Унсурий, Манучеҳрий, Амъақи Бухорий, Фаррухий, Муиззий, Рашиди Самарқандий, Адиб Собир Термизий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Рашидиддин Вотвот, Зоҳири Фарёбий, Хоқоний Шервоний ва бошқа ўнлаб санъаткорлар бевосита сарой адабиёти доирасида қалам тебратдилар. Низомий Арўзий Самарқандий хоразмшоҳлар ва салжуқийлар саройи доирасида эллиқдан ортиқ шоир яшаб ижод этганлигини ёзиб қолдирган. Маҳмуд Фазнавий Беруний бошчилигидаги олимлар ҳамда адибларга хос қароргоҳ-саройлар қурдириб берган; Султон Ҳусайн Жалойирий (1375—83 йиллари ҳукмронлик қилган) Валиёнқўлдаги мулкани Камол Хўжандийга инъ-

ом этган. Агар халифа Маъмун Абўмансур Муаммарийга Ажам афсоналари асосида насрий «Шоҳнома» тузишни, сўнгра Сомоний ҳукмронлар аждодлар анъанасини тиклашга киришиб, дастлаб Дақиқийга (956—980), сўнгра Фирдавсийга (941—1025) шеърин «Шоҳнома» ёзишни топширмаганларида, эҳтимол Ажам халқларининг энг кўҳна тарихию маънавий дунёси бу даражада балоғат ва фосоҳат билан назм силкига тушмаган бўларди. Айрим олимлар Фирдавсийнинг «Султон Маҳмуд ҳақидаги ҳажв»идан миллий ихтилофлар қидириб топишга уринишади. Бу шоир эҳсосоти, шеърятнинг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олмаслик натижасидир. Бунинг устига шаҳаншоҳ Маҳмуднинг «Шоҳнома»дек асарни ўқишга вақти бўлмасди. Аёз ва Унсурин сингари султоннинг яқин одамлари Фирдавсийнинг саройда мартабаси ошиб кетишини истамасдилар. Шунинг учун улардаги иғво, кўролмаслик, худбинлик шеърда шахсий адоватдек руҳнинг бўртиб ифодаланишига сабаб бўлган.

Маълумки, Низомий (1141—1209) бир умрга муҳтожликда яшаган бўлса ҳам бирон ҳукмрон саройида хизмат қилишни ихтиёр этмаган. Аммо шоир ижодининг равнақи, шуҳратида ҳукмрон табақаларнинг хизмати ҳам йўқ эмас. Чунки «Хамса»даги барча дostonлар у ёки бу шервоншоҳнинг буюртмаси билан битилган ва шоир тақдирланган ҳам. У ёки бу ҳукмрон ҳомийлигида, унинг қасрида яшаган ижодкорнинг ўз мамдўҳини таъриф ва тавсиф этадиган қасидалар битиши, баъзан тор интим ҳиссиётларни ифодалайдиган ғазаллар ёзиши табиий. Аммо улар ижодини мукамал ўрганиб, унинг санъаткорлик маҳорати тўғри тадқиқ этилса, бу ижодкорларнинг адабий жараёнда тутган ўрни тўғри баҳоланган бўлади. Бундан ташқари Рудакий, Низомий Арўзий Самарқандий, Кайковус, Амир Хусрав Дехлавий каби бевосита сарой билан боғлиқ ижодкорлар форсий тилдаги бадиий адабиётнинг равнақига кўп ҳисса қўшдилар, Камол Хўжандий, Адиб Собир Термизий, Авҳадиддин Анварий, Санойи, Хоқонийлар сарой доирасида бўлсалар-да, шоҳлар наздидаги обрўларига, халқ ҳурматига суяниб ўз асарларида ватандўстлик, инсонпарварлик, адолатпешалик ғояларини тарғиб этиб, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини, хусусан, юртни хароб этадиган феодал ўзаро урушларни рўй-рост қораладилар. Ажабланарлисиз шундаки, бу шаддодликлар учун улар таъқиб этилмади.

Тўғри, баъзи адиблар саройдаги феодал фитна ва иғволардан азият тортдилар, тухмат, бўҳтонларга учрадилар, ҳасад ва хусумат орқасида таҳқирландилар. Лекин бари бир оқибат натижада ҳомийлари мурувватидан маҳрум бўлмадилар. Саройга яқин турган адиблар, яъни сарой адабиёти вакиллари адабий тилни юксалтириш, ғазал, қасида, маснавий, ёднома жанрларини такомиллаштиришга бениҳоят катта ҳисса қўшдилар. Худди шу даврда, сарой доирасида энг кўп қасида ёзилди. Масъуд Саъди Салмон, Амир Муиззий, Хоқоний Шервоний, Фаррухий, Анварийлар бу жанрнинг мавзу доирасини, ифода имкониятларини янги тараққиёт чўққисига олиб чиқдилар: кўплаб фалсафий, ҳасби-ҳол, баҳория характеридаги ҳамда ижтимоий-сиёсий, танқидий руҳдаги қасидалар яратилди. Бугина эмас, Шарқ илм-фанининг асосий кашфиётлари сарой доирасида юз берганидек, ёдноманавислик, тарихнавислик ҳамда ахлоқий-таълимий моҳиятдаги «Тарихи Табарий», «Тарихи Наршахий», «Тарихи Байҳақий», «Зафарнома», «Матла-ул саъдайн ва мажмаъ-ул-баҳрайн», «Футуҳоти хоний», «Меҳмонномаи Бухоро», «Тарихи Муқимхоний», «Сиёсатнома», «Қобуснома», «Ахлоқи Муҳсиний» каби асарларнинг кўпи у ёки бу сулола ҳукмронларининг хоҳиши, истаги, буюртмасига кўра таълиф этилган. Шунинг ҳам таъкидлаш керакким, сарой адабиёти доирасидаги аксарият санъаткорлар бағишлов ёки тавсиф характеридаги асарларида кўпинча мамдўҳ — мадҳ этилаётган ҳукмроннинг қандай эканлигини кўрсатишдан кўра, қандай бўлиши лозимлигини кўзда тутганлар.

Ўзбек адабиёти ҳам бой тарихга эга бўлиши билан бирга мураккаб йўллар билан ривожланди, унинг шу кунгача ҳал этилмаган муаммолари ҳам йўқ эмас. Шулардан бири сарой адабиёти ёки феодал-сарой адабиёти масаласидир. Феодал-сарой адабиёти деганда биз подшоҳ саройида яшаб, ижод қилган, шоҳга яқин, шоҳлик манфаатларини ҳимоя қилувчи, куйловчи шоирларни тушунганмиз. Лекин бу адабиётни биз умумдабий жараён билан боғлаб, муайян тарихий аспектда ҳолис ўрганмаганмиз. Кўпроқ бу адабиётга биз юқоридан туриб, менсимай қараганмиз, унинг вакиллари доим камситилиб келинган.

Бунинг бош сабаби адабиётга синфий нуқтаи назардан қарашимиз эди. Ош, нон, сув, туз синфий бўл-

магани каби ишқ-севги, ўртоқлик, дўстлик, гўзаллик, табиат ва унга муҳаббатни ҳам синфий деб бўладими? Тўғри, масалан, дўстлик, ўртоқлик синфий қараш, манфаат асосида юзага келиши мумкин. Бироқ бундай муҳаббат, дўстлик, фарзга асосланган бўлиб чиқмайди-ми? Бундай дўстликни, холис, самимий деб бўладими?

Биз узоқ вақт ишқ ҳақида Хоразмий, Лутфий, Навоий, Мунис, Огаҳий, Муқимий кабилар ёзган шеърини ва насрий асарларни қабул қилган, эъзозлаган ҳолда бу мавзудаги Ҳусайн Бойқаро, Убайдий, Амирий, Феруз каби шоирларимизнинг шеърларига бепарво қараб келдик. Масалан, Огаҳийнинг «Устина» радибли газалига юксак баҳо берганимиз ҳолда Ҳусайн Бойқаро (Ҳусайний)нинг ҳам шу радиф билан бешта ажойиб газал яратганини, улар бадиийликда Огаҳийникидан асло қолишмаслигини гапирмадик. Ҳусайн Бойқаронинг «Ўртама» радибли ва бошқа газаллари ўз замонида ҳам, кейинги даврларда ҳам ишқий шеърнинг юксак намуналари эканидан кўз юмдик:

Оразинг меҳрин очиб, жисмим аро жон ўртама,
Ошкоро лутф этиб, кўнглумни пинҳон ўртама.
Барқи ҳижрон нолдек жонимда басдур, сен доғи
Ваъдаи васл айлабон, эй аҳди ёлғон, ўртама.

Шу билан бирга биз сарой шоирларини доим боши маишатдан чиқмайдиган, инсоний дард-аламлардан фориғ кишилар, деб тасаввур қилдик ва уларнинг ҳам ўз драма ва фожиалари бўлиши, тахт деб бола отасини, ота боласини аямаслиги, вақти келса «бойлар ҳам йиғлаши» мумкинлигини тушуниб етмадик. Шундай бўлмаса, Ҳусайн Бойқаро мана бу шеърини ёзмаган бўларди:

Эй ажал, осуда қил ҳижрон балосидин мени:
Бир йўли қутқар улуснинг можаросидин мени.
Заъфим ошти ҳажр боғида сиришқу оҳдин;
Қутқар, эй васл, ул чаман обу ҳавосидин мени.
Эй ажал, кўрқутма ўлтургум дебон: ўлтургасен, —
Гар тирик топсанг фироқининг жафосидин мени...

Албатта, биз ҳамма подшоҳлар адолатли бўлган ва адабиёт ривожига қайишган, — деб айта олмаймиз. Хоразмшоҳ Отсиз томонидан Адиб Собир Терми-

зийнинг Амударёда бўйнига тош боғлаб чўктирилиши, Субҳонқулихон томонидан Турди Фароғийнинг таҳқир этилиши, Маҳмуд Қатоғон буйруғига биноан Машраб дорга осилиши, Насруллохон жаллодлари томонидан Нодиранинг сўйилиб, Ҳозиқнинг боши танасидан жудо этилиши — буларнинг ҳаммаси тарихимиздаги қора доғлардир.

Лекин шу билан бирга ўзбек адабиётини феодал сарой муҳитида яратилган Бобурнинг «Бобурнома»сисиз, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»сисиз, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима» ва «Шажараи турк» асарларисиз тасаввур эта оламизми? Агар Муҳаммад Хўжабек Хоразмийга мурожаат қилиб, унинг шеърини истеъдодини қадрламаганда, ундан ўзи учун ҳам, замондошлари учун ҳам дунёда қоладиган бир асар ёзишни илтимос қилмаганда «Муҳаббатнома» юзага келармиди? Мана, Муҳаммад Хўжабекнинг адабиётни қандай яхши кўрганини кўрсатиб турувчи ширин-шакар сўзларига эътибор қилинг:

Кўнгул баҳринда кўп гавҳарларинг бор,
Очунда парсий дафтарларинг бор.
Муҳаббат нардини кўплардин уттунг,
Шакартек тил била оламини туттунг.
Тиларменким, бизинг тил бирла пайдо —
Китобе айласанг бу қиш қотимдо.
Ким уш елтек кечар айёми фоний,
Жаҳонда қолса биздин армуғони.

Муҳаммад Хўжабекнинг бу сўзларининг маъносини чақмай, «Муҳаббатнома» тарихини тўла билиш қийин. Шоир халқига эътиқод, уларга меҳрибонлик бўлса, шунчалик бўлар, деб ўйлаймиз!

Умуман ўзбек адабиёти ва адабий тилининг пайдо бўлиши, ривожланиши ҳамда шаклланишида сарой адабиёти шеърларида, хусусан, қасидаларида ҳукмдор қандай эканлигини тасвирлашдан кўра унинг қандай бўлиши лозимлигини кўзда тутиб, унда мавжуд бўлмаган хусусиятларни бўрттириб акс эттиришга интилиш, адолатпешалик, мардумсеварлик сингари сифатларни турли йўллар билан баён этиш кўпроқ ўрин тутган. Лекин Саккокий олим Улуғбекни ва туркий шеърятда ном чиқарган шоирлардан бири бўлмиш ўзини мақтаб, бир қасидасида қуйидаги байтни битар экан, бунда мутлақо ҳақ эди:

Фалак йиллар керак айланса-ю кетирса илкига,
Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони.

Шунинг учун ҳам бундай асарлар ҳукмрон табақаларнинг назар-эътиборида турган, кенг халқ меҳрини ҳам қозонишган.

Амир Темури вафотидан сўнг беш йил давом этган мерос талашини жанглирида Шоҳрух Мирзо ғалаба қилади. У вилоятларни ўғилларига тақсимлаб бериб, Ҳиротда туриб, марказий ҳокимиятни бошқаради. Қизилги шундаки, кўпроқ диний юмушлар билан машғул бўлган Шоҳрух ўғилларининг илмий, маърифий фаолиятларига монъелик кўрсатмайди. Натижада Улуғбек ва Бойсунқур сингари шаҳзодалар илм, санъат, маданият ҳамда адабиёт масалаларига жиддий эътибор бера бошлайдилар. Уларнинг саройлари чинакам илмий, маърифий марказга айланади. Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Абдураззоқ Самарқандий, «Латофатнома» муаллифи Хўжандийлар маълумотида кўра, Бойсунқур ташкил этган Ҳирот «Нигористон»ида тил билими, зироат илми, тиббиёт, фалакиёт, ҳандаса, адабиёт, жуғрофия, тарих ва бошқа фанлар билан шуғулланган юздан ортиқ олим ишлаган. Уларнинг бари Шоҳрух давлати таъминотида бўлган. Навоий, Жомий, Ҳилолий, Амир Шайхим Суҳайлий, Восифий, Амир Шоҳий, Беҳзод, Султон Али, Кошифий ва бошқаларнинг фаолиятини сарой адабий муҳитисиз тасаввур қилиб бўладими?! Ахир Ҳусайн Бойқаросиз Ҳирот маданияти ва адабий муҳити бу даражага ета олармиди?!

Айрим сарчашмаларнинг, хусусан, Жомийнинг Навоийга йўллаган мактубларининг гувоҳлик беришича, Ҳусайн Бойқаро салтанатида ҳамма мадраса талабаларини олиму фузалоларга вақф мулки, девон-хазина ҳисобидан маош тайинланган, уй-жой билан таъминланган. Масалан, Навоийнинг кўрсатмасига кўра, шоир ва адабиётшунос Атоулло Маҳмудий Ҳусайнийга шоҳ девони ҳисобидаги боғчали ҳовли хатлаб берилган ва маълум миқдорда маош белгиланган. Ўзбек адабиётининг ёрқин сиймоси Заҳриддин Бобурни эсланг. У ўз ҳаётини шеърсиз, муҳаббатсиз, дўстларисиз кўз олдида келтира олмас, ҳаётининг маъносини шунда деб билар эди:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.

Назаримизда, сарой адабиётининг тематик доирасини, унинг қизиқишларини кўп вақт биз торайтириб кўрсатишга ҳаракат қилганмиз. Аслида бу адабиёт ҳеч қачон ўзини халқчил адабиётга, диний адабиётга, тасаввуф адабиётига зид қўймаган. Кўп вақт бу адабиётда ҳам умуминсоний қадриятларни куйлаш муҳим ўрин тутган. Бу шоирларнинг Навоий, Ҳофиз, Фузулий ғазалларига боғлаган мухаммаслари, ўхшатмалари бунинг яққол далилидир. Масалан, Амирий (1787—1822) шеъриятида маъшуқанинг мадҳи, унга муҳаббат бир ғазалда умуман аёл зотини севиш ва улуғлашга олиб келган. Амирий бу ғазалида бир гулзорда ўзларича хурсанд бўлиб, чақчақлашиб, ўйин-кулги қилиб ўлтирган хотин-қизлар базминини тасвирлаган. Уларнинг бири қўшиқ айтса, иккинчиси ўйнаган, шўхликлари авжида:

Ишқ элин қатл этгучи бераҳм дилозорлар,
Жамъ ўлуб бир базм аро суҳбат этарлар ёрлар.
Ғунча янглиғ кўнглуми юз ноз ила қон эттилар —
Шўхлар, бебоклар, раққосу хушрафторлар...
Жилва айлаб анжуман саҳнини гулшан эттилар —
Гулжабинлар, ғунча оғизлар, шакаргуфторлар...

Бу ғазалда заррача бўлсин хотин-қизларни камситиш, уларга ғараз билан қараш сезилмайди, уларнинг бахтиёрлигидан холисона хурсанд бўлиш туйғусигина кўзга яққол ташланиб турибди. Бу шуни кўрсатадики, Амирий Нодирадек нозиктабъ аёл-шоирага муносиб эр бўлган ва унинг чин ҳурматини қозонган. Унинг вафоти муносабати билан Нодиранинг кўз ёшлари дарёсига ғарқ бўлгани бекорга эмас эди.

Аслида Номира ҳам сарой шоираси. Ахир, у эри — Амир Умархон билан бир жон, бир тан эди-ку! Уларни қандай қилиб бир-биридан ажратиш мумкин?! Демак, сарой адабиётини халқчил адабиётдан ажратиш шартли, адабиётшунослик учунгина зарур бўлган бир нарсадир.

70 йилдан зиёд вақт давомида кўплаб ижодкорларимизни «диний-мистик адабиёт вакили», «сарой тарихчиси», «сарой маддоҳи», «хоннинг маддоҳи», «яланғоч севгини куйлаган» деб таҳқирлаб, ижодини бир чеккага суриб қўйдик. Ваҳоланки, ўзбек классик адабиётининг катта қисми, айтиб ўтганимиздек, ана шу саройда яратилди. Эҳтимол тарих майдонига Амир Умархондек зукко шоир келиб, ўз саройида бир ада-

бий даста тузмаганда, «Кўқон адабий муҳити» деган ибора ҳам пайдо бўлмасди. Умархоннинг хизмати шундаки, у чор атрофдаги ижодкорларни — созанда, бозанда, ҳофиз, наққош, хаттот, адибларни марказга йигди, уларга бош-қош бўлди, ҳомийлик қилди. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари шахсан Амирий ташаббуси билан яратилган. Алишер Навоийнинг «Ҳазойин-ул-маоний»си Умархоннинг топшириғи билан 300 нусха кўчирилиб, халқ орасига тарқатилди. Унинг даврида кўплаб асарлар китобат этилди, таржима қилинди, битилди. Биргина Абдукарим Намангоний Фазлий «Мажмуат-уш-шуаро»сида Кўқон хонлиги ҳудудида яшаб ижод этган 101 шоир асарларидан намуналар келтириб, улардан 75 таси ҳақида мухтасар маълумот беради, шеърларини баҳоли қудрат ғоявий-бадий жиҳатдан баҳолайди. Қувончлиси шундаки, Нодира, Увайсий, Маҳзуна сингари шоиралар ижод қилган адабий доирада шоиралар мероси ҳам ўзига хос мавқеъга эга бўлган.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги А. Қаюмов таъкидлаганларидек, ушбу тазкира XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларидаги ўзбек адабиёти тарихини ўрганишда энг нодир манба ҳисобланади. Фазлий асари кейинги йиллардаги тазкиранавислар ижодига баракали таъсир этган. Жумладан, Қори Раҳматулло Возеҳ, Афзал Пирмастий, Садри Зиё сингари тазкиранавислар Фазлий мажмуасидаги далиллардан бевосита фойдаланган.

Демак, Амир Умархон саройи ва унинг атрофидаги адабий доира давр ижодий жараёнида етакчи мавқеъга эга бўлган. Шунинг учун ҳам бу адабий муҳитни Амирий ва муҳиблари ижодини пухта ўрганмай туриб, мукамал тасаввур қилиш мумкин эмас.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаги Хива адабий муҳитининг вужудга келиши, инкишофида Муҳаммад Раҳимхон — Ферузнинг (1863—1910 йилларда хонлик қилган) фаолияти муҳим роль ўйнади. Зероки, у илм-маърифат ҳомийси, ташкилотчиси, санъат ва адабиётнинг чинакам фидоийси сифатида катта ишларни амалга оширди. Шоир ва тарихчи Баёнийнинг ибораси билан айтганда, «унинг даврида ҳар бир маҳалла ўз мачити ва мадрасаси»га эга бўлди; ўндан зиёд нодир асарлар араб ва форсий тиллардан ўзбек тилига ағдарилди. Ферузнинг саъй-ҳаракатлари асосида таш-

кил этилган матбаада 1876 йилдан бошлаб Навоий, Комил, Мунис, Огаҳийларнинг девонлари, куллиёти чоп этилди. 1897 йили эса Баёний, Огаҳий, Рожий, Мирзо, Табибий, Фуломий, Султоний, Асад, Ғозий, Пиркомил, Девоний каби Хоразм адабий муҳотида қалам тебратган 30 дан зиёд шоирларнинг асарлари жамланган махсус тазкира нашр қилинган. Унга Аҳмаджон Табибий сўзбоши ёзган. Бундан ташқари матбаада бир неча таржима асарлар, турли шаклдаги тўпламлар, хотира китоблари ҳам чоп қилинган. Муҳаммад Раҳимхон ва отаси замонида, Шарқ халқлари тарихига, хусусан, Ўрта Осиё халқлари тарихига доир энг ноёб асарлар яратилганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Хулоса қилиб айтганда, Феруз ва унинг саройи атрофида жипслашган илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари ўзбек халқи маънавияти тарихида чуқур из қолдирган ижодий ишларни амалга оширдилар. Бу улкан меросни ҳар томонлама, мукаммал ўрганиш энг долзарб масалалардан биридир.

Ўтмиш маданий-адабий меросга, қадриятларимизга муносабат ўз жойига тушаётган ҳозирги пайтда сарой адабиёти ва унинг фидоийларига муносабатни жиддий ўйлаб кўришимиз керак. Бунда ижодкор зодагонлар, феодал ҳукмдорлар, бек ва амирлар меросини умум-адабий жараёндан ажратмай, ҳар томонлама пухта ўрганиб, уларнинг маънавият, бадиий сўз санъати тарихида тутган ўринларини аниқ кўрсатиш лозим. Зинҳор бундай тадқиқотларда бир ёқлама хулосалар чиқаришга йўл қўймаслик керак. Бир томондан, уларнинг ўз синфининг вакили, тахту тож соҳиби, кенг меҳнаткаш омма ҳисобига яшаб, доим хазинасини тўлдира борганини, иккинчидан, шундай шароитда маданий ҳаёт, хусусан, бадиий сўз санъати тараққиётига ўз ҳиссасини қўша олганини холис баҳолаш зарур.

Тоталитаризм давридаги катта хатолардан бири шунда бўлдики, қайси ижодкор руҳида миллий ифтихор сезилса, она тилини, адабий меросини улуғлаган бўлса, у миллатчи сифатида қораланди; турмушдаги камчиликлар, бошқарувдаги нуқсонлар, лаганбардорлик ва тўрачилик қораланса, мавжуд тузум душмани, деб қувгин қилинди. Натижада бадиий адабиётда йўқни йўндиришга интилинди. Бу эса, охир-оқибатда маънавий қашшоқликка олиб кела бошлади.

Муддао шуки, ўтмишдаги адабий, маданий мероси-

миз, жумладан, сарой доирасидаги бадиий ижод неъматлари ҳам ҳар томонлама, турли чиқитларга чиқазилмасдан мукамал ўрганилса; унинг илғор анъаналари, хусусан, маънавиятга ҳомийлик қилишдаги ибратли жиҳатлари давом эттирилса. Зероки, қайси жамиятда маънавий ҳаёт эътибордан соқит қилинса, у таназзулга маҳкум этилса, ўша жамиятнинг истиқболи ҳам бўлмайди.

ИРФОНИЙ БИЛИМЛАР ҚОМУСИ

Тасаввуф тарихи, шеърияти, ундаги мазҳаб ва оқимлар, улар ўртасидаги назарий курашлар, бу таълимотнинг инсонпарварлик моҳияти, жабр-зулм ва жаҳолатга қарши собитқадам кураши тўғрисида Е. Э. Бертельс, Ф. Кўпрулюзода, В. Зоҳидов каби таниқли олимлар қимматли тадқиқотлар мерос қолдиришган. Шунингдек, Н. Маллаев, М. Зокиров, Н. Комилов, И. Ҳаққулов, С. Олим, О. Усмон каби олимларимизнинг рисола ва мақолаларида ҳам тасаввуф шеърияти хусусида қимматли мулоҳазалар мавжуд.

Айниқса, олим ва адиб Ради Фиш ўзининг «Жалолиддин Румий» номли тарихий романи билан тасаввуфшуносликка бебаҳо ҳисса қўшди. Бу асар 1986 йилда Жамол Камол таржимасида ўзбек тилида чоп этилди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, тасаввуф фалсафий маслак сифатида ислом дини майдонга келгандан кейин феодал реакциясининг, зулмининг кескинлашуви ва бунинг натижасида адолатсизликнинг, қашшоқликнинг кучайишига қарши кўтарилган норозиликнинг оловланиб кетиши натижасида шаклланди, ривожланди. VII—XI асрларда, айниқса, араб диёрида сўфизм тезлик билан ривожланади, Увайс Қараний, Ҳасан Басрий, Робия Адавия, Иброҳим Адҳам, Боязид Тайфур ал-Бастомий, Абубакр Шиблий, Абумансур ал-Хусайин, ал-Халлож каби мутасаввуфлар майдонга келади. Натижада, тасаввуф араб оламида кенг тарқалиб, сўнг Хуросон ва Мовароуннаҳрга ислом дини билан бирга кириб келди. Бунинг натижаси ўлароқ, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Аҳмад Яссавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби жаҳоний мутафаккирлар етишиб чиқди. Бу мутасаввуфларнинг яратган илмий, бадиий асарлари, дoston ва ғазаллари-

ни кўздан кечирсангиз, улар тасаввуфдан четга чиқмаслик учун «Қуръон» ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан четга чиқмаслик лозим, деб уқтирадилар.

Хўш, бу ҳукмрон мафқура билан анъанавий муро-саи-мадорами ёки чинакам ихлос иқрорими?

Машойихлар ўзларини пайғамбарларнинг маънавий меросхўрлари, деб ҳисоблайдилар. Биз XIII аср охири XIV аср биринчи ярмида яшаган Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий»¹ асарини кўздан кечириб, ушбу саволга жавоб топгандек бўлдик. Рабғузий Муҳаммад алайҳиссалом (570—632) асҳобларининг сифатларини, яъни қандай инсон пайғамбарларга саҳоба бўла олишини қуйидагича таърифлайди:

«Қамуғ саҳобаларнинг сифати бу эрди — улар тенгри азза ва жалла фармони уза эрдилар. Шуғллари тенгри азза ва жалла қуллуғин қилмоқ эрди. Жиҳод қилмоқға ануқ, тилаклари мавло таолонинг хушнудлуқи эрди, душманлиқлари шайтон бирла эрди. Балоға сабр, қазоға рози, балоға шокир эрдилар. Кишиларни ўзларининг илгари туттилар, рағбатларики дунё молинга оз эрди, тириклари ҳақ сўзламак бирла, бермаклари ҳадя эрди. Дойим кўрқинч ичинда эрдилар, бир-биринга меҳрибон эрдилар. Нимарсани ёд қилсалар эзгулик бирла ёд қилур эрдилар. Фийбатдин, ҳасаддин, бўҳтондин кўрқиб, сўзлари ҳикмат, нафслари ибратлик, турмушлари фикрат эрди. Аччиғ вақтинда сабр қилмоқ, хушнудлиқ вақтида узр қилмоқ, ўз ҳожатларидин киши ҳожатларини илгари тутмоқ, ўзлари чиғай эркан (йўқсул бўлсалар ҳам) халқға нафъ еткурмак. Ёзуқлуғлар узрин қилмоқ (гуноҳкорлар учун худодан узр тиламоқ), ваъдани рост тутуб, охират савобини умид тутмоқ. Ёзуқлуғлар ёзуқин, айбларин ўрттилар (кечирдилар), ислом ҳақин сақладилар».

Муҳаммад пайғамбар ҳадислари ҳам юқоридаги фикрлар билан уйғун эканлигини эътиборга олсак, тасаввуф таълимотига Муҳаммад алайҳиссалом асос солган, десак асло янглишмаймиз, балки тарихий ҳақиқатни тан олган бўламиз².

¹ Рабғузийнинг бу асари турли даврларда китобат қилиниб, кенг тарқалган. Унинг XV асрга оид қадимий нусхаси Британия музейида сақланади. Бу нусханинг факсимеласи К. Гронбек томонидан 1948 йилда Копенгагенда нашр этилган. Биз шу манбага суяндик. Асар А. Юнусов томонидан ҳозирги алифбога кўчирилиб, икки жилдада нашр қилинди.

² Ушбу лавҳа И. Остонақулов билан ҳамкорликда ёзилган.

Шу боис бўлса керак, ўтмишда пайгамбарлар, уларнинг саҳобалари, азиз-авлиёлар, машойихлар, сўфилар, қаландарлар тўғрисида жуда кўп хотира, қисса, дoston ва зикрлар яратилган. Улардан ёш авлодни тарбиялаш, тўғри йўлга бошлаш воситаси сифатида фойдаланишган. Бундай китоблар жумласига араб, форс-тожик ва туркий тилларда яратилган Абу Исо Термизий (IX аср), Абдуллоҳ Ансорий (XI аср), Фаридиддин Аттот (XII аср), Юсуф Ҳамадоний (XIII аср), Носириддин Рабғузий (XIV аср), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Исҳоқ Боғистоний (XVII аср), Муҳаммад Яъқуб Ёрқандий (XIX аср) сингари адиблар асарларини келтириш мумкин.

Яқинда ана шундай улуғ китоблардан яна бирини топиш бахтига мушарраф бўлдик. Китоб номи «Тазкират ул-авлиёт туркий» бўлиб, унинг муаллифи Муҳаммад Сиддиқ Рушдийдур.

Ҳозирги замон адабиётшунослиги учун бутунлай янги сиймо бўлган улкан ўзбек шоири, носири, таржимони ва олими Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ва унинг илмий-адабий мероси ҳақида тўла маълумотга эга эмасмиз.

Асарнинг муқаддимасидаги қайдларга қараганда адиб Қўқон, Ёрқент шаҳарларида, Қошғар, Хўтан диёрларида умр кечирган. Тазкирани эса Хўтан диёрида таваллуд топган Ёрқент ҳокими Хожа Кефакбек илтимосига кўра ёзади. Хожа Кефакбек «дониш аҳлининг фойиқи ва заррот мақомининг лойиқи», ўз юртида маданият ва илм-фан аҳлига ҳомийлик қилган, мадраса ва масжидлар барпо этган тараққийпарвар киши эди.

Муҳаммад Сиддиқ шеърятда, хусусан ғазал, мухаммас, рубоий жанрларида ўз замондошлари ўртасида катта шуҳрат қозонади. «Қуръон», ҳадис баёнига доир билимларни, тасаввуф фалсафасини пухта эгаллаган. Араб, форс-тожик ва туркий тилнинг нозик жиҳатларини мукамал эгаллаган билимдон киши бўлгани учун дўстлари унга «Тазкираи туркий» битишини илтимос қиладилар.

Муҳаммад Сиддиқ бу ҳақда шундай ёзади:

«Фариғонда кўриштум тоғ била,
Қозидим ул тоғни тирноғ била.

Тарихқа минг икки юз тўқсон эрди ибтидо қилдим,
тўрт йил тамом бўлғонда итмомиға еткурдим...

...Тўрт йил ўтрисида чектим рақам
Не илик ором олиб, не қалам».

Демак, бу асар 1870 йилда ёзиб тамомланган. Адиб ўз асарини ёзиш учун катта тайёргарлик кўради. Арабий, форсий манбаларни «Шарҳ ул-қулуб», «Кашфул асрор», «Мағфират ул-нафс», «Тазкират ул-авлиё» сингари ўнлаб китоблардан ижодий фойдаланган.

Муқаддимада таъкидланишича, муаллиф «арабий иборатлар» ҳамда «форсий алфоз» билан битилган китоблар туркий талабалар учун тушуниш оғир бўлиши, замондошлари орасида «Қуръон» ва Пайгамбар ҳадисларини изоҳлаб тушунтириб бера оладиган алломалар камёблашиб бораётгани учун хосу оммага тушунарли содда тилда ўз китобини яратади.

Уни қўлига қалам олишга ундаган яна бир жиҳат адиб яшаган замонда фиръавнсифат одамхўр, сангдил, бешафқат, бемурувват кишилар кўпайиб кетиб, «машойихлар сўзини эл-улус унутиб», маънавий қашшоқлашиб бораётгани эди.

Пайгамбарлар ҳақида қисса ва нақллар кўп ёзилгани, агар уларни ҳам кўшиб, сўнг шайхлар зикрини қилсам сўз узоққа чўзилади, деган андиша билан Муҳаммад Сиддиқ фақат авлиёлар зикри билан кифояланади. Унда, гарчи 95 машойих зикри ваъда қилинган бўлсада, фақат 83 бузруквор зикри баён этилган. Эҳтимол бунга адибнинг умри кифоя қилмаган ёки китобат пайтида котиблар айрим зикрларни «иккинчи даража-ли» деб билиб тушириб қолдирган бўлиши мумкин.

Кўлёзма 382 варақ бўлиб, ғоят сифатли қоғозга, гўзал настаълиқ хати билан кўчирилган. Зикрлар тартиби, оят, ҳадислар ва нақллар қизил рангда ёзилган. У ўтган аср Қошғар китобат санъатининг ёрқин намунаси ҳисобланади. Китоб котиблари кўрсатилмаган, саҳ-ҳофи эса Саййид Муҳаммад отлиғ киши бўлиб, муқованинг ички тарафида елим-муҳрга туширилган.

Кўлёзма муаллиф дастхати ёки у ҳаёт пайтида китобат қилинган бўлиши мумкин. Чунки унда юзлаб тузатишлар, киритмалар мавжуд.

Муҳаммад Сиддиқнинг тахаллуси масаласига келсак, ўтмишда бундай тахаллус қўллаган шоир учрамайди. Бу жиҳатдан «Рушдий» ўзига хос тахаллус. Луғавий маъноси ҳидоят, яъни рост йўлга кирган киши маъносини билдиради. Эҳтимол, адиб улуғ файласуф

Ибн Рушд (X аср) даҳосига иқтидо қилиб мазкур та-
халлусни қўллагандир.

Ушбу китоб кўп жиҳатлари билан шу хилдаги асар-
лардан тубдан фарқ қилади. Ўзига хос композицион
қурилиш ҳамда мундарижага эга. Боблар зикр тарзида
келади. Ҳар бир зикрда, дастлаб қаламга олинган шайх-
авлиёнинг илм-фан, дин, адабиёт оламида тутган ўр-
ни, тасаввуфнинг қайси маслагига мансублиги, илмий
қудрати, унинг қайси илмлар билан шуҳрат қозонгани
саъй йўлида юксак кўтаринки руҳда тавсиф этилади.

Шундан сўнг ўша авлиёнинг туғилиб ўсган юрти,
ижтимоий келиб чиқиши, таълим олган шаҳарлари,
устозлари, у ёки бу мутасаввуфий оқимга қўшилиб,
ишқи илоҳий йўлига ўткунга қадар бажарган ишлари,
чеккан риёзатлари, тавбасига сабаб бўлган ноғиҳоний
туртки — ваҳий баён этилади.

Китобхонда ўша шахс ҳақида маълум тасаввур ҳо-
сил қилдиргач, Муҳаммад Сиддиқ «Келтирибдурлар-
ким» бошланмаси билан у киши ҳақидаги ривоятлар-
ни, «Нақл қилибдурларким», «Нақлдурким», «Дебдур-
ларким» киритмаси билан унинг сафдошлари, мурид-
лари ва замондошларининг суҳбатлари, хотиралари ва
ҳикояларини беради.

Шундан сўнг, «Дебдур» бошланмаси билан ўша ма-
шойихнинг «Қуръон» оятлари ва Пайғамбар ҳадислари
билан боғлиқ кўплаб панд-насиҳатлари, диний тушун-
чалар, тасаввуф таълимотига доир мушоҳадалари ва
ибратли хулосалари келтирилади.

Бу панду насиҳатлар, мақоллар Шарқ донолиги-
нинг бебаҳо дурдоналаридурки, уларнинг ҳар бири куй-
ма мазмун заминига эга. Мана шайх Самнун Муҳиб
тасаввуфга қандай баҳо беради:

«Тасаввуф улдурки, сен ҳеч кимарсанинг мулки бўл-
магайсан ва ҳеч нимарса сенинг мулкинг бўлмагай!»

Озодлик, тенглик ва инсоний эркни бундан ортиқ
сўз билан ифодалаб бўлмаса керак.

Фузайл Аёз шундай дейди:

«Бадбахтнинг нишонаси беш нимарсадур: аввал,
кўнгли қаттиқ бўлмоқ; иккинчи, кўзи уятсиз бўлмоқ;
учинчи, бешарм ва беҳаё бўлмоқ; тўртинчи, дунёга мо-
йил бўлмоқ; бешинчи, умид риштасин узоқга солмоқ,
яъни бу йил мундоқ қилай, келурга андоғ қилай де-
мак».

Имом Жаъфар Содиқ шундай насиҳат қиладилар:

«Беш кишининг суҳбатидан ҳазар қил: аввал, ёлгончиким, анинг бирла ҳамиша фиреб ерсан; иккинчи, аҳмоқ ва содаким, сенга манфаат деб бир иш қилур, зиёнинг андадур; учинчи, бахилким, ўбдон вақтида сендан айрилуру; тўртинчи, кўркунчоқким, ҳожат вақтида сени ташлар; бешинчи — фосиқки, бир луқманинг тамъасида сени ярим луқмага сотар».

Шуниси диққатга сазоворки, муаллиф панд ва фалсафий мушоҳадалардан сўнг мамдўҳининг вафоти, жанозаси тафсилотини баён этади. Бу баён шунчаки қайд этиш бўлмай, балки маълум бир ибратни кўрсатиш учун истифода этилган воқеа ҳисобланади. Шунингдек, мурид ёки шогирдининг туши орқали мархумнинг руҳий тақдири ҳам кўрсатиб ўтилади. Натижада ҳар бир зикр яхлит бир асар даражасига етказилганлиги маълум бўлади. Бунга Иброҳим ибн Адҳам, Боязид Бастомий, Абул Ҳасан Харрақоний зикрлари мисол бўла олади. Зероки, бу типдаги кўплаб зикрлардан на бир тавсиф, на бир ривоят, на бир нақл ва на бирор пандни тушириб қолдириш мумкин.

Муҳаммад Сиддиқ ўз тазкирасида Шарқ фалсафий-диний қарашлари, хусусан, тасаввуф таълимоти, моҳияти, унинг юзлаб атамалари луғавий маъноси тўғрисида кенг маълумот беради. Ўз назарий фикрларининг тасдиғи-исботи учун Қуръондан кўплаб оятлар келтиради, ҳадислардан фойдаланади. Асарни варақлар экансиз, донишманд машойихларнинг зикрлари орасида тасаввуф, таваккал, варъ, тафвиз, зуҳд-тақвий, парҳезкорлик, илм ул-яқин, айнул-яқин, ҳақ ул-яқин, риёзат, имо-ишора, каромат, валоят, фиросат, тафсир, суннат, фарз, мароқабба, самоъ, тавба, тавозе сужуъ, рукуъ, тавҳид, ваҳдат каби тасаввуфий илмлар ва расм-русумлар, увайсийлар, тайфурий, маломатийлар, аҳийлар каби мазҳаблар билан яқиндан танишасиз.

Ҳозир биз англагандан кўра бошқача бўлган талабалик, муридлик, зоҳидлик, дарвешлик, сўфилик, омиллик, олимлик, орифлик, аминлик, шайхлик, жавонмардлик мартабаларига қандай йўллар билан етишиш мумкинлигини англаб оласиз.

«Тазкират ул-авлиёи туркий» соф диний-назарий асар бўлиш билан бирга, жуда катта ирфоний, маърифий, адабий аҳамиятга ҳам эга. Ҳар бир ривоят, нақл ва ҳадис даражасидаги пандларда тарбия камолоти учун зарур бўлган тарбия унсурлари барқ уриб туради. Улар

инсонни имоннинг бутунлигига эришиш, эътиқод поя-
сини мустаҳкам этиш, кўзланган мақсад йўлидаги риё-
затлардан тушкунликка тушмаслик, ижтимоий адолат,
тўғрилиқ ва ҳақиқат учун кураш ва бу йўлда метиндек
иродали, пок ниятли бўлишга чорлайди.

Инсон учун, она-замин, табиат учун яхшилик қи-
лиш, эътиқодлар турличалиги билан инсон зоти асли
бир эканлигини доимо ёдда сақлаш, элпарварлик, ва-
тандўстлик, нафсга банд бўлмаслик, бойлик ва пурба-
ҳо кийим кетидан қувиб, ўзи ва бошқалар жонига зиён-
заҳмат еткурмаслик ҳар зикр ғоявий йўналишини таш-
кил этади. Жунаид Бағдодий тавҳидга берган шарҳида
Оллоҳ билан банда ўртасидаги фарқ ва унинг моҳияти
ҳақида тўхталиб шундай дейди: Унингча, қудратлилик,
саховатлик, мурувватлик, қаҳҳорлик, раззоқлик, беҳо-
жатлик, ёлғиз Худога хосдир. Инсон-банда эса ғариб,
мискин, ҳожатманд, ожиздир. Яъни инсон мол-мулки-
га, амалига бино қўйиб, бошқалардан ўзини қудрат-
лик, беҳожат, мурувватлик, қаҳрлик, мангу яшовчи-
ман, деб англаса — Худо сифатларини ўзида бор деб
билса у, албатта, ҳаётда янглишади, қоқилади, ўсал
бўлади, азоб-уқубатга гирифтор бўлади, вақтинчалик
муваффақияти, сохта буюклиги ошкор бўлади. Мана,
Оллоҳнинг бирлигини таъкидлашдан мақсад! Асарда
тилга олинган шахсларнинг ҳар бири илм-фаннинг у
ёки бу соҳасида кўплаб китоблар битиб, устод даража-
сига етган, фавқулодда қудратга, илоҳий кучга эга бўл-
ган кишилар. Чунончи, Ҳаким ат-Термизий илму амал,
фалакиёт, ҳайвонот илми, тафсир соҳасида улғу ки-
тоблар тасниф қилган «Ҳаким ал-авлиё» унвонига са-
зовор бўлган. Робиа яккаю ягона аёл — авлиё бўлиб,
сеҳрлайди, ҳавода муаллақ тура олади. Абу Туроб Нах-
шабий қўлини темирчилар кўрасига тутиб тура олади,
ерни тепса чашма қайнаб чиқади, Ҳабиб Ажамий, Иб-
роҳим Адҳам дарёдан юриб ўта олади, дарахтни ўзи
билан юргизади. Ҳасан Басрий, Боязид Бастомий, Ба-
шир Ҳофий истиқболда бўладиган ишларни башорат
қиладиган, фиросат — руҳшунослик илмида комил: Абул
Ҳасан Харрақоний шер, илон, йўлбарслар билан дўст-
иноқ, томда туриб, ердаги болтани воситасиз қўлига
олади, у шаҳардан бу шаҳарга яёв юриб, юзлаб фар-
санг масофани оз фурсатда босиб ўтади. Мансур Ҳал-
лож қўл ҳаракати билан уюм пахтани момиққа ва чи-
гитга ажрата олади. Баъзи шайхлар (ёши катта бўлгач,

албатта) емак-ичмакни кунда бир маротаба ўзларига раво кўрадилар. Уларча орифлар бир кунда бир марта овқатланадилар, мўъминлар икки марта, ҳайвонлар эса уч марта. Бир шайх ҳар куни етти дона узум ейиш билан қаноатланса, бошқаси, олма бўйини ҳидлаб юриб кун кечиради. Улар назокат бобида ҳам барчага ўрнак: Боязид масжидга етгунча, масжид ҳурматини сақлаб, ҳаргиз тупирмайди, Оллоҳ сўзини тилга олишдан аввал оғзини чайқайди. Ҳотам Асим ўзи ёнида ел қўйиб юборган хотин ўсал бўлмасин деб, ўша заҳоти «кар» бўлади. То ўша хотин оламдан ўтмагунча «карқулоқ» лақаби билан яшайди.

Ҳайратланарлиси шундаки, бу художўй шайхларнинг ҳар бири ўз тариқати ва мазҳабини бошқаларга мажбурламайди. Айрим шайхлар эса шогирд тарбиялашга бутун умрини бағишлайди. Уларни «учар кушларим», деб атайди. Сиртдан қараганда барча шайхлар фақат Оллоҳга етишмак йўлида бу дунёнинг барча юмуш ва неъматларидан, энг жигарбанд кишиларидан ҳам воз кечган. Аммо синчковлик билан қаралса, уларнинг мана шу аҳдларида ҳам комил инсонийлик бор. Авваламбор, бу шахсларнинг ўзи бирон касб-кор эгаси; ёшлигидан устод кўриб, кўп илмларда камолот чўққисига етган; юзлаб шогирдларни вояга етказган; аксарияти мурид ёки закот берувчилар инъоми эвазига эмас, ўз меҳнатига яшайди. Баъзи шахслар шогирд ҳамда фарзандларига касб-ҳунар ўргатишга астойдил ҳаракат қилишади:

«Келтурибдурларким, Абдулло Мағрибийнинг тўрт ўғли бор эрди. Ҳар бир ўғлига бир ҳунар ўргатмак буюрди.

Сўрдиларким:

— Не учун ўғлонларга ҳунар ўрганмакни лойиқ кўрдингиз?

Абдулло дедиким:

— Ҳар бир ўғилга бир ҳунар ўргатурман, то мендан кейин «фалонийнинг ўғлиман» деб ростгўй элнинг жигарларини емагайлар ва ҳожат вақтида касб-ҳунар қилиб, рўзонасига сабаб бўлмай ва элдин тамъа қилмағай».

Айрим шайхларнинг халқдан узилиш, хилватда ўтириш, фақат Оллоҳ ёди билан яшаб, жаннат умидида умр ўтказиш тўғрисидаги кўпдан-кўп мулоҳазалари улар яшаган ижтимоий-сиёсий муҳит билан бевосита боғлиқ.

Улар жабр-зулмнинг интиҳосиз, енгиб бўлмас даражада томир отганлигини кўриб, шундай ҳолат билан таскин топиш мумкин, деб ўйлар эдилар. Асли фарғоналик бўлиб, Восит ва Марв шаҳарларида яшаган Абу-бакр Воситийнинг қуйидаги сўзлари фикримизни тасдиқлайди: «Бизлар мубтало бўлибдурмиз бу замонада бир тоифалар орасидаки, уларда на ислом одобларидан нишона бўлмай ва на мурувват ҳукми уларда зоҳир. Ҳамма жоҳиллик ва бадхўйлик уларда мавжуд ва пайдодур».

Ёки Жаъфар Содик раҳматуллоҳу алайҳининг «Бу замона халқининг дўстлуқини бозор таоми янглиғ топибдурманким, ранги-бўйи хушдур, аммо таъми нохушдур» деган сўзлари афсуски, барча даврлар учун айтса бўлгулик аччиқ ҳақиқатдур.

Шуни назарда тутиш керакки, халқдан, оломондан узилиш маслаҳатини муршид муридга, сўфи дарवेशга тавсия этади, бутун оммага эмас! Бу таълим ҳам доимий бўлмай, кўзланган билим эгаллангунча давом этади.

Энди бир-икки оғиз Муҳаммад Сиддиқнинг бадиий маҳорати масаласи хусусида. Юқорида айтганимиздек, муаллиф ўз даврининг етук шоири, ноқили, зокири, тилшуноси ва тасаввуфшуноси бўлган. У фойдаланган манбалар арабий, форсий бўлгани учун мазкур асарда ҳам баъзан форсий гап қурилиши таъсири устиворлик қилади. Матнда инверсия ҳодисаси кучли бўлиб, бу Муҳаммад Сиддиқнинг насрдаги ўзига хос услубини белгилайди. Муаллиф ора-сира келтирилган арабча, форсча шеърларни туркийга таржима қилганда аруз вазнининг усталаридан эканлигини намойиш этган.

Муҳаммад Сиддиқ ўз ўқувчисини мутолаа қийинчиликларидан қутқариш учун сўз ва атамаларни ўрнида изоҳлаб кетади. Арабча, форсча сўзларни иложи борича туркий шаклини қидириб топади. «Наззора» сўзини «қароламоқ», «воситачи» сўзини «орачи», «боғ-бон» ўрнида «мевачи» синонимини қўллайди. Китобда ёзувчи юзлаб номлар ва географик атамаларнинг келиб чиқиши, маъносини изоҳлайди.

Агар асар лексикаси бўйича тадқиқот олиб борилса, шоирнинг ўзбек тилини бойитишдаги катта хизмати яққол кўзга ташланган бўлур эди. Айтиш мумкинки, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ўзбек насрининг улкан намояндаси сифатида адабиётимиз тарихидан муносиб

ўрин эгаллайди. Нақл ва ривоятларда классик наср ва халқ оғзаки ижодига хос бўлган фразеологик бирикмалар, иборалар, ўшатиш ва жонлантиришлар, тажнис, ташбихлар кўп учрайди: «зор-зор чун абри навбахор йиғлади», «умр кемаси ажал гирдобига етди», «олами фонийдан дорул бақоға рихлат қилди», «маърифат дарахтини фикр-андиша суви бирла суғоргайлар», «ҳайрат бармоғини тишлади».

Шайхлар васфи дебеча, баъзан хотимада машойихларнинг муножотини беришда сажъ санъатидан усталлик билан фойдаланади. Шу билан бирга ўта жимжимадорлик, ортиқча гапдонликка ҳам йўл қўймайди, лўндаликка интилади. Бу хусусият ривоятлардаги диалогларда яққол кўзга ташланади. Диалогларда фикрий тараңлик ўқувчини шу қадар ўзига тортадики, у якун топгунча нафас олмай кутиб турасиз. Хулосадан эса олам-жаҳон ҳикмат оласиз.

Дунёни тушунтиришда сўфилар имо-ишорат, рамз, мажоз билан сўзлаганлари учун фалсафий мушоҳадаларни бирданига идрок этиш осон эмас. Муҳаммад Сиддиқ бундай ҳолларда ўзи ҳам қаттиқ масъулият билан масалага ёндашганлигини айтади. Ўзи яхши идрок этмаган ўринларни хато қилиб қўймаслик учун тушуриб қолдиради. Агар ўқувчи менинг сўзим билан қониқиш ҳосил қилмаса, Фаридиддин Аттор асари ҳамда «Кашфул асрор» каби китобларга мурожаат этиши мумкин, дейди. Бу эса адибнинг юксак маданият ва идрок соҳиби эканлигидан далолат беради.

Қисқаси Муҳаммад Сиддиқнинг маҳорат билан ёзилган кўпгина ривоятлари ўзбек саргузашт-сеҳрли асарларининг энг яхши намунаси ҳисобланиши мумкин. Ўнлаб нақлларни эса тарихий ҳикоячилик жанрининг мумтоз тури деб аташ ўринлидир. Шунингдек, бу асар Шарқ тарихи, жуғрофияси ва этнографиясига оид кўп-лаб маълумотларни ўзида жам этган ёдгорлик сифатида ҳам қимматлидир. Кичик мисол келтириш билан чегараланамиз. «Ажам» сўзи илмий рисоалар ҳамда изоҳли луғатларда «араб бўлмаган юртлар ёки халқлар» деб шарҳланган. «Тазкират ул-авлиёи туркий»да эса бу сўзга янада аниқроқ изоҳ берилган. Басралик шайх Абу Шақони халқ Ҳабиб Ажамий деб атайди. Бунга сабаб у «Қуръон»ни яхши ўқий олмайди, қироат қилолмайди. Шу сабабли уни «ажамий», яъни «араб бўлмаган мусулмон», дейишган. Абу Шақо ҳам «Мен ажа-

мий, яъни туркман, қалбим арабий» дея хитоб қилади. Ҳабиб эса Худонинг дўсти маъносини билдиради.

Демак, «Ажам» сўзини араблардан бошқа халқлар деб эмас, умуман араб бўлмасда, мусулмон динини қабул қилган халқлар, мамлакатлар деб аташ тўғрироқ ва мукамалроқ бўлади. Шунда Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарининг маъноси ҳам янада мукамал тушунилади.

Кишида ўринли бир савол туғилиши мумкин. — Бу китобда зикр этилган шайхларнинг бари араб, Хуросон диёрида яшаб ижод этган бўлса, бизга қандай аҳамияти бор?

Кишини қувонтирадиган, қалбларимизни фахр ва ифтихорга тўлдирадиган жиҳати шундаки, китобда зикр этилган улуғ инсонлар орасида Ўрта Осиёда камол топган, илм-фан, маориф ва маиший маданият тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган, номлари мусулмон Осиёсидагина эмас, бутун жаҳонга машҳур бўлган, айримлари олдинги китобларда тилга олинмаган Муҳаммад Али Ҳаким ат-Термизий, Абубакр Варроқ Термизий (машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизийнинг тоғаси), Абу Туроб Нахшабий, фарғоналик Абубакр Воситий, марвлик Фузайл Аёз, Абу Али Ибн Синонинг дўсти, катта замондоши Абул Ҳасан Харрақоний, Абубакр Сайдалоний каби илми ҳикмат, фалсафа ва фикҳ донишмандлари бор. Бундан ташқари китобда зикр этилган баъзи авлиёлар ҳаёти ҳамда фаолиятининг маълум даври Насаф, Марв, Урганч, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида кечади ёки авлодлари Мовароуннаҳрликдир.

Муҳаммад Сиддиқ ўз фикрларини далиллаш, тўла-роқ ўқувчига тушунтириб бериш учун Рудакий, Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Шавкат сингари улуғлар ижодига суянибгина қолмай, Навоий, Сўфи Оллоҳёр асарларига ҳам мурожаат этади.

Хулоса қилиб айтганда, бу асар шу қадар серфайз ва хосиятли ёдгорликки, ундан ҳар бир киши хоҳ кичик, хоҳ катта бўлсин ўзига керакли маънавий озиқ олади:

Қори ва уламолар ўқиса, «Қуръон» ва ҳадис шарҳини янгидан кашф этади; талаба ва шогирд ўқиса, билим дунёси кенгайиб, кўнгли қувватга тўлади; ҳукмдор, сарватманд ўқиса, фақир-бечорага раҳм-шафқатли, саховатли бўлади, зулм ва бедодликдан қайтади; йўлдан адашган, маломатга қолган, ўғирлик қилиб юзи

шувит бўлган одам ўқиса, гуноҳига тавба-тазарру қилади; ота-она ўқиса, фарзандларига янада меҳрибон, ширинсўз бўлади, фарзандлар ўқиса, ота-она, яқинлар қадрига етадиган бўлади; кибру ҳавога берилган, ўз ҳолидан ғофил кимсалар ўқиса, кўнглида такаббури сусаяди; эътиқодсиз ўқиса, эзгулик ва яхшилик йўлига киради; имони мустаҳкам бўлади, ҳаётнинг маъносини англайди.

Бу китоб ирфоний билимлар қомуси бўлиб, бир лавҳада уни атрофлича таҳлил этиш, унинг аҳамиятини бор бўйича кўрсатиб бера олиш мушкул иш. У алоҳида, тарихий, қиёсий-типологик нуқтаи назардан жиддий тадқиқ этишни талаб қилади.

ЗАРОФАТ СОҲИБИ

Азиз китобхон! Сиз мулло Насриддин, Насриддин Афанди, Ота Кўпек Мерган, Алдар Кўса, Умирбек Лаққи сингари Ўрта Осиё халқ зарофатгўй донишмандлари қаторига XVIII асрда қўшилган Мушфиқий — Мулло Мушфиқий номини ҳам кўп эшитгансиз. Аммо Мушфиқий ким? У асли тарихий шахсми ёки тўқима тимсолми, деган савол кўпчилиқни қизиқтирса керак. Биз шу саволга тўлароқ жавоб беришга уринамиз.

Тожик халқ латифа ва ҳикоятларининг асосий қаҳрамонига айланган Мушфиқий тарихан яшаб ўтган шахс, унинг асли исми Абдурахмон, XVI асрда яшаган аянчли тақдир соҳиби. У саргардон лирик шоир, ҳозиржавоб ҳажвгўй, дostonнавасидир. Мушфиқийнинг ота-боболари асли марвликдир. Шоир 1525 йили Бухорода қашшоқ оилада дунёга келган, ёшлигида онасидан етим қолади. Натижада, бўлажак шоир бухоролик бир ҳунарманд хонадонидида хизматкорлик қилиб юриб, хат-саводини чиқаради, мадрасада таҳсил кўради. У фавқулодда истеъдод соҳиби сифатида математика, астрономия, ҳикмат, мантиқ, араб тили, фалсафа, башорат ва бошқа билимларни мукамал эгаллаб, «Илмда Птоломей ва Аристотель» («Тарихи Роқимий») даражасига етади. Аммо ёшлигидан шоиртабиат бўлган Мушфиқийда бадиий ижодга рағбат устунлик қилади ва у тез орада машҳур шоир сифатида шуҳрат қозона бошлайди, ҳажвий шеърлар ижод қилади.

Мушфиқий Амийний ва Маҳрабий каби шоирлар

билан бирга биров муддат давлат хизматкори, зодагонлардан Бурхонхон хузурида бўлган ва жуйбор хўжаларидан баъзиларига мадҳиялар ёзган бўлишига қарамай, она шаҳрида шуҳрат топа олмади, бирон ҳомий пайдо қилолмади. Шунинг учун Мушфиқий 1564 йили Самарқандга кетиб қолади. Шоир бу ерда сарой китобдори вазифасига эришган бўлса ҳам, лекин моддий аҳволи яхшиланмайди. Шоир Бухорога қайтиш мақсадида Абдуллахонга қасидалар йўллайди, «Гулзори Ирам» маснавийсини тугатади. Бу орада Самарқанд ҳокими Абу Саид вафот этади; Абдуллахон Самарқандни қўлга киритади. Мушфиқий унинг зафарини муборакбод этиб, қасидалар битади, аммо хон унга илтифот кўрсатмайди. Натижада, бир қанча адиблар сингари шоир Мовароуннахрни тарк этиб, Ҳиндистонга кетиб қолишга мажбур бўлади. Ва 1577 йили Акбаршоҳ хузурига боради, лекин унинг умидлари пучга чиқади. 1578 йили Бухорога қайтиб, Абдуллахон саройидаги адабий доирага дохил бўлишга эришади. Ва катта адабий жараён, жиддий ижтимоий-сиёсий воқеалар оғушида яшаб, 1588 йил вафот этади.

Мушфиқийдан бизга қадар жуда катта ҳажмда бадий мерос қолган. Уларни ўрганиш, тасниф этиш ва нашр қилдиришда тожик олимларидан З. Аҳроров, С. Айний ва У. Каримовларнинг хизмати катта. Унинг тўртта девони мавжуд бўлиб, уларнинг биринчиси 1558 йили тузилган, фақат ҳажвиялардан иборат, қолганлари қасида ва ғазалларни ўз ичига олган. Бундан ташқари Мушфиқий «Соқийнома», «Гулзори Ирам», «Жаҳоннамо» сингари маснавий-достонлар ҳам ёзган. Девонларида қасида, ғазал, рубоий, қитъа, мухаммас, маснавий, таркиббанд, таржеъбанд, мустазод сингари лирик тур жанрларидаги асарлар жамланган. Шоир ўз ҳажвияларида кишилар ўртасида учрайдиган нуқсонлар, ғайриинсоний хатти-ҳаракатлар устидан кулади, адолатсизликдан нолийди. Машҳур «Мерос тақсими» ҳажвиясида эса, қайси бир ақидага кўра қиз болани ота-она меросидан маҳрум қилиш одати устидан кулиб, бу хусусдаги мунофиқлик ва риёкорликни қаттиқ танқид остига олади. Мушфиқий Шарқ шеърляти тарихида махсус ҳажвий шеърлар девони тузган шоир сифатида ҳам диққатга сазовор. Профессор А. Болдирев бундай асарларни халқчил, шаҳар ҳунармандлари руҳиятини ифода этадиган ҳаққоний асарлар, деб

таъкидлаган. У нисбатан илм маданият равнақи учун имконият пайдо бўлган осойишта муҳитда маликушшуро даражасига етади. Ҳасан Деҳлавий ҳамда Камол Хўжандий сингари буюк шоирларнинг илғор анъаналарини давом эттиради, уларнинг санъаткорлик даҳосидан файз топади.

Шоир лирикаси ғоявий йўналиши, тематик доираси, хусусан, санъаткорлик жиҳатидан ўзига хос хусусиятга эгадир. Чунки, уларда анъанавий образ ва мавзулар янгича моҳият касб этиб боради, у лирик қаҳрамоннинг дард-ҳасрати, шоду хуррамлигию ўзига хос ҳазил мутойибага мойиллиги, маъшуқанинг сервиқор нозу таманноси, ошиқ илтижосию, нолаю зорисига бепарво, «ўз тахтидан тушмаслиги» (Навоий)ни ниҳоятда таъсирчан, бадиий ўйноқликда тасвирлайди. Профессор Зоҳир Аҳрорий Мушфиқий санъаткорлик маҳоратини шоир ижодига бағишланган рисоласида махсус ўрганган. Машҳур адиб ва қомусий билим соҳиби Садриддин Айний ўз тадқиқотларида шоир поэзиясининг бу сеҳрига бир неча бор ишора қилган. Маъшуқасининг дардида юрмоқ, унинг қўйи тупроғини кўзига тўтиё этмоқ ошиқ учун бахт, фидойиликка ундовчи бир рамз:

Волаи ҳусни хати ғолиябўи ту шавам,
Ваҳ чи зебо шудаи, бандаи рўи ту шавам.
Гар шавад ҳар нафасе дар тани ман жони дигар,
Ҳар нафас чон диҳаму зинда бар бўи ту шавам.
Ман на он ошиқам имрўз, ки чун булҳавасон,
Талабам коми дилу ранжа зи ҳўи ту шавам.
Сари мўе шудаам аз ғаму доғам ҳавасе,
Ки фидои ҳаваси ҳар сари мўи ту шавам.

(Сенинг мушкин ҳидли лабинг хатига вола бўлибман, шу қадар гўзаллашибсанки, юзинг бандаси бўлибман. Ҳар нафасда танамда бир жон пайдо бўлса, ҳар дақиқада жон бергиму ҳидингдан қайта тирилгум. Мен бул ҳаваслар сингари бугун парвона бўлиб, ҳажр азоби онларида сандин воз кечмасмен. Ишқинг қўйида соч толасидек бўлиб қолдим, лекин ҳамон ҳар сочинг толасига фидойилигича қолибман). Барча ўтмиш тазкирнавис ва шеършунослари Мушфиқийни нозикбин ва нозикбаёнликда алоҳида маҳорат соҳиби сифатида таърифлайдилар.

Мушфиқий қасидаларининг кўпи васфий характерга эга. Уларнинг баъзилари шоир ўзига бир пуштипаноҳ ҳомий топа олмай, шаҳарма-шаҳар юрганида турли ҳукмронларга йўлланган асарлардир. Аммо «Қасидалар девони»да шундай шеърлар ҳам борки, уларда муаллиф, бир томондан, ўзининг оғир, мусибатли ҳаётини, моддий қийинчиликлари, бекаслигини ифода-лаб, замона носозлигидан шикоят қилса, иккинчи томондан, шоҳ наздидаги обрўсига суяниб, мавжуд ижтимоий тузумдаги адолатсизликни, айрим беклар, идора амалдорлари, хусусан, вазир Осаф томонидан содир қилинаётган зулм-зўрлик, ғайри қонуний хатти-ҳаракатлар қаттиқ танқид қилинади, фош этилади, уларни адолатпеша бўлишга ундайди.

«Соқийнома» ҳамда «Жаҳоннамо» нисбатан ихчам дostonлар бўлиб, уларда шоир сўфиёна майллар, ахлоқ-одоб масалалари, комиллик шартлари хусусида бир мутафаккир сифатида мулоҳаза юритиб, китобхонни поктийнат, маърифатли бўлишга даъват этади. Саргузашт дoston «Гулзори Ирам»да эса муаллиф икки ёш ўртасидаги фидоий ишқни, Ҳусн, Дил, Ишқ, Ақл, Хаёл, Ғамза, Меҳр, Вафо, Номус сингари рамзий образлар орқали тасвирлаган. Айрим адабиётшунослар Мушфиқий бу дostonни ёзишда Фаттоҳий Нишопурийнинг «Ҳусну Дил» дostonидан илҳом олганлигини қайд этишган. Лекин Фаттоҳий дostonи халқ китоблари сингари назму наср аралаш усулида ёзилган, Мушфиқий асари эса анъанавий маснавий жанрида битилган. Бунда жанрлар қоришмаси сезилмайди. Бу мавзунинг кейинги асарлардаги туркий ва форсий тилларда анъанага айланишида Мушфиқий асарининг ҳам ўрни бор.

Хулоса қилиб айтганда, Мушфиқий ёшлигидан барча билимларда камолот касб этиб, ўзининг зукколигию ҳозиржавоблиги, нотиклигию бадеҳагўйлиги, латифагўйлигию аския айтиши билан ҳаммани лол қолдирган, ноқиллигу ғазалгўйлиги билан мана-ман, деган шоирлар назарига тушган санъаткордир. Шунинг учун ҳам ўша асрдаёқ Мовароуннаҳрга тез ёйилиб, халқ латифалари, ҳикоятларининг қаҳрамонларига, зарофатгўй эртақчиларнинг тимсолларига айланган. У ҳозиржавоб ҳажвгўй қаҳрамон сифатида ҳамиша омма билан баробар қадам ташлаб юрибди.

ЖИСМИМ НОТАВОНДУР МЕНИНГ

Ўн еттинчи асрда Мовароуннаҳр минтақасидан форс-тожик адабиётининг бир неча ёрқин юлдузлари етишиб чиқдиким, улар орасида оташзабону ширинкалом шоир Сайидои Насафий алоҳида мақомга эга. Лирик турнинг деярли барча жанрларидаги асарлардан катта ҳажмдаги девон тузган, «Баҳориёт» (Ҳайвонотнома), «Шахрошўб» (шаҳар хунармандлари хусусида манзума)лар яратган сермаҳсул бу санъаткорнинг ижодини ўрганиш ва нашр этишда Холиқ Мирзозода, Садриддин Айний, Абдуғани Мирзоев ҳамда Жўрахон Шанбезодаларнинг хизмати катта.

Бўлажак шоир Миробид Сайидои Насафий XVII асрнинг 30-йилларида Бухорода хунарманд оиласида дунёга келади. Авлодлари қаршилик бўлгани учун «Насафий» тахаллусини қўллаган. Болалигиданоқ зеҳни ўткир бўлган Миробид беш яшарлигидан мустақил мутолаа, хат машқига берилиб, тез орада саводини чиқаради, йигитлик палласида кимсасиз қолгани учун Лаби Ҳовуз масжиди ҳузуридаги Девонбеги мадрасасидан бир ҳужра олиб яшай бошлайди. Мадраса таҳсили жараёнидаёқ у истеъдодли шоир сифатида кўзга ташланади. Натижада талабалар, шаҳар хунармандлари орасида шуҳрати ошиб, кўплаб дўстлар орттиради. Ана шу дўстлари уни моддий ва маънавий жиҳатдан қўлаб юрадилар ва давридаги барча билимларни эгаллаб, замонасининг энг пешқадам шоири даражасига етади. Аммо Бухоро шаҳрида шоир эътибордан четда қолади, бирон ҳомий топилмайди. Шунинг учун у пушту паноҳ излаб, Мовароуннаҳрнинг кўплаб шаҳарларини кезади, лекин «бирон харидор» топилмайди, Ҳиндистонга бормоқчи бўлади, аммо аксарият ҳамроҳлари кетишса ҳам «ватан меҳри» юрт ҳудудини тарк этишга йўл бермайди. Тўқувчиликдан келадиган даромади моддий аҳволини яхшиламаса ҳам, умрининг охиригача ўша ҳужрада яшаб, хунармандлар ва косиб дўстлари қаторида бўлди. Сайидои Насафий узоқ умр кўриб, 1707—11 йиллар орасида вафот этган.

Юқорида таъкидланганидек, бизга қадар Сайидои Насафийнинг мукаммал куллиёти етиб келган. Унинг қўлёзма нусхаларида 8500 байтдан иборат турли жанрлардаги шеърлар жамланган. Уларнинг мавзу доираси кенг, ғоявий йўналиши ранг-баранг, бадиийлиги энг

авж нуқтада. Ўша давр шоири ва адабиётшуноси Малехои Самарқандий ўзининг «Музаккир-ул-аҳбоб» тазкирасида Сайидо ижодига қуйидагича баҳо берган: «Мақташда унинг номи пайваста келмаган ғазал учрамайди, у мухаммас боғламаган ғазал ҳам топилмайди. Бокира ғазаллари сўз усталарини ҳайратда қолдирган, раъно янглиғ мухаммаслари сават тўла гулларнинг тожидир. Шахрошублари бозорларга ғавфо солган, рубойлари сўз арбоблари эътиборини қозонган, қасидалари салмоқли, маснавийлари сирларга бой, қитъалари пандга сероб, мустаъзодлари қалбларни ром этувчи, мувашшаҳлари муаммо, чистонлари дилписанд, нимаики ёзган бўлса бари мумтоз ва олийқадрдир».

Ҳақиқатда ҳам Сайидои Насафийнинг шеърлари ҳар жиҳатдан бошқа салафлари асарларидан фарқ қилади. Жумладан, у ғазал жанрида анъанавий муҳаббат мавзусидан ташқари инсон турмуш уринишлари, унинг маънавий олами, мавжуд ижтимоий тузумнинг барча жабҳаларидаги ҳаётий ҳодисаларни тасвирлашга, акс эттиришга эришган санъаткордир. Шоир кўпинча 7—8 байтли ғазаллар иншо этса ҳам, баъзи ғазалларида байтлар сираси йигирмадан ошади. Уларда ҳамиша воқеабандликка, ҳаққонийликка жиддий эътибор берилади, ҳар бир ғазал шоир яшаётган даврнинг муайян ҳаёт лавҳасидек туюлади. Шунинг учун ҳам шеърларида азалий ва абадий муҳаббат мавзусининг янги қирраларини кашф этиш билан бирга лирик қахрамоннинг ўзини ўраб олган муҳитга муносабати ранг-баранг бўёқларда ўз ифодасини топган. Шубҳасиз ошиқ висол онларига интилади, ёрининг бетакрор гўзаллигини васф этади, ундан вафо, садоқат, мурувват тилайди; уни гул гашти, баҳор фаслини, бўстон сайрини ғанимат билишга чорлайди. Ошиқ чинакам гўзаллик, ҳаёт шайдо-си:

Омад баҳору сайри гулистон ғанимат аст,
Базми висоли гунчаи хандон ғанимат аст.
Бо қомати хамида равам сўи бўстон,
Наззораи бунафшаву райҳон ғанимат аст.

(Баҳор келди, гулистонни сайр этмоқ ғаниматдир, хандон гунча висоли ила базм этмоқ ғаниматдур, бўстон сари қоматимни эгиб бораман, чунки бунафша билан райҳон тамошоси ғаниматдир).

Бир қанча ғазалларида шоир ошиқ қалбининг тур-

ли-туман кечинмаларини табиат гўшасининг сўлим ёки сўлгин лавҳаларини чизиш билан мутаносиб тасвирлаб, инсон руҳий олами нечоғлиқ нозик ва ранго-ранг кўринишларга эга эканлигини кўрсатишга муваффақ бўлади. Ана шундай кезларда табиат ошиқ нияти, хоҳишига терс келиб қолади. Бундай кезларда энди лирик қаҳрамоннинг мавжуд ижтимоий тузум иллатларига, бадкирдор замондошларию бевафо дўстларига муносабати, зулм исканжасида инграётган оддий ҳунармандлар аҳволига, замондошлар дардига ҳамдардлик изҳор этиш яққол кўзга ташлана бошлайди. Шу зайлда ошиқ гоҳ ёр жабридан, гоҳ бежизликдан мунг тортади, баъзан ҳаётдан норози ошиқнинг «тизза кўзгусига бош қўйиб», маҳзун ўтириши нафис чизилади. Кўпинча замон ва замон аҳлининг бевафолигию зулми танқид қилинади: «Менинг» радифли ғазалида шоир ўзига ўхшаган минглаб жисми нотавонларнинг умумлашма образини яратади:

Мазраи хушкам, назар ба осмон бошад маро,
Мепарад чашмам, умед аз Қаҳқашон бошад маро.
Партави хуршед бар дўшам гарони мекунад,
Баски ҳамчун жисми нотавон бошад маро.
(Куруқ шудгорман, кўзларим осмондадур менинг,
Кўзим учади, умидим Самон йўлидандур менинг
Қуёш нури танамга оғир ботади,
Жисмим зору-нотавондур менинг).

Шу туркумга кирадиган ғазалларда шоир ўзини «Қудуққа ташланган Юсуфга», бўм бўш саҳро «этагида кун кечираётган мингларнинг бирига» ўхшатади; «зоғу зағона йўлдош» бўлгандан, «уйга замона аҳлидан бири ташриф буюрса, даштга қочиб кетишга» мажбур бўлганидан, «жаҳон таланган қишлоққа», «гул қонга бўялган ханжарга ўхшаганидан» озор чекади; «халқ тохта-тахт талашиб», «сув ўрнига бир-бирининг қони»ни ичаётганидан нолиб, даврининг аянчли манзарасини чизади.

Бошқа туркум асарларида, хусусан «Шоир уйининг ўғри уриши» шеърисида қаллоблик, бемехрлик, судхўрлик, «етўнимчилик» авж олган, адл ўрнини зулм эгаллаган замонасининг ёрқин лавҳаларини зўр санъаткорлик билан чизади:

Ба дарҳо медаванд одамиро нафси гарданкаши,
Харидоре набошад ғайри саг нони гадоиро.

Ба муфлис рӯ диҳад дунё, кунад савдогари пеша,
Гадо мунъим чу гардад мефурушад ошноиро.
Насихат мекунад ба аҳли дунё бештар воиз,
Намегӯянд мардум бе тамаъ ҳарфи худоиро.

(Инсонларни мухтожлик эшикларига термултиради, гадойликда топилган нонга кучукдан бошқа кимса қарамайди. Йўқсилга дунё учраса, савдогарлик даъвосини қилади, гадойнинг қорни тўйса, дўстликни сотади. Воиз дунё аҳлига ваъзхонлик қилади, аммо ҳеч ким художўйлик ҳақида тамаъсиз гапирмайди). Ҳасби ҳол характеридаги бундай шеърларда лирик қаҳрамон замона зулмидан, мухтожлигу бенаволикдан, зулм исқанжасида нолиётган, оҳидан «оташ ўрлаётган» меҳнаткаш халқнинг умумлашма образини яратади; «дастурхони тиланчиликка узатилган гадо қўлидек бўшлиги»дан шикоят қилади: «Хуросону Ҳиндистонда шеърларимни ўқийдилару юртим Туркистонда қадр топмадим», дейди.

Сайидои Насафий куллиётининг катта бир қисмини маснавийлар ташкил қилади. Улар 27 та бўлиб, анъанавий ишқий-саргузашт, ижтимоий фалсафий характеридаги маснавийлардан фарқ қилади. Шоирнинг бу хилдаги шеърлари бирон бир тарихий воқеа ёки шаҳар, тарихий шахс, табиат манзараси, йил фасллари тасвирига бағишланган ихчам дostonни эслатади. Жумладан бундай асарларнинг бир нечаси қишнинг қаттиқ совуғию, ёз чилласининг инсон тоқат қила олмайдиган иссиғи тасвирига, Бухоро, Боқижон чорбоғи, Нақшбанд равзаси таърифларига бағишланган.

Бир туркум маснавийлар Бухоро амирлари Абдул-азизхон ҳамда Субхонқулихон ҳукмронлиги давридаги Мовароуннаҳрда рӯй берган воқеалар тасвирига бағишланган. Улар бир томондан, шоир ижодидаги ҳаққонийлик, реалистик тамойилларни билиб олишга кўмаклашса, иккинчи томондан, ўша даврдаги баъзи тарихий воқеаларни аниқ тасаввур этишга кўмаклашади. Айрим тарихий шахсларнинг мавжуд ижтимоий тузумдаги ўрни ҳамда мавқеларини муқаммал англашга ёрдам беради. Умуман Сайидо маснавийлари тузилиши, мавзу доираси, тимсоллар силсиласи, ғоявий йўналишию бадиийлиги жиҳатидан ушбу жанрнинг тарихий тараққиётида муҳим бир ҳодиса ҳисобланади. Шарқ мумтоз адабиётида бу туркумдаги асарлар фақат Сайидои Насафий ижодигагина мансуб бўлиб, тили, услу-

би, бадий тасвир усуллари ҳам ўзига хосдир. Қасида, қитъа, рубоий каби жанрлардаги асарлар ҳам ана шу маснавийлардаги фикрларни тўлдиришга хизмат қиладди. Жумладан, Баҳовуддин Нақшбандга бағишланган қасидалар шайх равзаси ҳақидаги маснавийларда ифодаланган мулоҳазаларни ривожлантиради, янада такомиллаштиради.

Олдин қайд этганимиздек, Сайидо бир умр шаҳар аҳли билан хусусан, ҳунармандлар билан ҳамкор ҳамнафас бўлган санъаткордир. Шунинг учун ҳам шоир асарларининг етакчи мавзуларидан бири оддий меҳнаткаш халқ ҳаётини тасвирлашдир. Унинг девонида косиблар, турли касб эгалари, шаҳарнинг майда-чуйда—кундалик юмуш билан банд аҳолига бағишланган махсус «ҳунармандлар шеърлари» мавжуд. Уларда шоир, бир томондан, Бухоро амирлиги замонида меҳнаткаш халқ турмушининг нечоғлик аянчли эканлиги ҳаққоний инъикос эттирса, иккинчи томондан, маснавийларга кирган турли ҳажмдаги асарларида батафсил тасвирланган.

Сайидо маснавийларидан саккизтаси турли тоифадаги ҳунармандлар тавсифига бағишланган. «Хожа Мирзажон баққол таърифида», «Шустагар хожа Нурхолмуҳаммад таърифида», «Баққол хожа Шафе таърифида», «Нонвойлар таърифида», «Қассоб таърифида», «Нажжор таърифида» сингари асарлар шулар жумласидандир. Бундай маснавийларда шоир оддий меҳнаткаш халқнинг ҳаётини кўтаринки бир руҳда тасвирлайди; уларнинг жамият моддий неъматларини яратишдаги ўрни, мавқеини алоҳида эътироф этади; улар жамият кўркига кўрк қўшиб, инсонларнинг кундалик эҳтиёжларини қондиришларига қарамай ғоятда оғир аҳволда яшаётганларини дард-ҳасрат билан кўрсатади. Бундай «ҳунармандлар ҳақидаги шеърлар» тожик адабиётдагина эмас, Ўрта Осиё халқлари мумтоз адабиётида мутлақо ўзига хос ҳодисадир.

Маълумки, ўтмиш мумтоз адабиётимизда шаҳарларда яшайдиган турли ижтимоий табақаларни жамиятда тутган ўрнини тасвирлаш, кўпинча ҳукмрон табақалар гуруҳларининг салбий кирдикорларини танқид ҳамда фош қиладиган асарлар яратиш анъанаси мавжуд. Лекин фақат меҳнаткаш халқнинг турли тоифаларини назмриштасида бир силсилада тасвирлаш — шаҳрошуб яратиш ҳам Сайидои Насафий қаламигагина хосдир. 404

байтдан иборат Сайидо шахрошубида чарчинфурӯш таърифига бағишланган газалдан бошланиб, заргар, ҳалвогар, кулол, қандолатчи, тоқидӯз, баққол, камонгар, саройбон, этиклдӯз, пахсачи, ошпаз, хаймадӯз, тандирчи, танбурчи, совунпаз, дегрез, кӯҳнадӯз, дукчи, курашчи, темирчи, мусаввир, котиб, даллол сингари 212 хунар эгаси 2 байтдан тортиб 5 байтгача бўлган шеърӣ шаклларда таъриф ва тавсиф этилади, баъзан енгил юмор ёки лутф орқали мутойибага тортади, уларнинг моддий неъмат яратиш жараёнидаги кайфиятлари тасвирланади. Бошқа шахрошублардан Сайидо асарининг фарқи у асосан фардда ёзилган. Ушбу манзумалар мавзу доираси ва гоъвий йўналиши жиҳатидангина эмас, балки маърифий, тарихий ва этнографик нуқтаи назардан ҳам катта аҳамиятга молик. Зероки, шоир шахрошублари орқали биз ўша давр Бухоро музофотидаги хунар ва хунармандлар хусусида, ҳар бир касбнинг ўзига хос мураккабликлари ҳақида мукамал маълумотга эга бўламиз. Чунончи, Бухоро шаҳрида махсус «шустагир» (кир ювувчи)лик касби мавжуд бўлиб, шоир уларни ҳаёт покизалиги тимсолидек таърифлайди.

Сайидои Насафийнинг оддий меҳнаткаш халққа меҳри, инсонпарварлиги, турли хунар эгаларининг яратувчилик қудратига комил ишонч «Баҳориёт» («Ҳайвонотнома») манзумасида ҳам яққол ўз ифодасини топган. Кунлардан бир кун шоир ғам гўшасидан чиқиб, сахрога юзланибди, қараса бир сичқон уяси оғзига ўтириб олиб ўзини таърифлаётганмиш. Унинг мақтанчоқлигини эшитган мушук келиб, сичқонни паст уриб, ўзини мақтаб кетибди. Буни эшитган ит келиб мушукни қоралаб, ўзини оқлай-мақтай бошлабди, шу зайлда кўй, бўри, хўкиз, туя, тошбақа, типратикан, тулки, қуён, маймун, оху, арслон, фил, каркидон бирин-кетин келиб, дастлаб ўзидан олдин гапирган ҳайвонни қоралаб-ёмонлаб, сўнг ўз-ўзини таърифлабди. Ва ниҳоят «ҳайвонлар подшоси» дағ-дағаю, ас-аса билан келиб ўзининг ҳаммадан катта ва бақувват эканлигини виқор билан таърифлабди. Бир донни судраб бораётган чумоли шернинг гапини эшитгач, йўлидан тўхтаб дебди: «Эй, замонанинг Рустами Достони, чумолилар иттифоқидан беҳабармисан. Биз бирлашганда оиламиз ризқиси сенинг айшингдандир, қумурсқалар овқати шербаччалардир». Шоир 18 ҳайвонни ўзаро, ўз-ўзини таърифлаш мунозараси орқали мажозий йўл билан тас-

вирлар экан, асар охирида чумоли тилидан «бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар», «якка отнинг чанги чиқмас экан», деган хулосага келади. Маснавий йўлида ёзилган ушбу дoston катта таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Зероки, асар замирида меҳнаткаш халқ қудратли кучдир, деган фикр мужассамланган.

Форс-тожик адабиёти тарихида Сайидо энг кўп мухаммас ёзган шоирлардан бири ҳисобланади. У Ҳофиз, Жомий, Урфий, Ҳилолий, Назарий, Фиғоний, Соиб, Камол, Калим, Толиб, Мушфиқий сингари 70 дан ортиқ ўтмишдошлари ғазалларига мухаммаслар битган, ўзи ҳам замон ва нобоп замона аҳлини танқид қилиб, мухаммаслар ёзган. У Соиб Табрезий ижодини ўзи учун бир мактаб, деб билган ва шунинг учун унинг кўплаб ғазалларига мухаммаслар ёзган.

Кўриниб турибдики, бутун умрини гоҳ гўшанишинликда, гоҳ ҳунармандлар орасида, баъзан эса муҳтожлик азобидан қутулиш учун Самарқанду Тошкент, Қаршию Шаҳрисабз шаҳарларида сафарда ҳомий, пуштипаноҳ излаб сафарда ўтказган Сайидо тожик классик адабиётидаги чинакам халқ-ҳунармандлар шоири экан. У бир умр косиблар даврасида юрди, жавонмардлик ўчоғи бўлмиш ҳунарманд тоифалар гурунгида бўлди, халқ дардига ҳамроз бўлиб, байтлари билан кўнгилларини кўтарди. Шунинг учун ҳам унинг асарлари ҳамон ўзи айтганидек «Ҳинду Хуросонда» эл оғзида.

СЎЗ ГУҲАРШУНОСИ

Ўн саккизинчи асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярми кўҳна Кўқонда ўзига хос бир маданий, илмий ва адабий муҳит вужудга келди: турли шаҳар, қишлоқлардан олим, хаттот, мусаввир, муаллим, шоир, машшоқу муғаннию муқаллид, зарофатгўйлар шаҳарга жамланди, махсус ҳунар мактаблари, мадрасалар ривожига алоҳида эътибор берилди. Ҳатто соҳавий-рассомлик, наққошу музаҳҳиблик, хаттотлик, машшоқлик созанда-навозандалик ҳунар мактаблари ташкил этилди. Энг мумтоз асарларни саралаб кўчиртириш, таржима қилдириш йўлга қўйилди. Уларга аркони давлат ҳомийлик қилди, хаттот ва мутаржимлар моддий жиҳатдан таъминлаб турилди. Эллиқдан зиёд ижодкорлар ягона адабий муҳитда жамланди. Ҳатто чекка Аштда

ҳам Муҳаммадамин Косоний бошчилигида котиблар ва рассомлар-мусаввирлар тайёрлайдиган махсус мактаб очилган. Ана шу катта бир ижодий жараённинг раҳнамоси—саркори Амир Умархон—Амирий эди.

Бўлажак шоир ва давлат арбоби Умарбек 1787 йили Қўқонда зодагон оиласида туғилади. У бошланғич таълимни хусусий муаллимларда олгач, мадрасада ўқийди: араб ва форсий тилларни, замонасидаги барча билимларни, мукаммал эгаллайди. Шундан сўнг акаси Олимхон хизматида бўлади. Ўз билимдонлигию маърифатлилиги билан кўпчиликнинг диққатини тортади. 1807 йили акаси Фарғона ҳокимлигини топширади. У Андижон ҳокими Раҳмонқулбийнинг қизи Моҳларойим (Нодира)га уйланади. 1810 йили Олимхон фитна оқибатида ўлдирилгач, Умарбекни хон этиб кўтардилар. Ўн йилдан зиёд ҳукмронлик қилган Умарбек маданий ҳаётни юксалтиришга, мадраса, мактаб, масжид, хонақоҳ, ҳаммом, карвонсаройлар қурдиришга, адабий ҳаётни жонлантиришга, кўшни давлатлар билан маданий, иқтисодий алоқаларни йўлга қўйишга алоҳида эътибор берган. Унинг ўзи ҳам Амирий тахаллуси билан ғазаллар ёзган. Амир Умархон 1822 йили вафот этган.

Амир Умархон давр фарзанди сифатида салтанатини мустаҳкамлаш, хонлик ҳудудини кенгайтириш йўлида қаттиққўллик сиёсатини олиб борди, ҳатто, босқинчилик урушларини ҳам уюштирди, юртгирлик сиёсати голиб келиб, эл-улус аҳволидан хабар олмади. Дилшоди Барно: «Амир Умархон вужудан олим ва буюк шоир эди. Шундай олим ва шоир бўлсада, мазлум аҳолига раҳм-шафқат қилмади», деб ёзгани бежиз эмас.

Амирий ўзидан ўзбек ва тожик тилларида катта ҳажмдаги шеърлар девонини қолдирган. Шоир девони 1887 йилдан 1909 йилгача бир неча бор чоп этилган. Ўша давр Қўқон адабий муҳити, Амирий ижодини ўрганишда академик Азиз Қаюмов, филология фанлари доктори Маҳбуба Қодироваларнинг хизмати катта. М. Қодирова 1972 йили Амирий девонини чоп эттирган эди. Лекин ўша йиллардаги ҳукмрон мафкура «ўтмишни идеаллаштириш», «сарой адабиёти вакили» тамгалари билан китоб ман этилди ва тарқалишига йўл қўйилмади.

Амирий Қўқон адабий муҳитининг бошқа шоирлари сингари ўзбек ва тожик тилларида баробар ижод қилиб, ҳар икки тилда мумтоз ғазаллар, мухаммас, му-

рабба, мусаддаслар яратган. Шарқнинг даҳо шоирлари Ҳофиз, Камол, Лутфий, Жомий, Навоий, Бедил ҳамда Фузулийларнинг энг сара ғазалларига мухаммаслар битган, ўхшатмалар ёзган. Бир ғазалида шоир Навоий ижоди ўзига бадиийат сарчашмаси бўлганлигини қайд этган. Шу далилнинг ўзи унинг ижодхонаси қай таҳкурси асосига қурилганлигини кўрсатади. Амирий ижодига Навоий даҳосининг таъсири, шоир ғазалларининг халқона руҳда эканлигига М. Қодирова «Девон»га ёзган сўзбошисидаёқ илм-адаб аҳли диққатини жалб этганди.

Шоир ғазалларини кўздан кечирар эканмиз, уларда абадий мавзулар, ишқ тасвирланганлигини кузатамиз. Аммо ана шу анъанавий муҳаббат тасвирида Амирий мутлақо ўзига хос бир йўл тутган. У Лутфий, Навоий, Бобур ғазалларидан файз топиб, арузнинг халқ қўшиқларига яқин баҳрларида ижод этишга, муайян инсонмаъшуқа чиройини нафис чизишда, ошиқ илтижоси, дард-ҳасратини ифодалашда халқ лапарларидек содда, равон шеърлар яратишга эришади. У кўпинча севгининг файзу тароватини умумлашма қаҳрамон — ошиқ тилидан ёрининг рухсори, гуфтори, рафтори, андоми, қошу кўзи, нозу карашмасини таъсирчан, бокира тарзда тасвирлашга муяссар бўлади; кичик бир лавҳа воситасида олам-олам таассуротлар туғдиради.

Чунончи, классик ғазалиётимизда кўпинча ёр лаби устидаги нафис қора тук гўзаллик тимсоли сифатида мушки анбар, райҳонга қиёсланади. Амирий ғазалларида ана шу «хат»нинг юзлаб ҳолатларда бадиий ташбеҳ, тимсол сифатида акс топганлигини кузатамиз. «Хатти анбарфом», «хатинг нуктаси», «анбарин хат», «сабзаи хатти», «хатти шабранг», «хатинг райҳони», «хатинг даври», «хат зоҳир ўлди лаълидин» сингари сўз ва ибораларнинг хилма-хил товланишларда келиши фикримизни тасдиқлайди. Шоирнинг тожикча ғазаллари ва мухаммасларида ҳам ана шу анъана устувор. Жумладан, бир ғазалида «сенинг хатинг Куръон сатрларини эслатади», деган фикрни беради.

Хати зоғи учун икки қаро зулфи тузоғ эрди,
Баногўши сафосин боға тушган қора ўхшаттим.

Амирийнинг «Тасаддуқ», «Санга», «Дерман», «Ноғоҳ», «Чўх», «Ўхшайдур», «Дермишлар», «Гулнор» сингари ўнлаб ғазаллари чинакам халқона асарлар бўлиб,

уларда ошиқ қахрамоннинг рухий кечинмалари беҳад нафис, ихчам ва равон йўлда ифодаланган, мураккаб ташбеҳлар, турли фикрларнинг кўшилиб-қуюқланиб келиши ҳолати учрамайди: бадий-тасвирий воситалар ҳаммабоп тарзда қўлланган:

Зоҳир этмиш гар шафақ ул лаъли хандондин ҳаво,
Йиғламоқ касб айламиш бу чашми гириёндин ҳаво.
Бўлмаган бўлса агар лаълинг майдин сурх рў,
Не учун ҳар тун шафақ зоҳир қилур қондин ҳаво.

Бундай ғазалларда маълум даражада Фузулий ва Машраблар анъанаси ҳам мавжуд:

Лабинг сарчашмаи оби бақодур,
Хизр хатти зилолингга тасаддуқ,
Тутарман танаро жонни гиروми,
Бўлур бир кун висолингга тасаддуқ.

Кўпинча, шоир анъанавий образларни ёки бадий тасвирий воситаларни қўллашда айрича йўл танлайди. Аксарият шоирларимиз масалан, ёр гажагини, баъзан сочини ҳам ошиқ учун қўйилган тузоққа ўхшатганлар. Ёки ёрнинг ошиққа қиё боқишини, қайрилиб кўз қирини ташлашини «мўрчанигоҳ» деб таърифлаганлар. Амирий ана шу анъаналарга ўзгача ёндашади; гажагу зулфни кўп ҳолатларда қуллоб, яъни қармоққа қиёслаб, фикрни теран ифодаланишига, ғазалсароликка янги бир лавҳа олиб киришга муяссар бўлади:

Ишқ баҳрида кўнгил моҳисини сайд этгали,
Зулфин ҳар бир кажи юз ҳалқаи қуллоб эрур.

Демак, ёр сочининг ҳар бир жингалаги ишқ денгиздаги балиқларни (ошиқларни) овлаш учун ташланган қармоқ илгичларини эслатади. Мумтоз ғазалларимизда кўп учрайдиган «мўрча нигоҳ» иборасини шоир содда қилиб «нимнигоҳ» тарзида ишлатаверади:

Нимнигоҳинг кўз учидин, турди мижгон саф тузуб,
Хам бўлиб, таъзим этиб, ер ўпди фармонингда қош.

Ёрнинг қатли учун қасд этиш — лутф айлаши ҳам ошиқни тетиклаштиради, унга таскин беради. Зероки,

маъшуқа кўзидан отилган ўқлар ошиқ қалбини чок этса, дудоғида зухур этган ширингуфторлик унга жон бағишлайди. Ёр лабларини таърифлаб хат иншо этган қалам бол чўқиган қуш тумшуғига ўхшайди:

Хар қаламким лаблари васфида таҳрир этса хат,
Тўтидурким бўлур шаҳд ичра минқори сучук.

Қуйидаги байтда ҳам ўзгача, мутлақо янги бир қиёс мавжудким, шоирнинг сўзга заргарона муносабати ҳайратомиздур:

Физо ўлмиш агар кўрсам кўзингни рўза чоғида,
Нехуш улким қилур бодом ила ифтор мен янглиф.

Фарғона водийси халқлари орасида рўза кунлари ифторга бодом қўйиш ёки ифторда бодом мағзи тановул этиш анъанаси мавжуд. Шоир бу ерда классик шеърятимиздаги ёр кўзини — қабоғини бодомга ўхшатиш анъанасини давом эттирган ҳолда, ана шу таомилга ишора қилиб, фикрнинг қабариқ ифодаланишига эришган.

Анъанавий тазод, тарсеъ, ғулу (ўта муболага), ўхшатиш, тадриж сингари қатор шеърый ва лафзий санъатлардан фойдаланишда ҳам биз гўзал, бетакрор байтлар яратилганлигининг гувоҳи бўламиз. Ёр лабидаги қопқора холни «болга қўнган чибинга, ошиқ бошини гўйга, ёр гажагини чавгонга» ўхшатиш турли-туман кўринишларда зухур этган. Бу ворисийликда ҳам Амирий кашфиётлар қилишга интилади:

Бошим гўй ўлди, жавлонгоҳида ман бенаво қолсам,
Биҳамдиллоҳ жони зоримни помоли саманд этди.

Бошқа бир ўринда боши (гўй), ёр гажаги (чавгон)га илинганидан шод эканлигини изҳор этса, бу ўринда ошиқ ёр отлари туёғи остида гўйдек топталганидан шод. (Чавгон от устида майсазор майдонда ўйналади).

«Сутун», «Зеб», «Яктараф» радифли ғазалларда ҳам бир-бирини такрорламайдиган, бошқа санъаткорлар ижодида кам учрайдиган ранг-баранг ташбеҳлар қўлланилган ва жозибали тасвирлар яратишга эришилган. Ёрнинг оппоқ яноғидаги қоп-қора холи момикдай қор устидаги қора қарғага ўхшайди. Аммо ана шу ҳинду

хол ёр баногўшини равшан этади, яъни ўзидан шаффоф нур таратадиган мўъжиза:

Холи ҳиндуси баногушини равшан айлади,
Фаслидай топғон киби зоғи сиёҳдин қор зеб.

Жуда кўп классик шоирларимиз ёр сочини мушқа, мушки Хўтан тарқатадиган бир мўъжизага таққослайдилар. Куйидаги байтда Амирий зулф образини янгича талқин этган:

Ики фаттон кўзунг Чин шаҳридин бож олса, тонг эрмас
Хўтан мушқига тушмиш шуҳрати зулфингдан овоза.

Демак, ошиқ назарида унинг ёри оламаро бўлиб, зулфларини паришон қилгандан сўнггина энг зўр ҳид тарқатадиган Хўтан мушки шуҳрат пайдо қилган экан, яъни ўша мўъжизанинг манбаи ёр сочи.

Баъзан шоир ошиқ қалбининг энг нозик туйғуларини маъшуқага хитоб, илтижо усуллари билан ифода-лаб, муайян бадий лавҳалар яратади. Мана бу байтда ошиқ ёрига «сочингга тароғингни авайлаб ургин, яъни тарагин, чунки унинг ҳар торида юз асирнинг кўнгли бор» демоқчи:

Гар тарар бўлсанг сочингни чекма бепарво тароғ,
Баски бордур юз асир ўлғон кўнгул ҳар тор аро.

Аксарият ғазалларида фақат шодлиғу гўзалликни таъриф этиб, маъшуқанинг сафоли руҳидан, ширин гуфторию оҳудек хиромидан гулгул яшнаган лирик қаҳрамон баъзан унинг бевафолигию ағёрга лутф этиб, «харидорига жабр» этишидан шикоят қилади. Амирийнинг «Ҳофиз», «Тамаъ», «Фалак», «Янглиғ», «Заиф» радифли ғазалларида ёрининг озору жафоси, «дилсанглиги», «сахтрўлиги»дан нолиш мавжуд. У ёрига «пора-пора кўнглум устурлобтек», умр ўтар «хаёлу хобтек», шунинг учун «соғар ичиб, набот газак» этмоқ керак, деб мурожаат қилади. Амирий ғазалларидан маълум бўлишича, ўтмишда «шароби ноб» истеъмол қилгандан сўнг «набот газак» этиш расм экан:

Бизга то чанд жаҳон кулфатию даҳр ғами,
Бода ичмак билан дафъи ғаму кулфат қилоли.

Амирий ўтмишдошлари анъаналарини давом эттириб, муваффақият билан туюқлар яратган шоирдир. У ўзбек тилидаги сўзларнинг оҳангдошлик хусусиятига эътибор бераркан, ўзгалар ишлатмаган сўзлар асосида туюқ ёзишга интилган. «Чин» ва «Боғидур» каби туюқлар фикримизга далил бўла олади:

Оразинг гулзори жаннат боғидур,
Тори зулфинг жон қушининг боғидур.
Ҳалқан зуннор зулфинг даврида,
Кофири ишқ ўлмагонлар боғидур.

Демак, Амирий ҳам шаробни қайғу ҳасратни, замон кулфатларини унутиш воситаси, деб билган.

Маълумки, Амирий билан Нодира муносабатлари, устозу шогирд мушоиралари ҳақида кўп ва ҳўп нақллар бор. Нодира ўз девони дебочасида устози — ўзининг биринчи ўқувчиси, мунаққиди ва муҳаррири эканлиги ҳақида илиқ гапларни ёзиб қолдирган. Афтидан Амирий девонида ҳам бевосита умр йўлдоши бўлмиш Нодирага бағишланган бир қанча ғазаллар борга ўхшайди. Буни Амирий ва Нодиралар томонидан мушоира тарзида яратилган «Бор» радифли ғазалнинг шоир девонига киритилганлиги ҳам тасдиқлайди. Бундан ташқари айрим шеърлардаги маъшуқа ошиқ кулбасини доимий мунаввар этгучи сиймо. Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтишни истардик. Айрим мунаққидлар Нодира ғазалларида Умархон ҳаддан ташқари идеаллаштирилган, деган фикрни билдирадилар. Бу, очиги, «феодал ўтмишни идеаллаштириш» сингари ҳукмфармо мафкуравий зуғумнинг асорати бўлиб, уларнинг мутлақо асоссизлиги барчага аён. Навқирон, кўлига қалам тутқизган устози, давлатни тадбиркорликла бошқариш билан бирга, илмий, адабий муҳитга йўналиш бериб турган одамидан жудо бўлган шоира қалбидаги айрилиқ дарди асарларининг том томирига айланиб, уларни фироқномага табдил этиши табиий бир ҳол. Шунинг учун Амирий ғазалларида Нодира тимсоли, шоира асарларида Умархон сиймоси алоҳида ўрганишни тақозо этади.

Кўриниб турибдики, шўролар даврида мавзу жиҳатидан маҳдуд, ғоявий йўналиши нуқтаи назардан қашшоқ, фақат яланғоч, шаҳватпарастликни тараннум этган, шаклбозликдан иборат, деб камситиб келганимиз

Амирий асарлари ўзбек газалиётининг зарварақларини ташкил этаркан. Хусусан, шоирнинг сўз танлаш маҳорати кўп жиҳатдан ибратлидир. У шеърларида биронта ҳам мураккаб ёки бепарда сўз ишлатган эмас.

Демак, Амирий девонини қайта нашр қилиш ҳамда илмий-танқидий матнини яратиш галдаги вазифа бўлиб қолмоқда.

АСРИМИЗГАЧА НАСРИМИЗ

Маълумки ўзбек халқи минг йилдан зиёд тарихга эга бўлган бой адабиёт яратган. Классик адабиёт, деб аталадиган бу маънавий зарварақларимиз кўлам жиҳатидан ҳам, мавзу ва ғоявий йўналиш нуқтаи назаридан, жанрлари ҳамда бадиийлиги томонидан ҳам ниҳоятда ранг-барангдир. Ана шу бебаҳо хазинанинг катта қисмини насрий асарлар ташкил қилади. Биз кўп йиллик кузатишларимиз, ўнлаб насрий асарларнинг бевосита асл қўлёзмаларини мутола қилиш натижасида қадимий насримизни жанр, тематика, ғоявий йўналиш ҳамда услуб жиҳатидан қуйидагича мухтасар тасниф этишни лозим кўрдик. Зероки, ҳозиргача «диний», «мистик», «хурофий» деб назардан соқит қилган ўнлаб насрий китобларимиз маърифат кони, ахлоқ-одоб дастуридир. Уларда исломий аҳкомлардан ташқари халқимиз маънавиятининг кўп қирралари ўз ифодасини топган, унинг турмуш уринишлари акс этган.

Ҳикоя, ҳикоят, тамсиллар. Бу турга «Қиссаи Рабғузий» (XIV аср), «Насойимул муҳаббат» (XV аср), «Гулзор», «Мифтоҳул адл», «Жомеъул-ҳикоёти туркий» (XVI аср), «Тазкиратул авлиёи туркий», Гулханий ва Нозил Хўжандийларнинг «Зарбулмасал» китоблари киради. Мазкур мажмуалардаги ҳикоя, ҳикоят ва масалларнинг етакчи мавзуси панд-насихат, яхши хулқ-одобни, фарз ва суннатларнинг бажарилиши шартлиги, илм, ҳунар ўрганиш, сабр, қаноат, ризо, шукр, эътиқод, зикр, ишқ, маърифат, жавонмардлик, адолат ва бошқаларни тарғиб этиб, исломий одобга зид хислат, айб, гуноҳлардан парҳез қилишга чорлашдир. Ушбу китобларнинг аксариятини ўзига хос одобнома дейиш мумкин. Уларнинг тили ва тасвир усулига «нақлдуким», «айтибдукларким», «ҳикоятда келур», «аймишлар», «хабарда келур», «хабарда келмиш», «ҳикоятларда сўз бу турур», «ҳи-

кюятларда андоғ келурким», «бурунги ўткан замонда» сингари бошланмалар характерлидир. Деярли кўпчилик ҳикюятларда қиссадан ҳисса чиқариш характерида якуний байтлар келади. Бундай асарларнинг тили ғоятда равон ва фикр образли иборалар, лафзий ва шеърый санъатлар орқали лўнда ифодаланати.

Турли мавзулардаги ишқий-саргузашт, ахлоқий-таълимий, қахрамонлик руҳидаги қиссалар: «Қахрамони қотил», «Қиссаи Жамшид», «Қиссаи Дилнавоз», «Қиссаи Аҳмадбек ва Юсуфбек», «Девонаи Машраб», «Иброҳим Адҳам», «Ҳазрати Али қиссаси», «Қиссаи маликаи Дилором», «Қиссаи Дороби зарринкамар», «Жангномаи Сухроби Ял», «Китоби подшоҳ Афросиёб», «Сиёвуш қиссаси» ана шу хилдаги асарлар сирасига кирати. Афросиёб ҳақидаги қиссанинг бир қисми 1914 йили ҳозирги Туркиянинг Диёрбакр шаҳрида нашр этилган «Чаноқ калъа» ойномасида ҳам босилган. Буларнинг услубига «Ровийлар ривоят қилурларким», «Аммо ровиёни ахбор ва ноқилони осор ва мухаддисони дoston» каби бошланмалар, бобдан бобга ёки воқеадан воқеага ўтишда «алқисса» боғламаси хосдир. Бундай асарларда сюжет бир меъёрда, фавқулудда ўзгаришлар, ногаҳоний воқеаларсиз баён этилади. Асосий диққат бош қахрамон саргузаштини мукамал, ғоятда нафис, образли баён этишга қаратилган. Уларнинг таркибида руҳий ҳолат, табиат манзаралари, жангу жадаллар, қахрамонларнинг келбат ва салобати тасвирига бағишланган кўплаб рубоий, ғазал, марсия, маснавийлар учрайди. Баъзиларида воқеа бошидан охиригача назм ва наср аралаш тарзда тасвирланади.

Саргузашт романлар: «Самироншоҳ», «Барзунома», «Доробнома», «Ҳотамнома», «Жаҳонгирнома», «Саидбаттоли Ғозий», «Абомуслимнома» каби ўнлаб асарлар ўзбек романчилигининг классик намуналари ҳисобланади. Бу хилдаги китобларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда воқеа кўлами жуда кенг. Асосий қахрамонлардан ташқари, унинг фаолиятини тўлдириб, муаллиф ижодий ниятининг мукамал тарзда ифодаланиши учун хизмат қиладиган ўнлаб образлар: воқеа ичидаги воқеалар ёки ҳикюя таркибидаги ҳикюялар жуда кўп. Бир романининг ўзи бир неча ўнлаб ҳикюятлардан ташкил топган. Уларда муаллиф қасрлар, осмоний боғу-роғлар, сув ости шаҳарлар, даврий ва босқичли воқеаларни тасвирлайди. Қахрамонлар воқеалар жа-

раёнида шажаралари билан иштирок этади. Ушбу романларнинг бадиий нафосати, тасвирий воситалардан истифода этилиши ҳам ана шу қамровнинг худудсизлиги, асосий қаҳрамонлар ва иккинчи даражали тимсолларнинг ғоятда кўплиги билан белгиланади. Жумладан, анъанавий бошланма ҳамда воқеадан воқеага ўтишдаги восита лавҳалар ҳам турли-тумандир. Сўз, ибора, ифода, анъанавий бошланма ва боғланмалар ҳар бир романда айрича нафосатга эга. «Аммо ровиёни ахбор, ноқилони осор муҳаддисони достони кўхан, хушачинони хирмани сухан», «Бу воқеаларнинг донанда ва бинандаси андоғ ривоят қилибдурларким» сингари бошланмалар, воқеадан воқеага ўтиш тасвирида эса «Эмди бир калима сўзни бошқа ердин эшитинг», «Буларни бу ерда қўюнг, икки калима сўзни ўзга жойдин эшитинг» каби боғловчи кириш гаплар ушбу романлар услубига хосдир. «Або Муслим жангномаси»да эса бундай бошланманинг янада мураккаброқ кўринишини учратамиз. «Аммо ровиёни ахбор ва ноқилони осор ва муҳаддисони достони бўстони гулистони куҳан ва хушанчинони хирмани сухан ва саррофони дорулаёни жавҳариёни риштаи бозори маоний ва суройороёни тасвири ажойиб ва чехракушоёни ҳикоёти гаройиб... Ҳаким Тарсусий ва Хожа Муҳаммад Тоҳир Хўжандий шундоғ ривоят қилибдурларки».

Ўн саккизинчи асрда яшаб ижод этган андижонлик шоир ва ёзувчи Шоҳ Ҳижрон «Барзунома»сида шу хилдаги бошланма лавҳанинг ўзгача кўриниши мавжуд. Унда сажъни ташкил этувчи сўзларнинг тизими ҳам, ифодалар таносибига ҳам ўзига хос жозиба ва равонликка молик. Бу асар асримизнинг бошида яшаган шоир ва мутаржим, ношир Ҳайбатуллоҳўжа Хислат «Барзунома»сидан ҳам бадиий тил воситалари, нафосати жиҳатидан устун туради. Чунки, Шоҳ Ҳижрон кириш гап ва қистирма ибораларнинг нисбатан соддароқ турларидан фойдаланган, арабий ва форсий сўз ва жумлаларни камроқ қўллашга интилан.

Тарихий, тарихий-ёднома характеридаги насрий асарлар: «Тарихи Мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Бобурнома», «Шажараи турк», «Шажараи тарокима», «Гулшани давлат», «Фирдавсул иқбол», «Шажараи Хоразмшоҳий» ва бошқа асарлар. Бу китобларда тарихий воқеалар муаллифлар томонидан олим кўзи билан кўриб, саралаб чиқилади, кузатилади, ёзувчи ди-

ди, қалами билан қоғозга туширилади, баён этилади, тасвирланади. Шунинг учун уларда тарихий воқеалар тасвири бадиийликка йўғирилиб, кўпинча шеърлар, пандомуз маснавийлар билан безаниб, ҳаётий, афсонавий ҳикоятлар, нақллар билан сайқалланиб борилади. Бундай китоблар ўқувчига билим бериш билан бирга, катта бадиий-эстетик завқ бағишлайди. Улар шубҳасиз насримиз тарихининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Илмий-фалсафий, таълимий характердаги наср намуналари: «Маҳбуб-ул-қулуб», «Гулшани роз», «Тазкираи қаландарон», «Қоралар фалсафаси», «Тарихи мухожирон», мактублар, саргузаштномалар, муншаотлар, маоқиблар шундай асарлар сирасига киради. Уларнинг кўпи наср ва назм аралаш битилган. Мазкур ёдномаларнинг асосини жамиятдаги ижтимоий табақаларнинг бурч ҳамда вазифалари, ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, маърифатпарварлик, ижтимоий адолат хусусидаги мушоҳадалар ташкил этади.

Бу ерда биз классик насримизнинг барча асарларини қамраб олиб, уларнинг мукамал таснифини бердик, деган фикрдан йироқдамиз. Ҳали биз кузата олмаган наср намуналари жуда кўп бўлиши мумкин. Чунки, қиссаларнинг ўзи юздан зиёд. Баъзи саргузашт романларнинг бир йўла 2—3 кўриниши ҳам яратилган. Уларнинг ҳар бири алоҳида бадиий нафосат қирраларига эга.

Олий ўқув юртларининг филология факультетлари талабалари учун тузилган жорий дастурлар ва улар асосида яратилган дарсликларда қадимги насримиз намуналарига ажратилган соатлар ғоятда чегараланган. Биринчи ва иккинчи курсларда Навоийнинг насрий асарлари мухтасар тарзда, Хожанинг ҳикоялари ва «Бобурнома» ўрганилади, холос. Насириддин Рабғузидан бир неча «дунёвий ҳикоялар» таҳлили билан чекланилган; учинчи курсда эса тарихий руҳдаги наср намуналари санаб ўтилиб, бир-икки «халқ китоблари» қисқача шарҳланиб, Гулҳанийнинг «Зарбулмасал»ини юзаки ўқитиш билан чекланиб келмоқдамиз. Ваҳоланки, классик насримиз бир тизимда, тадрижий такомилда ўргатилиши зарур. Тўғри, республикамиз олимлари бу соҳада ҳозирги қадар бирмунча ишларни амалга оширдилар. Олимларимиздан Ҳ. Оқбўтаев, Т. Қобулов, Р. Мажидов, Р. Жуманиёзов, И. Остонақулов, С. Жамолов, М. Мирзамухамедова ва бошқалар наср намуналари таҳ-

лилига доир тадқиқотлар яратишган. Ўзбекистон Фанлар Академияси Адабиёт институти олимлари «Ўзбек насри тарихидан» номли махсус рисола чоп эттирдилар. Унда ўзбек насрининг пайдо бўлиш тарихи, юқорида таъкидлаганидек, «Бобурнома», Хожа ҳикоялари, Умар Боқий китоблари, «Тоҳир ва Зуҳра», «Латойифут-тавойиф»нинг таржимаси ва XIX асрнинг иккинчи ярмидаги наср намуналаридан айримларига доир тадқиқотлар жамланган. «Тарихи муҳожирон» ва «Қоралар фалсафаси» асарлари ўша давр адабиётшунослиги руҳида таҳлил этилган. Афсуски, бу китобдан биз юқорида тилга олган аксарият асарлар таҳлили ўрин олмаган. Ачинарлиси шундаки, бу тадқиқотни маъруза жараёнига олиб кириш у ёқда турсин, айрим педагогларимиз шундай илмий асар яратилганлигини билмайдилар ҳам. Эндиликда ёзиладиган дастурлар ва улар асосида битиладиган дарсликларда бу масалага жиддий ёндашишимиз, мумтоз насримизни ҳам шеъриятимиз қаторида баробар ўрганиб боришимиз лозим.

Бундан бир неча йил муқаддам забардаст адабиётшунос, ҳозирги адабий жараённинг зукко мунаққиди, касбдош дўстимиз, профессор Азимжон Раҳимов «Ўзбек романи поэтикаси»га бағишланган докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Муаллиф ўзбек романчилигида учта сюжет чизиғи мавжудлигини айтиб, ҳар бир йўналишнинг илмий жиҳатдан чуқур, мукамал таҳлилини келтирган. Қизиғи шундаки, олим кўрсатиб ўтган Оврўпа ҳамда ҳозирги ўзбек романнавислигидаги ана шу уч устивор сюжет тизими классик романларимиз бўлмиш «Самироншоҳ», «Доробнома» ва «Барзнома»ларда тўла мавжуд. Улардаги воқеалар қамрови ҳам, тимсоллар силсиласию бадиий унсурлар ҳам ҳозирги романлар талаби ва табиатига ғоятда яқиндир. Демак, биз келажакда ўзбек классик адабиёти билан, хусусан, қадимги наср билан ҳозирги проза ўртасига хитой девори қўймай, уларни яхлит, тадрижий такомилда ўрганишимиз лозим экан. Зероки, ҳозирги ҳикоя, қисса ва романларимиздаги кўп бадиий унсурлар классик насримизда «мана ман» деб кўзга ташланиб турибди. Ушбу масала ҳозирги замон адабиёти билан шуғулланадиган олимларнинг қадимги насрий меросимизни ҳам жиддий тарзда ўрганиб боришларини тақозо этади. Умуман, ўзбек адабиётини даврларга бўлиш

нисбий нарса. Шунинг учун бу соҳа олимлари ҳар икки босқич адабий ҳодисаларини пухтароқ билишга интилишлари фақат фойда келтиради, холос.

ЭЛ ҲОЗИФИ

Бухоро Амири Насрулло 1842 йили сон-саноқсиз лашкар билан Қўқонга бостириб келиб, қатлиом уюштиради. Муҳаммадалихон, укаси, ўғли ва шоира Нодирани ўлдириб, халқни хонавайрон этади. Насрулло Иброҳим Ҳаёлни Қўқонга ҳоким этиб тайинлаб, ҳунарманд, олим, шоир ва усталардан кўп кишини асир қилиб Бухорога ҳайдаб кетади. Улар орасида машҳур шоир, олим ва табиб Ҳозиқ ҳам бор эди. Шаҳарга қайтгач, Амир шоирга ўз зафари ҳақида бир фард айтишни буюради. Ҳозиқ аркони давлат ва лашкарбошилар ҳузурида баланд овоз билан қуйидаги байтни ўқийди:

Буриди бар қади худ аз маломат,
Либосе то ба домани қиёмат.

(Сен ўзингга лаънатдан шундай бир либос бичдингки, у кийим устингда қиёматгача қолади).

Амир Насрулло шоирга ҳеч нарса демайди. Аммо дилига ундан қасд олишни тугиб қўяди.

Жунайдулло Ҳозиқ XVIII асрнинг 80-йилларида Ҳиротнинг Карх номли маҳалласида туғилган. Бўлажак шоирнинг болалиги она шаҳрида ўтади. Амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида (1800—1827) Бухорога келиб, мадрасада таҳсил кўради, замонасидаги барча илмларни, жумладан, тиббиётни пухта эгаллайди ва илм-адаб аҳли орасида шоир, олим сифатида шуҳрат пайдо қилади. Ҳозиқ аввал ўзи ўқиган Оли мадрасасига имом қилиб тайинланади ва орадан кўп ўтмай амир Ҳайдар саройига жалб этилади. Лекин эркин фикрли, ростгўй ва зукко Ҳозиқни саройдаги лаганбардор, тамаъгир ижодкорлар кўролмайди. Ҳатто, Маҳдум Жалолий деган бир қаламкаш уни масхаралаб ҳажвия ёзиб, тарқатади. Ҳозиқ ҳам «Мавлоно Жалолий ҳажвиясига жавоб қасида» ёзади ва саройни тарк этиб, фуқарою фузалога эътибор нисбатан яхшироқ бўлган Қўқонга боради. У дастлабки пайтларда катта обрўга эга бўлади. Амир Умархонга мадҳиялар битади, унинг ғазалларига ўх-

шатма-тахмислар ёзади. Лекин саройдаги ҳаёт уни сиқиб қўяди. Хусусан, Умархон вафотидан сўнг (1822) Ҳозиқ саройни тарк этиб, Қўқон ва Бухоро хонлиги ҳудудидаги турли вилоят ва шаҳарларда табиблик қилиб юради, ҳамда «Юсуф ва Зулайҳо» номли достонини тугатади. 1824 йили у табобатга доир «Шарҳи Қонунча» китобини ёзади. Бухоронинг чекка шаҳарларида яшириниб яшаб юрган Ҳозиқ 1826 йили Хоразмга боради. Бу ердаги олиму адиблар шоирни яхши пешвоз оладилар. Орадан кўп ўтмай шоир Хива хони Оллоқулихонга (1825—1842) «Равзатус-сафо»нинг таржимасини тақдим этади. 1829 йили Бухорога қайтган Ҳозиқ гоҳ Қўқон, гоҳ Шаҳрисабзда табиблик қилиб яшашга мажбур бўлади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Амир Насрулло Қўқонни қонга ботирганда Ҳозиқ ҳам тасодифан шу ерда эди.

Фардни ўқигандан сўнг Амир уни омон қолдирмаслигини ҳис этган Ҳозиқ дўстлари ёрдамида мустақил вилоят бўлмиш Шаҳрисабзга қочиб бориб, ҳоким Хўжақули парвоначи паноҳида яшай бошлади. Дастлаб Насрулло шоирнинг ўғли Мирза Муҳташам орқали хат ёзиб чақиртиради. Ҳозиқ қуйидаги фард билан рад жавобини юборади:

Чун ҳузурам сабаби ранчиши табъат гардид,
Мегурезам, ки малулат макунам бори дигар.

(Менинг ҳозир бўлганим табъингнинг хиралашишига сабаб бўлди. Сенга яна маломат етказмаслик учун қочаман).

Шундан сўнг амир ҳибсда ётган ўғри Душабойни зиндондан бўшатиб, озодлик ва катта инъом ваъда қилиб, Шаҳрисабзга бориб, шоир Ҳозиқнинг бошини олиб келишни буюради. Душабой уч шериги билан Шаҳрисабзга келиб, тонг саҳарда Ҳозиқнинг уйига бостириб кириб, бошини танасидан жудо қилиб олиб кетишади. Бу пайтда Амир Насрулло Қаршида эди. Ўғрилар шоирнинг бошини ўша ерга элтиб берадилар. Ҳозиқнинг бошсиз танаси Хўжақули парвоначи бошчилигидаги умаролар иштирокида дафн этилади. Бу қонли фожиа 1843 йилнинг январь ойида рўй беради. Шоирнинг қабри Китоб туманидаги Охунд мазоридадир.

Инсонпарвар, жасур, зулм-зўрликка рўй-рост қар-

ши турган, бутун умри дарбадарликда, таҳликаю нотинчликда ўтган Жунайдулло Ҳозик ўзидан сўнг катта ижодий мерос қолдирди. Мукамал шеърлар девони, «Юсуф ва Зулайҳо», «Воқеоти исломи», «Таҳқиқ-ул-кафонд» («Шарҳи Қонунча») ва пароканда шеърлари баёзларда, дастхатлар хазиначларида сақланмоқда. Биргина «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг 21 та қўлёзмаси бизгача етиб келган. Бу шоирнинг улкан санъаткор сифатидаги шухратини кўрсатади.

Жунайдулло Ҳозик асосан тожик тилида, қисман ўзбек тилида ижод қилган зуллисонанн шоирдир. У Амирий (Амир Умархон), Навоий ва бошқа ўзбек шоирларининг ғазалларига мухаммаслар битган, Мирхонднинг тарихий асарини форсийдан таржима қилган. Шоир ғазалларида анъанавий муҳаббат мавзусини тасвирлаб, йигитликда кечган шоду хуррамлигию висол нашидасидан сероб бўлган кайфиятларини ифодалайди, баъзан айрилиқ дардидан, ағёр, ноаҳил сафдошларидан етган азиятдан изтиробга тушади. Хусусан, Навоий ғазалларига боғланган мухаммасларида биз Ҳозикни чинакам шодлик ва гўзаллик куйчиси сифатида кўраимиз:

Бири бор эрди хинонинг ранги пайдо илкида,
Ё тегиб ушшоқнинг қони сумансо илкида,
Бодадин сармаст ўлуб бир тўда миймо илкида,
Бири қоши кифригидек ўқ била ё илкида,
Деким ул ўқ бирла кўп жонларни қурбон айлабон.

Аммо шоир бошига тушган кулфатлар, сарсон-саргардонликдаги ҳаёт, ижодкор муҳолифларнинг ғаламислиги, табиатдаги фавқулодда таъсирчанлик лирик қаҳрамоннинг ҳаётга, доноларга «тикон», нодонларга «гул» берган мавжуд ижтимоий тузумга муносабатини кескин ўзгартириб юборади. Шунинг учун ҳам Ҳозик асарларида зулм-зўрликка, илм-адаб аҳлига нописанд муносабатда бўлишга, ҳамма нарсани бойлик, мансаб-мартабага қараб баҳолашга кескин қарши кайфият кучаяди. Маълумки, Амир Насрулло замонида зулм ҳаддан ошади. Маҳаллий феодаллар, лашкарбошию аскарлар халқни бемалол талар, бечораларнинг ноласи замину замонни ларзага келтирарди. Шунинг учун Ҳозик амирга йўллаган қасидаларидан бирида уни халқпарвар, адолатпеша бўлишга ундайди, элнинг фаро-

вонлигию юртнинг ободонлигини одил ҳукмдордан, деб биледи:

Баҳри он подшоҳ кард худо,
Ки низоми жаҳон бувад барпо...
Яъни кас моли дигаре нахӯрад,
Сари мазлум золиме набурад.

(Сени худо жаҳонни қонун-қоида билан бошқаргин, биров ўзганинг ҳақини емасин, бирон золим мазлумнинг бошини кесмасун, деб подшо қилган).

Бошқа бир ғазалида шоир лаганбардор ижодкорлар, амалдорларни, иккиюзламачи дўстларининг мунофиқлигини танқид қилади, фош этади.

Бунда у чаён характеридаги бир ҳикматдан усталик билан фойдаланган:

Қасди золим аз тавозуъ нест жуз тамҳиди зулм,
Мешавад ҳам неши ақраб заҳр чун бармекашад.

(Золимнинг тавозу қилишидан ҳам мақсади зулм этмоқдир, чунки чаён ҳам заҳар сочишдан олдин найзасини қуйига эгади).

«Надорад», «Афтад», «Зараст», «Кунам» радифли ғазалларида шоир мавжуд феодал тартиб-интизом иллатларини, юрт бошига тушган зулму талон-тарожни рўй-рост лаънатлайди.

Маълумки, Шарқ адабиётида Юсуф ва Зулайҳо севги саргузашти ҳақида Фирдавсий, Кул Али, Дурбек, Жомий, Нозим, Ҳиравийлар дoston яратган. Жунайдулло Ҳозиқ ҳам ана шу кўҳна мавзуга мурожаат қилиб, ўзига хос янги дoston ёзган. Жумладан, Ҳозиқ ўз ижодий ниятидан келиб чиқиб, Юсуф билан акалари ўртасидаги келишмовчиликни, акаларининг Юсуф жонига қасд қилишларини феодал ўзаро низолар тизимида анча шиддатли тасвирлаган. Анъанавий сюжетга кўра Зулайҳо тушида кўриб севиб қолган йигит ўзини «Миср Азизиман», деб ғойиб бўлади. Қизининг арз-хоҳишига кўра Мағриб шоҳи Таймус Миср Азизига совчи юборади. Ўрта Осиё халқлари одатича, ўз ижодий ниятига кўра Ҳозиқ дostonидаги тасвирда Миср Азизи Мағрибзаминга совчи жўнатади. Асарда бошқа янги жиҳатлар ҳам кўп. Энг асосийси, шоир анъанавий мавзу ва образлар орқали ўзининг зулм-зўрликка, фирибгарлик, ёлғончиликка қарши нафратини ифодалашга эришган: чин севги, садоқат, ҳалолу поклик, ростгўйлик,

мардлик, жасорат, ақл-заковат қудрати, адолат хусусидаги фикрларини тарғиб ва ташвиқ этган.

Бухоро ва Қўқон хонлигига қарашли кўп шаҳарлар халқи дардига малҳам бўлиб, ўлимга тик қараган, жасур ва оташнафас шоир — эл Ҳозифининг асарлари XVIII аср ва XIX аср бошлари ўзбек ва тожик адабиёти тарихининг ёрқин саҳифаларини ташкил этади. Шоир ижодини ўрганишда С. Амирқулов, У. Қаримовларнинг ҳиссаси катта. 1957 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, устоз Азизхон Қаюмовнинг «Ҳозик» номли рисоласи чоп этилди. Биз ушбу лавҳани ёзишда шоир асарлари билан бир қаторда мазкур муаллифларнинг тадқиқотларидан ҳам баҳраманд бўлдик.

УЛУҒБЕКНИНГ ИЗДОШИ

Мен 1978 йили таниқли ёзувчи Раҳим Жалилнинг «Кўнгил ошиёни» қиссасининг дастлабки уч фаслини таржима қилиб, ўқувчилар газетасининг бир неча сониде эълон қилдирган эдим. Қисса ёднома характериға эға бўлиб, ёш Раҳимнинг кўрган-кечирганлари гоётда нафис бир тарзда, шифоҳий адабиёт усули-нақл йўли билан битилган. Асарнинг дастлабки саҳифаларида ёднома қахрамонининг машҳур сайёҳ, мироб, ҳайъатшунос Ҳожи Юсуф билан учрашуви тасвирланган. Шундан сўнг мен кўҳна дастхатлар, тожик олимларининг асарлари, хотиралари ва қомусларни ўрганиб, бу забардаст олим ҳақидаги тасаввуримни мукамаллаштирдим. Маълум бўлишича, Ҳожи Юсуф Улуғбекнинг издошларидан экан.

Ҳожи Юсуф 1842 йили Хўжанднинг Оғолиқон маҳалласида пиллакаш оиласида дунёға келади. 6—7 яшарлигида уни мактабға берадилар. Мактаб таълимидан қаноатланмаган Ҳожи Юсуф мустақил ўқиш билан машғул бўлиб, Шарқ шеърляти, табиёт, география, математика, астрономия ва бошқа фанларни ўргана бошлайди. Кунлардан бир кун ёш Юсуф онасидан отасини сўрайди. Меҳрибон она эса кўз ёшларини тўкиб отаси Мирфаёз ҳажға бориб, Маккада вафот этганлигини айтади. Мурғак Юсуфнинг қалбида отаси ҳоқини топиш истаги туғилади. 1854—1855 йилларда бир гуруҳ хўжандликлар ҳажға жўнашға тайёргарлик кўраётгани-

ни эшитиб, 12 яшар Юсуф ялиниб-ёлвориб онасидан рухсат олади ва уларга ҳамроҳ бўлади. Раҳим Жалилининг ёзишича, Юсуф Мадина шаҳридаги «Ғариблар қабристонидан отасининг гўрини топиб, қабр устига лавҳа тош ўрнатади.

Ҳожи Юсуф 10—12 йилча Мисрда қолиб кетади. Уни асли хўжандлик бўлган Ҳожисайдулло ўз тарбиясига олиб, онасига мактуб ёзиб юборади. Хушфеъл ва ўткир зеҳнли Юсуфга Ҳожисайдулло араб тилини ўргатади, сўнгра «Жомеъ-ул азҳар» мадрасасига киритиб қўяди. Ҳожи Юсуф беш йиллик мадраса таҳсили давомида риёзиёт, ҳикмат, илми нужум, араб ва форс адабиёти бўйича пухта билим олади. Мадрасани тугатгач, етти йил мударрислик хизматида бўлиб, ўз билимини оширади, камолотга етказди. У рус тилидан ташқари араб, форс, юнон, инглиз, француз, тилларини мукамал билган.

Ҳожи Юсуф 12 йилдан сўнг Хўжандга қайтиб келганида яккаю ягона суянчиги — онаси оламдан ўтганди.

Ҳожи Юсуф биринчи сафариди Юнонистон, Сурияда, иккинчи сафариди Испания, Франция, Ҳабашистон, Италия, Жазоир, Туркия, Петербургда бўлади, бу юртлар ҳақида маълумот тўплайди.

Астрономия, тиб илми, янги илм-фан, техникага майли кучли бўлгани учун маҳаллий руҳонийлар уни «кофир» деб эълон қиладилар. Ҳожи Юсуф яна ватанини тарк этиб, шоир ва соатсоз Абдулла Файёз билан Тошкентга отланади. Бу ерда бир неча муддат тайёргарлик кўрилгач Оренбург, Москва, Одесса орқали Оврўпа ва Африка мамлакатлари бўйлаб сафарга жўнайдилар, Абдулла Файёз соатсозлик, Ҳожи Юсуф мардикорлик, ҳаммоллик билан кун кечирадилар. Бу икки дўст 10—12 йил давомида Оврўпа, Африка ва Араб мамлакатларини кезиб чиқиб, 1885—1887 йиллар орасида Эрон орқали ватанга қайтадилар.

Ҳожи Юсуфдаги қобилият ва билимдонликни кўрган рус амалдорлари уни миробликка, идора ишларига жалб этадилар. У Хўжанд атрофидаги ерларни суғоришни яхшилаш, янги ариқлар чиқазишни режалаштиришда хийла фаол қатнашган. Гарчи у турли вазифаларда, жумладан, Хўжанд оқсоқоли лавозимида ишласа ҳам ажойиб донишманд, илм-фан, янги техника тарафдори сифатида Ер, Осмон, Куёш, Ой умуман,

сайёралар ҳақидаги илмий кузатиш ва асарлари билан мутаассиб тушунчаларга зарба беради. Ҳожи Юсуф 1925 йили 83 ёшида Хўжандда вафот этган.

Маълумки, Ўрта Осиё олимлари дунё астрономия ва география фанининг тараққиёти тарихида муносиб ўрин эгаллаб келганлар. Жумладан, Беруний астрономия ва географияга доир кўплаб асарлар ёзиш билан бирга, каттагина глобус тузган, Улуғбек бошчилигида Самарқанд расадхонасида ҳам глобус ясалганлиги маълум. Ўлкамиз фани тарихида учинчи глобусни мана шу ажойиб сайёҳ ва олим Ҳожи Юсуф ясаган. У хўжандлик заргар, наққош, рассом, дурадгор ва сайёҳлар билан маслаҳатлашиб, шоир Тошхўжа Асирий, Ҳусайн Рожеъ, Абдулло Файёз, мисгар Нурмаҳмад, уста Ёқубхон ва бошқаларнинг кўмаги билан 1895 йили Ер куррасининг шакли-курраи арз, яъни глобус ясайди. Глобус Москва, Петербург, Тошкент ва Самарқанд шаҳарларидаги турли кўргазмаларда намойиш этилади. Ўша вақтдаги рус географ ва картограф олимлар, география жамияти глобусни синчиклаб текшириб, унинг бенуқсон, илмий жиҳатдан мукамаллигини эътироф этадилар, Ҳожи Юсуф ихтиро учун муаллифлик гувоҳнома-сини олади.

1896 йили Самарқандда қишлоқ хўжалиги кўргазмаси очилади. Ҳожи Юсуф ўз глобусини ўша кўргазмага юборади. Глобус аввал Улуғбек мадрасасидаги музейга қўйилган. Ҳозир Самарқанддаги Ўзбекистон халқлари тарихи ва маданият музейида сақланмоқда.

Ҳожи Юсуф Ернинг тузилиши ва сайёраларни ўрганишга бағишлаб бир қатор рисоалар ҳам ёзган. Тожикистоннинг харитасини тузган. Ўз ҳовлисида мактаб очиб, болаларни ўқитган. Васиятига кўра, вафотидан сўнг ҳовлиси етим болаларни ўқитадиган мактаб биносига айлантирилган.

У 1911 йили ўзининг «Мухтасари илми афлок ва илми арз» номли рисоласини тугатган. Асар саккиз фаслдан иборат бўлиб, ҳар бир фасл бир неча қисмга бўлинади. Ушбу рисола муаллиф таржимаи ҳолини, глобус яшаш жараёнини ўрганиш жиҳатидан ҳам қимматлидир. Чунки, унда олим Хўжанд илмий муҳити, ўзи билан ҳамкорлик қилган заргар, мисгар, ганчкор, саҳҳоф ва бошқа ҳунар эгалари ҳақида батафсил маълумот беради. Чунончи, ўз курраи арзи тақдири ҳақида куйидагиларни битган: «Улар маҳаллий халқдан кур-

раи арз шаклини ясайдиган одам топилганидан ҳайратга тушдилар ва бу ҳақда Петербургга хабар қилдилар. Подшоҳ мени ўз ҳузурига чақириб, таҳсин ва офаринлардан сўнг менга мукофотлар берди ҳамда давлатнинг олий нишонлари билан сарафроз этди» (Ҳожи Юсуфи Ҳайатий. «Илм-ул афлок». «Садои Шарқ», 1989, 5-сон, 45-бет). Ҳожи Юсуф бошқа астрономлардан фарқли ўлароқ, Ер ва бошқа сайёраларнинг тузилиши, ўзаро муносабати, ҳаракатини содда бир услубда, ҳамма тушунадиган қилиб тасвирлаган.

Толмас сайёҳ, синчков ихтирочи, илм-маърифат ҳомийси ва дўсти Ҳожи Юсуф Ҳайъатийни авлодлари ҳаммиша ифтихор билан эслайдилар.

ДОНИШ ҲАҚИҚАТЛАРИ

Кўҳна сарчашмаларда «Ислом гумбази», «Илм макони» деб эъзозланган Бухорои Шарифдан ўтган замонларда Рудакий, Дақиқий, Муродий, Авфий, Носирий, Сайидои, Мушфиқий, Ҳилолий, Турди, Мужрим, Мирза Содик, Мирза Сирож, Ҳайрат, Шоҳин каби юзлаб санъаткорлар етишиб чиқиб, Хуросону Туронзамин шеъриятига, бадий насрини юксак чўққиларга олиб чиқишга муносиб улуш қўшганлар; бадий сўз санъатини мавзу, жанр, тимсоллар ҳамда нафосат жиҳатидан хийла бойитганлар. Ана шу маънавият дарғалари орасида шоир, мусаввир, хаттот, меъмор, мирзо, ёзувчи-мударрис, маърифат тарғиботчиси, давлат арбоби Аҳмад Дониш сиймоси алоҳида ажралиб туради.

Бўлажак аллома Аҳмад махдум ибни Носир 1826 йили Бухоро шаҳрида зиёли оиласида дунёга келди. Хат-саводини онаси бошқарган маҳалла мактабида чиқаргач, Аҳмад қорилар мактабига дохил бўлди. Бу ердаги ўқиш узоқ давом этмади — отаси уни мадрасага берди. Ўқиш давомида Аҳмад замонасидаги барча билимларни мустақил ўргана бошлади. Наққошлик, сураткашлигу хат кўчириш санъатини пухта эгаллади. Дониш тахаллуси билан газаллар машқ қила бошлади. Одамларга, хусусан, мадраса талабаларига турли китоблардан нусха кўчириб, уларни хар хил расмлар, турли-туман нақшлар билан безаб бериб, моддий аҳволини яхшилади. Истеъдодли наққош ва котиб сифатида шуҳрат қозонди.

Мадраса хатмидан сўнг устодлардан бирининг кўмаги билан Аҳмад Дониш Амир Насрулло саройига меъмор ва хаттот сифатида ишга жойлашди. Бу ҳақда ёзувчининг ўзи қуйидагиларни уқтирган: «Кунлардан бир кун мени устодим Ҳазрати султон ҳузурига элтиб, бу йигит хушнавислик ва китобларга зийнат беришда тенгсиздир, унинг зеб-зийнат санъати монийсифату беҳзодсийратдир; у расмий ва ғайрирасмий хатларни нуқсонсиз ёзади, деб таърифлади.

Шундан сўнг Султон мени ҳузурига даъват этиб, бир китобни содда хатда кўчиришни буюрди. Мен бу юмушни тез ва хушсифат бажардим. Буни кўрган амир менга ҳар куни тиб, тарих, ҳисоб, маърифий масалага доир китобларни хушнавис қилишни буюрар ва бир жузвга ўн дирамдан маош берарди. Бу орада устодим фоний дунёдан боқий дунёга риҳлат қилдилар. Амир мени устодим ўрнига вазифадор этди ҳамда ойига минг дирамдан маош тайинлади. Энди амир мени субҳидамдан оқшомгача ўрдада ушлаб, муаллимим бажарган ҳамма ишларни менинг зиммамга юкларди. Шундай қилиб, саройдаги барча меъмор ва наққошлар бевосита менинг раҳбарлигимда фаолият кўрсатадиган бўлди» («Наводир-ул вақоеъ»дан).

Бу ерда у нозиктабъ рассом, математик, хушнавис хаттот сифатида обрўга эришди. Шунинг учун Амир Насрулло 1857 йили Бухородан Петербургга бораётган элчилар гуруҳига Аҳмад Донишни мирзо этиб тайинлади.

Бу сафар унда жуда катта таассурот қолдирди. У амирга Русия подшосининг идора усули, ҳарбий қудрати ва техникаси хусусида батафсил маълумот ёзиб беради.

1860 йили тахтга ўтирган Амир Музаффар кўп илм-адаб аҳлини, донишманд, тадбиркор арбобларни саройдан четлаштирди, уларнинг ўрнига жоҳил, порахўр, худбин одамларини жойлаштиради. Аҳмад Донишнинг мартабаси ҳам пасайтирилади. У энди кўпроқ расмий ҳужжатларни кўчириш ва ижод билан машғул бўлади. Жумладан, 1865 йили юлдузларнинг жойлашиш тартиби ҳақида биринчи ҳайъатшунослик рисоласи «Манозир-ул-кавокиб»ни ёзади. Бу асар юлдузлар туркуми ва уларнинг самовий ўрнашуви ҳақидаги мухтасар бир қўлланма эди.

«Тарих ҳақида рисола» китобида Аҳмад Дониш аш-

тархонийлар сулоласи амирларининг юз йиллик тарихи ҳақида хийла мукамал маълумот берган. Хусусан, Амир Музаффар салтанатдорлиги тарихи, унда зулм-зўрлик, бебошликларнинг авж олиши, пешқадам, хур фикрли зиёлиларнинг таъқиб этилиб, бир ҳовуч жоҳилу нодон, амалпарастларнинг ҳокимият идораларини эгаллаб олганликлари қаттиқ қораланган.

Амир Музаффар ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Россия билан муносабатларни кескинлаштирган бўлса ҳам, 1868 йилги жангдаги мағлубиятдан сўнг рус подшолиги билан дипломатик муносабатларни яна тиклашга интилиб, 1869 йили Петербургга элчилар юборади. Улар орасида Аҳмад Дониш ҳам бор эди. Бу сафар олим музокараларда тажрибали давлат арбоби сифатида Бухоро амирлиги манфаатларини донолик билан ҳимоя қилади. Шунинг учун элчилар 1870 йили ватанига қайтгач, амир унга «Ўроқ» унвонини беради ва ўз давлатида бирон катта мартабани танлашни таклиф этади. Аммо Аҳмад Дониш Амир Музаффарнинг жоҳил, қайсар ва худбинлигини билгани учун бу истакни рад этиб, илмий, ижодий ишлар билан машғул бўлади. Натижада «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» («Халқ ва маданият низоми ҳақида рисола») асари вужудга келади. Унда адиб Бухоро амирлигидаги давлат бошқарув тизимини жиддий ислоҳ қилиш ғоясини илгари суради. Жумладан, турли табақа намояндаларидан иборат олий мажлис тузиб, барча қонун, низомларни шу мажлисда ишлаб чиқиб, муҳокама қилиниши, сўнг Амир томонидан тасдиқланиши лозимлигини, шунингдек, амирликда давлатнинг барча соҳалари бўйича назорат маъмуриятини ташкил қилишни таклиф этганди. Шубҳасиз, бу ва бошқа мулоҳазалар Амирнинг мутлақ ҳокимиятини чеклаб қўярди. Бундан ташқари маърифатпарвар адиб замонавий жиҳозлар билан зийнатланган мактаб, мадрасалар қуриш, уларда турли тилларни, табиий фанларни ўрганишга ҳам жиддий эътибор бериш, муаллим ва мударрисларнинг масъулиятини ошириш масалаларини ҳам кўйган эди. Шунинг учун ҳам Амир Музаффар Аҳмад Донишни Россияга учинчи сафаридан сўнг (1873) саройдан четлатиб, яқин ўн йил давомида Ғузор ва Нарпай туманларида қозилик вазифасини бажаришга мажбур этади. Бу Дониш учун амалда сургун ва қувғин эди. Аммо маърифатпарвар

адиб узоқ гўшаларда ҳам дардини илмдан, ижоддан олиб юрди.

Гарчи Аҳмад Дониш Амир Абдулаҳад томонидан яна саройга даъват этилиб, китобдорлик вазифасига тайинланган бўлса ҳам, унинг фаолияти қатъий назорат ва таҳқир остида эди. Адиб умрининг охириги йилларини муттасил илмий, бадиий ижодга сарфлаб, 1897 йили вафот этади. Аҳмад Донишдан бизга қадар унинг 15 йил давомида ёзган «Наводир-ул вақоеъ» («Нодир воқеалар»), «Тарих ҳақида рисола» сингари китоблари мерос бўлиб қолган.

«Наводир-ул вақоеъ» 23 фаслдан иборат бўлиб, унда муаллиф жуда кўп ижтимоий-сиёсий, фалсафий, адабий, ахлоқий-таълимий, ирфоний-маърифий масалалар хусусида замонасининг пешқадам зиёлиси сифатида мулоҳаза юритади, ислоҳотчи маърифатпарвар сифатида бу соҳадаги нуқсон ва етишмовчиликларни баргараф этиш йўл-йўриқларини тавсия этади. Масалан, адиб асарнинг биринчи — «Ота-онанинг вазифалари ҳамда ҳақ-хуқуқлари» бобида ота-онанинг оиладаги бола тарбияси борасидаги бурч ҳамда вазифаларини баён этса, «Оқилларнинг азият чекиши ва жоҳиллар давлатининг юксалиши сабаби» номли бобида донолар кулфатда-ю нодонлар иззатда бўлган, кўп илм-адаб аҳли хору зорликка маҳкум этилган замонасининг иллатларини рўй-рост танқид қилади. Муаллиф ўз фикр-мулоҳазаларини тарихий воқеалар, машхур кишилар ҳаёти ҳамда замонасининг бевосита ўзи билан боғлиқ ҳикоятлар, нақл ва тамсиллар билан тасдиқлаб, далиллаб боради. Натижада сиёсий, фалсафий, ахлоқий, назарий фикр-мулоҳазалар муайян далилларга асосланади.

Аҳмад Донишнинг айрим мулоҳазалари ўша даврда ҳам, ҳозирги вақтда ҳам диққатга молик. Масалан, асарнинг ўн олтинчи бобида тоғ жинсларининг пайдо бўлиши, конлар, турли маъданларнинг хоссалари, ер қимирлаши хусусида маълумот берса, йигирманчи бобда эса Бедил шеърларини қандай тушуниш хусусида фикр юритиб, шоир байтларидаги зоҳирий ва ботиний маънони бир зукко шеършунос сифатида таҳлил қилади. «Тарих ҳақида рисола» китобида Дониш аштархонийлар сулоласининг юз йиллик тарихи ҳақида мукаммал маълумот беради. Хусусан Амир Музаффар салтанати тарихи, унда зулм-зўрлик, бебошликларнинг авж олиши,

бир ҳовуч нодонларнинг давлат идораларини эгаллаб олиши қаттиқ танқид қилинган.

Аҳмад Дониш асарлари XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё минтақасида янги ижтимоий тафаккурнинг вужудга келиш заминини, маърифатпарварлик, ислоҳотчилик, жадидчилик тарихини ўрганишда энг нодир манбалар ҳисобланади. «Наводир-ул-вақоеъ»нинг бевосита муаллиф кўчирган икки нусхаси бизгача етиб келганким, унда ҳозирги истиқлол давридаги демократик жараённинг айрим унсурлари борлиги диққатга моликдир.

Аҳмад Донишнинг жуда катта илмий-маърифий, ижтимоий-сиёсий, фалсафий моҳиятга эга бўлган «Наводир-ул-вақоеъ» («Нодир воқеалар») рисоласи 1965 йили доцент Абдурахмон Ҳамраев томонидан тожик тилидан таржима қилиниб, машҳур академик Иброҳим Мўминов сўзбошиси билан чоп этилганди. Китобни қайта нашр этиш шу кунларда айни муддао бўлур эди. Чунки бу асарда, юқорида таъкидланганидек, ўша давр мактаб ва мадраса тизимини тубдан ислоҳ қилиш, ўқиш-ўқитиш, тарбия усуллари янгилаш, таълим жараёнига табиий, техникавий фанларни киритиш сингари долзарб, илғор ғоялар ўз ифодасини топган. Дониш ижодини ўрганишда машҳур ёзувчи Садриддин Айний ҳамда профессор Расулхон Ҳодизодаларнинг хизматлари катта. Ҳодизода ёзувчи ҳақида «Зулматдан зиё» номли тарихий роман ҳам ёзган.

ҚУТЛУҒ АНЪАНА

Ўзбек ва тожик халқлари қадим замонлардан бир заминда яшаб, моддий ва маънавий бойликлар яратиб келган. Улар ўртасидаги тарих ва тақдир бирлиги тасвирий санъат, мусиқа, хусусан, бадиий адабиётда тематик, ғоявий руҳий яқинликни вужудга келтирган. Ҳар икки халқ ижодкорлари бир-бирига устоз, бир-бирига шогирд бўлган. Бу қутлуғ анъанада икки тилда баробар ижод этиш — зуллисонайнлик ўзига хос бир моҳиятга эга.

Зуфархон Жавҳарий ана шу зуллисонайн шоирлар вакилларида биридир. Жавҳарий 1860 йили шоир Назмий Истаравшаний оиласида дунёга келди. Дастлабки таълимни отасидан олди, сўнгра Бухоро шаҳрида мад-

расани хатм этди. Араб, туркий тилларни ўрганди, ўз давридаги барча билимларни пухта эгаллади. Шарқ поэзиясидан мукаммал сабоқ олди. Айна пайтда Бухоро, Самарқанд ва Қўқон адабий муҳити билан яқиндан алоқала бўлди. 1945 йили ўз шаҳри Ўратепада вафот этди.

«Кичиклигимдаёқ, яъни ўн беш яшарлигимдан бошлаб тожик, туркий ва арабий тилларда шеър ўқиш ҳамда ғазал ёзиш, маснавий битиш, рисолалар ёзиш, Бедил, Соиб, Ҳофиз Шерозийлар ғазалларига тахмислар яратиш билан шуғулландим», деб таъкидлайди ўз таржимаи ҳолида Жавҳарий.

Жавҳарий Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Бедил, Навоий, Хусрав каби улкан санъаткорлар анъанасини давом эттириб, дунёвий муҳаббатни куйлади, илм-адаб, маърифатни тарғиб этди. Шарқ поэзиясидаги барча жанрларда ижод этди, забардаст дostonнавис сифатида танилди. «Табрик», «Иқбол байрами», «Илм навбаҳори», «Тожикистон қасидаси» каби шеърларида озодлик, меҳнат эркинлиги, ҳуррият, маърифатни, меҳнат кишиларининг бунёдкорлигини тараннум этиб, чинакам замон куйчисига айланди. Шоир ватанпарварлик мавзуларида кўплаб шеърлар, дostonлар яратди.

Классик адабиёт анъаналари руҳида камол топган Жавҳарий илм-маърифат, ҳур фикрни тарғиб этди. Унинг 30-йиллар ижодида халқ жасорати, қаҳрамонлигини мадҳ этилди. Адиб асарларида юксак инсонпарварлик ҳамда ватанпарварлик руҳи барқ уриб туради. «Одамхўр жаллод», «Тешабойдек мардона бўлинг», «Йигитларга», «Хуш келибсиз» сингари шеърлари фашист газандалар устидан халқнинг ғалаба қозонажасига даъват этган жанговар поэтик асарлар жумласидандир.

Характерлиси шундаки, Жавҳарий ўзбек тилида ҳам кўплаб баркамол шеърлар битган, ўзбек демократ шоирлари, зиёдилари билан яқиндан ижодий ҳамкорликда бўлган. Унинг Муҳий Қўқоний, Боқий Ришдоний, кўп тилларни билган ажойиб олим, шоир Муқимийнинг яқин дўсти Мавлоно Йўлдош, Абдулҳофиз Зоминий билан дўстлиги ҳақида далиллар, шеъринг мактублар сақланиб қолган.

Жавҳарий ижодида чиркин феодал ўтмишга нафрат, халқлар дўстлигини тараннум этиш ўз ифодасини топган. У асарларида ўзбек халқи ҳаёти тасвирига жиддий эътибор берган. Шоирнинг «Офтобхон» дostonи

бевосита ўзбек халқи ҳаёти тасвирига бағишланган. «Офтобхон»да бир камбағал қизнинг аччиқ, фожиавий ҳаётини тасвирлаш орқали шоир хонликлар давридаги ўзбек хотин-қизларининг умумлашма образини яратган. Ҳақ-хуқуқи поймол этилган, иззат-нафси топталган шўрлик қиз феодал зодагонлар, хонларнинг ифлосчанғалида хўрланади. Кўқонни қонга ботириб, Нодирадек донишмандларни қатл этган амир Насрулло Офтобхонни қул қилиб, Бухорога элтади. Қиз бошига яна хўрлик, ҳақорат ва маломат тошлари ёғилади. Камбағал қиз Насруллонинг ғайри шаръий ишларини рўй-рост айтади, қариб қуйилмаганликда лаънатлайди. У Насрулло онасининг буйруғи билан саройдаги хизматкор аёллар томонидан бўғиб ўлдирилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, Офтобхон тақдири айрим тарихий китобларда ҳам қайд этилган. Атоқли ёзувчи Абдулла Қодирий Амир Умархон саройидаги бу канизак фожиаси ҳақида роман битмоқчи бўлгану ёзиб улгурмаган. Шоир ва драматург Туроб Тўланинг «Кувваи қаҳ-қаҳа» драмасида ҳам Офтобхон эпизодик образ сифатида иштирок этади. Ҳозирча бу тарихий ҳақиқат ҳақидаги энг баркамол асар Жавҳарийнинг дostonи ҳисобланади.

Зуфархон Жавҳарий ўзбек демократ шоири Муқимий билан яқиндан таниш, ижодий ҳамнафас бўлган. Муқимий вафотидан ўн йил ўтгач, Жавҳарий «Фарғоналик Муқимийнинг кечмиши» номли дoston яратди. Автор асарда Муқимий ижодининг етакчи ғоявий йўналишини тўғри кўрсата билган: нодонларга иззат, доноларга кулфат келтирган хонликлар даврини қоралайди, аждоқлар қолдирган мерос барча замонларда авлоқлар қалбини маърифат ёғдуси билан мунаввар этаверади, улар мангу барҳаёт, дейди. Дostonни нозик таъ шоир Муҳаммадали Қўшмоқов ўзбек тилига таржима қилган.

Зуфархон Жавҳарий ижоди «куйласа чолғуси бир, йиғласа қайғуси бир» бўлган ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги абадий биродарликнинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Тожик шоирларининг ўзбек тилидаги, ўзбек адибларининг тожик тилидаги меросини ҳар томонлама илмий асосда холис ўрганиш зарур. Буларни йиғиб, алоҳида китоблар сифатида нашр этиб, тарғиб ва ташқиқ қилмоқ лозим. Бундай хайрли ишлар икки қардош халқ адабий ва маданий ҳамкорлигини мустаҳ-

камлаш, ривожлантиришга муносиб ҳисса бўлиб кўшилади, ёш авлодни халқлар дўстлиги руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

НАЗМ ГУЛШАНИДА ПАЙВАСТ

Шеърятимиз бўстонида шундай ижодкорлар ҳам борки, улар мумтоз адабиётимиз билан бугунги назми-мизни пайваст қилиб турадиган бир кўприк вазифасини ўтагандилар. Ҳазрат Муқимий, Фурқат, Ҳамзалар билан ҳамнафас бўлган Ҳайратий ана шундай забардаст ижодкорлардандир.

Бўлажак шоир — Мулла Ҳошим Солиҳмахдум ўғли Ҳайратий 1870 йил Шаҳрихонда хунарманд-аравасоз оиласида дунёга келади. У мактабдор амакиси Жамол Қори қўлида тарбия топади, савод чиқаради, мактабдош дўсти, шоир мулло Алихон Оразий таклифи билан мирзолик хизматига ўтади. Ҳайратий 1909 йилдан 1917 йилгача Аҳмадохунбой заводида ҳисобчи ҳамда мирзалик қилади. Ана шу йиллари у шоир сифатида танила бошлайди ва арузнинг халқ кўшиқларига яқин вазнларида газаллар ёза бошлайди. У Муқимий, Ҳамзалар билан яқин ҳамсуҳбат бўлиб, ўз машқларини улар назаридан ўтказиб юради. Нуктафаҳм шоирнинг дастлабки шеърлари 1908—1909 йилларда Фарғона ва Самарқанд шаҳарларида чиқадиган газета ва журналларда чоп этила бошланади. Ҳайратий ўзбек мумтоз шеърятимиз анъаналарини муваффақият билан давом эттириб, муҳаббатни ҳаётбахш файзини, ёрнинг нозу карашмасию бетакрор шаклу шамойилини, нозу итобию руҳафзо табассумини ўзига хос соз ва оҳангларда тасвирлай бошлади. «Маҳвашим», «Ким десун», «Нигорим келинг», «Нозанин ёрим учун», «Сўранг» сингари асарлар ана шундай жўшқин руҳдаги шеърлар ҳисобланади:

Доғи ҳижрон дардини ёрдан жудолардан сўранг,
Биз каби ҳижронзада юрган гадолардан сўранг...
Ошиқ улдурким нигорин кўйида жондин кечиб,
Сарбасар куйган вужуди қаҳраболардан сўранг.

Ҳайратий ўз тенгқурлари орасида ўзбек ва тожик тилларида баробар маҳорат билан ғазаллар ёзган ўтмиш санъаткорлар асарларига назиралар, мухаммаслар, ўхшатмалар битган шоирлардан ҳисобланади. Унинг Навоий, Фузулий, Муқимий сингари мумтоз назм усталарига ёзган мухаммаси, Амирий ғазалига битган назираси ижодкорнинг иқтидори, жасоратини кўрсатади. Зероки, ўша йиллари Амир Умархон ғазалига назира ёзиш у ёқда турсин, унинг номини тилга олиш ҳам хавfli бўлиб, бу бир жасорат эди.

Ҳайратий 1917—1920 йиллари Шаҳрихонда маориф раҳбари ва муаллим, 1920—1922 йиллари Марғилон шаҳар нозирининг иш бошқарувчиси, 1922—1930 йиллар орасида турли жамоат ташкилотларида ходим бўлиб ишлайди. 1932—33 йилларда Тошкент вилояти қишлоқларига Фарғона деҳқонларидан бу минтақада пахтачиликни янада ривожлантириш учун бир қанча хонадонлар кўчирилади. Ана шулар қаторида Ҳайратий ҳам Зангиота қишлоғига келиб жойлашади. Нафақага чиққан бўлишига қарамай шоир турли идораларда фаолиятини давом эттирди. Ҳайратий 1963 йили 93 ёшида оламдан ўтади.

Узоқ умр кўриб, муттасил ижтимоий-маърифий фаолиятда банд бўлган Ҳайратий бадиий ижод билан ҳам узлуксиз машғул бўлади: ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, халқлар дўстлиги мавзуларида ғазаллар яратади, ҳаётдаги нуқсонлар, кишилар ўртасида учраб турадиган гайриинсоний хатти-ҳаракатларни фош этувчи ҳажвий шеърлар ёзди. Унинг лирик ва сатирик шеърлари ўша вақтда матбуот саҳифаларида, «Муштум» журна-лида тез-тез чоп этиб туриларди. Атоқли адабиётшунос ва адиблар Ҳошимжон Раззоқов ва Тўхтасин Жалоловнинг сайъ-ҳаракатлари билан 1960 йили шоирнинг «Ҳайратнома» шеърлар тўплами чоп этилди. Китобга муаллифнинг 1908 йилдан то умрининг охириги йилларигача бўлган ижоди намуналари ҳамда «Ҳайратнома» манзумаси киритилган.

Мажмуадаги шеърлар Ҳайратий ижодининг мавзу доираси кенг, жанрлари ранг-баранг, бадиий жиҳатидан хийла ўқишли эканлигини кўрсатади. Хусусан, лирик шеърлари, форсий тилдан қилган таржималари ки-

тобхон қалбида қониқиш туйғусини ҳосил қилади. Улар равон, омиёна бир услубда турли-туман, ўзига хос бадий-тасвирий воситалар, ташбеҳлар қўллаб битилган-ким, бир ўқишда китобхон қалбидан жой олади. «Хоразмча» деб номланган ғазалнинг қуйидаги байтларига эътибор беринг:

Куйингда қаландарман, куймакда самандарман,
Раҳм айла бу ҳолимга, ҳажрингда хуноб этма,
Эй кўзлари жаллодим, етсин сенга бу додим,
Қўй, жабру жафоларни, ҳолимни хароб этма.

Ҳайратийнинг кўпгина шеърлари панднома характерида. Уларда шоир кишиларни ҳалолу пок, хушхулқ, саховатпеша, мард-жасур, илм-маърифатли бўлишга, касб-ҳунар ўрганиб, ҳалол меҳнат эвазига кун кечирришга даъват этади; дайди, бевурд санъаткорларни, товламачи ва судхўрларни қаттиқ танқид қилади.

«Ҳайратнома» шоирнинг ўзига хос саргузаштнома шеърий қиссасидир. Уни ўқир эканмиз, бир томондан, адибнинг мураккаб ва зиддиятли ҳаёт йўли кўз олдимизда намоён бўлади. Даврнинг энг муҳим воқеалари билан танишамиз. Катта Фарғона канали қурилиши манзаралари билан ошно бўламиз. Айни пайтда ҳукмрон коммунистик мафкура ҳамда шўролар тузумининг ёш авлодга қоронғи кўп салбий жиҳатлари аён бўлиб боради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Ҳайратий зуллисонайн шоирдир. Ҳақиқатда ҳам шоир қўлёмалари бисотида тожикча шеърлар, таржималар талайгина. Машҳур маърифатпарвар адиб Маҳмудхўжа Бехбудий ташкил этган «Ойна» журналида Ҳайратийнинг бир неча тожикча шеърлари эълон қилинган. Ушбу сатрлар муаллифи 1962 йили ёзувчи Эркин Маликов ҳамроҳлигида домла Ҳайратий ҳузурларида бўлиб, мусаввада дафтарлари-шеърларининг асли битилган қаламий дафтарни кўришга муяссар бўлган. Унда ҳали чоп юзини кўрмаган кўплаб мумтоз ғазаллар, ҳажвиялар мавжуд эди. Шунинг учун Ҳайратий меросини тўла тўплаб, саралаб, ўрганиб, нашрга тайёрласак, хайрли ишни бажариб, шоир руҳини шод қилган бўлурдик.

КОСОНИЙ РУҶИ

Бир куни кафедрада ўтирсам, таниқли шарқшунос, филология фанлари доктори Ориф Усмонов кириб келдилар. Салом аликдан сўнг:

— Мана шу китобни Наимжон Норқуловга бериб қўйсангиз, кафедраларида йўқ экан, шошилиб турувдим, кутолмайман, — дедилар.

— «Хўб бўлади», дедим-да, китобни столга олиб қўйиб, домлани кузатиб чиқдим. Қайтиб келиб, араб алифбосида босилган китобни кўздан кечирсам, Саййидмубоширхон Косонийнинг уч жилдлик «Ўрта Осиё тарихи» асарининг биринчи ва иккинчи жилдлари экан. Унинг мундарижаси, муқаддимаси билан танишиб чиққач, муаллифнинг ҳамюртим эканлигини билиб олдим.

Кечга яқин доцент Норқулов китобни олиб кетди ва «ҳамшаҳарингиз билан таништираман», деган ваъда берди. Кунлардан бир кун дўстим Олой бозори мавзеида яшайдиган Саййидмубоширхон домла ҳузурига бошлаб борди. Бизни қотмадан келган, арабий авра-астар чакмон кийиб олган, 60 йилдан зиёд ватанидан жудо булиб, Шарқ мамлакатларини кезиб юрса ҳам ҳамон косонлик лаҳжасида гапирадиган нуроний инсон очиқ чеҳра билан кутиб олдилар. Вақт тушликка яқинлашиб қолгани учун бир пиёла чойдан сўнг:

— Наимжон, овқат тараддудини кўрмаймизми? — сўраб қолдилар.

— Энди, домла, ҳамшаҳар келганда палов бўлса, зўр бўларди-да, — ҳазиллашди Наимжон.

— Бале, аз дустон ишорат, аз мо бо сар давидан, деганлар. Сиз нимани буюрсангиз, ўшада, — фикрни тасдиқладилар устоз.

— Сиз масаллиқларни кўрсатиб қўйсангиз бўлди, буёғини ўзимиз боплаймиз, — деб Наимжон ишга киришиб кетди.

Биз суҳбатни давом эттирдик. Маълум бўлишича, Саййидмубоширхон 1929 йили Косонсойнинг Дарвоза — қишлоқ (Асп бозор, Кўчаи Чак, Шахраб кўчаларини бирлаштирган) маҳалласида катта мулкдор Сулаймонхўжа оиласида дунёга келган. Оналарини Латифабиби, деб аташган. Шахрабдаги тўрт тошли тегирмон ҳам Сулаймонхўжага қараган. 30-йилларнинг бошларидаги мулкдорларни қулоқ қилиш, мол-мулки, ери

ва бошқа бойликларини мусодара этиб, тортиб олиб, колхозга қўшиб бериш каби мудҳиш сиёсат Сулаймонхўжа оиласини ҳам четлаб ўтмади. Отаси қамоқда оламдан ўтади. Бошпанасиз, тирикчилик ўтказиш воситасидан маҳрум оила кўчада қолди. Тоғаси Саййидахмадхон онаси ва Саййидмубоширхонни олиб, шаҳардан чиқиб кетади ва Кўлобдаги Қаймоқчи қишлоғига боради. Аммо ҳамшаҳарларидан бири қишлоқда «бойқулоқнинг фарзандлари» юрганини давлат хавфсизлик идораларига етказишади. Натижада «ҳукумат кишилари» уларни бу ердан ҳайдаб юборади. Улар неча сарсонликдан сўнг Афғонистон билан чегарадош Курбони шаҳид (ҳозирги Восеъ тумани) қишлоғига бориб, бошпана топиб, бир йил колхозда ишлашади. Бу орада Саййидахмадхоннинг оналари ва тоғаси ҳаётдан кўз юмишади.

Жудолик дардига бардош беролмаган Саййидахмадхон кунлардан бир кун Дарқад кечувидан гупсарчилар ёрдамида ҳамроҳ қариндошлари билан Афғонистонга ўтиб кетади. Шундан сўнг Саййидмубоширхоннинг ҳаёти гоҳ Ҳиндистон, гоҳ Афғонистон ва ниҳоят Арабистонда кечди.

У кишининг тўрт ўғли ва тўрт қизи бор. Катта ўғли тижорат ишлари билан машғул. Қаерда яшамасин Саййидмубоширхон қалбида халқи меҳри, Ватан соғинчи туғён урарди. У тожирлик ишларидан фориг пайтларида она юрт илҳақлигига халқи тарихи ҳақида кўҳна китобларни варақлаш, улардаги жасорат, матонат тўла саҳифаларни кўчириб олиш, ўнлаб шоирлар девонлари асл нусхаларини кўздан кечириш, бу хусусда бирон бир китоб яратиш илинжи билан таскин берди. Шу йўлда у Ҳиндистон, Афғонистон, Эрону Вашингтон китоб хазиналаридаги дастхат сарчашмаларни 20 йил давомида ўрганиб чиқди: кекса ватандошлари билан суҳбатлашди, баҳсу мунозаралар қилди. Натижада уч жилддан иборат «Ўрта Осиё тарихи» китоби вужудга келди. Ушбу асарга сўз боши ёзган Эргаш Муҳаммад Булоқбоши қуйидагиларни таъкидлайди: асарнинг биринчи жилди 351 саҳифадан иборат ва бир неча бобларга бўлинган 7 бўлимдан ташкил топган бўлиб, Ўрта Осиё ерлашган қадимий халқлари ва уларнинг биринчи мустақил давлатчилиги ташкил топган IX—X асрга қадар бўлган тарихни ўз ичига олади. Муаллиф бу тараққиёт даври тарихини ёритаркан, умумин-

сониятнинг қадимий тарихий тараққийси билан боғланган ҳолда мулоҳаза юритади.

Асарнинг 394 саҳифали иккинчи жилди бир қатор боблардан иборат беш бўлимдан ташкил топган. Унда асосан Ўрта Осиё тарихи устида сўз юритилган бўлиб, Туркистонда Қорахонийлар давлати қурилишидан то Темурийлар давлатчилигини ўз ичига олгандир. Бу жилдда айрим сулоалар тузилиш жадвали ва хариталар бериш орқали муаллиф кўп тарихий ҳодисаларга атрофлича аниқлик бериб ўтади. Ушбу китоб ўтмиш тарихимизнинг ҳамма жабҳаларини чиқитларга чиқармай, сиёсий, мафкуравий чеклашларга берилмай ҳолис, мукаммал ёритиб берилганлиги билан қимматлидир. Китобнинг нашри кутилаётган учинчи жилдида халқимизнинг XV асрдан тортиб, ўлкамизда октябрь тўнтариши юз бериб, халқ бошига тушган мудҳиш тарихий воқеалар ёритилади.

Косоний ўз китобида илмий-назарий фикрларни қатъий далилланган бўлишига, у ёки бу тарихий воқеаларни, давр, сулоалар шажараси, салтанатдорлигини бор бўй-басти билан кўрсатишга, ёритишга интилган, хулосаларнинг лўнда бўлишига эришган; адабиёт ва маънавиятнинг бошқа турлари ҳақидаги фикрларда қамровни кенгроқ олишга; унинг ҳомийлари фаолиятини ҳам тўқисроқ ёритишга ҳаракат қилган ва бунга тўла маънода муваффақ бўлган.

Саййидмубоширхон Косоний шоиртабъ, шеърият нафосатини нозик идрок этадиган олим эди. У кишининг «Ғазнавийлар даври адабиёти ва маданияти», «Қори Раҳматулло Партав Косоний», «Мир Атоулло Косоний», «85 Косоний муҳожирлар тарихи» китоблари ҳамда Темурийлар даври санъати тарихига доир сочма мақолалари дастхатлари ҳозир Жиддада яшаётган ўғиллари Маҳмудхоннинг қўлида сақланмоқда. Уч жилддан иборат «Ўрта Осиё тарихи» китоблари эса «Мовароуннаҳр» нашриёти тасарруфида.

Косоний билан бўлган бир суҳбатда «Форсий тилдаги адабиёт айнан ғазнавийлар ҳукмронлиги даврида жанр нуқтаи назаридан ҳам, гоёвий йўналиш, бадиий қудрати жиҳатидан ҳам янги тараққиёт чўққисига кўтарилди. Уни Фаррухий, Унсурий, Фирдавий, Асжадийларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Фирдавсий ва Султон Маҳмуд муносабатини янгитдан, холис ўрганиш керак», деган эдилар. Саййидмубоширхон Косоний оилалари билан икки йил Тошкентда яшаб, 1996 йили

вафот этганлар. Иншоолло, келгусида ана шу фарзандлари қўлидаги дастхат ёзғулардан ҳозирги ҳарфга кўчириб, Сизнинг эътиборингизга ҳавола қилурмиз. Токи сизлар марҳум ёки барҳаёт муҳожир ҳамюртларингиз, эҳтимол қариндошларингиз кечмишидан хабардор, маънавиятингиз тарихининг янги зарварақлари билан ошно бўлинг. Зероки, устоз Косонийнинг хотираси, ҳамиша барҳаёт руҳи бизни шунга даъват этади.

ХОТИМА

Ҳирот шаҳри илм-адаб аҳлининг навбатдаги мушоира оқшоми Жомий ҳовлисида ўтадиган бўлибди. Тонг саҳардан бошлаб турли шаҳар ва қишлоқлардан шоирлар устод хонадонига кела бошлабди. Эшик олдида юпунгина кийиниб олган, жиккаккина нуроний мўйсафид елиб-югуриб хизмат қиларкан: у гоҳ одамларни таъзим-тавозе билан пешвоз олиб, уйга таклиф қилар, гоҳ отда келган адибларни суяб тушуриб, арғумоғини оғилхонага элтиб боғлар экан. Шу пайт кўпдан бери устод суҳбатида бўлишни орзу қилиб юрган вилоят ҳокимларидан бўлмиш ёш шаҳзода, ҳаваскор шоир ҳам кўринибди. Ҳалиги хизматкор мўйсафид тезлик билан ҳокимни отдан суяб тушириб, отини оғилхонага боғлаб қайтибди. Ҳокимни меҳмонлар ҳузурига элтиб, тўрга ўтқазибди-да, ўзи яна пойгакка бориб чўкка тушибди.

— Жаноблар, ҳамма келиб бўлди, шекилли, ул улузот қани? — сўрабди шаҳзода.

Меҳмонлардан бири пойгакда ўтирган бояги хизматкорга ишора қилибди. Ҳалиги хизматкор Абдурахмон Жомий эканини энди билган ҳоким хижолат тортганидан ўрнидан сапчиб туриб, ташқарига отиладиган бўлибди. Жомий уни ўз ўрнига ўтқазиб, шеърят баҳсини бошлаб юборибди.

Шарқнинг машҳур санъаткори, юзлаб илм-адаб аҳлининг устози, Навоийнинг яқин дўсти, маслакдоши Жомий жуда катта обрў, ҳурмат-эҳтиромга эга бўлишига қарамай, ана шундай камтарона ҳаёт кечирган. Шогирдлари, ҳукмронлардан келадиган инъом-эҳсонларни бева-бечоралар, етим-есирларга улашиб берган.

Шарқнинг аксарият улкан мутафаккирлари оғир кун кечирганлар, қандай вазифани бажаришмасин, қай мансабда бўлмасин оддий халқни, элни, юртни ўйлаган: улар ёққан маърифат чироғи феодализм зулмати ичра порлаган юлдуздир. Ким эканлиги ва қайси табақага мансублигидан қатъи назар маданият ривожига ҳисса қўшган, халқ анъаналарини тиклаш, давом эттиришга

интилган, адолатни ёқлаб, маънавиятга ҳомийлик қилган, гайриинсоний иллатларни қоралаб, одамзодни эъзозлаган боболаримиз ўз мардумсеварлик ва маърифатпарварлик қарашлари билан ҳамиша бизга йўлдошу қўлдошдирлар. Зероки, машҳур озарбайжон шоири Низомий Ганжавий, еру кўкнинг барча иши инсонга боғлиқ, уни халқ ҳал этади, деган эди:

Осмону заминда нарсалар бари,
Одамнинг фикридан эмас ташқари.

Азиз китобхон! Ушбу лавҳалар Сизга бирон-бир маърифат бера олган бўлса, таъбингизни равшан, кайфиятингизни чоғ этишга жилла улуш қўшган бўлса, муаллиф муродига етибди. Чунки яхши сўзни тарғиб қилиш ҳам савоб. Ёмон сўздан ўзи асрасин. Зероки, ҳазрат Навоий айтганларидек:

Ёмон сўзки келиб жонга урғай,
Ки жондин ҳам ўтиб, имонга урғай.

МУНДАРИЖА

<i>Муқаддима</i>	3
----------------------------	---

МАЪНАВИЯТИМИЗ САРЧАШМАЛАРИ

Зардушт	6
Авесто	8
Шарқ мусиқасининг асосчиси	13
Ал-жабр, яъни алгебра	19
Табарий сабоқлари	22
Муаллими Соний	25
Асрнинг ноёб ҳодисаси	29
Тўнғич тарихнавис	31
Қомусий билим соҳиби	34
Халқ қаҳрамонлиги куйчиси	39
«Офариннома» муаллифи	43
Биринчи султон	45
Ҳайратангез истеъдод	59
Ғазнавийлар маликушшуароси	63
Тиббиёт бобокалони	69
Байҳақий — бош мирзо ва тарихчи	73
Маърифатпарвар вазир ва олим	76
Риёзиётшунос файласуф	79
Тил билимининг донишманди	84
Достоннавис ва луғатшунос	88
Фидоий эътиқод	90
Билимлар хазинаси	94
Ҳикматлар атриёти	100
Маънавият пешвоси	105
Жаҳолатни қоралаб	109
Андух кошонаси	117
Аҳсикат андалиби	122
Хоразм фаҳри	124
Нуктасанж шеършунос	128
Халқ дардига ҳамроз	131
Ҳамсачилик кашшофи	135
Жасоратли адиб	141
Адиб ва адабиётшунос	145

Мазлумлар кўзёши — оташ...	147
Жаҳонгашта шайх	159
«Дил ба ёру...»	158
Нозиктабъ бадиҳағўй	163
Жонбахш шеърят	168
Паҳлавон ва шоир	170
Фахруззамон	174
Инсондўстлик куйчиси	176
Зоконлик ҳажвчи	179
Ҳикматлар гулдастаси	182
Маърифатни олқишлаб	185
Ҳаёт шайдоси	192
Нигористон соҳиби	195
Заминида осмон яратган олим	199
Илму урфон пешвоси	207
Улкан муаррих	212

ДАҲОЛАР ДАВРАСИДА

Ҳамиша бедор қалб	216
Юксак ахлоқ тарғиботчиси	220
Фаной ва Пурёрвали	225
Шоҳ ва ижод таносиби	230
Кўҳна Чоч ошиғи	235
Зариф ҳикоятлар устаси	239
Устодга ёднома	244
Чехракушолар сарвари	248
Замона ҳофизи	252
«Шоҳнома»хон мусаввир	257
Саркарда шоир	260
Тарихчи олим ва сайёҳ	264
Соҳир санъаткор	267
Алии Соний дерлар	271

ҲАҚИҚАТ ВА МАЪРИФАТ ЯЛОВБАРДОРЛАРИ

Комилликка йўлловчи байтлар	278
Сарой адабиёти хусусида	282
Ирфоний билимлар қомуси	292
Зарофат соҳиби	303
Жисмим нотавондур менинг	307
Сўз гуҳаршуноси	313
Асримизгача насримиз	320
Эл Ҳозиги	325

Улуғбекнинг издоши	329
Дониш ҳақиқатлари	332
Қутлуғ анъана	336
Назм гулшанида пайваст	339
Косоний руҳи	342
<i>Хотима</i>	345

ҲАМИДЖОН ҲОМИДИЙ

КЎҲНА ШАРҚ ДАРФАЛАРИ

(Бадий-илмий лавҳалар)

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2004

Муҳаррир Қ. Қаюмов
Рассом Ш. Одилов
Бадий муҳаррир А. Мусахўжаев
Техник муҳаррир Р. Бобохонова
Саҳифаловчи М. Атхамова
Мусаҳҳиҳлар: Ю. Бизаатова, Ш. Хуррамова

Теришга берилди 4.12.03 й. Босишга рухсат этилди 23.03.2004.
Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 18,48. Нашриёт ҳисоб табоғи 18,08. Адади 5000. Буюртма
№ 5646. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахо-
наси. 700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.